

Родрік Брейтвейт

АФГАНЦІ

Росіяни в Афганістані (1979–1989)

Темпора

Родрик
Брейтвейт

Афганці

Росіяни в Афганістані (1979–1989)

TEMP
PORA

Родрик Брейтвейт

АФГАНЦІ

Росіяни в Афганістані (1979–1989)

Темпора

ЦНАТРА

1921-1922

Помираючи, Джіл із властивою їй твердістю
сказала, щоб я навіть не думав до неї приєднуватися,
поки не допишу цієї книжки. Я присвячую її сміливій
та щедрій душі моєї дружини.

УДК 82-92=03.111(581)"1979/1989"
ББК 76.01:83(4РОС+5АФГ)
Б87

Переклад: Олександр Стукало

Редакція: Ірина Давидко
Дизайн: Юрій М. Барабаш

Книга Р. Брейтвейта, спираючись на численні публікації та свідчення очевидців, відтворює маловідомі сторінки війни, яку вів Советський Союз в Афганістані у 1979–1989 роках. Проводячи історичні паралелі, аналізуючи передумови цієї війни та розкриваючи її характер, автор показує, як вона позначилася на долях багатьох людей, і порушує низку досі актуальних питань, серед яких найголовніше: за що гинули молоді люди з усіх республік колишнього Советського Союзу на чужій землі? Чиї інтереси вони захищали?

Видання буде цікавим як для фахівців — істориків, політологів, так і для широкого кола читачів.

ISBN 978-617-569-123-6

Б87 Родрік Брейтвейт. Афганці. — К. : Темпора, 2013. — 480 с.

Переклад здійснено за виданням Rodric Braithwaite
Afgantsy. The Russians in Afghanistan 1979–1989

Видання здійснено у рамках видавничих проєктів
ЕСЕМ Медіа Україна

- © Rodric Braithwaite, 2011
- © Темпора, 2013
- © ЕСЕМ Медіа Україна, 2013

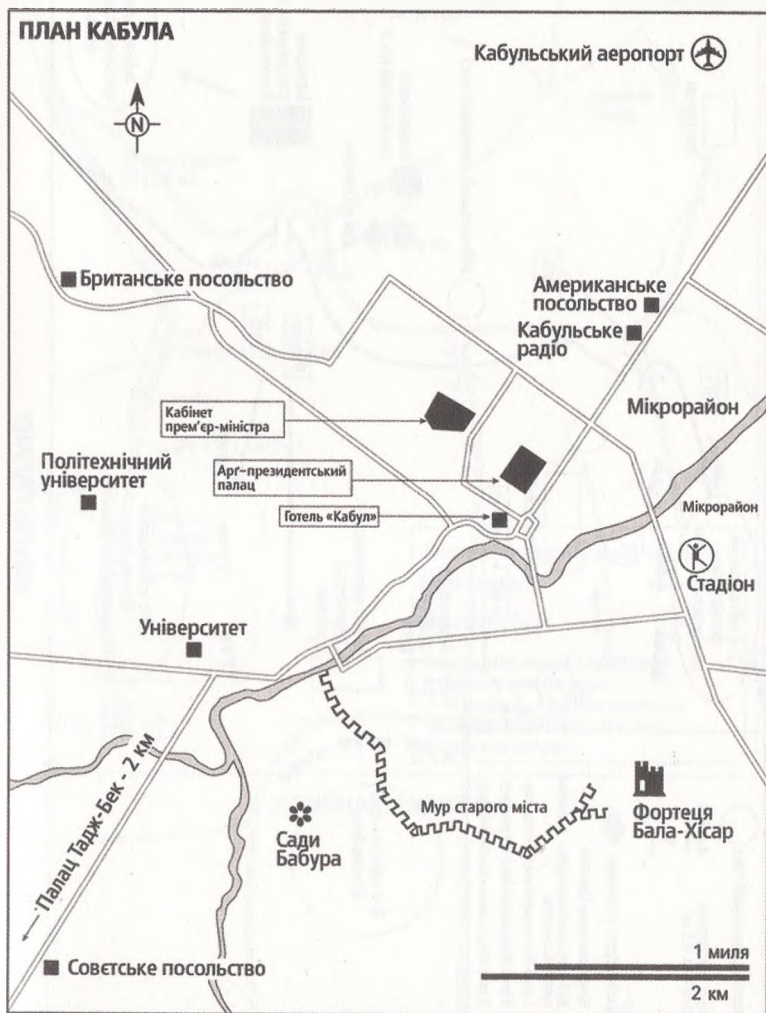
Зміст

Від автора	1
Пролог	3
Частина перша	
Дорога до Кабула	
Утрачений рай	11
Початок трагедії	43
Постанова втрутитися	69
Штурм палацу	99
Наслідки	125
Частина друга	
Жахіття війни	
40-ва армія йде у бій	145
Будівники держави	175
Служба	203
Бої	235
Спустошення й розчарування	269
Частина третя	
Тривале прощання	
Повернення на батьківщину	297
Дорога до мосту	323
Війна триває	353
Земля героїв	369
Епілог. Підсумки	395
Додаток	405
Примітки	415
Джерела	455
Бібліографія	459
Подяки	467

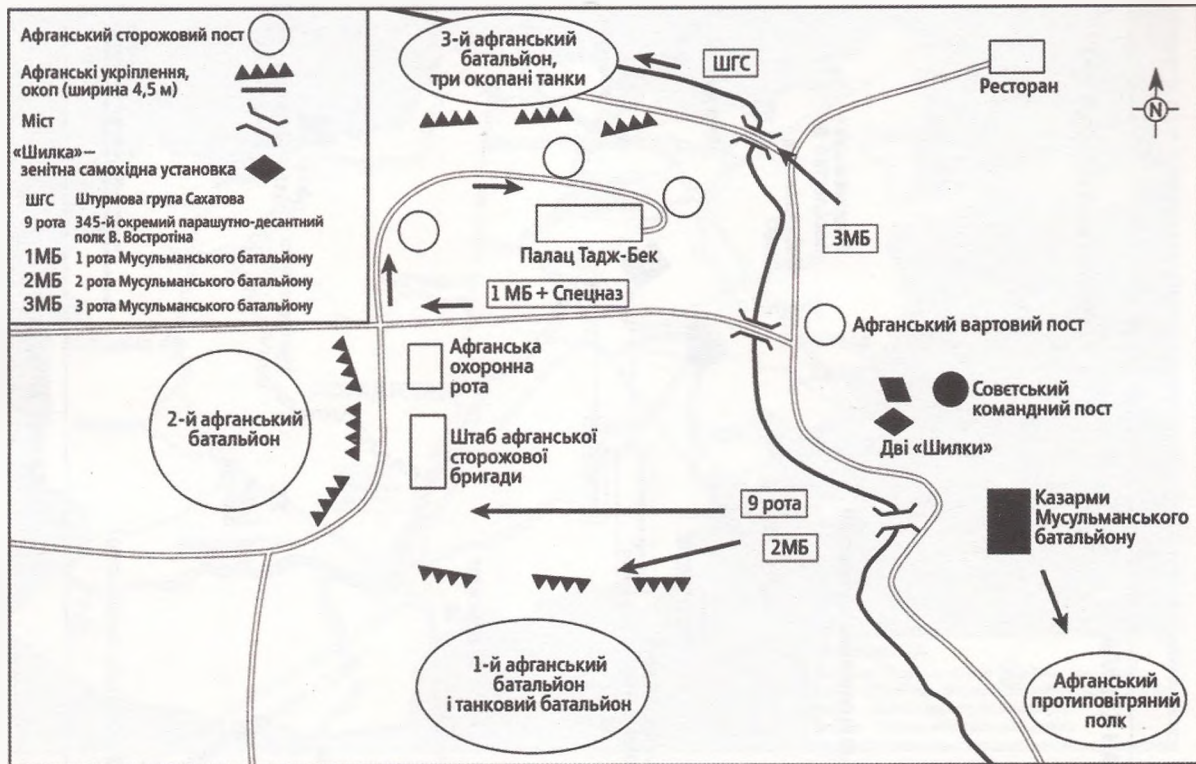

КАРТА АФГАНІСТАНУ 1979–1989

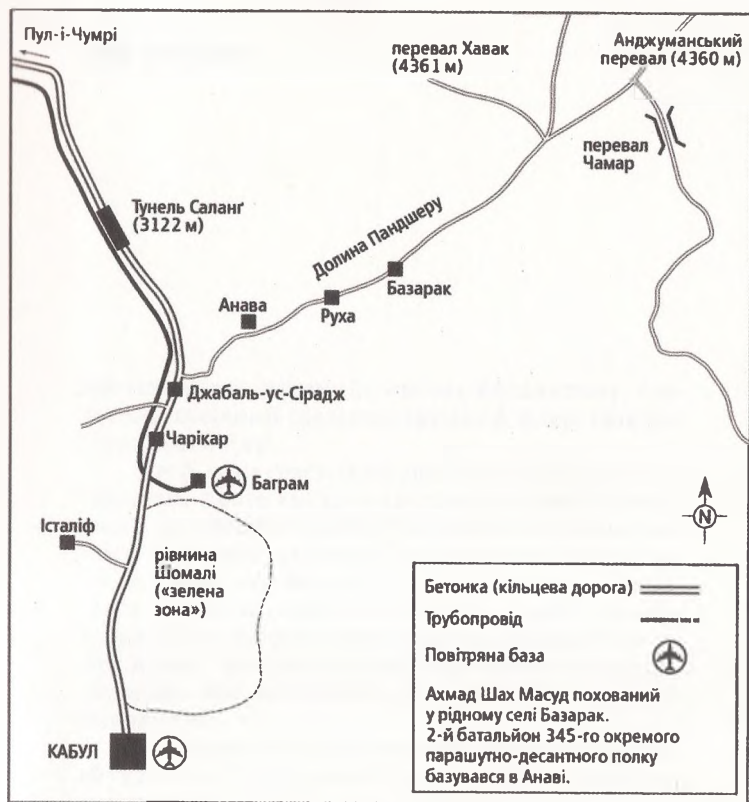

КАБУЛ 1980 року

ШТУРМ ПАЛАЦУ

ДОЛИНА ПАНДШЕРУ

This is a very faint and illegible text block, possibly a legend or a title, located in the lower-left quadrant of the main diagram area. It contains several lines of text that are too light to read.

This is a large, very faint text block at the bottom of the page, possibly a title or a detailed description. The text is completely illegible due to the fading.

Від автора

Афганець (мн. афганці): житель Афганістану; спекотний піщаний південно-західний вітер; ветеран советської війни.

1979 р. саме советський уряд послав війська в Афганістан, проте він дотримувався традицій російських попередніх урядів. Політикою керували з російської столиці, з Москви. Переважна більшість тих, хто воював в Афганістані, були росіянами. Я намагався вживати слова «советський» і «російський» таким чином, щоб читачі розуміли відмінність між ними і щоб можна було вирізнити «афганців»-неросіян. Але, без сумніву, час від часу я був непослідовним.

Я використовував назви міст, вулиць та інших об'єктів, які були в ужитку, коли відбувалися описані події.

У додатку можна знайти короткі біографії та тлумачення іншомовних слів і технічних термінів. Сподіваюся, вони стануть у пригоді читачеві.

Пролог

Юнаки охоче йшли на війну — їм доти ніколи не доводилося воювати.

Фукідід¹

Звісно, поле зору рядового солдата значно обмеженіше, ніж поле зору його генерала. З другого боку, генералові дуже важливо вміти приховувати свої помилки й привертати увагу лише до того, що збільшить його славу. У рядового солдата немає такої мети. Війна дає славу й пошану тільки офіцерам з високими званнями. Армія рядових, які йдуть на ризик, смерть і каліцтва, не матиме ніяких нагород, окрім чуття добре виконаного обов'язку.

Рядовий Воррен Олні, що воював за армію північан у битві під Шайло 1862 р.²

Далеко не все, що сталося зі мною за два роки афганської війни, є в цій книжці. Про певні речі я не хотів розповідати. Ми, «афганці», між собою говоримо про речі, що їх можуть не зрозуміти (або зрозуміти хибно) ті, хто тут не воював.

Віталій Кривенко³.

Вибух насильства, що стався в березні 1979 р. у Гераті, можна було порівняти лише з кривавим комуністичним переворотом 1978-го. Опір комуністам уже ширився країною. А це було повномасштабне повстання в столиці провінції, одному з найважливіших афганських міст, давньому осередку ісламу, музики, мистецтва й поезії. Повстанці цілковито

захопили владу, і лише за тиждень урядові сили взяли ситуацію під свій контроль, проливши багато крові.

Комуністи багато обіцяли: «Наша мета — показати приклад усім відсталим країнам світу, як перестрибнути з феодального ладу одразу до справедливого заможного суспільства... Наш вибір полягає не в тому, діяти демократично чи ні. Якщо цього не зробимо ми, цього не зробить ніхто... (Наша) найперша постанова проголошувала, що їжа й дах над головою — основні людські потреби й права... У нас була чітка програма: землю селянам, їжу голодним, безкоштовну освіту — кожному. Ми знали, що сільські мулли підбурюватимуть народ проти нас, тому запроваджували свої постанови оперативно, щоб маси побачили, де їхні справжні інтереси. Вперше за всю історію Афганістану жінки отримали право на освіту... Ми розповіли їм, що вони — господарі свого тіла, вони можуть брати шлюб із тим, кого кохають, і не мусять сидіти вдома, ніби припнуті пси».

Комуністи знали, що такі ідеї не подобатимуться побожним і консервативним афганцям, і не були готові чекати. Вони чекали опору і нещадно придушували його: «Гратися не було часу. Спершу ми мали втримати владу. Інакше нас убили б, а Афганістан знову занурився б у морок»⁴. Тож комуністи започаткували масове панування терору: землевласників, мулл, незгодних офіцерів, майстрів, — ба навіть членів Компартії арештовували, катували й розстрілювали цілими групами. На протести московських товаришів афганці мали відповідь: те, що спрацювало для Сталіна, спрацює і для нас.

Існує кілька поглядів на те, що саме було причиною Гератського повстання. У той час там був Шер Ахмад Маладані, згодом командир місцевої групи моджахедів — мусульманських воїнів проти комуністів і росіян. Він стверджував, що жителі

сусіднього села, розлючені постановою місцевих комуністів примусити їхніх доньок ходити до школи, повстали, вбили комуністів, а заодно й дівчат, і пішли військово на місто⁵. Існує інша думка: повстанням керували емігранти з Пакистану, що задумали підняти бунт в усій країні. Були чутки, що на чолі повстанців стояли бунтівні солдати 17-ї дивізії — місцевого гарнізону афганської армії. Дехто припускав, що до бунту підбурили іранські агенти.

Хоч які підстави цих припущень, але вранці в четвер 15 березня жителі сусідніх із Гератом сіл зібралися в мечетях і пішли в місто, тримаючи в руках транспаранти з релігійними гаслами, старі гвинтівки, ножі та іншу імпровізовану зброю; руйнували символи комунізму й державні символи, які трапилися по дорозі. До них зразу приєдналися й жителі Герата. Натовп увійшов до міста обсадженими соснами вулицями повз величну цитадель і чотири давні мінарети на північному заході, крізь браму Малікі, до нових передмість на півночі та сході, де містилася резиденція губернатора провінції. Повстанці брали штурмом в'язницю, грабували й палили банки, поштові відділення, редакції газет та урядові споруди, набігали на базари, зривали червоні прапори та портрети комуністичних вождів. Били тих, хто не мав традиційного мусульманського вбрання, а партійних керівників — разом із губернатором — убили, як і кількох советських радників, які працювали в місті й не змогли втекти⁶. До полудня більша частина міста була в руках повстанців. На базарах того вечора танцювали⁷.

За всі місяці й роки, що минули після повстання, події, які сталися в Гераті в ті березневі дні, обросли чутками, роздмуханими завдяки репортажам хоробрих, але не критичних західних журналістів, які не мали змоги перевіряти отриману інформацію. Як писали в тих репортажах, спотворені тіла

сотень советських радників, їхніх дружин та дітей носили по вулицях. Преса впевнено стверджувала, що советські стратегічні бомбардувальники атакували місто протягом двох днів. Повідомляли, що в ході повстання та його придушення загинуло до двадцяти тисяч людей.

Як часто траплялося під час советської війни у Афганістані, було важко встановити факти й відокремити їх від міфів. Більшість цифр, пов'язаних із Гератським повстанням, — перебільшені. Та, хоча якою була правда, безпосередня реакція кабульських комуністів була панічною, і вони попросили Москву вислати військові сили для придушення заворушень. У советському Політбюро це питання обговорювали чотири дні й зрештою дійшли дуже поміркованого висновку. Військ не посилатимуть, але нададуть афганському урядові додаткову військову та економічну допомогу. Советський прем'єр-міністр Алексій Косигін (1904–1980) заявив афганському президентові Нур Мохамеду Таракі (1913–1979): «Якщо ми пошлемо наші війська, ситуація у вашій країні не покращиться. Навпаки, вона може погіршитися. Нашим солдатам доведеться воювати не лише проти зовнішніх ворогів, а й з частиною вашого народу. Люди такого не пробачають».

А втім, афганському урядові вдалося самотужки придушити Гератське повстання. Але з іскри вже займалося полум'я. В країні й далі ширився неспокій та збройний опір. Конфлікт усередині комуністичної партії був дедалі кривавішим, і його кульмінацією стало вбивство у вересні президента Таракі прем'єр-міністром Хафізуллою Аміном (1929–1979).

Для росіян це стало останньою краплею. Крок за кроком гнані здебільшого всупереч своїй волі, вони намагалися якось утриматися і взяти ініціативу у власні руки. На їхні постанови впливали байдужість, ідеологічні упередження, плутані

переконання, неадекватні розвіддані, намагання догодити кільком сторонам і тиск самих подій. Зайве казати, що в експертів з афганських проблем, яких тоді було багато в Советському Союзі, ніхто не питався ради й не повідомляв їх про ситуацію.

У грудні 1979 р. до Афганістану ввійшли советські загони, захопили важливі об'єкти в Кабулі, штурмували палац Аміна й убили самого президента. Советські наміри були скромні: охороняти головні міста й дороги, стабілізувати урядування, провести навчання афганської армії та поліції — й покинути країну за півроку. Натомість вони встрягли у кризаву війну, з якої довелося вибиратися дев'ять років і п'ятдесят два дні.

«Афганці», тобто солдати, що там воювали, походили з усіх частин ССРСР: з Росії, України, Білорусі, Середньої Азії, Кавказу, країн Прибалтики. Незважаючи на великі відмінності між ними, більшість їх вважали себе за советських громадян. Така ситуація змінилася, коли ССРСР почав розпадатися, і чоловіки, які були бойовими побратимами, раптом стали жити в різних, інколи ворожих одна одній країнах. Багатьом знадобилося кілька років, щоб знову повернутися до нормального мирного життя. Декому це так і не вдалося.

Ніхто не звільнився від спогадів про їхню спільну війну.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the war. It mentions the various operations and the state of the army.

The second part contains a detailed account of the military operations, including the movements of the troops and the results of the battles.

The third part discusses the political and administrative matters, such as the organization of the government and the management of the public affairs.

The fourth part deals with the financial and economic situation, including the state of the treasury and the measures taken to support the war effort.

The fifth part contains a summary of the achievements and a list of the names of the officers and soldiers who have distinguished themselves in the service.

The report concludes with a statement of the author's views on the future of the country and the prospects of the war.

ЧАСТИНА ПЕРША

Дорога до Кабула

У цій країні дуже сприятливі умови для пасивного опору. Гори, гордість і волелюбність народу й нестача нормальних доріг — через ці фактори країну дуже важко завоювати й ще важче утримати.

Генерал Андрей Снесарев, 1921 р.¹

ИСТОРИЯ
РОССИИ

ВВЕДЕНИЕ
Курс истории России
для студентов историко-педагогического факультета
Самарского государственного университета
Сост. проф. И. И. Мухоморов
Самара, 1998

Утрачений рай

Росіянам знадобилося двісті п'ятдесят років, щоб дійти до Кабула. Британці пізніше почали, але швидше добралися.

Обидві країни керувалися імперською логікою. Міністр закордонних справ Росії князь Горчаков (1789-1883) висловив її принципи в грудні 1864 р.: «Становище Росії в Середній Азії таке ж, як і в усіх цивілізованих країн, що входять у контакт з напівдикими кочовими народами, в яких немає стабільної соціальної організації. У таких випадках більш цивілізована держава змушена (заради безпеки своїх кордонів і торговельних відносин) встановити певне панування над людьми, чий мінливий і бунтівний характер робить їхнє сусідство небажаним». Своєю чергою, нові упокорені регіони треба було захищати від нападів диких племен, які жили по той бік нових кордонів. Уряд Російської імперії мав обирати між цивілізаційною місією щодо народів, які страждають від варварського правління, і покиданням кордонів на поталу анархії та жорстокості. «Це доля всіх країн, що опинилися в такій ситуації». Британія та інші колоніальні країни, як і Росія, «були змушені, внаслідок не так амбіцій, як імперської необхідності, загарбувати території». Найважче, як слушно писав генерал Горчаков, було вирішити, де зупинитися¹.

Горчаков захищав російську політику, звісно, з корисливих мотивів, але його роздуми були цілком переконливі. Невдовзі росіяни знову почали рухатися на південь. Це спровокувало лицемірний гнів інших імперських країн, які чинили так само, але в інших частинах світу. Надто обурювалися британці: наприкінці 19 століття якраз вони створили романтичний міф «Великої гри», чудово зображений Редьярдом Кіплінгом в оповіданні «Кім», де галантні британські офіцери їдуть у Гімалаї та в пустелю на північ від них, ставлять на кін життя й борються проти шахрайських витівок злих російських шпигунів, які хочуть викрасти такий діамант, як Індію, з корони Британської імперії.

Афганістан у сучасному світі

Афганістан, країна, на яку зазіхали і Росія, і Британія, — одне з найдавніших заселених місць на планеті, перехрестя культур, на північ від якого лежать середньоазійські імперії, на південь — півострів Індостан, на захід — Персія, а на схід — Китай. Якийсь короткий час Афганістаном володів Александр Македонський, згодом — буддистська та Перська імперії, аж поки всі держави завоювали Чингісхан (1162–1227) і Тамерлан (1336–1405) у XIII та XIV ст. Їхній нащадок Бабур (1483–1530) у XVI ст. заснував імперію Великих Моголів. Її столицею було місто Делі, але поховали Бабура за його заповітом у Кабулі. Незважаючи на низку війн, «масив афганської культурної спадщини зберігся (хоч і під загрозою): це досі одне з найбільших культурних сховищ Азії».

В Афганістані живуть пуштуни, таджики, узбеки, хазарійці та інші, менш численні етнічні групи. Кожен народ ділиться ще й на роди, цьому сприяє географія, як часто трапляється у гірській місцевості.

Кожен рід складається з нерідко ворожих одна одній родин. Усі підпорядковані етиці надзвичайної гордості, воєнних звичаїв, честі й гостинності, якій інколи заважає звичай кровної помсти. На всіх рівнях — від локального до центрального — політику та вірність визначають конфлікти та стосунки між цими групами, нерідко — між окремими родинами. Тому там майже немає чуття національної єдності, на основі якої можна було б будувати унітарну дієву державу.

Більшість афганців — мусульмани-суніти. Дві п'яті частини населення становлять пуштуни, їхня мова — пушту — одна з двох офіційних мов Афганістану. Більшість їх живе на півдні країни та в сусідньому Пакистані — по той бік «лінії Дюранда», штучного кордону, який встановили британці наприкінці XIX ст. Багато пуштунів живе й на півночі, де їх оселили наприкінці XIX ст. для посилення контролю Кабула над тими, хто належав до інших народностей. Пуштуни звикли вважати себе за справжніх афганців — так думали й іноземці. Дехто з пуштунів досі дотримується цієї думки, але інші народи цього не схвалюють.

Інші великі групи — таджики (27%), що живуть на півночі та заході, й узбеки (9%), які живуть на півночі, — споріднені з народами, що живуть за кордоном — у Таджикистані та Узбекистані. Багато їх утекло до Афганістану, коли більшовики в 1920-1930-х роках запроваджували в Середній Азії свій режим. Таджики розмовляють мовою дарі — афганською формою перської; дарі — друга офіційна мова.

Хазарійці (9%) живуть у горах, і їх вважають за нащадків монголів. Вони — шиїти, тому решта населення вважає, що вони невірні. Вони виконують здебільшого чорні роботи, їх часто підкоряли й переслідували, але в разі потреби вони добре воюють.

Сучасну афганську історію сформувало троє визначних володарів: Ахмад-шах Абдалі (1722-1773),

Дост Мухамед (1793–1863) та Абдуррахман (1840–1901). Перед ними та їхніми нащадками поставали чотири основні завдання. Перше — зберегти подобу національної єдності, незважаючи на етнічні поділи, локальне беззаконня та насильство, впертість провінційних сатрапів і прагнення більшості афганців зберегти свій незалежний спосіб життя, незважаючи на плани та наміри кабульського уряду. Отже, кожен афганський уряд повинен був спробувати дійти до компромісу, де можна, і придушити бунти й повстання — часто найнещадніше — там, де не можна. Це вдавалося тільки найуспішнішим керівникам.

Друге завдання володаря — зберегти державну незалежність від зовнішніх зазіхань. В афганській зовнішній політиці непевний нейтралітет завжди поєднувався з бажанням дистанціюватися від одного небезпечного суперника в обмін на гарантію безпеки та великий хабар від іншого. Така політика часто давала збої. Тоді Афганістан успішно завойовували. Але завойовникам було ще важче керувати країною, ніж афганським правителям. Рано чи пізно вороги вирішували, що втратили вже досить і настав час піти — саме в цьому завжди полягав найефективніший спосіб захисту Афганістану.

У ХХ ст. афганські володарі поставили перед собою третє складне завдання: модернізувати країну — армію, зв'язок, економіку, апарат управління, освітню систему. Більшість їх намагалася якось покращити статус жінки. Але реформи завжди наштовхувалися на консервативність народу і його релігійних чи світських місцевих керівників. Реформи в Афганістані робили два кроки вперед і один — інколи два або три — кроки назад.

Четверте завдання афганського керівника — і передумова для виконання перших трьох — лишитися живим. Афганські правителі змінювали один одного приголомшливо швидко — дехто владарював

дуже недовго. У 1842–1995 рр. сім керівників стали жертвами родинних ворожнеч, придворних змов, розлюченого натовпу чи зовнішньої навали. У 1878–2001 рр. ще чотирьох відправили у вигнання. Решта покійно зрікалися престолу, поки не сталося якого лиха.

Ахмад-шах Абдалі був пуштуном, якого 1747 р. обрали королем за постановою лойя-джирги (всаафганської ради старійшин) у Кандагарі. Символічно й демонстративно, як кажуть свідки тих подій, він вийшов до людей вдягнений у мантию пророка, яку шанобливо зберігали в його власній міській мечеті. З цієї події й починається історія афганської держави в майже сучасних кордонах.

До миті своєї смерті 1772 р. Ахмад-шах примирив воєвничі пуштунські племена, завоював більшу частину сучасної території Афганістану, відсунув кордони імперії до Делі та Персії й здобув титул Батька народу. Проте його нащадкам не вдалося зберегти ці успішні досягнення. Пуштунські племена знову почали воювати між собою, а відтак імперія впала. 1775 р. син Ахмад-шаха переніс столицю з Кандагара в Кабул, де вона відтоді й лишилася. Його онук шах Шуджа (1785–1842) 1809 р. підписав першу угоду Афганістану з іншою країною — домовився з Британією про взаємну підтримку в разі французької чи перської агресії. Шаха Шуджу скинули за кілька тижнів. Він утік до Індії, його повернули в Кабул у багажному вагоні британської армії під час першої Англо-афганської війни і вбили, коли британці підрахували свої втрати й пішли геть.

Доста Мухамеда, що отримав владу 1823 р., британці скинули, щоб поставити на його місце шаха Шуджу. Проте він повернув собі владу після відходу британців і вдало керував країною наступні дев'ятнадцять років. Більшу частину цього часу він зберігав дружні відносини з британцями. Але після

Його смерті 1863 р. країна знову скотилася у прірву громадянської війни.

Програна битва у цій війні позбавила Абдурахмана війська і майна. Він був змушений переховуватися у російському Ташкенті цілих одинадцять років, поновивши свою владу над Афганістаном 1880 р., після другої Англо-афганської війни. Похмурий, сардонічний, майже неписьменний, але дуже розумний, він хотів змінити країну й пристосувати її для виживання у сучасному світі. Через брутальні методи управління він заробив собі прізвисько «Залізний Емір». Свою владу він, як і багато його нащадків, підтримував за допомогою нещадної і всюдисущої таємної поліції. Його методи спрацьовували. Саме він започаткував сучасну державну бюрократію, модернізував і фінансував армію за допомогою британців і зумів майстерно триматися між ними і росіянами.

Нашадки Абдурахмана далі просували Афганістан шляхом модернізації. Його сина Хабібুলлу (1872–1919) вбили 1919 р., після нього правив Аманулла (1892–1960), що скористався з ослаблення Британії після I Світової війни й спробував захопити Індію. Британці бомбардували Кабул та Джелалабад і змусили його відступити. Жодна сторона не мала досить сили для довгої війни, і конфлікт скінчився за місяць. Британці припинили фінансування і контроль над афганською зовнішньою політикою. Аманулла був першим керівником іноземної країни, хто почав налагоджувати добросусідські стосунки з новим більшовицьким урядом Москви.

Згодом він розгорнув амбітну програму реформ, наслідуючи секуляризацію Аталюрка в Туреччині, створив Раду Міністрів, ухвалив конституцію, запровадив низку адміністративних, економічних та соціальних реформ і дозволив своїй королеві не носити чадри. Його плани жіночої емансипації,

встановлення мінімального шлюбного віку та обов'язкової освіти розлютили релігійних консерваторів і спровокували короткочасне повстання. Племена спалили королівський палац у Джелалабаді й пішли маршем на Кабул. 1929 р. Аманулла втік до Італії.

Надір-шах (1883-1933), далекий родич Аманулли, захопив владу, відновив порядок і дозволив своїм військам грабувати Кабул, бо не мав їм чим заплатити. Він побудував першу дорогу з Кабула через перевал Саланг на північ і далі обережно запроваджував реформи, аж поки його не вбили 1933 р.

Його син Захір-шах (1914-2007) правив країною з 1933-го до 1973 р. Це був найдовший період стабільності в сучасній афганській історії, і люди досі згадують ті часи як «золоту добу». Реформи тривали. 1949 р. обрали парламент, а більш-менш незалежна преса почала критику правлячої олігархії та консервативних релігійних керівників. 1953 р. Захір-шах призначив свого двоюрідного брата Дауда (1909-1978) прем'єр-міністром. За політичними поглядами Дауд був консерватором, але підтримував політичні та економічні реформи. Протягом наступних десяти років він здійснював визначальний вплив на рішення короля, побудував фабрики, зрошувальні системи, аеродроми й дороги за допомогою ССРСР, США та ФРН; модернізував афганську армію советською зброєю та обладнанням; запросив советських військових інструкторів.

1963 р. Захір-шах позбавився Дауда на догоду консерваторам, яких розізлило його загравання з лівими та советами. Але король і далі здійснював реформістську політику. Він запровадив форму конституційної монархії зі свободою слова, дозволив існування політичних партій, дав жінкам право голосувати й забезпечував початкову освіту для дівчат і хлопців. Жінкам дозволили вчитися

в університетах, де були викладачки з-за кордону. В компанії «Ariana Airlines» стюардеси й секретарки вже не вдягали чадри; працювали жінки й на кабульському радіо, послом до ООН теж поїхала жінка.

Усі ці роки поступово розвивалася система освіти — принаймні в столиці. Коледж «Хабібія», середня школа, створена за зразком елітних мусульманських шкіл у Британській Індії, з'явився в Кабулі 1904 р. Аманулла відправляв випускників цієї школи на навчання до Франції та інших країн Європи. 1932 р. відкрили Школу медицини, потім з'явилися факультети права, науки, аграрний, педагогічний та інженерний, 1947 р. їх об'єднали в університет. Більшість підручників були англійською, французькою та німецькою; цими ж мовами вели навчання. 1951 р. засновано теологічний факультет, пов'язаний з Ісламським університетом «Аль-Ажар» у Каїрі. 1967 р. за підтримки ССРСР з'явився Політехнічний інститут, де здебільшого викладали росіяни. За умов толерантного режиму Захір-шаха в Кабулі та Кандагарі виникли перші студентські організації.

Дауд дуже розширив державну систему освіти. В 1950–1978 рр. кількість початкових шкіл збільшилася вдесятеро, кількість середніх шкіл — у двадцять один раз, а університетів — у сорок п'ять разів. Але економіка розвивалася не досить швидко, щоб забезпечити працевлаштування такої великої кількості випускників. Багато з них змогли знайти роботу тільки в лавах урядової бюрократії, число якої постійно збільшувалося. У 1960–1970-х роках щорічні малі зарплати ще й утратили половину купівельної спроможності. Добра новина, але не для консерваторів: приблизно десяту частину всієї нової бюрократії становили жінки.

Американський дослідник Луїс Дюпре назвав Кабульський університет «ідеальним ґрунтом для формування політичного невдоволення». Саме

з університетів починалися перші політичні рухи Афганістану. Комуністичну партію й Народно-демократичну партію Афганістану заснували 1965 р. Нур Мухамед Таракі, Бабрак Кармаль (1929–1996) і Хафізулла Амін — кожному з них судилося зіграти провідну роль у підготовці до советської навали. Багато студентів, які згодом брали активну участь в антикомуністичній та антисоветській боротьбі, також почали політичну кар'єру саме тут: Раббані (н. 1940), Хекмат'яр (н. 1947), Абдул Расул Сайяф (н. 1946) і Ахмад Шах Масуд (1953–2001) разом навчалися в Кабульському університеті. 1968 р. студенти бунтували проти спроб консерваторів обмежити право жінок на освіту. 1969 р. бунти тривали й було кілька загиблих, коли студенти протестували проти адміністрації. Університет тимчасово закрили.

Соціальне і політичне незадоволення зросло, коли з-за кордону повернулися молоді афганці, яких відправляли отримувати технічну або військову освіту. В 1956–1978 рр. близько семи тисяч афганських студентів навчалися в советських інститутах та університетах. 1955 р. Афганістан підписав з Советським Союзом угоду про підготовку військових кадрів, і щороку близько ста юнаків їхали до ССРСР та Чехословаччини.

Усі ці інституційні зміни, загалом цілком бажані, не мали великої підтримки серед афганців. У Кабулі та деяких інших містах з'являлося більше освічених та прихильних до реформ афганців, але вони не могли переконати жителів сіл, де головний авторитет належав проводирям племен, землевласникам і муллам. Ліберальні реформи та жіноча емансипація в містах раз по раз спричиняли спротив релігійних консерваторів у селах та гірських регіонах. Коли спалахнув конфлікт, саме погляди селян узяти гору і звели нанівець усі зусилля реформаторів.

Рух Російської імперії на південь

У XVIII ст. в небі бунтівного Афганістану почали кружляти нові хижаки. Тільки-но росіяни захистили західні кордони від сусідів-європейців, а східні й південні — від кочовиків і татар, як імперська логіка — пошук безпеки й торгівлі — спрямувала їх у сибірські ліси та широкі безлюдні простори південних степів і пустель⁴.

Цій експансії чинили опір. Росіяни стикалися з турецькою та перською імперіями, а невдовзі стали вбачати в малорозвинених середньоазійських країнах загрозу, можливість і бар'єр для всіх амбіцій, які Росія мала до Афганістану й розміщених далі багатств Індії.

Уяву Петра I підігрівали розповіді про золото, знайдене біля Амудар'ї, річки, яка на той час стала кордоном між Афганістаном та Росією. Місцевий правитель, хан Хіви, як повідомлялося, хотів стати васалом Петра в обмін на російський захист від бунтівних підлеглих. Пётр наказав Александрові Бековичу, капітану лейб-гвардійців, навірененому до християнства мусульманському князеві з північного Кавказу, з'ясувати обставини детальніше. Він дав Бековичу понад шість тисяч людей — вершників, піхоту, гвардійців, а також гурт купців — щоб будувати фортеці вздовж Амудар'ї, переконати хана Хіви допомогти в пошуках золота й відкрити торговельний шлях до Індії. Бекович приїхав до Хіви влітку 1717 р. Після гостинної зустрічі хівинський хан неочікувано убив і Бековича, і його людей, напхав йому голову соломною і послав її ханові Бухари. Минуло ще кілька років, і 1728 р. росіяни вперше воювали з афганцями: російські війська зіткнулися з афганською армією, що окупувала Персію. Росіяни перемогли⁵.

У середині століття росіяни зрозуміли, що в них з'явився ще один суперник із не меншими

імперськими амбіціями. За часів Петра I британці в Індії здебільшого торгували. Росіяни почали сприймати їх серйозніше після битви під Плессі 1757 р., коли Ост-Індська компанія зміцнила свої позиції, завоювавши питомі індійські держави, встановивши свою гегемонію над номінально незалежними індійськими володарями і вигнавши своїх французьких, голландських та португальських конкурентів.

Бажаючи помститися за поразки в Індії, французи впродовж наступних десятиліть запропонували росіянам кілька непродуманих планів завоювання Індії через Персію або Афганістан⁶. 1791 р. французький радник Єкатеріни II запропонував їй відправити війська походом на Індію через Бухару та Хіву, «заявивши, що вони прийшли відновити мусульманське панування Великих Моголів у колишній могутності, отже — спричинити [цим] масові заворушення проти британців в Індії, коли поширяться чутка про російський похід⁷. Радник і колишній коханець Єкатеріни Потьомкін відмовив їй від цього прожектерства.

Ще один франко-російський план постав 1801 р. Незважаючи на те, що Франція і Росія далі воювали між собою, російський імператор Павел I запропонував Наполеонові влаштувати спільний похід на Індію. Не чекаючи відповіді, Павел наказав генералу Орлову, отаманові донських козаків, повести тринадцять полків «одним чи трьома шляхами через Бухару та Хіву до англійських володінь в Індії за річкою Інд». За винагороду Орлов міг собі забрати всі індійські багатства. Далі Павел занепокоєно додав: «На моїх мапах показано територію лише до Хиви та Амудар'ї. Далі ви самі повинні отримати інформацію про англійські володіння та поневолені індійські народи».

Орлов вирушив серед холодної зими, взявши з собою двадцять тисяч людей. За перший місяць

його армія, голодна і виснажена, втратила п'яту частину коней і невідомо скільки людей. Він ще навіть не покинув територій Російської імперії, як отримав наказ повертатися, бо 11 березня Павла задушили його міністри разом із його рідним сином і (на думку росіян) за активної співучасті британського посла⁸.

Такі прожектерські плани ще кілька десятиліть збаламучували гарячі голови в Санкт-Петербурзі. Але зрештою на думку громади вплинули переконання генерала фон Беннігсена, аристократа з балтійських німців, який 1807 р. командував російською армією. Британці, казав він, створили в Індії військову систему європейського зразка, яку фінансують місцеві платники податків. Ця армія «сформована так само, як наші європейські полки, нею командують англійські офіцери, і, бездоганно озброєна, вона марширує з досконалістю наших гренадерів». У минулому азійська кіннота нападала на Індію через північно-західні кордони і завойовувала півострів, але російська армія не мала шансів перемогти англо-індійську піхоту й артилерію. Жодна європейська армія не може дістатися півострова, бо британці контролюють морські шляхи, а транспортні проблеми переходу якоїсь європейської армії через Персію чи Афганістан вирішити неможливо. Беннігсен воював у північній Персії, тому говорив про те, що добре знав.

Але трохи згодом росіянам у XIX ст. почали дуже не подобатися хижацькі наміри Британії в північній Індії. Британські купці дедалі успішніше конкурували на середньоазійських ринках. По всій Середній Азії їздили британські агенти. Росіяни вважали, що це все суперечить їхнім власним законним інтересам і почали ґрунтовно готуватися до нового походу на південь.

Цього разу ніхто не збирався вести війська без карт, на основі самих чуток. Головним органом, що

опікувався відносинами з середньоазійськими сусідами Росії та збором інформації, була Оренбурзька прикордонна комісія. У 1825–1845 рр. комісію очолював генерал Грігорій Фьодорович Генс (1787–1845), видатний орієнталіст і вчений. 1834 р. Генс послав одного зі своїх молодих офіцерів — русифікованого француза П'єра Демезона, перевдягненого муллою, щоб той зібрав усю можливу інформацію про Бухарський емірат. Наступного року він відправив Яна Віткевича (1798–1839) з важливішою місією. Віткевич (у Росії відомий як Іван Вікторович Віткевич) походив з Литви, що на той час була частиною Російської імперії. До Оренбурга його заслали в солдати в шістнадцять років за участь в антицарській підпільній організації. Віткевич був талановитим лінгвістом, його помітило керівництво і підвищило, призначивши до прикордонної комісії.

На відміну від Демезона, Віткевич не приховував, що був російським офіцером, і подорожував у повному обмундируванні. Він із прикрістю дізнався, що британський офіцер Александр Бернс (1805–1841) дістався до Кабула раніше. Але Віткевич лишився в Кабулі на чотири місяці, намагаючись укласти торговельну угоду з еміром Достом Мухамедом, і повернувся в Оренбург з афганським емісаром та проханням еміра до росіян про фінансову й дипломатичну підтримку опору британському нападу на Афганістан.

Оренбурзький губернатор генерал Перовський позитивно сприйняв цю пропозицію, сказавши, що якби британцям удалося закріпитися в Кабулі, «вони були б за крок від Бухари і невдовзі контролювали б Середню Азію, перешкоджали б нашій торгівлі в Азії, могли б озброїти... наших азійських сусідів проти нас і дати їм порох, зброю і гроші»¹⁰. Російський уряд погодився і знову відправив Віткевича до Кабула з подарунками й таємними інструкціями про розвідку.

Він приїхав у Кабул і з'ясував, що Александр Бернс знову його випередив. Але позиції Бернса остаточно впали, коли генерал-губернатор Індії лорд Окленд (1784–1849) відправив необачний і погордливий ультиматум Достові Мухамеду, погрожуючи позбавити його влади в разі союзу з росіянами або якоюсь іншою державою.

Не дивно, що Дост Мухамед прийняв Віткевича дуже приязно. Віткевич запропонував союз із Росією і гарантію афганської незалежності й територіальної цілості. Та коли він повернувся до Санкт-Петербурга, царський уряд відхилив ці пропозиції, можливо, щоб не провокувати англійців. Віткевич учинив самогубство. Всі документи, які він привіз із собою, зникли. Причини такого дивного розвитку подій досі не пояснені¹¹.

Тепер британські агенти та шпигуни почали рухатися на північ іще активніше, проникнувши в глибини Середньої Азії: Бухару, Хіву, Коканд — території, на які Росія зазіхала ще понад сто років тому. Уряд у Санкт-Петербурзі погодився з генералом Перовським, що неоціненну торгівлю в Середній Азії можна захистити лише силою зброї.

1839 р., у розпалі першої Англо-афганської війни, генерал Перовський поїхав підкорювати хана Хіви. З ним на десяти тисячах верблюдів вирушили три піхотні батальйони й три полки козаків, окрім того, двадцять гармат. Постачання було налагоджене, похід розпочався взимку, щоб уникнути пустельної спеки. На жаль, зима видалася украй суворою, температура деколи опускалася нижче тридцяти градусів, люди і верблюди не витримували й помирали. Рештки експедиції прибули в Оренбург у червні 1840 р.

Але росіяни не здавалися. Військова поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. від англійців і французів приборкала їхні крила в Європі, тому всі свої сили вони спрямували на схід і південь.

1854 р. у Санкт-Петербурзькому університеті засновано факультет східних мов — була започаткована поважна традиція сходознавства у Росії. Тепер з чуток і агентурних донесень було відомо, що британці планують завоювати прикаспійські території, пройшовши через Персію чи Афганістан. 1857 р. князь Барятинський, командував російських військ на Кавказі, застеріг, що «британці ґрунтовно готуються до війни й нападуть із двох напрямів — від Перської затоки з півдня й через Афганістан зі сходу... Британський прапор над Каспійським морем не лише покладе край нашим впливам на Схід і зовнішній торгівлі, а й становитиме загрозу політичній незалежності імперії». Російські урядовці знову почали думати про завоювання Індії: вони не здалися¹². У більш-менш розважливому документі «Про можливість недружніх зіткнень між Росією та Англією в Середній Азії» двоє старших офіцерів штабу, які його склали, припустили, що британці навряд чи ризикуватимуть армією так далеко від океанів, які були під їхнім контролем. Проте вони можуть прагнути завдати політичної шкоди за допомогою «таємних інтриг у наших мусульманських губерніях і серед кавказьких горян» та втручатися «у справи сусідніх територій». Автори категорично заперечували можливість індійської кампанії: фланговий шлях через Герат було надто складно постачати харчами, а на прямому маршруті через Афганістан росіянам могли легко перегородити шлях. Тож цієї миті російська політика повинна бути суто оборонною. Такі висновки, почасти зумовлені потребою не провокувати зайвий раз Британію після поразки у Кримській війні, підтримував і міністр закордонних справ Горчаков¹³.

Але оборонна політика не відкидала — насправді, на думку певних військових та політичних діячів, навіть прямо зумовлювала — подальше просування

на південь для захисту торгівлі та боротьби з британцями. Після 1857 р. росіяни, зокрема добре поінформований Азійський департамент Міністерства закордонних справ, збільшили масштаби своєї розвідки в регіоні за допомогою агентів, наукових експедицій та дипломатичних місій. Одну з важливих місій очолював Ніколай Ігнат'єв, амбітний молодий офіцер, який служив у Лондоні на посаді військового аташе. Повернувшись із Англії, він став головою Азійського департаменту. Він підтримував добрі стосунки з тодішнім «яструбом» — військовим міністром Дмитрієм Мілютіним і теж вважав, що міністр закордонних справ Горчаков виявляв недостатню рішучість у просуванні російських інтересів. Вплив Ігнат'єва на користь активної російської політики на сході зростає упродовж десятиліть¹⁴.

У світлі нових даних розвідки виникало дедалі більше аналітичних думок, що мета Британії — встановити контроль у Середній Азії й перешкодити російській торгівлі, тому для росіян важливо запобігти цьому. Байдуже, чи були в британців такі наміри, чи ні. Ці думки вплинули на політику Петербурга й Оренбурга (і викривили її), — так само, як на політику Лондона і Делі впливало переконання, що росіяни хочуть проникнути через Афганістан до Індії. В усіх чотирьох містах погляди визначала параноя.

Отже, росіяни дійшли висновку, що їхні інтереси в Середній Азії не можна захистити, вдаючись лише до дипломатії. За наступні кілька років вони анексували всі незалежні держави Середньої Азії чи встановили там свої протекторати: Ташкент — 1865 р., Самарканд — 1868 р., Хіву — 1873 р., і решту територій на схід від Каспію — у 1881–1885 рр.

Утверджений там російський колоніальний режим, на думку одного сучасного британського історика, був менш обтяжливим, ніж британський режим в Індії: росіяни були корумпованіші й менш

ефективні; британці стягували більші податки й частіше накидали свою волю жорстокими методами¹⁵. Найтяжче звірство росіян у Середній Азії — знищення з наказу генерала Скобелева залоги і жителів фортеці Геок-Тепе 1881 р. — блідне в порівнянні з різаниною, яку влаштували британці в Індії після повстання сипаїв 1857 р.

Після Першої світової війни усе змінилося. Британія неохоче почала готуватися до відходу з Індії і лишала після себе дієздатні інституції. Відхід був відносно мирним, хоча британці не можуть уникнути відповідальності за всі жахи поділу Британської Індії 1947 р. Советський Союз згідно зі своїми, дуже специфічними поглядами теж намагався створити сучасні соціально-економічні інституції: проте загинули сотні тисяч людей, ще більше втекло від запровадження силою нового нещадного режиму та колективізації. На сорок років пізніше за Британію, 1991 р., Росія також полишила свою імперію, бо їй уже бракувало імперської снаги.

Рух Британської імперії на північ

Британці, послуговуючись тими самими аргументами, що й росіяни, схожою тактикою збройних сил, дипломатією, підступністю, хабарництвом і зрадою, далі рухалися на північ. Їм теж хотілося сприяти своїй торгівлі й зміцнювати безпеку імперських кордонів. Вони теж дійшли висновку, що самої дипломатії буде замало, і жорстоко усунули всі перешкоди на своєму шляху. До 1801 р. вони вже контролювали майже всю північну Індію й дійшли до кордону з Афганістаном. Скоро почалося відрізання шматків афганських прикордонних територій: надто тяжкою для афганців була втрата Пешавару, який британці спершу віддали своєму сикхському

союзникові Ранджіту Сінгху (1780–1839), а потім, захопивши 1849 р. сикхські території, забрали собі.

Спершу британці боялися можливого французького нападу за участі перських союзників. Після остаточної поразки Наполеона вони дійшли висновку, що головною загрозою для їхньої дедалі ширшої індійської імперії тепер є росіяни. У Британії виникла суперечка, як краще залагодити проблему: дати хабарі афганським володарям, щоб ті не пускали росіян, чи накинути Кабулу свого представника, у разі потреби силоміць, і запровадити, як і в Індії, прямий контроль.

Прихильники війни здобули перевагу аж двічі. Перед першою Англо-афганською війною (1838–1842) британці зібрали всі необхідні їм докази, щоб виправдати усунення від влади афганського володаря Доста Мухамеда: оприлюднювали доповіді своїх кабульських агентів, які зображували його як людину з рішучими антианглійськими поглядами¹⁶. Другу Англо-афганську війну (1878–1880) вони почали з не меншим брутальним цинізмом, щоправда, цього разу не фальшували доказів. Убивства англійських представників у Кабулі, Александра Бернса 1841 р. та Луїса Каваньярі 1879 р. були наслідком агресії й останнім британським аргументом на користь війни.

Наступові британців протистояла не лише афганська армія, з якою вони ще могли впоратися, а й широкий повстанський рух, який несподівано став на заваді і якому вони не змогли дати відсіч. Кілька разів британські війська відступали: 1842 р. була розбита вся армія, а в червні 1880 р. частина Кандагарського гарнізону зазнала поразки під Майвандом. Щоправда, обидві англо-афганські війни закінчилися власне перемогою британського війська, а потім помстою. Восени 1842 р. британські каральні загони повісили міських урядовців у центрі Кабула

і спалили дощенту базар, який існував з XVII ст., «одне з торговельних перехресть Центральної Азії, де можна було купити привезені з півночі китайські шовк і папір, спеції, перлини та екзотичну деревину з Індії на сході, скло, гончарні вироби, срібло і вино з Персії та Туреччини на заході і рабів, яких привозили з усіх кінців світу... казали, що в небі стояла заграва ще два дні після того, як військо відступило»¹⁷. Серед інших сіл та містечок, відданих вогню й мечу, можна згадати гарне село Істаліф, славне своїми гончарями, і провінційну столицю Чарікар, де торік знищили роту гуркхів. Один британський офіцер, що тоді там був, написав матері: «Я пішов додому снідати, злий на себе й на світ, а найбільше — на мою нелюдську роботу. Ми тут працюємо найманими вбивцями на службі держави»¹⁸. Руйнування Кабула 1879 р. було не таким широким, хоча британці таки знесли частину міської фортеці Бала-Хісар і повісили сорок дев'ять афганців на шибеницях на руїнах резиденції Каваньярі — буцімто за участь у його вбивстві¹⁹.

Але це все були піррові перемоги, і поступово британці зрозуміли, що їм не вдасться виконати свого початкового амбітного плану — приєднати Афганістан до Індійської імперії. Так само не вдалося їм поставити і свого кандидата в Кабулі: після першої Англо-афганської війни доводилося миритися з поверненням Доста Мухамеда, а після другої — терпіти невідомого, можливо, проросійського Абдуррахмана. Кров'ю і грошима Британія таки досягла головної мети: утримувати Афганістан поза сферою впливу Росії й у межах впливу з боку Індії. Підкупом, погрозами й обіцянками підтримки в боротьбі проти сусідів англійцям вдалося переконати афганських володарів лишатися — хай навіть неохоче — на їхньому боці. Саме Англія керувала афганською зовнішньою політикою вісімдесят

років, до угоди, яка поклала край короткій третій Англо-афганській війні 1919 р.

Але цей відносний успіх не позбавив Британію перебільшеного страху перед російською загрозою. Чарльз Мервін, кореспондент газети «Newcastle Daily Chronicle», наприкінці 1880-х років брав інтерв'ю у багатьох російських генералів та урядовців. Він нарікав на те, що «більшість англійців, які пишуть про Центральну Азію, нічого не знають про Росію і не володіють російською мовою... вони нічого не знають про російський аспект азійської проблеми, окрім інформації, взятої з перебільшених та викривлених даних розвідки, опублікованих у газетах». Британські політики у своїй риторичі були дуже нестримані й так само не враховували особливостей постачання і перевезень, як і російські гарячі голови. Стурбований тим, що росіяни могли захопити Константинополь у ході війни з турками, Дізраелі (1804-1881) 22 червня 1877 р. писав королеві Вікторії: «В такому разі Росію треба атакувати з Азії, необхідно послати війська в Перську затоку, імператриця Індії повинна наказати своїм військам очистити Центральну Азію від московитів і загнати їх у Каспійське море. У нас є хороший помічник — лорд Літтон [1834-1891, віце-король Індії у 1876-1880], і він підтримує саме цю точку зору»²⁰. Але розважливіші британські офіцери таки зрозуміли, що сучасна армія не пристосована долати небезпечні гірські перевали й пустелі Центральної Азії. Більш реальною загрозою було те, що така іноземна інтервенція могла призвести до неконтрольованого бунту серед самих індійців; британці досі пам'ятали повстання 1857 р. і його кривавий кінець.

Головною стратегічною метою став Герат. Контрольований то персами, то афганцями, Герат був для британської влади «воротами до Індії», через які пройшли на південь Александр Македонський,

Чингісхан і Бабур, перший імператор з династії Великих Моголів. Британці боялися, що наступними там пройдуть росіяни. Британія і Росія двічі наблизилися до війни за контроль над Гератом. 1837 р. росіяни підтримали перський наступ на місто. Облога тривала чотири місяці, і її проводили, за словами тогочасного історика, «з незгасною ненавистю й нелюдською жорстокістю»²¹. Усе скінчилося, коли в Перській затоці з'явилися британські війська, щоб залякати шаха.

1885 р. криза у віддаленій оазі Панджех на річці Амудар'ї між Мервом та Гератом теж мало не спричинила війну. Афганці стверджували, що Панджех (росіяни тепер називають це місто Кушка, а туркмени — Серхетабад) належав саме їм. Проте росіян це не спинило, і вони таки захопили Панджех, перерізавши чимало афганців. Британці застерегли: будь-які кроки в напрямку Герата означатимуть війну. Послухавшись англійських порад, афганські оборонці Герата зруйнували кілька величезних споруд XV ст., щоб розчистити зону обстрілу. Росіяни так ніколи й не напали, криза минула, насамперед завдяки здоровому глуздові Абдуррахмана.

Англо-російське суперництво у високих горах на схід від Афганістану тривало і в 1890-х роках, а збройні сутички росіян і афганців відбувалися там до 1894 р.²² Але на той час клімат у Європі ставав гарячішим, підводила голову Німеччина, і обидві країни вирішили трохи вгамувати свої територіальні апетити в Азії. Англо-російська розмежувальна комісія вирішила, що межа між Афганістаном і Російською імперією проляже по Амудар'ї. Щоб створити буфер між Індією та Росією, британці 1891 р. наполягли, щоб Абдуррахман визнав свою владу над Ваханським коридором, тонкою смужкою землі, подекуди менше п'ятнадцяти кілометрів завширшки, — на кордоні Китаю, Афганістану і Російської

імперії. Ці кордони були стратегічно важливими й під час советської війни.

Але найважливішим кордоном з погляду майбутнього стратегічного і міжнародного становища Афганістану була лінія Дюранда — штучна межа, яку накреслив 1893 р. британський високопосадовець з індійського уряду. Лінія проходила просто посередині території пуштунських племен на межі Пенджабу і південного Афганістану. Наступні афганські уряди протестували проти втрати територій, надто Пешавару, які, на їхню думку, належали їм. Афганістан був єдиною країною, що голосувала проти прийняття Пакистану до ООН, коли країна 1947 р. здобула незалежність. Прем'єр-міністр, а потім і президент, Дауд підтримував справу «Пуштуністану» — закликав до повернення пуштунських земель з пакистанського боку лінії Дюранда. Пакистанці мстилися, — робили все, що могли, задля дестабілізації свого маленького сусіда і контролю над ним. Ворожнеча між двома країнами мала й має найзгубніший вплив на ситуацію в Афганістані навіть у ХХ ст.

Місцеві жителі не помічали лінії Дюранда, поки їм не показували її силоміць; вони билися, провозили контрабанду, торгували і воювали — байдуже, по який бік цього кордону. Британці намагалися контролювати кордон у 1920-30-х роках жорсткими методами, зокрема й каральними експедиціями проти мандрівних тубільців і бомбардуванням сіл із повітря. Советські намагання закрити цей кордон протягом війни 1979-1989 рр. були майже марними.

Советський Союз як найкращий друг Афганістану

У серпні 1907 р. Росія і Британія дійшли згоди щодо врегулювання своїх справ у Персії, Афганістані й Тибеті. Росіяни скористалися цим затишшям

для докладнішого знайомства з країною. Генерал Андрей Снесарев, професор в Академії Генерального штабу, більшу частину свого життя вивчав Центральну Азію, мандрував і думав про важливість Афганістану в геополітиці регіону. Він дійшов висновку, що Афганістан — військовий кошмар для іноземних завойовників, який ніколи не виправдає ресурсів, потрібних на його завоювання, але, як і кілька його британських попередників, вважав, що Афганістан — справді ворота до Індії. Книжка Снесарева про географічні, етнічні, культурні та військові аспекти Афганістану вийшла друком 1921 р., проте її не читали після того, як 1930 р. автора арештували, засудили до страти, звільнили, і він помер удома 1937 р. Але вже після виходу советських військ з Афганістану, 1989 р., її перевидано, і відтоді росіяни, що цікавилися Афганістаном, стали вважати Снесарева за культову постать.

Тільки-но Британія припинила контролювати афганську зовнішню політику, Аманулла 1921 р. підписав з новоутвореним Советським Союзом договір про дружбу, згідно з яким росіяни зобов'язалися надавати Афганістанові фінансову підтримку, побудувати телеграфну лінію від Москви до Кабула й постачати військових фахівців, зброю і літаки. 1926 р. був підписаний Договір про ненапад. 1928 р. між Кабулом і Москвою відкрили першу авіалінію, і в Гераті та Мазарі-Шарифі запрацювали советські консульства.

У 1930-х роках ССРСР був головним торговельним та політичним партнером Афганістану. Траплялися й конфлікти: втікачі з середньоазійських советських республік постійно шукали притулку в Афганістані, а їх на його території ловили загони Червоної армії. Навесні 1929 р. росіяни вдерлися в Афганістан для реставрації Аманулли-хана на його хиткому королівському троні. Сталін спорядив близько тисячі

людей, перевдягнених в афганську форму, під командуванням колишнього радянського військового аташе в Кабулі генерала Віталія Прімакова (1897–1937), перевдягненого турецьким офіцером. Після жорстоких сутичок росіяни захопили Мазарі-Шаріф, Балх та інші території, швидко втрачаючи симпатії місцевих мешканців. Сталін відкликав війська, почувши, що Аманулла подався у вигнання. Прімакова стратили 1937 р. в ході сталінських чисток. А загалом добрі радянсько-афганські відносини тривали.

Незадовго до початку Другої світової війни німці спробували збільшити свій вплив на Афганістан завдяки економічній допомозі та підготовці кадрів — на час радянської інтервенції президентські гвардійці ще ходили в німецьких шоломах. У роки війни Захір-шах майстерно лавірував між англійцями та росіянами, які на той час співпрацювали заради спільної мети — викриття німецьких інтриг. У 1943 р. Захір-шах депортував з Афганістану німецьких агентів, яких знайшли розвідувальні служби двох воєнних союзників³.

Під час «холодної війни» Захір-шах і його прем'єр-міністр Дауд вправно користувалися суперництвом Сходу і Заходу. У 1953 р. американський держсекретар Джон Фостер Даллес виступив з ідеєю створення «Північного блоку» мусульманських країн на Близькому Сході, разом із Афганістаном, які б стали бар'єром для радянського комунізму. 1955 р. він робив спроби приєднати Афганістан до Багдадського пакту, та йому це не вдалося. 1959 р. до Кабула приїхав президент Ейзенхауер. Американці проклали бетонну дорогу між Гератом і Кабулом через Кандагар і запровадили багато освітніх та економічних програм, зокрема великий зрошувальний проект у провінції Гільменд. Інтерес американців до Афганістану згас у 1960-ті, — їх відволікла дедалі активніша участь у в'єтнамському конфлікті.

Але американці не здавалися. Державний секретар Генрі Кісінджер (н. 1923) відвідав Кабул 1974-го та 1976 р. Після 1945 р., коли сила британського впливу почала швидко зменшуватися, саме страх перед Америкою, а не британське втручання, домінував у советських міркуваннях про Афганістан. Нікіта Хрущов (1894–1970), перший Генеральний секретар ЦК КПРС, відвідав Кабул 1955 р. і зробив висновок, що американці з усіх сил намагаються переманити Афганістан до свого табору, бо збираються розмістити там свої військові бази²⁴. Такі погляди вплинули на советське рішення ввести 1979 р. війська до Афганістану.

Після візиту Хрущова ССРСР виділив позику сто мільйонів доларів на розбудову Афганістану²⁵, а згодом надавав країні позики, субсидії, військову та технічну допомогу. ССРСР налагодив контакти з нечисленною, але вже поділеною на фракції компартією, Народно-Демократичною партією Афганістану (НДПА), яка швидко розкололася на дві радикального ворожі групи: «Парчам» («Прапор») — її здебільшого підтримували жителі міст, і «Хальк» («Народ»), зіперту на підтримку селян. У 1970-х роках росіяни з усіх сил намагалися вберегти обидва угруповання від взаємного знищення. Їм це не вдалося, і ця внутрішньопартійна ворожнеча отруювала афганську політику наступні двадцять років.

Криваві події, які тоді відбувалися в афганській внутрішній політиці, дали росіянам великі можливості й створили ще більші проблеми.

Дауд вичікував, відколи Захір-шах 1963 р. спровадив його у відставку. У липні 1973 р., коли Захір відпочивав в Італії, Дауд після безкровного перевороту скинув короля з трону: його підтримали керівні члени НДПА і група офіцерів-комуністів, чиї імена ще виринуть у цій книжці: Кадир, Ватанджар та Гюлябзой. Тих із Захірових родичів, які були тоді в Кабулі, — приміром, одна з принцес саме брала

шлюб — безцеремонно вигнали з країни. Советський Союз визнав нову владу за два дні. Незважаючи на виразну присутність комуністів у цьому перевороті, росіяни досить переконливо доводили, що Даудів переворот відбувся без їхньої участі.

Конституція Захір-шаха забороняла членам королівської родини бути міністрами. Тож Дауд скасував монархію, проголосивши себе і президентом, і прем'єр-міністром. Назвавши минуле десятиріччя «періодом облудної демократії», він пообіцяв «революційні реформи». До нового уряду входили члени НДПА.

Дауд узяв країну в залізні лещата — ще з більшою силою, ніж Захір. Свободу партій та студентів урізали. Колишній прем'єр-міністр за загадкових обставин помер у в'язниці. У країні відбулися численні арешти і п'ять політичних страт — уперше за понад сорок років. У 1977 р. Дауд ухвалив нову конституцію, що перетворювала Афганістан на президентську однопартійну державу, — дозволялося існування лише однієї, Національно-революційної партії.

Невдовзі Даудова розвідка доповіла йому, що мусульманські молодіжні організації та екстремістські угруповання комуністів планують його повалити. Він почав запобігати обом загрозам. Москва щосили намагалася переконати комуністів підтримати Дауда і застерегла його, щоб не вдавався до суворох репресій. Ані комуністи, ані Дауд до цих вказівок не прислухалися.

Влітку 1975 р. Хекмат'яр та інші афганські мусульманські проводирі, підтримані пакистанським прем'єр-міністром Зульф'ікаром Бхутто, організували кілька повстань, які легко були придушені урядом. Керівників стратили, посадили, або вони втекли до Пакистану, де опинилися під захистом пакистанської розвідки. Багато тих, хто вижив, — Раббані, Хекмат'яр, Ахмад Шах Масуд — разом навчалися

в Кабульському університеті. Згодом вони відіграли вирішальну роль у боротьбі проти росіян. Це не спинило їхніх маневрів та періодичних жорстоких взаємних сутичок, і конфлікт розгорівся такою мірою, що, коли росіяни 1989 р. покинули Афганістан, він майже зруйнував країну і переконав змучених війною афганців, що будь-що, навіть Талібан, радикальні молоді ісламські фундаменталісти, які з'явилися на початку 1990-х, буде кращим за надто вже криваву громадянську війну.

Головним завданням Дауда було зміцнення державної влади у країні та її міжнародних позицій за кордоном. Інструментом в обох випадках була армія, яку йому з великими труднощами вдалося посилити. Американці відмовилися допомагати, тому він відновив колишню традицію пошуку зброї та військового вишколу в Росії. Тисячі афганських офіцерів і військових фахівців навчалися в закладах, розсіяних по сімдесятьох містах ССРСР.

Але Дауд чудово розумів, що маленькій країні не слід дуже покладатися на одне джерело зовнішньої допомоги: казали, ніби він сформулював свою мету як прагнення «підпалити американську сигарету російським сірником»²⁶. Дауд покращив відносини з іранським шахом, і той запропонував йому два мільярди доларів позики на вигідних умовах. Саудівська Аравія пообіцяла допомогу тільки тоді, коли він ослабить свої контакти з ССРСР. Він посилив нагляд за лівацькими партіями, закрити кілька їхніх видавництв, очистив уряд від депутатів-ліваків і звільнив з ув'язнення кількох консерваторів, що опинилися там після перевороту 1973 р. У кількох провінціях усе-таки сталися збройні повстання опозиції, які не завжди можна було відрізнити від простого бандитизму.

Тим часом совети й далі підтримували Дауда. Афгансько-советська торгівля зросла втричі. У Кабулі

й Москві відбулося кілька зустрічей на високому дипломатичному рівні. 1960 р. Нікіта Хрущов знову приїздив до Афганістану. 1964 р. з візитом приїхав його наступник, Леонід Брежнєв (1906–1982). Договір про нейтралітет та ненапад подовжили ще на десять років.

У квітні 1977 р. Дауд відвідав Москву, де підписав на дванадцять років угоду про розвиток советсько-афганських торговельно-економічних зв'язків. Але його зустріч із Брежнєвим скінчилася скандалом. Брежнєв порадив припинити прихилитися до Заходу і сказав, що Даудові треба вигнати численних західних радників з Афганістану. Дауд розгнівано вийшов, сказавши, що він президент незалежної країни і розстанеться зі своїми іноземними радниками лише тоді, коли сам вирішить, що вони вже не потрібні.

Відтоді Дауд почав шукати спосіб позбутися залежності від Советського Союзу. Американський держсекретар Сайрус Венс у жовтні 1977 р. зустрівся з Даудом у Відні й запросив його до США. Американці почали давати Афганістанові дедалі більше субсидій. У січні 1978 р. американське посольство у Кабулі повідомило, що відносини з Афганістаном чудові. Дауд прийняв запрошення Венса. Фінансування американської програми підготовки військових кадрів збільшили удвічі, щоб бодай частки зрівнятися з сумами, які Советський Союз виділяв на афганську армію. Крім того, в посольстві звітували, що афганський уряд співпрацював із США в боротьбі проти наркотиків.

Цю тенденцію зупинив комуністичний переворот 1978 р., після якого до влади прийшов уряд, якому хотілося перетворити Афганістан за кілька років на сучасну соціалістичну країну — використовуючи методи, які успішно застосовував Сталін у Росії й Пол Пот у Камбоджі.

Утрачений рай

У 1970-ті роки Афганістан мав багато зародків сучасної модернізованої держави. Там було відносно безпечно подорожувати, виїздити на природу і відвідувати туристичні пам'ятки, майже не ризикуючи життям. Іноземці, що жили в Кабулі якраз перед тим, як комуністи захопили владу, — дипломати, студенти, бізнесмени, інженери, вчителі, соціальні робітники, хіпі — згодом згадували цей час як золоту добу, так само, як і представники дуже нечисленного прошарку афганського середнього класу, що жили в Кабулі й кількох великих містах.

У 70-х роках більшість споруд старого Кабула ще були цілі, над гамірними вулицями, базарами, мечетями ще височіла велична фортеця Бала-Хісар, то було місце, де, за словами імператора Бабура, що жив понад чотириста років тому, «найкращий у світі клімат... за день можна доїхати до земель, де ніколи не падав сніг, натомість за дві години можна побачити місце, де сніг ніколи не тане»²⁷.

У центрі міста вражав Арг, укріплений палац, що його збудував Абдуррахман, арена численних змін афганської політики, здійснених силою. Аманулла, онук Абдуррахмана, найняв архітекторів з Європи, щоб збудувати собі нову монументальну столицю — просторий палац Дар-уль-Аман на південно-західній околиці міста — і літній курорт у Пагмани, селі на недалеких пагорбах, устаткований швейцарськими шале, театром, тріумфальною аркою, майданчиком для гольфу та біговою доріжкою для слонів. Навпроти палацу Дар-уль-Аман стояв відкритий 1924 р. кабульський музей, де зберігалася одна з найбагатших у світі колекцій середньоазійського мистецтва і пам'яток: кремінні знаряддя сорокати-сячолітньої давності з Бадахшану, великий золотий скарб із Баграма, скло з Александрії, греко-римські

статуетки, панелі зі слонової кістки з Індії, ісламські й доісламські пам'ятки з самого Афганістану, одна з найбільших нумізматичних колекцій у світі й понад дві тисячі книжкових раритетів. Грандіозна споруда британського посольства, збудована у 1920-ті роки як символ англійської могутності, стояла на півночі міста. Не менш велике советське посольство було розташоване на південному заході, на шляху в Дар-уль-Аман.

«Кабул, — повідомляв путівник, виданий афганським турбюро, — це місто, яке швидко розвивається, місто, де високі сучасні споруди постають за гамірними базарами, а широкі вулиці заповнили миготливі тюрбани, весело і пістряво розмальовані чапани, школярки в міні-спідничках, привабливі обличчя й потоки машин»²⁸.

Тоді Кабул лежав на Шляху Хіпі, й тисячі романтичних і часом необачних юних шукачів пригоди їхали дорогою з Ірану через Герат і Кабул до Індії на своїх розбитих велосипедах, які повсякчас ламалися, і тоді треба було йти до місцевих геніальних механіків, — і вся та молодь шукала осяяння, наркотиків і сексу, жила невідомо з чого, а інколи дехто навіть умирав на тому шляху.

Але за цим крихким фасадом лежав справжній Афганістан, країна простих і побожних мусульман, де суперечки між окремими людьми, родинами, кланами чи племенами й далі вирішували давнім жорстоким способом, де жінки й далі корилися абсолютній і необмеженій владі своїх чоловіків, де майже ніхто не слухав наказів кабульського уряду і де національна ідея навряд чи й сформувалася, поступаючись відданості родині та місцевій ідентичності.

Ендрю Абрам відвідав Кабул 1975 р. й описав «юрмища американських і європейських туристів з ретельно вимитим волоссям до талії, вдягнених в "етнічні" афганські костюми (я не бачив, щоб такі носив

хтось із афганців), взутих у пошиті на замовлення афганські чоботи, вбраних у розшиті блискітками жилети та з індивідуально пошитими шкіряними капшуками, що висіли на теж індивідуально виготовлених шкіряних поясах. Усі мали однаковий вигляд і юрмилися навколо Чікен-стріт [туристичного кварталу], шукаючи дорогих сувенірів, щоб показати мамусі й татусеві в замиському розважальному клубі перед тим, як вирушити в наступну безпечну подорож. Увечері вони вертаються до своїх готелів у стилі хіпі, щоб їсти західну їжу з великого "західного", щоправда, написаного з помилками, меню і курити гашиш, який постачає завжди усміхнена обслуга... Змарнована нагода подивитися, як насправді живе інша культура. Якби вони проминули кілометри килимарень і яток із бургерами з верблюжатини, вони б таки дійшли до старого міста на берегах річки Кабул і побачили б часточку справжнього Афганістану. Старі міські квартали, що тягнуться до середини навколишніх горбів, схожі на Герат із його брудом, базарами і людським роїнням. Крамниці продають що завгодно, на фабриках взуття шують зі старих автомобільних шин, довкола вас — магазини зі справжньою смачною й дешевою афганською їжею»²⁹.

Хіпі зникли 1979 р., після появи советів. Але, якщо не брати до уваги напливу великої кількості іноземних солдатів і випадкові руйнування споруд під час боїв, життя в Кабулі в багатьох аспектах тривало майже без змін. «Навіть тоді, — пише в спогадах одна з жінок, — ми здобували освіту. Жінки працювали викладачами, лікарями та в уряді. Ми ходили на пікніки, вечірки, одягали джинси й коротенькі спіднички, я думала, що вчитимуся в університеті, як і мама, й зароблятиму собі на життя»³⁰. Британський журналіст Джонатан Стіл, очевидець тогочасних подій, писав: «1981 року обидва університетські містечка в Кабулі заповнювали студентки і студенти.

Більшість дівчат навіть хіджабів не вдягала. Сотні афганців їздили до советських університетів вивчати інженерію, сільське господарство і медицину. Бенкетна зала кабульського готелю щоночі гриміла від весільних церемоній. Ринки кишіли людьми. Колони розмальованих вантажівок котилися з пакистанського боку, заповнені японськими телевізорами, відеомагнітофонами, відеокамерами й музичними центрами. Росіяни не перешкоджали цій жвавій приватній ініціативі»³¹.

Через кілька місяців після відходу росіян один журналіст написав, що «Кабул, дарма що й досі воював, набув майже святкового вигляду. Був червень, місяць весіль, повітря напоювали пахощі квітів, річка Кабул повнилася талою водою. Я сидів на сонечку, лизав морозиво в університетській кав'ярні з привабливими молодими дівчатами на високих підборах, у декого було біле фарбоване волосся, одна вдягла футболку з написом «Я не з цим ідіотом», туго напнунтим на її пишних грудях. У квартирі урядовця, з яким я познайомився, я танцював на вечірці, де відома співачка на ім'я Ваджіха бринькала на гітарі поміж затяжками сигарети. Єдиним, що нагадувало про війну, крім багатьох чоловіків— і жінок— у мундирах і гуркоту літаків, були світанкові черги в пекарню (люди чекали щоденного пайка: п'яти шматків нану на родину) та музика й ідеологічні промови з гучномовців на деревах міста; часом з якогось дива там передавали навчальні курси й саундтрек з «Love Story»³².

Проте рай уже тоді був приречений. Кабул був зруйнований громадянською війною, що вибухнула після відходу росіян, і колишній життєвий устрій розчинився в повітрі з приходом Талібану, що поклав край громадянській війні. Палаці і готелі лежали в руїнах, музей пограбували, з музикою, танцями і жіночою освітою покінчили.

Початок трагедії

27 квітня 1978 р. владу президента Дауда жорстоко повалили афганські комуністи з невинною назвою «Народно-демократична партія Афганістану». Переможці називали ці події Квітневою революцією і початком нової епохи, яка змінить їхню країну. Минуло понад десять років, а росіяни й далі сперечалися, чи була то власне революція, а чи лише переворот. Але генерал Ляховський, хронікер війни, у якій він сам воював п'ять років, добирає гостріші слова. На його думку, квітневий переворот став початком трагедії не лише для Афганістану, а й для всього Советського Союзу¹.

Існує кілька точок зору, які стверджують, що керівники НДПА від самого початку мали тісні контакти з КДБ, і більшість членів партії були під прямим советським контролем². Але надійних доказів, що за переворотом стояли росіяни, немає. Владімір Крючков тоді відповідав за зовнішні операції КДБ і був провідною постаттю у визначенні советської політики в Афганістані, аж поки його не арештували 1991 р. після невдалого путчу проти президента Горбачова (н. 1931). Він стверджував, що КДБ в цьому не брав участі³. Крючков, можливо, не найправдивіший свідок тих подій, але інші росіяни, які могли щось знати, підтверджують його слова.

Хоч яка була правда — ми не дізнаємося про неї, поки не розсекретять архівів КДБ, — але афганські комуністи були справжнім кошмаром для росіян мало не від самого початку. Хоча 1968 р. комуністична організація налічувала лише півтори тисячі членів⁴, росіяни не могли ігнорувати її. Афганці заявили про свою відданість марксизмові та вірність Советському Союзові, тож мали б бути цінним активом у складній політиці Афганістану. Але політичні погляди цих комуністів були надто сирі та спрощені. Теорії марксизму, які вони проповідували у письмових відозвах і з трибун, було важко застосувати у країні, яка не мала теоретично обов'язкового елемента — міського пролетаріату, країні, що була вкрай далекою від класичної революційної ситуації. Тому з теорією вирішили поки зачекати, відразу перейшовши до загарбання й використання влади.

Найгірше було те, що партію від самого створення розривали внутрішні, інколи навіть убивчі конфлікти між двома фракціями «Парчам» і «Хальк».

До «Парчаму» належали головно міські інтелектуали. Це крило очолював Бабрак Кармаль, пуштун, син армійського генерала. Кармаль вивчав право в Кабульському університеті, кілька років сидів за ґратами за участь у студентському політичному русі. Згодом працював у міністерствах освіти й планування. У 1965 р. він допомагав засновувати НДПА і невдовзі став членом парламенту. Російські військові, що мали досє на афганських керівників, характеризували Кармаля як «людину емоційну, схильну абстрагувати, нехтуючи конкретний аналіз. Він мало знає про економіку й майже не цікавиться нею. Англійською розмовляє вільно, трохи знає німецьку»⁵.

«Хальк» мав підтримку серед пуштунів і сільських жителів. Керівниками цього крила були Нур Мухамед Таракі й Хафізулла Амін. Таракі вивчив англійську мову, коли в студентські роки працював

клерком у Бомбеї та вчив політекономію в Кабульському університеті. Амін так само здобув освіту в Кабулі, згодом навчався якийсь час у Колумбійському університеті в Нью-Йорку, а повернувшись, працював учителем.

Між поглядами фракцій існували певні теоретичні розбіжності. Обидві вірили в побудову соціалістичного Афганістану. Але парчамісти стверджували, що країна ще не цілком зріла для соціалізму, тож мети треба досягати поступово, в союзі принаймні попервах із іншими націоналістичними та прогресивними силами. Натомість халькісти вважали, що треба негайно брати владу — і тоді в Афганістані можна буде за короткий час побудувати соціалізм, використовуючи методи Сталіна і Мао, що їх вони успішно застосовували у своїх країнах.

Кожна фракція створила власну організацію для роботи серед військових. У 1974 р. полковник Кадир, що торік відіграв важливу роль, коли повалили короля, і рішуче підтримував «Хальк», заснував Таємний об'єднаний фронт афганських комуністів в армії, де халькісти стали значною прихованою силою.

Оскільки советський уряд цінував свої відносини з урядом Дауда, советського посла і головного советського військового радника застергли від будь-яких контактів із керівниками НДПА. З ними спілкувалися через представника КДБ у Кабулі. У січні 1974 р. йому наказали окремо побачитися з Таракі й Кармалем і висловити «глибоку занепокоєність советського уряду» тривалою взаємною ворожнечею керівників фракцій «Парчам» і «Хальк». Вона, мав пояснити представник, лише грає на руку внутрішнім і зовнішнім ворогам. Натомість НДПА «повинна об'єднати свої зусилля й надати допомогу республіканському режимові президента Дауда»⁶.

Дауда й самого непокоїли інтриги НДПА в армії та бюрократичному апараті. У квітні 1977 р. він

повідомив росіян, що «від служб безпеки він дізнався про плани нібито лівих сил усунути його від влади». Дауд почав арештовувати і правих, і лівих активістів і саджати їх до сумнозвісної в'язниці Пул-і-Чархі на східних околицях Кабула. Її збудували німці за чеським проектом. Будівля в'язниці мала форму сніжинки — вісім блоків розходилися по колу від центральної точки. Кінці блоків з'єднані муром, що відгороджує в'язницю від світу. Там, де блоки стикуються з муром, стоять сторожові вежі. З повітря Пул-і-Чархі нагадувала колесо від воза. Блоки мали мідні покрівлі, що криваво відблискували у призахідному світлі. Охороняли це все триста солдатів і чотири танки. Страти відбувалися в невеличкому квадраті в центральній частині в'язниці; жертв клали обличчям до землі, щоб на стінах не лишалось слідів від куль. Розрахована під час будівництва на п'ять тисяч в'язнів, за часів советської інтервенції вона вміщувала щонайменше дванадцять тисяч чоловік⁷.

Під постійним тиском Росії обидві фракції НДПА зрештою погодилися об'єднатися. У липні 1977 р. в Джелалабаді відбулася перша спільна зустріч за десять років. Був обраний Центральний комітет і Політбюро, Таракі призначили на посаду генерального секретаря, Бабрак Кармаль став його заступником. Кандидатуру ще одного керівника «Хальку» — Аміна — відкинули. Дехто з його опонентів звинуватив його у зв'язках із ЦРУ під час навчання у Нью-Йорку. На це Амін відповів, що якраз тоді не мав грошей і просто ошукував спецслужби. Росіяни заволоділи протоколом цієї зустрічі⁸ й за два роки використали це твердження, коли вирішили боротися проти Аміна.

Неспокій Дауда був цілком обґрунтований. Тепер уже НДПА справді планувала переворот: полковник Кадир найбільше підтримував саме цю ідею.

17 квітня Мір Акбар Хайбар, головний ідеолог «Парчаму», був убитий за підозрілих обставин, і дехто винуватив уряд, а дехто стверджував, що то провокація Аміна. У будь-якому разі це був поштовх. Похорон Хайбара став приводом для масових демонстрацій: на вулиці вийшли десятки тисяч людей. Поліція придушила народні виступи. Дауд наказав арештувати кількох керівників НДПА. Таракі, Кармаля та інших схопили в ніч на 25 квітня. Амін досить довго уникав арешту, щоб мати змогу передати сигнал про переворот своїм людям в армії через Мухамеда Гюлябзоя, молодого лейтенанта військово-повітряних сил, що відігравав провідну роль у політичних подіях, які призвели до советської інтервенції, і політиці протягом багатьох наступних років.

Комуністи захоплюють владу

Халькїсти в армії почали діяти наступного дня. Першою пішла в наступ 4-та танкова бригада, розміщена коло в'язниці Пул-і-Чархі. Командував нею офіцер, до смерті вірний Даудові. Але начальник штабу, Мухамед Рафі, і двоє батальйонних командирів — Мухамед Аслам Ватанджар і Ширджан Маздур'яр були провідними постатями НДПА і головними дійовими особами цього перевороту. Ватанджар переконав командира, що з огляду на неспокій у місті його десять танків повинні бути озброєні, щоб за першої потреби виїхати на захист Дауда.

Близько полудня до президентського палацу Арг у центрі міста прибула перша колона танків. Палац скидався на фортецю і його охороняли дві тисячі солдатів і танки. Ватанджар наказав, щоб перший набій випустили в бік палацу рівно опівдні. Дауд якраз проводив засідання кабінету міністрів і наказав міністрам рятуватися втечею. Після втечі міністри

оборони та внутрішніх справ зачалися, щоб організувати опір. Але загони війська, вірні «Хальку», вже захопили командні точки міста, й увечері до четвртої бригади приєдналися ще й десантники. Віддані Даудові війська нейтралізували, арештованих керівників НДПА звільнили, і літаки з Баграмської бази почали бомбардувати палац.

Велике советське посольство на південному краї міста потрапило під перехресний вогонь. Жінок і дітей встигли сховати в підвалах, хоча на території посольства вже дзижчали кулі, а один протитанковий снаряд влучив у дерево. Поранених не було⁹.

Того вечора група десантників удерлася в палац і вимагала, щоб Дауд здався. Дауд вистрілив і поранив їхнього командира. В подальшій стрілянині — чи, як стверджують певні джерела, вже після сутички — Дауда і всіх членів його родини холоднокрівно вбили. Міністр оборони загинув, коли дивізію, яку він вів у місто на боротьбу з повстанцями, атакував бомбардувальник, що ввійшов у піке. Далі ще тривали сутички в Кабулі, опір згас лише наступного ранку. Влада перейшла до рук НДПА ціною сорока трьох убитих солдатів і невідомо скількох мирних жителів. Одним із поранених був Мухамед Гюлябзой. То була на той час найкривавіша зміна влади в Афганістані ХХ ст.

Хоча советів і звинувачували в організації перевороту, досі незрозуміло, чи знали вони взагалі про ці події. Незважаючи на занепокоєність із приводу загравань Дауда з Заходом, советська політика дружби з афганським урядом давала в минулому свої плоди, тож не було причин стверджувати, що в майбутньому будуть якісь проблеми. Тому переворот став немов громом серед ясного неба для советських урядовців у Кабулі, зокрема й представника КДБ. Керівники НДПА не радилися з ними й не повідомили про свої наміри, оскільки вважали, що Москва не

схвалить такі плани¹⁰. Андрій Александров-Агентов, радник Брежнєва з питань дипломатії, згодом стверджував, що Брежнєв дізнався про переворот з іноземних газет. Генерал Горелов, головний советський військовий радник у Кабулі, повідомив, що вперше він дізнався про переворот, коли зранку прийшов до свого офісу в Кабулі, почув постріли й зателефонував советському радникові з 4-ї танкової бригади, спитавши, що сталося¹¹. Інші джерела повідомляють, що КДБ і НДПА довго розробляли сценарій перевороту, але планували здійснити його в серпні. Можливо, ми знову маємо справу з ситуацією, коли советська права рука не знала, що робила ліва. Зрештою, це не дуже важливо. Тільки-но відбувся переворот, совети не мали іншого виходу, як цілковито підтримати новий комуністичний уряд.

Нові керівники зразу створили Революційну раду — верховний політичний орган новопостакої Демократичної Республіки Афганістан. Таракі призначили головою держави і прем'єр-міністром, Кармаль став його заступником, Амін — міністром закордонних справ. Ватанджарові, Рафі та Кадирові також дісталися державні посади. Хоча портфелі розподілили порівну між «Хальком» і «Парчамом», Амін зберіг свої впливові зв'язки в армії.

9 травня новий уряд оприлюднив радикальну програму соціальних, політичних та економічних реформ. «Головні напрями революційних завдань» проголосили ліквідацію неписьменності, рівноправність жінок, кінець етнічної дискримінації, посилення ролі держави в національній економіці, скасування «феодальних і дофеодальних відносин» — то була кодова назва, яка позначала владу землевласників, традиційних керівників і мулл, надто в селах. Щодо ісламу, то коли в липні 1978 р. Крючков приїхав до Кабула для з'ясування деталей, новий президент Таракі попросив його приїхати

за рік, коли мечеті вже спорожніють²². Це промовисто свідчило, яким далеким був новий режим від реалій своєї країни.

Уперше в сучасній афганській історії керівну посаду зайняла жінка. Анахіта Ратебзад (н. 1930), лікар за освітою, 1965 р. стала однією з чотирьох жінок-членів афганського парламенту, була серед засновників НДПА, належала до фракції «Парчам». Її перший чоловік був особистим лікарем Захір-шаха. Тепер вона стала співробітницею Бабрака Кармалю. У газеті «Kabul Times» за 28 травня одразу після перевероту вона твердо заявила: «Привілеї, що по праву мають належати жінкам, такі: однакове право на освіту, гарантованість зайнятості, охорону здоров'я і вільний час для виховання здорового покоління, що будуватиме майбутнє країни... Увага уряду тепер має бути спрямована на освіту жінок». Завдяки своїй яскравій і своєрідній особистості їй удалося причарувати кількох советських високопосадовців у Кабулі, й вони робили все можливе, щоб бути з нею в добрих стосунках, поки Кармаль утримувався при владі.

Советський уряд вочевидь непокоїло те, що сталося. Советський посол Александр Пузанов наприкінці травня спробував описати загальну картину в листі до Москви. Він обстоював думку, що невдала політика режиму Дауда призвела до «раптового загострення суперечностей між режимом Дауда та його класовими прибічниками і головними інтересами робітничих мас, голосом яких є НДПА». Дії НДПА «схвально привітали народні маси». Цей грубий марксистський аналіз — характерне свідчення міркувань Москви про країну, де марксизм був майже цілковито незастосовним, і саме такі погляди лежали в основі кількох пізніших російських політичних помилок.

І все-таки Пузанов зробив висновок, що подальші тертя між «Хальком» і «Парчамом» уже тепер

підточують ефективність нового режиму. То була вирішальна слабкість, тож він і його фахові партійні радники казали новому керівництву, що вони повинні ліквідувати внутрішні суперечності. Цього, як визнав він, поки не сталося. Але ситуація покращиться, — оптимістично заявив Пузанов — тільки-но уряд вживе заходів проти внутрішньої реакції¹³.

Оптимізм Пузанова був недоречним. Нова урядова програма була сумішшю типових комуністичних надпрограм і прекрасних поривів. Нові люди майже не мали практичного досвіду праці в уряді. Хоч якою привабливою могла бути ця програма, її до кінця не продумали, і народ, надто в селах, де жила більшість афганців, був майже абсолютно не готовий до неї. Обстоювання жіночої емансипації та освіти для дівчаток, загалом похвальне саме по собі, наштовхнулося на ті самі затяті консервативні упередження, які вбивали надії афганських королів-реформаторів.

Повставати проти режиму почали одразу і в селах, і в містах. Села почали виходити з-під контролю.

Проте новому урядові рішучості не бракувало, і, коли переконаннями нічого не досягли, він узявся до нещадних репресій, спрямованих не лише проти відомих членів опозиційних рухів, а й проти місцевих проводирів та мулл, що не скоїли ніякого злочину. Кількох генералів, двох колишніх прем'єр-міністрів та інших людей, близьких до Дауда, — загалом сорок чоловік — негайно стратили. За дев'ять місяців після перевороту позбавили життя дев'яносто сімох членів впливового клану Моджадеді. Ісламістів, ув'язнених ще за Дауда у Пул-і-Чархі, в червні 1979 р. вбили¹⁴.

У своєму фанатизмі та вірі, що глибоко консервативну, горду і незалежну країну можна модернізувати під дулом автомата, афганські комуністи нагадували режим Пол Пота. Проте, на відміну від

Камбоджі, народ Афганістану не був готовий до такого ставлення з боку уряду. Попередні володарі, скажімо, Абдуррахман, накидали свою владу всій країні найжорстокішими методами, але цілком могли стверджувати, що вони — по-своєму — добрі мусульмани. Афганські комуністи скоїли фатальну помилку, недооцінивши силу ісламу і його впливу на народ.

Советські керівники творять політику

Приголомшлива новина про Гератське повстання 15 березня 1979 р. дійшла до посольства в Кабулі та советського керівництва в Москві у дуже уривчастій формі, та ще й перекручена афганським урядом. Валерій Іванов, старший советський економічний радник у Кабулі, більшу частину того дня намагався зв'язатися з советськими фахівцями в Гераті. Йому зрештою вдалося поговорити з начальником двадцяти п'яти будівельників, грузином на прізвище, здається, Маградзе. Телефонний зв'язок уривався, але Іванову вдалося зрозуміти, що відбувається. Розлючений натовп озброївся піками, палицями й ножами. Всі вони жадали крові, й коли наближались, Маградзе кричав: «Допоможіть!».

Іванов майже нічого не міг вдіяти. Будівельників та їхні родини врятували старший військовий радник у Кабулі Станіслав Катічев і Шах Наваз Танай, афганський офіцер, що згодом став міністром оборони. Вони спорядили загін спецпідрозділу зі старим танком Т-34, вантажівкою й автобусом для евакуації фахівців із родинами. Танк зламався по дорозі до аеропорту. Але на той час натовп лишився позаду, і втікачі вилетіли в Кабул, вдягнені тільки в те, в чому їх заскочили події. Їх розквартирували в школі посольства, допоки з'явилася змога відправити їх

на батьківщину. Галіна, дружина Іванова, допомагала збирати для них одяг¹⁵.

Проте не кожному так щастило. Советський скуповувач шерсті Юрій Богданов жив із вагітною дружиною Алевтиною на віллі. Коли натовп почав вдиратися досередини, Богданов перекинув дружину через стіну до сусідів-афганців, вона зламала ногу, проте її сховали і вона лишилася жива. Богданова замордували. Військового радника із 17-ї Афганської дивізії майора Ніколая Бізюкова теж роздерли на шматки, коли частина дивізії збунтувалася. Советського нафтового експерта вбито випадковою кулею, коли він визирнув на вулицю подивитися, що діється. Хоча західна преса і дехто з західних істориків далі стверджують, що під час повстання загинуло до сотні советських громадян, загальна кількість советських жертв у Гераті, здається, не перевищила трьох чоловік. Така мала кількість, напевне, не вплинула на постанови, які тоді ухвалив советський уряд¹⁶.

Почувши про повстання, Андрій Громико (1909–1989), вже старий міністр закордонних справ СРСР (йому тоді було сімдесят років і він займав цю посаду з 1957 р.), зателефонував Амінові, щоб з'ясувати деталі. Амін запевнив, що ситуація в країні нормальна, армія під контролем, усі губернатори зберігають лояльність. Сказав, що допомога від СРСР не завадила б, але режимові ніщо не загрожує. Громика дратував такий олімпійський спокій. За якісь три години зателефонував повірений у справах у Кабулі й головний советський військовий радник генерал Горелов і змалював уже менш оптимістичну картину подій. Урядові сили в Гераті, кажуть, здалися чи перейшли до рук бунтівників, яких тепер, за чутками, підтримують тисячі мусульманських фанатиків і саботажників із терористами, яких тренували та озброїли пакистанці, іранці, китайці й американці.

Політбюро провело засідання 17 березня. Ані СССР, ані його підстаркуваті керівники не були в досить добрій формі, щоб дати раду новій кризі. У 1970-х Советський Союз уже гнів зсередини. Його інституції, загалом сформовані ще зі сталінських часів, не були пристосовані до дедалі складнішого світу. Уважні спостерігачі навіть у складі советського уряду виразно бачили масштаби занепаду. Але майже ніхто не робив далекосяжних висновків. 1979 р. Советський Союз ще дивився на Захід так, ніби він іще довго становитиме серйозну військову та ідеологічну загрозу.

Керівники були понурі та обережні, нерозуміння, що відбувається насправді, заважало їм діяти. Основні думки озвучили Громико, прем'єр-міністр Алексей Косигін, міністр оборони Дмитрій Устінов (1908–1984) і голова КДБ Юрій Андропов (1914–1984). Всі вони були тямущими людьми. Але всі належали до покоління Громико, всі починали кар'єру за Сталіна, і їхні думки далі були замкнені в рамках тодішніх ортодоксальних марксистсько-ленінських стереотипів. Від них уже годі було чекати інноваційних рішень.

Леонід Брежнєв, генеральний секретар Комуністичної партії СССР, не брав участі в перших дискусіях, хоча кілька учасників радилися з ним особисто. Він тримав владу вже понад п'ятнадцять років. Його здоров'я підупало, і ближче до своєї смерті він став героєм анекдотів (звісно, не публічних) і жартів московської інтелігенції. Та, незважаючи на стан його здоров'я в останні роки життя, на тому етапі він іще мав авторитет, а його слово — вирішальну силу.

Протягом довгих чотирьох днів керівники думали над майже невирішуваними проблемами. Якими насправді були советські інтереси в Афганістані? Що могли вдіяти росіяни з огляду на нещирість, брутальність і некомпетентність своїх комуністичних

союзників? Як реагувати на дедалі активніші прохання Кабула вислати советські війська для придушення повстань?

І весь час у них не виходила з думки «холодна війна», яка в багатьох аспектах визначала політику Москви, — як і західних столиць, — та викривлювала її. Брежнєв сподівався, що «розрядка», зменшення напруженості у відносинах із Заходом, буде одним із найбільших досягнень його історичної спадщини. Все починалося досить добре. Гельсінська угода 1975 р., здавалося, пропонувала спосіб зменшити напругу і врегулювати взаємовідносини Сходу і Заходу в Європі. Переговори про ОСО-II, подальші обмеження кількості советських і американських міжконтинентальних балістичних ракет, підходили до завершення. Проте згодом усе розладналося. Ймовірність, що Сенат ратифікує угоди ОСО-II, зменшувалася. Скандал через розгортання в Європі російських ракет середньої дальності СС-20 наростав; Америка з дедалі більшим успіхом переконувала своїх європейських спільників дозволити розгортання своїх ракет «Першинг II», яке б урівноважило ситуацію.

А як підійти ближче до суті, американці, безпечно, не змиряться зі своїм приниженням в Ірані, де якраз вигнали шаха, що був їхнім близьким союзником. Чи не вважатимуть вони тепер Афганістан як певну заміну Іранові, як базу, звідки можна загрожувати ССРСР? Чи не увійдуть вони в Афганістан, якби ССРСР вийшов звідти? У західну зону Індійського океану американці вже відправили авіаносну ударну групу начебто на випадок погіршення ситуації в Ірані, але чи не використають вони ці кораблі задля якоїсь своєї мети в Афганістані? Звісно, в Росії не знали, що американці думали, як підтримати бунт афганців проти комуністів ще до початку Гератського повстання. Але логіка холодної війни означала, що совети повинні відреагувати на дії американців

поблизу вразливих південних кордонів ССРСР, так само, як американці мусили відреагувати на розміщення советських наступальних ракет на Кубі. Росіяни вже не могли просто покинути Афганістан — і так само американці не могли просто вийти з В'єтнаму в 50-60-х роках. Ці прикрі паралелі не полегшували завдання російського керівництва, яке полягало в потребі ухвалити рішення в ситуації, яка, здавалося, скінчиться лихом, хоч би що вони вирішили.

У Політбюро не сумнівалися, що ССРСР мусить підтримувати Афганістан — незважаючи ні на що. Дві країни були партнерами шістдесят років, і якби Афганістан тепер утратили, це було б тяжким ударом для советської політики. Проблема полягала в тому, що, почавши в березні ті дискусії, ніхто достеменно не знав, що ж відбувається там, на місці. Косигін нарікав, що афганські керівники кажуть не всю правду. Він вимагав звільнити посла Пузанова і пропонував, щоб Устінов чи генерал, начальник Генерального штабу Огарков терміново вилетіли в Кабул і розвідали ситуацію.

Устінов ухилився від такої пропозиції. Амін, сказав він, уже втратив свій початковий оптимізм і вимагає, щоб Советський Союз рятував режим. Але як дійшло до такого? Більшість солдатів афганської армії — правовірні мусульмани, і тому вони тікали до повстанців. Чому афганський уряд недостатньо врахував вплив релігійного чинника раніше?

Андропов запропонував свій суворий і пряmier аналіз ситуації. Головною проблемою була слабкість афганського керівництва. Афганські комуністи досі вбивали опонентів, і при цьому їм вистачило нахабства заявляти, що за часів Леніна совети теж убивали. Вони не думали, на які сили покладатимуться. Їм не вдалося пояснити свою позицію хоча б армії — а в ідеалі й усьому народові. Зрозуміло, що Афганістан ще не дозрів до соціалізму: релігія

там — панівна сила, селяни майже неписьменні, а економіка — відстала. Ленін визначив необхідні елементи революційної ситуації. Таких елементів в Афганістані не було. Танки не можуть вирішити політичної проблеми. Якщо афганську революцію можна підтримати тільки советськими багнетами, тоді це шлях униз, і ССРСР не ступить на нього!

Ґромико починав сердитися. Несерйозність, із якою афганські керівники підступали до складних питань, відгонила детективними романами. Настрої афганської армії досі незрозумілі. А раптом вона виступить проти чинного уряду і всіх советських військ, які прийдуть на допомогу? Тоді, як він обережно висловився, «ситуація ще більше ускладниться». Навіть коли афганська армія зберігатиме нейтралітет, советські війська будуть змушені окупувати країну. Вплив таких дій на зовнішню політику ССРСР буде катастрофічним. Усе, що за останні роки ССРСР зробив для зменшення міжнародної напруги й збільшення контролю над озброєнням, зійде нанівець. Китай отримає прекрасний подарунок. Усі нейтральні країни виступатимуть проти Советського Союзу. Сподівана зустріч Брежнєва і президента Картера (н. 1924) та очікуваний візит французького президента Жіскара д'Естена опиняться під сумнівом. Натомість ССРСР отримає Афганістан з його неадекватним і непопулярним урядом, відсталою економікою і невеликою роллю в міжнародних відносинах.

Ба більше, признався Ґромико, законної основи для будь-якого советського військового втручання майже не існувало. Згідно з Хартією ООН, країна може просити допомоги міжнародної спільноти, якщо вона стала жертвою агресії. Такої агресії не було. Була лише внутрішня боротьба, сутички під час революції, одна група населення виступила проти іншої.

Андропов далі розвивав свою аргументацію. Якщо советські війська увійдуть до Афганістану, вони будуть воювати проти народу, гнобити народ, стріляти в народ. Советський Союз скидатиметься на агресора. Це неприйнятна ситуація. Косигін і Устінов погодилися. Устінов відзвітував, що советська армія про всяк випадок уже проводить певне обережне планування. У Туркестанському військовому окрузі вже формуються дві дивізії, у Центрально-Азіатському — ще одна. До Афганістану невдовзі можна буде ввести три полки. 105-ту гвардійську повітряно-десантну дивізію і полк моторизованої піхоти можна ввести за двадцять чотири години. Устінов спитав дозволу підвести війська до афганського кордону і провести там тактичні заняття, щоб підкреслити: советські війська стоять у повній бойовій готовності. Потім, щоправда, він запевнив, що так само, як і решта присутніх, виступає проти введення військ до Афганістану. Самі афганці мають десять дивізій, і цього має вистачити, щоб упоратися з повстанцями.

Що більше советські керівники думали над проханням афганців надати військову допомогу, то менше воно їм подобалося. Але ніхто не відкинув його прямо. Проте коли ці аргументи навели Брежнєву, він виразно дав зрозуміти, що виступає проти інтервенції, іронічно зауваживши, що афганська армія розпадається, і тому афганці сподіваються, що СССР повоює замість них у їхній війні.

Зрештою вирішили, що Советський Союз дасть військове спорядження і невеличку групу військових, «щоб допомогти афганській армії подолати труднощі». П'ятсот фахівців із Міністерства оборони та КДБ додадуть до тих п'ятисот п'ятдесяти, що вже були в Афганістані. Росіяни постачатимуть 100 000 тонн збіжжя, збільшать ціну, яку платять за афганський газ, і скасують виплату відсотків на позики,

які давав советський уряд. ССРСР протестуватиме проти втручання пакистанського уряду у внутрішні справи Афганістану. Дві дивізії підійдуть упритул до кордону. Але в Афганістан советські війська не входитьимуть¹⁷.

Наступного дня Косигін зателефонував Таракі й повідомив про постанови Політбюро. На той час початковий спокій афганських керівників поступився місцем паніці. П'ять тисяч людей із Гератського гарнізону, сказав Таракі, перейшли на бік повстанців з усією зброєю, спорядженням і припасами. Урядові війська тепер налічують п'ятсот чоловік, які захищалися на Гератському аеродромі. Якщо советські війська і зброя не надійдуть, Герат здасться за добу, а бунтівники підуть маршем на Кандагар і Кабул.

Наївно аргументуючи на основі головних принципів марксизму, Косигін запропонував урядові видати зброю робітникам, дрібнобуржуазним елементам і «білим комірцям» у Гераті. Треба брати приклад з іранців, які перемогли американців без будь-якої зовнішньої підтримки. Чи не міг би афганський уряд, скажімо, мобілізувати п'ятдесят тисяч студентів, селян і робітників у Кабулі й роздати їм зброю, яку дасть Советський Союз?

На цей заклик Таракі сухо заперечив, що навіть у Кабулі лишилося зовсім мало робітників. Решта жителів піддалися ісламістській пропаганді, яка таврувала уряд як невірних. В афганській армії просто не вистачить кваліфікованих екіпажів для керування додатковими танками й літаками, навіть якщо ССРСР і дасть їх. Він запропонував, щоб ССРСР наніс афганське маркування на свої танки й літаки, посадив туди екіпаж із середньоазійських солдатів, які могли б говорити мовами, поширеними в Афганістані, доставив їх літаками до Кабула, а звідти вони наступатимуть на Герат. Косигін заперечив: про підміну всі зразу дізнаються; це все треба

обговорити в Політбюро. Таракі відповів, що поки Політбюро радитиметься, Герат здасться.

Таракі запросили на переговори до Москви. Він прибув 20 березня, в понеділок. Вранці того дня афганські урядові війська відвоювали Герат, тож серйозна небезпека відступила. Перші зустрічі Таракі відбулися з Косигініним, Устіновим, Громико і Пономарьовим, що вже тривалий час займав посаду голови Міжнародного відділу ЦК КПРС. Косигін наголосив на глибокому, постійному й безумовному характері відносин ССРСР і Афганістану. Але афганський уряд не повинен створювати враження, ніби зможе вирішити всі проблеми лише тоді, коли ССРСР введе свої війська. Це підточить авторитет уряду в очах громади, зіпсує відносини Афганістану з сусідніми країнами і зашкодить міжнародному авторитетові країни. Якщо советські війська увійдуть до Афганістану, вони воюватимуть з афганцями, і афганський народ їм ніколи цього не пробачить. В'єтнамці захищали свою країну від американців і китайців, не покладаючись на силу іноземних солдатів. Афганістан може брати з них приклад. Росіяни допомагатимуть військовою технікою і політичною підтримкою проти закордонних ворогів країни — Пакистану, Ірану, Китаю і США.

Таракі погодився, що політики мали рацію. Він запевнив, заперечивши очевидність, — що народні маси підтримують уряд і його реформи, але ця підтримка роздратувала реакціонерів в Ірані та Пакистані, які звинуватили кабульський уряд у зраді ісламу й почали проти нього підривну кампанію.

Таракі повідомив, що афганська армія негайно потребує панцерних вертольотів, панцерників, засобів зв'язку і фахівців, які б ними керували. Устінов відповів, що росіяни дадуть дванадцять вертольотів без пілотів і екіпажу. Косигін зауважив, що в'єтнамці самі якимось справлялися з усім спорядженням, яке

отримували. На жаль, заперечив Таракі, більшість офіцерів, що їх навчали совети, були політично ненадійними — «братами-мусульманами» чи прихильниками Китаю.

А це, сказав Косигін, Таракі повинен владнати самотужки, і дав Таракі дружню пораду: афганський уряд мусить розширити свою політичну базу. Натякнувши на масові розстріли й тортури, до яких так часто вдавалося Політбюро, він додав: «За сталінських часів багато наших офіцерів запроторили до в'язниці. А коли почалася війна, Сталін був змушений відправляти їх на фронт. Ці люди показали себе справжніми героями. Чимало їх дослужилися до високих звань. Ми не втручаємося у ваші внутрішні справи, але хочемо висловити свою думку про необхідність дбайливого ставлення до кадрів».

Таракі не зрозумів цих натяків, але з прикрістю виснував, що, здається, росіяни нададуть його урядові будь-яку необхідну допомогу, але не дадуть гарантій відсутності агресії. Якби в Афганістан відбулася збройна інтервенція, — відповів Косигін, — тоді була б зовсім інша ситуація. А потім сказав Таракі поспішати на зустріч із Брежнєвим¹⁸.

Брежнєв описав цю зустріч своїм співробітникам через два дні. Таракі прибув до Москви «трохи пригніченим, але в ході розмови він поступово збадьорився і вже наприкінці поведився впевнено». Брежнєв сказав, що уряд Таракі мусить розширювати політичну основу і припинити вбивати людей. Крім того, генсек наголосив, що в нинішніх умовах СРСР не буде вводити війська до Афганістану. Поки що, погодилося Політбюро, там усе йде добре¹⁹.

Першого квітня Громико, Андропов, Устінов і Пономарьов підписали політичний документ. Здебільшого він лише підсумовував уже ухвалені аргументи і висновки. Хоча він і був перенасичений важкою дозою марксистського ортодоксального

жаргону, аналітика там була досить твереза і реалістична. У документі стверджували, що проблема має здебільшого політичний характер. Афганістан передусім ще не дозрів до масштабної соціалістичної революції. Керівники нового режиму не відповідали своїм завданням. Вони були недосвідчені й схильні до надмірностей. Вони влаштували криваві чвари, відвернули від себе ісламське духівництво, партію, армію й адміністрацію своїми нещадними репресіями проти справжніх і вигаданих ворогів; вони надміру швидко запроваджували напівсирі соціалістичні реформи, що породили негативну реакцію саме тих людей, яким мали сприяти. Тепер керівники повинні розширити свою політичну базу, дозволити релігійну свободу (але не для тих, хто виступав проти уряду), дотримуватися верховенства права навіть у своїх репресіях щодо бунтівників, ухвалити конституцію для зміцнення демократичних прав і врегулювання діяльності державних органів. Ці думки були постійним складником советської політики. Горбачов використав їх 1985 р., а останній комуністичний керівник Афганістану Наджібулла (1947–1996) намагався втілити їх у життя, запровадивши в січні 1987 р. політику національного примирення. Але вже було надто пізно.

У тому документі містилася рекомендація, що СРСР і далі повинен постачати військову техніку та зброю і навчати афганську армію та органи безпеки користуватися нею. СРСР має допомогти Афганістанові розвинути життєздатну економіку. Але уряд повинен бути твердим у своїй відмові посилати війська до Афганістану — навіть якщо там далі триватимуть заворушення, чого не можна відкинути.

Загалом така політика була непогана. Але влітку 1979 р. на неї дедалі більше тиснули обставини. Кабульський уряд не змінив характеру своїх дій. У НДПА тривали міжусобиці, в країні відбулися

масові немотивовані арешти і страти. У червні Таракі й Амін рішуче виступили проти «Парчаму», його керівників відправили в почесне заслання як послів: Нура — до Вашингтона, Вакіла — в Лондон, Анахіту Ратебзад — до Белграда, Наджібуллу — до Тегерана. Керівників меншого масштабу — Кештманда, Рафі та Кадира — арештували, кували й засудили до страти, хоча через протести ССРСР страту замінили ув'язненням²⁰.

Хоч і не сталося нічого близького за масштабом до Гератського повстання, неспокій далі ширився країною. Наприкінці квітня афганські солдати, вірні уряду, вбили сотні людей у селі Керала в провінції Кунар після партизанських атак у цій місцевості. З недоведених чуток відомо, що тими солдатами командували советські радники в афганських мундирах. 9 травня в шести провінціях, зокрема в провінції Кабул, сталися масові повстання. 23 червня бунт уперше захопив столицю. Сім тисяч людей виступили проти режиму, багато з них були хазарійцями, що озброїлися ножами, гвинтівками й кулеметами. 20 липня повстанці спробували захопити Гардез, столицю провінції Пактія. Загинули двоє советських радників. 5 серпня бунтував диверсійно-десантний батальйон у Бала-Хісарі, стародавній фортеці на околиці Кабула. Повстанців зупинили солдати, вірні уряду²¹. 11 серпня урядова піхотна дивізія зазнала після атаки значних утрат; частина тих, хто вижив, перейшла на бік повстанців.

Ці всі повстання більш-менш успішно придушили урядові війська. Але в середині літа уряд контролював, можливо, не більше половини території країни²².

Щойно Таракі повернувся до Кабула після безрезультатної зустрічі з Політбюро, як афганський уряд знову раз у раз став просити допомоги: вертольотів, танкерників, зброї та амуніції. Усі прохання перебували

в рамках узгодженої політики, тож Советський Союз задовольняв їх якомога повнішою мірою.

Але в інших проханнях відмовляли. Афганці знову почали просити советський уряд прислати свої війська — за потреби перевдягнені в афганські мундири. 14 квітня вони попросили двадцять вертольотів з екіпажами. 16 червня було прохання ввезти панцерні війська для захисту урядових будівель і аеропортів у Баграмі та Шинданді. 11 липня Афганістан просив відправити до Кабула кілька батальйонів військ спецпризначення. 19 липня послали кілька дивізій. У серпні такі прохання почастишали²³.

У ті місяці думки советського військового керівництва розділилися. Кілька старших офіцерів виступали проти інтервенції. Інші, зокрема й Устінов, були за. За таких обставин генштаб виконував свою роботу — складав плани, мобілізував війська, проводив навчання за умов, з якими матимуть справу солдати, якщо їх пошлють в Афганістан. На кордоні почали зосереджувати війська. У травні генерал Богданов, старший офіцер штабу, спробував виробити план введення советських військ до Афганістану. За його підрахунками, знадобилося б шість дивізій. Один його колега, побачивши цей план, порадив не застосовувати його: «Адже нас звинуватять у порушенні суверенітету сусідньої держави». План дістали з сейфа на початку грудня. Але замість шести дивізій росіяни спершу послали три. Потім додали ще одну²⁴.

Перші війська уже прибули. У лютому 1979 р. американського посла Адольфа Дабса викрали терористи, ув'язнили в кабульському готелі і вбили в ході погано спланованої операції звільнення урядовими військами. Росіяни відправили до Кабула військові підрозділи КДБ для захисту своїх тамтешніх старших урядовців²⁵.

Виконуючи постанови Політбюро, у квітні частини 5-ї гвардійської мотострілецької дивізії та 108-ї мотострілецької дивізії почали рух до кордону під виглядом навчань. Генерал Єпішев, начальник Головного політичного управління Советської армії та військово-морського флоту, який допомагав готувати советську інтервенцію в Чехословаччину 1968 р., відвідав Кабул, дав поради та пообіцяв військову підтримку. Таракі й Амін знову просили советських військ, їм знову відмовили. Кількість советських військово-транспортних літаків, що літали до Баграма і з Баграма, швидко зростала. Советські військові та цивільні радники що далі, то більше приїздили до Афганістану. Ширилися чутки, що советські військові літали на вертольотах і їздили на танках, виконуючи певні бойові завдання. Советські прикордонники дедалі частіше билися з групами повстанців на афганському кордоні²⁶.

Ще одну військову делегацію, яка прибула в серпні, очолював генерал Павловський, що командував військами, які вдерлися до Чехословаччини. Головним його завданням було оцінити стан афганської армії та її операції проти повстанців, а також дати рекомендації Амінові. Перед своїм від'їздом Павловський спитав міністра оборони Устінова, чи планує він вводити советські війська до Афганістану. «Ні в якому разі!» — категорично відповів міністр²⁷. Павловський лишався в Кабулі до 22 жовтня і був очевидцем подій, унаслідок яких Амін повалив Таракі.

Багато афганських прохань ввести війська надходили через советських представників у Кабулі — посла Пузанова, головного військового радника Горелова та представника КДБ Іванова. Як часто трапляється, люди на місцях більше співчували труднощам своїх підопічних, ніж шанували погляди своїх начальників, і часто підтримували прохання Афганістану, або принаймні передавали їх без

коментарів. За тиждень після приїзду Єпішева Амін попросив Горелова передати прохання про вертольоти з екіпажами. Начальник штабу Огарков написав на рапорті Горелова: «Цього не слід робити». Політбюро погодилося, і Горелову сказали нагадати афганцям причини відмови. Коли приїхав Павловський, Амін спитав, чи не могли б росіяни прислати якусь дивізію в Кабул. Вона не братиме участі в боях, але вивільнить якусь афганську дивізію для війни з бунтівниками. Це прохання так само відхилили. За місяць Горелову, Пузанову та Іванову спала на думку ідея, що Советський Союз повинен створити коло Кабула центр військової підготовки, такий, як колись був на Кубі. Ця пропозиція була трохи облудна, бо кожен знав, що в «центрі військової підготовки» на Кубі стояла бригада бойових військ²⁸.

Військові готування

Зі свого боку Міністерство оборони СРСР уже почало потихеньку вживати заходів, прямо пов'язаних із можливою війною в Афганістані. У квітні 1979 р. Головне розвідувальне управління створило спеціальний батальйон, що базувався в узбецькій столиці Ташкенті й складався з таджиків, узбеків і туркменів — представників середньоазійських республік, що говорили мовами, якими говорять по той бік афгансько-советського кордону. Майорові Халбаєву доручили закінчити формування батальйону за два місяці і взяти на себе командування.

Ця бойова одиниця, яку скоро почали називати «Мусульманським батальйоном», складалася з приблизно п'ятисот чоловіків, дібраних з усього СРСР. Головною вимогою було знання потрібних мов і добра фізична форма. Кожен мав опанувати два фахи — мінометника й радиста або медбрата й водія

і т.ін. Батальйон було споряджено двома зенітними самохідними установками, відомими під назвою «Шилка», які могли стріляти й по наземних цілях. Ними керували слов'яни, бо потрібних фахівців-азіатів не було²⁹.

КДБ створило два невеликі загони спецназу, набрані з військ, згодом відомі як «група «Альфа»». Цю групу створив 1974 р. Андропов для боротьби з тероризмом і звільнення заручників; зразком для неї були британські штурмові загони SAS. До їхнього складу входили тільки офіцери, обрані за свою фізичну придатність та інтелект.

Перший підрозділ із сорока чоловік дістав кодову назву «Зеніт». Командував ним полковник Грігорій Боярінов, ветеран Другої світової війни, який з 1961 р. читав в академії КДБ лекції про війни з малоінтенсивними бойовими діями. Спершу «Зеніт» розмістився в школі советського посольства в Кабулі. Першочерговим завданням групи був захист посольства і старших урядовців советської громади. На прохання Аміна група проводила й контртерористичні навчання для своїх колег-афганців.

Група Боярінова повернулася до Москви у вересні. Але її замінила десь така сама група, відома під назвою «Зеніт-2», якою керував полковник Поляков. Він з офіцерами систематично проводив розвідку і позначав на карті головні адміністративні та військові будівлі Кабула, і то були неоціненні дані, коли в грудні настала пора захопити столицю.

У червні Устінов відправив повітряно-десантний батальйон для захисту советської транспортної авіації та екіпажів, що базувалися в Баграмі, та необхідного прикриття евакуації советських радників у разі небезпеки. Війська прибули як «технічні радники» під командою полковника Васілія Ломакіна. Офіцерам довелося носити сержантські нашивки, щоб приховати справжнє завдання і склад тієї

бойової одиниці. Парашутисти вилетіли в Баграм на початку липня³⁰. Це помітили американці, які висували, що солдати справді захищатимуть Баграм, і росіяни не мають наміру відправляти їх для війни в інших точках Афганістану³¹.

Отже, наприкінці літа 1979 р. кілька військових одиниць, що мали зіграти важливу роль протягом перших днів советської інтервенції в Афганістані, були вже на місці. Відтоді розв'язка наближалася зі ще більшою швидкістю через драматичні політичні події в самому Кабулі. Крок за кроком, з величезною неохотою та ще більшими підозрами, що це буде помилка, росіяни скотилися до воєнної інтервенції, бо не придумали кращої альтернативи.

Постанова втрутитися

Почався період змов і контрзмов. Улітку і восени Таракі та Амін плели кожен свої окремі та суперечливі інтриги, що скінчилися взаємною зрадою і трагедією. Роль Советського Союзу в усіх тих подіях навіть тепер викликає неоднозначні судження, і навіть ті, хто брав безпосередню участь, не можуть дійти згоди, хто там і за що відповідав. Проте, хай там як, советські агенти тепер брали активну участь у внутрішній політиці Афганістану, якої ніколи до кінця не розуміли і яку їм не вдалося сформуванати в своїх інтересах¹.

Коли в Афганістані внутрішня ситуація почала погіршуватися, а силовий опір комуністичному режимові ненастанно поширювався, конфронтація в правлячій фракції «Хальк» стала справді моторошною. Амін зосереджував у своїх руках ще більше влади. На початку літа йому належали провідні позиції у партії та державі. Він був членом Політбюро і секретарем ЦК. Він був прем'єр-міністром і заступником голови Верховної ради національної оборони. На головні пости в армії та органах безпеки він ставив родичів і довірених осіб. Він висунув свого зятя полковника Якуба на посаду начальника Генерального штабу. Він докладав усіх зусиль, щоб підточити позиції свого номінального супротивника — президента

Таракі, відкрито звинувачуючи його в Політбюро у порушенні службових обов'язків.

28 липня Амін звільнив кількох членів кабінету міністрів, яких вважав перешкодами для власних амбіцій, — зокрема міністра оборони полковника Ватанджара і міністра внутрішніх справ майора Маздур'яра. Він власноруч почав керувати міністерством оборони й почав направляти офіцерів і військових, яким не довіряв, чимдалі від столиці.

Група людей — Амін пізніше називав її «Бандою чотирьох» — почала формувати опозицію проти Аміна. До неї входили Ватанджар, Маздур'яр, попередній голова служби безпеки Асадулла Сарварі і міністр зв'язку Гулябзой. Усі вони були колишніми військовими офіцерами, що брали участь у переворотах проти короля 1973 р. і проти Дауда 1978 р. Вони звернулися до Таракі за підтримкою, але марно. Амін наскаржився на них Таракі, звинувативши у поширенні брехливих чуток про нього й намаганні дискредитувати його перед іноземцями. Наприкінці серпня голова поліції безпеки (AGSA) Ахмад Акбарі, що доводився Амінові двоюрідним братом, сказав йому, що Таракі готує проти нього терористичний акт.

Саме тоді, 1 вересня, КДБ подав меморандум до ЦК з думками про те, що можна було б зробити. За словами аналітиків, які його складали, уряд Аміна-Таракі втрачав свою владу. Афганці ставали дедалі ворожішими до Советського Союзу. Таракі й Амін не брали до уваги советських порад розширити соціальну та політичну базу режиму. Вони й далі вважали, що внутрішні проблеми можна вирішити за допомогою військової сили та масового терору. За цією політикою стояв Амін, тож годилося знайти спосіб усунути його від влади. Напевне, саме тоді ідея повалити режим Аміна вперше офіційно прозвучала на високому державному рівні в ССРСР.

Далі в меморандумі стверджували, що Таракі треба переконати створити демократичний коаліційний уряд. НДПА — разом із парчамістами, яких тепер усунули від справ, — повинна зберігати свою керівну роль. Але «патріотичне» духівництво, представники національних меншин та інтелігенції також мають бути залучені до участі в уряді. Людей, яких несправедливо ув'язнили, треба звільнити — зокрема і представників фракції «Парчам». Тим часом треба готувати і тримати в запасі альтернативний афганський уряд; до процесу планування слід залучити й Бабрака Кармаля, що й далі був у вигнанні. Саме такий план і втілили в життя у грудні.

Вибух кризи

Відтепер комісія Політбюро з афганських питань — Громико, Андропов, Устінов і Пономарьов — стала основним органом, що визначав політику в Афганістані. Засідання цієї комісії відбувалися регулярно, часто в них брали участь советські представники, привезені з Кабула. Темп ухвалення постанов дуже прискорився². Аналізи й рекомендації, підготовані Міністерством закордонних справ, КДБ, Міністерством оборони та міжнародним відділом ЦК, виносилися на розгляд комісії, що передавала свої рекомендації в Політбюро для ухвалення рішень. Зайве казати, що механізми координації між різними установами — як і їхніми аналогами в урядах інших країн — теоретично функціонували добре, але на практиці діяли аж ніяк не бездоганно. Різні установи сперечалися між собою, а обережні, часом суперечливі аналізи та рекомендації, що їх пропонували обачні урядовці, керівники, маючи свої погляди, часто ігнорували.

КДБ мав тривалий досвід відносин з Афганістаном, багато таємних контактів у тій країні і ще більше власних уявлень, як треба діяти: у багатьох аспектах це й була головна установка взаємодії з Афганістаном. КДБ вкладав більшу частину свого капіталу в «Парчам» і здебільшого відображував погляди цієї фракції, незважаючи на те, що її члени становили в НДПА меншість — півтори тисячі з п'ятнадцяти тисяч.

Решту партії становили халькісти. До цієї фракції належала більшість офіцерів-комуністів в армії; Амін докладав задля цього великих зусиль³. Унаслідок такої ситуації виникали дедалі більші суперечності між поглядами КДБ, що схвалював советську інтервенцію й заміну Аміна своїм представником — лідером «Парчаму» Бабраком Кармалем, і поглядами советських військових, що були готовими жити з Аміном, бо вважали, що головне — здобути підтримку халькістських офіцерів в армії, багато з яких навчалися в Советському Союзі й мали добрі професійні контакти зі своїми советськими військовими колегами. Суперечки ставали ще гострішими внаслідок поганих особистих стосунків між старшими офіцерами КДБ та офіцерами армії і через суперництво КДБ і ГРУ, військової розвідувальної організації.

Усе це дедалі негативніше впливало на формування та запровадження політики, передусім на постанову ввести війська до Афганістану, а потім на визначення політики протягом дев'яти років після інтервенції. Афганські урядовці справді скористалися цими відмінностями, щоб нацькувати одну фракцію на другу.

Артьом Боровік, один з перших журналістів, який розказав советським громадянам, що відбувається насправді, підсумував: «Як на мене, однією з наших проблем в Афганістані була відсутність

центрального органу, що відповідав би за діяльність усіх делегацій наших супер-міністерств — КДБ, МЗС, МВС та Міністерства оборони. Керівники цих груп діяли автономно, часто відправляли до Москви суперечливі дані й натомість отримували звідти суперечливі накази. Чотири міністерські групи мали об'єднатися під головуванням советського посла. Але різних советських послів було так багато, що жоден з них не мав досить вільного часу на ознайомлення з кабульською ситуацією. Табеев, Можаяев, Єгоричев, Воронцов — їх було четверо за два роки. З них лише Воронцов був професійним дипломатом із тривалим досвідом роботи в Середній Азії; решта людей просто насолоджувалися вдалою кар'єрою в партійному апараті, не маючи жодного уявлення про ситуацію в Середній Азії»⁴.

Такі вади були характерні не лише для дій Советського Союзу в Афганістані. За п'ятнадцять років до цих подій, 1966 р., американська військова місія в Сайгоні діяла в такому самому безладді внаслідок високих темпів, тиску згори, частої зміни персоналу, особистих розчарувань, поганого керівництва і втоми. Американці втягнулися в політику з невідзначеною остаточною метою, яка, за словами одного американського службовця, «могла всупереч нашій волі втягнути нас у своєрідний "революційний колоніалізм" із революційними цілями й квазіколоніальними засобами»⁵. Великою мірою те саме можна сказати й про американську коаліцію в Кабулі через сорок років.

Криза вже почалася. Таракі мав вилітати до Гавани на зустріч послів неприєднаних країн. КДБ порадив йому не покидати Кабул тієї миті, бо Амін з його відсутності зможе взяти владу в свої руки. Таракі проігнорував попередження і відлетів першого вересня. Його делегація майже цілковито складалася з людей, які підтримували таємні зв'язки з Аміном.

Серед них був і майор Тарун, особистий ад'ютант Таракі, який відіграв двозначну і фатальну для нього самого роль у подіях наступних двох тижнів.

За відсутності Таракі відносини між Аміном і «бандою чотирьох» ще більше напружилися. Ніхто з них уже не ночував удома, щоб уникнути арешту, і всі почали розповсюджувати листівки, які закликали до опору Амінові і відновлення єдності ворожих фракцій колись єдиної партії. Сарварі зателефонував у Гавану до Таракі й попередив, що Амін готується захопити владу.

На зворотньому шляху з Гавани Таракі зупинився в Москві 10 вересня для зустрічі з Брежнєвим і Громико. Брежнєв тривожно говорив про ситуацію серед афганського керівництва, «яка викликає особливу занепокоєність не лише у ваших советських товаришів, а й, згідно з інформацією, яка у нас є, у членів НДПА... Зосередження надмірної влади в руках інших людей, навіть ваших найближчих союзників, може бути небезпечним для подальшої долі революції. Навряд чи може бути доречним, щоб одна людина займала виняткову позицію в керівництві країни, у збройних силах та органах державної безпеки». Брежнєв, безперечно, мав на увазі Аміна, але якщо це був натяк, що Москва підтримає усунування Аміна, Таракі не зрозумів його⁶. Натомість він знову попросив прямої військової допомоги і знову отримав відмову. Він зустрівся з Бабраком Кармалем, якого КДБ привіз до Москви. Вдвох вони обговорили способи відновити партійну єдність і усунути Аміна. Новини про цю зустріч дійшли й до Аміна, певне, через майора Таруна.

Того вечора у своєму помешканні на Ленінських горах у Москві Таракі зустрівся з Александром Петровим, офіцером КДБ, який до цього працював у Афганістані. Петров попередив, що Амін змовляється проти нього. Таракі відповів: «Не хвилюйтеся.

Скажіть советським керівникам, що на цей час я цілком контролюю ситуацію, і нічого не станеться без мого відома»⁷. Він повторив це оптимістичне запевнення і Брежнєву перед тим, як вилетів з Москви до Кабула.

Росіяни були не такі впевнені. Тієї ж ночі полковник Колеснік (кодове ім'я, обране для операції, справжнє його прізвище — Козлов), офіцер штабу ГРУ, що пізніше плануватиме штурм палацу Аміна в Кабулі й керуватиме ним, дав телеграму майорові Халбаєву, командирі Мусульманського батальйону, зібрати своїх людей у Ташкенті й готуватися до вильоту в Кабул на захист Таракі. Він показав Халбаєву фотографію Таракі й сказав: «Наказ захищати цю людину дав сам Брежнєв. Якщо Таракі помре, вам і вашому батальйонові теж краще не повертатися живими». Вояки Мусульманського батальйону отримали наказ зібрати всі документи й афганські мундири та бути готовими вирушати будь-якої миті. Але Андропов уже думав над іншими, таємнішими варіантами усунення Аміна, зокрема над його викраденням і переправкою в ССРСР. Він переконав Брежнєва і Таракі, що Мусульманському батальйонові краще лишатися на місці, принаймні тим часом.

11 вересня Таракі прилетів до Кабула. Амін уже почав уживати заходів. Літак Таракі змусили кружляти над Кабулом цілу годину, поки полковник Якуб, начальник Генерального штабу, повністю переглядав усі структури безпеки, щоб упевнитися, що все під контролем людей Аміна⁸. Щойно Таракі приземлився, він став вимагати від Аміна відповіді, що сталося з чотирма міністрами, «бандою чотирьох». «Не турбуйтеся, вони в безпеці й добре почувуються», — відповів Амін. Удвох вони поїхали до ЦК у місто, де Таракі звітував про свою поїздку до Гавани.

Наступного ранку скандал з приводу чотирьох міністрів тривав далі. Амін стверджував, що

ті четверо чоловіків стояли за спробою його вбити, поки Таракі був за кордоном. Їх необхідно звільнити з посад і покарати. Таракі попросив Аміна прийняти їхні вибачення й поновити їх на посадах. Амін відповів: якщо міністри не підуть з посад, він відмовляється виконувати будь-які подальші вказівки Таракі.

Тим часом четверо вигнаних міністрів діяли з президентського, Абдуррахманового палацу Аргу, який комуністи назвали Народним домом. Ватанджар телефонував усім командирам кабульського гарнізону, щоб з'ясувати, хто з них вірний Таракі. Потім вони відрапортували про це полковникові Якубу, який усе розповів Амінові. Гулябзой запропонував Таракі попросити, щоб советський батальйон з Баграма перевели до Кабула для його захисту. Таракі відповів, що в цьому немає потреби. Суперечку вже вирішено. У будь-якому разі йому не годиться ховатися за советськими багнетами⁹. Гулябзой розповів, що цього ранку в Міністерстві безпеки відбулася стрілянина, коли люди Аміна прийшли арештовувати Сарварі. Двох убили. Гулябзой знову просив Таракі діяти. І Таракі знову заспокоїв його, сказавши, що все йде за планом. Тарун слухняно переповідав усі ці розмови Амінові.

Тепер росіяни дедалі глибше втягувалися у справи Афганістану, хоча це не сприяло збільшенню їхнього впливу на події. Увечері 13 вересня четверо звільнених міністрів прийшли під советське посольство. Іменем Таракі вони просили, щоб совети допомогли арештувати Аміна. Не минуло й двох годин, як Тарун зателефонував з палацу і доповів, що прибув Амін. І Тарун, і Таракі просили росіян прийти до палацу.

Росіяни зробили висновок, що ситуація стала критичною. «Не можна відкидати можливість, — згодом телеграфували вони в Москву, — що Х. (Хафізулла) Амін може наказати вірним йому військовим

підрозділам виступити проти Таракі. Обидва угруповання намагаються заручитися нашою підтримкою. Зі свого боку ми твердо тримаємося позиції, що наявну ситуацію в керівництві треба нормалізувати по партійній лінії, тобто колективно. Водночас ми намагаємося відрадити обидві групи діяти нерозважливо і поспішно»¹⁰.

Сподіваючись виправити ситуацію, Пузанов із трьома старшими колегами пішли в палац. Таракі й Амін уже чекали їх. Росіяни прочитали ще один заклик до єдності від Брежнєва. Таракі улесливо схвалив заклик. Амін так же з більшою запопадливістю запевнив, що для нього честь — служити під владою Таракі, якби служба Таракі та революції вимагала його смерті, він був би щасливий пожертвувати своїм життям¹¹. Четверо росіян поїхали, задоволені подобою примирення.

Згодом вони почули (і донесли ці хибні чутки до Москви), що Амін і Таракі дійшли якоїсь згоди. Вони не знали подробиць, але привітали самі себе, що їхні відвідини й звернення товариша Брежнєва все виправили: «Амін не вдався до крайніх дій, оскільки був переконаний, що з советського боку не буде підтримки діям, які погіршать ситуацію в афганському керівництві й руйнуватимуть єдність НДПА»¹². Ця вкрай хибна думка свідчила про всю глибину нерозуміння справжнього стану справ із боку советських представників.

Наступного ранку Пузанов і його троє старших колег знову зателефонували до Таракі. Цього разу Таракі нарешті відверто розповів про всі свої конфлікти з Аміном. Дмитрій Рюріков, советський дипломат, що працював помічником і перекладачем Пузанова, занотував цю розмову в щоденнику, який вів для свого посла.

«Я давно помітив, — казав росіянам Таракі, — що Амін хотів зосередити всю владу в своїх руках, але

я досі не надавав цьому великого значення. Проте останнім часом ця тенденція стала небезпечною». Далі він скаржився на Аміна, який відмовляється прислухатися до критики, на те, як він розбудовує свою суспільну позицію, на авторитаризм у ставленні до міністрів і на те, що він розставляє рідичів на основні посади в уряді та партії. «Країна перебуває в руках однієї родини — як за часів короля і Дауда».

Спростовуючи запевняння, які давав Брежнєву, Таракі признався, що він мав сумніви щодо Аміна ще до того, як вилетів до Гавани. Після повернення Таракі Сарварі проінформував його про три окремі змови, які організував Амін і скасував їх, тільки-но зрозумів, що його викрили.

Він також розповів росіянам, що його вчорашні розмови з Аміном не допомогли дійти згоди. Амін знову вимагав звільнення чотирьох міністрів. Таракі звинуватив Аміна в переслідуванні їх, тож вони змушені переховуватися. Він, Таракі, верховний командувач збройних сил, і Амін повинен коритися його наказам. Амін посміхнувся і сказав, що навпаки, він, Амін, командує військом. Тепер, казав Таракі, військового конфлікту вже не уникнути. Він був готовий співпрацювати з Аміном, але тільки тоді, коли той відмовиться від репресивної політики.

Росіяни запропонували залучити до цієї розмови Аміна, і Таракі зателефонував йому. Поки вони чекали, генерал Боріс Іванов, представник КДБ, зазначив, що всякчас ширяться чутки про план замаху на Аміна, тільки-но він прийде до палацу. Таракі зневажливо заперечив цю думку.

Тарун, помічник Таракі, вийшов зустріти Аміна. За кілька хвилин по той бік дверей почувалася автоматна черга. Горелов визирнув у вікно й побачив Аміна, який біг до свого авто. На рукаві його сорочки було видно кров.

Рюрікова послали подивитися, що сталося. Тарун лежав посередині сходів. Стріляли йому в голову і в груди. На підлозі лежав пістолет-кулемет. У повітрі ще стояв дим від пострілів. Дружина Таракі теж вийшла зі спальні подивитися, що сталося.

Потім зайшов охоронець Таракі й сухо відзвітував: коли Амін почав підніматися сходами, Тарун наказав охоронцям Таракі вийти й почав погрожувати пістолетом. Коли ті відмовилися, він вистрелив в одного з них, і охоронці зразу вбили його.

Таракі зателефонував Амінові й пояснив: те, що сталося, було наслідком непорозуміння з охоронцями, але після того, як поклав слухавку, сказав росіянам, що насправді то була навмисна провокація. Він погодився, що росіянам треба негайно йти й зустрітися з Аміном.

Усі афганці, що брали участь у стрілянині на сходах, невдовзі загинули. Ніхто з росіян не бачив, що сталося, тому можна запропонувати два альтернативні пояснення. Перше: це була провокація Аміна, яка дала б йому привід арештувати Таракі. Друга: Аміна справді хотіли вбити, але не вийшло. Рюріков згодом схилився до першої версії: вбивства не були методом Таракі, натомість Амін походив з родини, відомої своїми кривавими ворожнечами та політичними інтригами¹³.

Амін утік до Міністерства оборони й наказав своїм військам оточити Палац, відібрати в охорони зброю й арештувати Таракі. За дві години Радіо Кабула оголосило, що Таракі та його чотирьох міністрів звільнено з посад. Тієї ночі багатьох людей Таракі арештували, кількох убили, зокрема й двох охоронців, що стріляли в Аміна. Таракі сказав дружині, що Амін його не чіпатиме: советські товариші не дозволять Амінові його одурити. Але подружжя невдовзі під охороною відвели до кімнати в меншій будівлі палацового комплексу. Якийсь час тим

приміщенням не користувалися, і там товстим шаром лежала пилюка. Таракі заспокоїв дружину: «Усе буде добре. Я знаю цю кімнату. Колись тут квартирували солдати. Тепер настала наша черга». Жінка зразу почала прибирати¹⁴. Згодом її відвели в іншу будівлю. Решту родини Таракі та його особистий персонал перевели з президентського палацу до в'язниці Пул-і-Чархі — через кілька днів після того, як Амін захопив владу.

Увечері советські представники зателефонували Амінові й висловили своє співчуття з приводу пострілів і смерті Таруна, який «був справжнім другом Советського Союзу». Амін висловив власну версію цієї пригоди й підсумував: «Я переконаний, що вбити хотіли мене. Перед цим у мене стріляли понад сотню разів. Тепер ви самі бачите, чого хотів Таракі. Я знав, що замах на мене планували, і був готовий до цього, коли зустрів Таракі в аеропорту після повернення з Гавани. Сьогодні Таракі хотів мене вбити. Він, вочевидь, не планував цього робити в присутності советських товаришів, але, певне, забув скасувати накази, і його люди почали стріляти».

Росіяни знову висловили співчуття, наголосили на потребі тримати себе в руках, повторили заклик Брежнєва до єднання: розкол у Партії зведе нанівець афганську революцію. Амін відповів, що революція виживе і без нього, хай лише ССРСР допомагає. Але реальність полягала в тому, що армія тепер корилася лише йому, а не Таракі: вчорашня спроба Ватанджара підпорядкувати армію під знамена Таракі провалилася, попри це Амін задля обережності відправив у відставку командирів 4-ї і 15-ї бронетанкових бригад.

ЦК тепер зібрався звільнити Таракі з усіх його посад, сказав Амін, — хоча сам він цього й не підтримує. Росіяни відповіли, що советське керівництво вважає, що Таракі повинен лишитися головою держави,

а Амін — обіймати свої теперішні посади. Якщо Амін повалить Таракі, вони цього не зрозуміють.

Амін відповів, що він готовий прислухатися до советських порад, але все зайшло надто далеко. Пролилася кров (він показав плями крові на сорочці). Його товариші-військові гнівно вимагають помсти. Росіяни з притиском наголосили на думці, що потрібно зберегти єдність керівництва і єдність Таракі з Аміном. Вони попросили Аміна запобігти демонстраціям проти Таракі, запланованим на наступний день.

Тієї ночі солдати советського парашутного батальйону в Баграмі вже сиділи в літаках зі зброєю, чекаючи наказу летіти в Кабул рятувати Таракі. Проте ані парашутисти, ані Мусульманський батальйон наказу не отримали. Амін тим часом наказав збивати всі літаки, що злітатимуть з аеродрому чи сідатимуть на нього¹⁵. Вранці наступного дня, 15 вересня, Москва наказала спецназівцям «Зеніту» підготуватися до операції проти Аміна. Вони зібралися у дворі посольства, де отримали докладні інструкції. Близько одинадцятої години начальник і охоронець посольства полковник Бахтурін дав наказ про п'ятнадцятихвилинну готовність до дії. Але остаточного наказу також не було: росіяни розважливо вирішили, що співвідношення сил у Кабулі явно не на їхню користь¹⁶.

Четверо міністрів сховалися. Маздур'яр кудись сам утік. Ватанджар, Гулябзой і Сарварі поїхали на віллу одного з кадебістських знайомих. Його дружина побачила всіх у вітальні, коли повернулася з роботи. Полковник Богданов, голова відділу КДБ у Кабулі, забрав їх до потаємного дому під свою відповідальність, а потім зателефонував до Москви отримати подальші вказівки. На щастя, там схвалили його дії. Трьох чоловіків перевдягнули у форму спецназу і поселили на другому поверсі вілли.

Партійний пленум і Революційна рада НДПА відбувалися 16 вересня у будівлі, оточеній танками та військовими. Кабінет советського військового радника був у тому самому будинку, і советські офіцери чули радісні вигуки, коли ухвалювали постанови про вигнання Таракі й чотирьох міністрів з партії та призначення Аміна на посади, які раніше займав Таракі: генерального секретаря партії та голови революційної ради¹⁷. Суспільству оголосили, що Таракі попросив звільнити його з посад за станом здоров'я, й Аміна обрали його наступником. Виступивши по радіо наступного дня, Амін розкритикував надуживання таємної поліції й пообіцяв, що в майбутньому переважатиме верховенство права. Таракі він не згадав жодного разу. Посол Пузанов, розповідаючи про це згодом, гірко зауважив: «Амін нас усіх пошив у дурні»¹⁸.

Наступного дня після стрілянини члени советського Політбюро зібралися в Москві для з'ясування подальших дій. Перед ними лежав меморандум, підготовлений Громико, Устіновим і КДБ, де події в Кабулі були описані більш-менш точно. Таракі не спромігся діяти рішуче. Амін скористався з ситуації. Уся влада відтепер належить йому. Прохання советського Політбюро знехтували.

Громико порадив советському урядові змиритися з фактами і якимось співіснувати з Аміном, відраджуючи його від думки покарати Таракі та близьких до нього людей. Советські урядові та військові радники повинні й далі виконувати свої обов'язки, але не брати участі в Амінових репресивних заходах. Постацання зброї урядові Аміна необхідно трохи скоротити, крім запчастин і амуніції, потрібних для боротьби з повстанцями. Публічні заяви СССР повинні бути фактичними і не містити коментарів.

Політбюро схвалило ці пропозиції, і Громико телеграфом надіслав усі інструкції до Кабула¹⁹. Проте

росіяни не збиралися цілком пасивно змиритися зі своєю поразкою. 18 вересня була запланована операція «Райдуга» — порятунок трьох міністрів з вилли КДБ у Кабулі. Двоє літаків — Іл-76 та Ан-12 — вилетіли до Баграма. В одному з літаків була вантажівка з трьома ящиками і гример, що мав зробити трьох чоловіків схожими на фотографії у советських паспортів, приготованих для них. Відповідав за операцію полковник Богданов.

Лейтенант Валерій Курілов із групи «Зеніт» описував хід подій: «Ми підготували три контейнери на нашій московській базі в Балашихі: три дерев'яні ящики, схожі на ящики для зброї. На дно поклали матраци, а згори просвердлили дірки, щоб міністри не задихнулися.

Щойно ящики прилетіли в аеропорт Баграма, ми поклали їх у вантажівку з тентом і місцевими номерами, яка поїхала на виллу, де переховувалися міністри. Вхід до будинку ми заблокували автобусом, поки міністри залазили в ящики. У кожного була зброя і пляшка води. Потім ми пробрили віка цвяхами.

Ми затягнули ящики, які тепер значно поважчали, до кузова і навалили згори картонних коробок. Наші хлопці, дехто в цивільному, сиділи позаду в кузові. У кожного був пістолет-кулемет, пістолет, гранати і подвійний запас боєприпасів.

Про підстраховку ми теж потурбувалися: ззаду їхали два автомобілі, «Жигулі» й «УАЗ» із сімома нашими хлопцями. В автобусі сиділо ще шестеро, стільки ж — у вантажівці. Якби щось пішло не так, ми б перестріляли купу людей. Але цього нам треба було найменше. Ми мали добратися до Баграма без пригод і завантажити три ящики до літака...

На КПП на виїзді з Кабула афганці спробували перевірити наші машини. Ми були готові битися. Наш командир Долматов наказав не стріляти, поки

не отримаємо наказу. Високий молодий офіцер із дбайливо підстриженими вусиками поговорив з водієм вантажівки й спробував відкрити брезент. Хоча перекладач сказав, що там нічого нема, крім ящиків з особистими речами советських фахівців, офіцерові захотілося залізти всередину. Саме тоді Долматов важким чоботом став йому на руку, і коли офіцер подивився вгору, то побачив автомат Калашнікова, націлений йому просто в голову. Він зліз, і нам дозволили їхати далі. Сімдесят кілометрів, які відділяли нас від Баграма, ми проїхали без пригод.

На нас чекав велетенський транспортний літак "Аерофлоту". Його вартував загін спецназу, трап спустили, і вантажівка заїхала просто всередину літака. Після того, як ми злетіли, я зняв багнет і підважив віка ящиків. Усі троє чоловіків були живі, але спливали потом».

Потім цих трьох перевезли до Болгарії, де вони ховалися на віллі на чорноморському узбережжі. Щоб збити афганців зі сліду, КДБ поширив чутки, що міністри шукали притулку в Ірані. Гулябзой пізніше стверджував, що ніколи не виїздив за межі Афганістану й не мандрував у ящику. Але всі росіяни, які брали участь в операції, наполягали, що він таки їхав у ящику²⁰.

На той час советський уряд дедалі більше непокоївся рапортами КДБ про те, що Амін прихилиється до американців. Ці підозри були не безпідставні. 27 вересня Амін сказав Брюсові Амштуцу, американському повіреному в справах, що він сподівається на покращення відносин. Новий міністр закордонних справ, Шах Валі, сказав майже те саме у Нью-Йорку Девіду Ньюсому, заступникові держсекретаря США у Нью-Йорку. 30 вересня Амштуц доповідав у Вашингтон, що афганське Міністерство закордонних справ зацікавлене в поліпшенні відносин з американським урядом²¹.

Амінові прибічники почали прямо критикувати ССРСР. 6 жовтня на зустрічі послів соціалістичних країн, куди не запросили посла ССРСР, Шах Валі відкрито звинуватив Советський Союз, а зокрема посла Пузанова, у співучасті в планованому вбивстві Аміна 14 вересня. Валі стверджував, що Пузанов по телефону запевнив Аміна, що той може безпечно їхати до кабінету Таракі, й наголосив, що цей росіянин був там під час стрілянини.

Москву такі звинувачення розлютили. За три дні Пузанов з колегами вручили Амінові протест советського уряду. Згодом вони розповіли, що його реакція була «нахабна і провокаційна. Інколи йому складно було стримати свою лютю». Протягом усієї зустрічі він майже не давав росіянам вставити слово. Кричав, що Валі лише повторив те, що звелів йому сказати він і Амін. Перекладач, який перекладав слова Пузанова, і афганські урядовці, які тоді були в кабінеті, можуть підтвердити цей погляд на поді.

Росіяни наполягали, що вони зателефонували тільки після стрілянини, коли спитали Аміна, чи можна до нього заїхати, Амін заспокоївся й почав говорити ввічливіше: певно, йому не хотілося цілковито розривати відносини з Росією. Але він категорично відмовився публічно спростовувати свої слова або заявити, що, можливо, його пам'ять дала збій внаслідок шоку. Це спростування і країна, і партія зрозуміють як його цілковиту покору советському тискові.

Після того, як росіяни вже виходили, Амін почасти вибачився: «Може, під час нашої розмови я говорив надто гучно й надто швидко, але, розумієте, я виріс у горах, а там всі так розмовляють».

У приватних розмовах Амін був непохитним. У своєму колі, послуговуючись барвистими словами, він знову й знову звинувачував Пузанова у брехні:

«Мені не хочеться його бачити чи розмовляти з ним. Не розумію, як такому нетактовному брехуну вдалося так довго займати посаду посла». Ці слова теж переказали росіянам²².

Смерть Таракі

Коли 9 жовтня советські представники зустрічалися з Аміном, Таракі був уже мертвий, хоча Амін і не сказав про це. Його вбивство нагадувало інтригу, варту шекспірової трагедії «Річард III». Головну роль відіграв командир президентської охорони майор Джандад, який вчився в Советському Союзі й більш-менш добре розмовляв російською. Хоча він мав захищати президента, але вже був у близьких стосунках з Аміном.

Зранку 8 жовтня Джандад покликав до свого кабінету трьох людей — лейтенанта Екбала, начальника контррозвідки президентської гвардії, капітана Вадуда, начальника зв'язку, та лейтенанта Рузі, начальника політичного відділу.

Джандад сказав: «Насувається біда». Екбал подумав, що йшлося про змову імперіалістів. Але майор повів далі: «Центральний комітет і Революційна рада засудили Нура Мохамеда Таракі до страти. Виконати вирок довірили вам». Екбал відповів: «Наскільки мені відомо, накази ЦК та Революційної ради видають в письмовій формі. Думаю, нам треба мати відповідний документ для виконання вироку». Джандад відповів: «Дурниці! Вам що, потрібний документ? Пленум Центрального комітету уже виключив його з ЦК і з Революційної ради. Його вже можна вважати за небіжчика. У цій постанові немає ніяких таємниць». Екбал і Вадуд розповіли про чутки, що Таракі мають вислати до Советського Союзу. Джандад відповів, що росіяни відмовилися

його прийняти. Обидва офіцери заперечили: якщо Таракі скоїв якийсь злочин, про це мали б сказати по радіо. Джандад запевнив, що скоро про все оголосять. «Але у партії є свої таємниці, і вам їх знати не обов'язково. Робіть, що вам наказали». І послав Екбала купити вісім метрів білої бавовняної тканини для савану.

За наказом Якуба, Таракі мали поховати біля його брата. Екбал і Рузі насилу знайшли могилу, все підготували й у палаці приєдналися до Вадуда.

Таракі був у халаті, коли по нього прийшли. Рузі промовив: «Ми прийшли забрати тебе до іншого місця». Таракі дав їм гроші й коштовності, щоб їх передали дружині. Рузі попросив його лишити всі особисті речі — згодом йому їх повернуть.

Група спустилася сходами до ще однієї маленької кімнатки з напіврозбитим ліжком. Таракі віддав партквиток і наручний годинник, попросивши передати їх Амінові. Рузі сказав Екбалеві зв'язати руки Таракі простирадлом, і наказав Таракі лягти на ліжко. Таракі підкорився. Рузі прикрив рукою рот президента і попросив Вадуда зв'язати йому ноги, поки на них посидить Екбал. Рузі накрив голову Таракі подушкою, і коли прибрав її, той був уже неживий. Усе тривало близько чверті години. Ніхто не став перейматися бавовняним саваном: тіло замотали в ковдру і на «Лендровері» відвезли на цвинтар, де й поховали. Рапортуючи Джандадові, офіцери плакали²³.

Увечері народові оголосили, що Таракі помер від тяжкої короткочасної хвороби²⁴.

Зміна настроїв у Москві

Убивство Таракі було поворотною точкою в процесі ухвалення рішень в ССРСР. Брежньєву ця новина дуже

не сподобалась. Він обіцяв захищати Таракі. «Своло-та цей Амін: вбив людину, з якою разом робив революцію... Хто тепер повірить моїм обіцянкам когось захищати, якщо вони виявилися пустими балачками?»²⁵. Андропов, пригнічений, що його відділ не зміг тримати події під контролем, тепер намірився позбутися Аміна і поставити на його місце піддатливішого керівника Афганістану.

Але цей провал був не просто особистою справою. Хоча зараз лишається багато незрозумілого щодо тих подій, одне можна сказати напевне. Незважаючи на численних советських радників в афганських військових та цивільних організаціях, незважаючи на всю надану економічну, військову та політичну допомогу, советський уряд у Москві та його представники в Кабулі не могли вплинути на події в афганській столиці й здавалися безсилими. Їхню людину — Таракі — перехитрили, і за це він заплатив головою. Відтепер советський вплив у Кабулі був майже непомітним. Амін, переможець битви за владу, начебто давав раду внутрішній ситуації в країні з катастрофічною жорстокістю. Це був виклик, який ССРСР не міг не прийняти. Однією з рушійних сил советської політики протягом наступних трьох місяців було рішуче прагнення оговтатись після приниження і знов утвердити контроль над подіями.

Відтепер у Москві почали розглядати можливість усунути Аміна, — у разі потреби збройною інтервенцією. Пильніше почали придивлятися до проведеної раніше підготовки до можливих бойових дій. Головного советського військового радника в Кабулі, генерала Горелова, покликали в Москву для переговорин у вересні, а потім і в жовтні, він розмовляв зі своїм військовим начальством, Огарковим та Устіновим, і з Андроповим, Громико та Пономарьовим. Під час другого візиту разом з Гореловим їхав генерал Васілій Заплатін, який від 1978 р. був радником

начальника політвідділу афганської армії. На прохання описати Аміна Горелов відповів, що це людина з сильною волею, працелюбна, винятковий актор і самопроголошений друг Советського Союзу. Так, він хитрий, підступний і нещадний у репресіях. Але і Горелову, і Заплатіну здавалося, що росіянам слід співпрацювати саме з Аміном. На питання про афганську армію Горелов відповів, що з бунтівниками вона справляється, хоча їй далеко до сучасних стандартів. Коли його спитали, чи буде афганська армія воювати проти советської, він відповів: «Ніколи!» — як виявилося, правильно. Але мету цього запитання він зрозумів значно пізніше.

Москва неминуче почала шукати цапів-відбувайлів, на яких можна звалити всю провину за провали в політиці. Очевидними кандидатами були советські представники в Кабулі. Протягом листопада Горелова зняли, замінивши генерал-лейтенантом Магометовим, а головного радника Міністерства внутрішніх справ генерала Веселкова замінили генералом Косошовським. Тепер від посла Пузанова не було жодної користі, якщо зважати на ненависть, яку відчував до нього Амін. Його відкликали до Москви «у відповідь на його часто повторювані прохання» й відправили на пенсію. Хоч він і був членом партії з тривалим досвідом у сфері дипломатії й провів сім років в Афганістані — довше, ніж будь-хто з попередніх і наступних російських послів — ніхто з керівництва ніколи з ним не радився й не потребував його думок. На його місці опинився Фікрят Табеев, перший секретар Компартії Татарської автономної республіки, що прибув до Кабула 26 листопада. Його призначили так швидко, що він майже нічого не встиг дізнатися про ситуацію в Афганістані й навіть не знав, що афганська комуністична партія розкололася на дві фракції. Перші дні він сидів у Кабулі й планував візит Аміна до Москви. Його ще не

попередили, що в Москві Амінові вже приготували іншу долю. Сам Амін досі жартував над Пузановим, цим «парчамістом», як він його називав, і на одній з перших зустрічей сказав Табеєву: «Сподіваюся, ви зробили правильні висновки з долі вашого попередника».

Генерала Заплатіна відкликали тільки 10 грудня, коли ухвалили остаточні рішення. Він знову сказав Огаркову й Устінову, що афганська армія цілком боєздатна, а Амін непохитний у своїй вірності Советському Союзу. Устінов роздратовано мовив: «Ви там у Кабулі й далі подаєте нам різні оцінки, але ж нам треба вирішувати». Ніхто не говорив про військове втручання, хоча Огарков і намагався якось вийти в розмовах на можливість військових дій. Заплатін ухильно відповів, що не бачить у цьому потреби²⁶.

Отже, тих високих советських урядовців, які сумнівалися в доцільності застосування військової сили, усували або ігнорували. Про потребу позбутися Аміна говорили, здавалося, тільки кадебісти в Кабулі. У розпалі кризи советські високопосадовці, які були в Кабулі, майже не знали Афганістану.

Постанова

Ситуація в Афганістані далі погіршувалася. Намагаючись звинуватити свого попередника в надужиттях, Амін у листопаді опублікував офіційний список дванадцяти тисяч людей, ліквідованих від часу перевороту в квітні 1978 р., але водночас не припинив терору проти своїх опонентів. На його столі стояв портрет Сталіна, і советські закиди він спростовував, зауважуючи: «Товариш Сталін показав, як будувати соціалізм у відсталій країні. Спершу це болісно, але потім усе вийде на добре». На думку одного закордонного фахівця, від комуністичного перевороту до

советської інтервенції лише у в'язниці Пул-і-Чархі страчено, можливо, двадцять сім тисяч чоловік. Після вступу до країни советських військ було знайдено масові поховання в Гераті та Бам'яні. Інші дослідники вважають, що 1979 р. було вбито понад п'ятдесят тисяч людей. Багато афганців тікали до Пакистану чи Ірану. Як завжди, щодо цифр не можна бути цілком певним⁷⁷.

Попри репресії, неспокій тривав. У середині жовтня відбулися бунти в 7-й піхотній дивізії, що базувалася на околицях Кабула. За допомогою регулярних військ та повітряних атак Амін придушував племена, що відмовлялися йому коритися, але ці заходи не давали бажаного результату. Амін контролював близько п'ятої частини території країни, і це співвідношення поступово змінювалося не на його користь.

Советське керівництво досі вагалось над постановою про масштабні військові дії. Не сталося нічого, що змінило б його головний висновок, зроблений вже вісім місяців тому, що введення советських військ до Афганістану матиме катастрофічні наслідки. Але тепер події прискорювалися без його контролю, і підготовка до насильницької зміни уряду в Кабулі почала набирати конкретних форм.

На початку листопада КДБ доставив Бабрака Кармаля та інших потенційних членів альтернативного афганського уряду до Москви.

Розгортання перших військових підрозділів, пов'язане з можливою операцією проти Аміна, було затверджене 6 грудня. Цього дня Політбюро ухвалило пропозицію Андропова й Огаркова про відправку п'ятисот солдатів у Кабулі без ніяких спроб замаскувати їхню належність до советських військ. Зрештою, Амін уже тривалий час тиснув на росіян і просив дати мотострілецький батальйон для захисту його резиденції.

8 грудня Брежнев зустрівся з Андроповим, Громико, Сусловим (1902–1982) та Устіновим для обговорення ситуації, щоб зважити всі «за» і «проти» введення советських військ. Ніяких протоколів цієї зустрічі не знайшли.

10 грудня Устінов закликав Огаркова до свого кабінету і сказав, що Політбюро ухвалило попередню постанову про тимчасове введення військ до Афганістану, а також наказав розробити план розгортання 75–80 тисяч солдатів. Огаркова такі новини здивували й розлютили. Він був противником будь-якого введення військ, бо це було безглуздо. Сімдесят п'ять тисяч солдатів усе одно надто мало для поставлених завдань. Устінов гостро урвав його, сказавши, що Огарков повинен виконувати накази Політбюро, а не вчити його, як діяти.

Пізніше того самого дня Огаркова закликали до кабінету Брежнева. Там буже були Андропов, Громико й Устінов. Огарков повторив свої аргументи: афганську проблему необхідно вирішувати політичними методами, афганцям ніколи не подобалася присутність чужинців на їхній території, і незалежно від бажання й планів, советські війська, напевне, будуть змушені брати участь у військових операціях. Аргументів не почули, хоча запевнили його, що ніхто ще не ухвалював постанови про відправку солдатів.

Того вечора Устінов сказав на засіданні високих командирів у Міністерстві оборони, що невдовзі ухвалить постанову про застосування військової сили в Афганістані. Відтоді він почав видавати усні вказівки, які в Генеральному штабі набували форми письмових наказів²⁸. На афганському кордоні почали зосереджувати війська; до Туркестану з усієї країни збирали десантників та інші елітні підрозділи.

Вирішальне засідання Політбюро відбулася 12 грудня в присутності Брежнева, Суслова, Андропова, Устінова і Громико. Решта членів Політбюро

також були присутні, хоча існує чутка, що їх спровадили за двері²⁹. На початку засідання Андропов зачитав доповідь про те, що після вбивства Таракі ситуація в партії, армії та уряді загострилася внаслідок репресій з боку Аміна.

Андропов наголошував на чутках про дедалі частіші контакти Аміна з Заходом. Він повідомив, що має свідчення про те, що Амін контактував з ЦРУ, яке могло його завербувати під час навчання у США у 60-х роках. ЦРУ планує створити «Нову Велику Османську імперію», захопивши південні республіки Советського Союзу. Советські протиповітряні сили не змогли б захищати цілі в південних республіках, приміром, космодром Байконур, якби американці встановили ракети в Афганістані. Уранові запаси Афганістану могли б потрапити до рук іранців та пакистанців, крім того, пакистанці могли б успішно спробувати захопити південні афганські провінції. Якщо Амін справді прагне перенести вектор зовнішньої політики Афганістану на захід, це буде серйозним ударом для давньої мети Советського Союзу, що існувала з дохрущовських часів: підтримувати впорядкований і дружній буфер на південному кордоні СРСР. Тим часом антисоветські настрої в Афганістані зростали. Бабрак Кармаль та інші афганські вигнанці просять Советський Союз допомогти змінити політичну ситуацію в Афганістані, — у разі потреби навіть силою зброї. Щоб замінити Аміна й підтримати режим, Советський Союз повинен діяти рішуче.

Аргументи були не зовсім вигадані. У 1979 р. експерти з ЦРУ розглядали можливість перенесення до Афганістану засобів електронної розвідки з Ірану, де їм поклав край Хомейні³⁰. На початку листопада американських дипломатів узяли в заручники у Тегерані, й американська політика стала ще більш непередбачуваною. Советські побоювання щодо впливу афганських подій на безпеку в Середній

Азії отримали певне підтвердження, коли моджахеди й таліби в Узбекистані й Таджикистані почали співпрацювати з ісламістською опозицією».

Західні й почасти російські історики інколи обстоюють думку, що в росіян була параноя або що вони вигадували причини, які виправдовують інтервенцію. Можливо, почасти вони мають слушність. Проте в напруженій атмосфері «холодної війни» кожній зі сторін було властиво перебільшувати загрозу з боку суперника і спиратися на аналіз найгіршого розвитку подій — це було безпечніше, ніж просто сподіватися на краще. Згодом коментатори робили великий акцент на збігові двох подій: постанову НАТО розмістити ракети «Першинг II» у Європі ухвалили того самого дня, коли Політбюро ухвалило свою доленосну постанову про Афганістан. Коли брати до уваги складний і заплутаний механізм ухвали постановов більшістю урядів, навряд чи ця новина аж так вплинула на Політбюро, навіть якщо в Москві про неї дізналися вчасно.

Найвірогідніше, чутка про контакти і вербування Аміна службами ЦРУ була маневром для відвертання уваги. На початку 1979 р. посол Дабс спитав начальника резидентури ЦРУ, чи правда, що Амін був їхнім агентом, і його запевнили, що ні³². Росіянам було відомо, що від лютого 1979 р. після вбивства Дабса Амін п'ять разів зустрічався з Амштуцем, головою американського посольства. Їм не вдалося з'ясувати, про що говорили ці двоє, але для Аміна було природно взяти приклад з Дауда й заручитися підтримкою обох сторін.

Можливо, як стверджував дехто з американців, США й не мали щодо Афганістану тих планів, які їм приписував ССРСР. Але росіяни тоді не були в цьому впевнені. Тому їм доводилося неминуче готуватися до найгіршого — суттєвого зміцнення позицій ворога на своєму південному кордоні.

Андропов, якого підтримав Устінов, обстоював думку, що цих міркувань досить для виправдання військового вторгнення. Далі він зазначив, що в Кабулі вже є два советських батальйони. Цього мало вистачити для успішної операції. То був надто оптимістичний висновок, із яким різко не погодилися советські військові начальники. Але було б розважливо, — запропонував Андропов, — зосередити додаткові війська біля кордону й застосовувати їх, наприклад, проти повстанців³³.

На засіданні одноголосно вирішили вводити війська. Офіційного документа не підписували. Тільки Черненко занотував постанову в короткому рукописному документі під скромною назвою «Ситуація в А»:

«Схвалити міркування, запропоновані тов. Андроповим Ю.В., Устіновим Д.Ф. та Громико А.А. Уповноважити їх незначно змінювати ці заходи в ході виконання. Питання, які повинен вирішувати Центральний Комітет, слід своєчасно передавати до Політбюро. Виконання заходів покладене на товаришів Андропова Ю.В., Устінова Д.Ф. та Громика А.А.

Проінструктувати товаришів Андропова Ю.В., Устінова Д.Ф. та Громика А.А. щодо інформування членів Політбюро про виконання заходів»³⁴.

Єдиним учасником ухвалення постанови, хто залишив особисті спогади, був Громико. У своїх мемуарах він писав: «Ця кривава розправа [вбивство Таракі] приголомшила советське керівництво. Надто засмученим після вбивства був Брежнєв. Саме в цьому контексті й ухвалили постанову ввести обмежений контингент советських військ до Афганістану.

Після ухвалення постанови я зазирнув до кабінету Брежнєва й спитав: «Чи потрібна формальна постанова уряду щодо введення військ?» Спершу він не відповів, а потягнувся по телефон: «Міхаїле Андрєєвичу, зайдіть, будь ласка. Треба поговорити».

До кабінету зайшов Міхаїл Суслов, впливовий ідеолог Політбюро.

Брежнєв розповів йому про нашу розмову й додав: "За таких умов треба швидко вирішити, чи ігнорувати афганське прохання про допомогу, чи рятувати народну владу і діяти згідно з советсько-афганською угодою".

Суслов відповів: "У нас є угода з Афганістаном, і ми мусимо швидко виконувати передбачені нею обов'язки. Тепер ми ухвалили постанову. Згодом її можна обговорити в ЦК".

Під час робочих засідань Політбюро до ухвалення остаточного рішення про введення військ начальник Генерального штабу маршал Огарков висловлював думку, що афганська армія може чинити опір. Спершу вважали, що наші війська просто допомагатимуть місцевим жителям захищатися проти озброєних формувань з-за меж країни й допомагатимуть населенню, постачаючи їжу й товари першої необхідності — паливо, одяг, мило.

Ми не хотіли ані збільшувати чисельність контингенту, ані брати участь у серйозних воєнних операціях. Наші війська здебільшого справді стояли гарнізонами в містах»³⁵.

Росіяни передбачили всі недоліки збройної інтервенції — криваву участь у запеклій громадянській війні, величезні витрати й жертви, презирство міжнародної спільноти. Вони непокоїлися, що військове втручання в Афганістан серйозно погіршить відносини Сходу та Заходу. Але наприкінці 1979 р. останнє міркування вже не мало великого значення. Крючков пояснив підгрунтя тодішніх подій на вирішальній сесії З'їзду народних депутатів наприкінці 1989 р.³⁶ Розрядка закінчувалася, знову почалася гонка озброєнь, — доповів Крючков. Сенат США відмовився ратифікувати угоду ОСО-II про обмеження стратегічних ядерних озброєнь — головний елемент

довіри між двома наддержавами. Американці розробляли цілий арсенал нової зброї — зокрема бомбардувальник В-1, ракету МХ — і дедалі активніше зміцнювали й суворіше запроваджували ембарго щодо СРСР. Крючков визнав, що деякі вчинки Америки були відповіддю на дії советської сторони. Але росіянам здавалося, що американці намагаються підірвати принципи стратегічного паритету, які протягом кількох років забезпечували стабільну структуру конфронтації наддержав. Росіяни вираховували, що, вдершись до Афганістану, втратять вони небагато.

Після смерті Таракі варіантів дій для росіян ставало щораз менше. Постанова про введення військ до Афганістану, замаскована під самооборону й допомогу дружній країні, була, безперечно, тяжкою політичною помилкою. Але ірраціональності в такому рішенні не було, і в грудні 1979 р., коли вирішили остаточно, вона вже стала неминучою. Думка, що, мовляв, це була безвідповідальна дія, схвалена групою геронтократів, — зручна для решти тодішніх членів Політбюро, всіх незліченних військових, розвідників та цивільних, утягнених в афганські події, не витримує критики.

У будь-якому разі, поки що механізми побудови консенсусу в советському керівництві працювали досить добре. У червні 1980 р. скликали спеціальний партійний пленум, де Громико виступив із палкою промовою на захист советської політики в Афганістані. Політику схвалили всі присутні. Едуард Шеварднадзе (1927), майбутній міністр закордонних справ в уряді Горбачова, викликав схвальні оплески, сказавши: «Весь світ знає, що Советський Союз та його керівник не кидають друзів напризволяще й завжди підкріплюють слова вчинками»³⁷.

Штурм палацу

Дивно, але Амін, здається, й гадки не мав, що Москва тепер виступає проти нього, й до останньої хвилини ненастанно просив увести солдатів, щоб приборкати опозицію.

Практичні готування до повалення Аміна силоміць почалися ще до того, як у Москві ухвалили остаточне рішення. До Баграма направили професійну розвідувальну роту на допомогу 345-му гвардійському окремому парашутно-десантному полку. Ще одна невелика група «Зеніту», замаскована під технічних фахівців, під командуванням полковника Голубева прибула до Баграма й приєдналася до Мусульманського батальйону. Тепер в Афганістані було сто тридцять вояків «Зеніту». Кабульський контингент квартирував у трьох віллах, орендованих советським посольством.

4 грудня офіцер КДБ генерал Кірпіченко з групою офіцерів повітряно-десантних військ під командуванням генерала Гуськова виїхали до Кабула планувати усунення Аміна. 11 грудня Гуськов підписав попередній наказ про захоплення «Дуба» — під цією кодовою назвою фігурував палац Арг, тодішня резиденція Аміна. В операції мали бути задіяні лише солдати «Зеніту» і рота Мусульманського батальйону.

У росіян не було плану приміщень, і все, що вони знали про його оборону, — це те, що президентська гвардія складалася десь із двох тисяч людей. Менші загони мали захопити будівлю радіо й телебачення, служби безпеки та інші об'єкти в Кабулі.

На цьому етапі за планом парчамісти на чолі з Кармалем мали влаштувати переворот проти Аміна, а Советський Союз підтримати його силами, наявними в Кабулі. Бабрака Кармалю разом з Анахітою Ратебзад таємним авіарейсом привезли до Баграма, де на них уже чекали доставлені кілька днів тому Ватанджар, Гулябзой та Сарварі. Новоприбулих розмістили у погано опалюваних землянках і кепсько годували кашею, сиром, ковбасою та консервами, купленими перед вильотом з Москви.

У четвер 13 грудня советських командирів проінструктували щодо подальших дій. Їм повідомили, що місцеве населення до них ставитиметься прихильно й повставатиме проти Аміна, а солдатам наказали поводитися приязно. Баграмському контингентові наказали готуватися до переїзду в Кабул¹.

Євгеній Кісельов, військовий перекладач, що згодом став відомим телеведучим, тієї ночі чергував у Кабулі. Крім нього, чергували ще двоє — полковник і молодший лейтенант. Приблизно о сьомій годині начальник штабу генерала Магометова, нового головного советського військового радника, зайшов до кімнати чергових офіцерів для розмови з полковником. Після неї занепокоєний і здивований полковник наказав Кісельову та його колезі обійти будинки всіх старших військових радників — їх було близько тридцяти — і сповістити про збори у штабі на дев'яту годину, де слід чекати подальших наказів. Наказів не було, й офіцерам дозволили розійтися по домівках. Через кілька днів молодий офіцер КДБ розповів Кісельову, що тоді планували переворот, але в останні хвилини наказ скасували².

А скасували тому, що генерал Магомєтов та інші старші советські представники дізналися, що відбувається. Вони були приголомшені. Їм ніхто не розповів про плани КДБ. Це марні плани, сказали вони людям з Москви, і їх неможливо здійснити з такою обмеженою кількістю військ. Без військових підкріплень план провалиться, а советська позиція в Афганістані серйозно погіршиться.

Тож операцію відклали, допоки збереться більше військових сил. У Москві військові та політики сперечалися, скільки треба солдатів. У 1968-му Советський Союз направив вісімнадцять дивізій — і то з підкріпленням вісьмома дивізіями країн Варшавського договору, приблизно п'ятсот тисяч чоловік — до Чехословаччини, країни з куди сприятливішими природними умовами і відсутньою традицією збройного опору іноземцям, країни, де, на відміну від Афганістану, не було громадянської війни³. Урядові й КДБ здавалося, що для такого завдання вистачить 35-40 тисяч солдатів. Звісно, генералам хотілося збільшити цю цифру. В ході планування під тиском генерала Магомєтова та інших начальників цю кількість збільшили, і наприкінці грудня кордон перетнуло військо чисельністю близько вісімдесяти тисяч чоловік⁴. Така кількість, на думку військових, була мізерною порівняно з потрібною; згодом російські експерти порахували, що для стабілізації ситуації в Афганістані, закриття кордонів, захисту міст, доріг і перевалів та ліквідації можливого збройного опору знадобилося б приблизно тридцять — тридцять п'ять дивізій⁵.

Вступ 40-ї армії до країни

Темп готувань прискорився, і 14 грудня було створено Оперативну групу Міністерства оборони СРСР під

командуванням маршала Сергея Соколова, першого заступника міністра оборони, високого чоловіка за сімдесят зі спокійним батьківським характером і глибоким низьким голосом⁶. Група почала працювати в Термезі, останньому радянському місті на кордоні з Афганістаном, але невдовзі перебралася до Кабула, де й лишилася. У Туркестанському військовому окрузі група створила нову 40-ву армію під командуванням генерала Тухарінова, який прибув у вересні як заступник начальника округу. Оскільки завдання, чисельність і проміжок часу, проведений групою в Афганістані, мали бути обмеженими, то військо СРСР стало відомим громадськості під назвою «Обмежений контингент радянських військ в Афганістані» (ОКСВА). Цю заспокійливу назву протягом усієї війни використовували з пропагандистською метою, з неї глузували і закордонні, і вітчизняні критики війни, але її часто вживають навіть тепер.

Створений ланцюг військового командування розривали суперечності. 40-ва армія діяла на території Афганістану, але формально була підпорядкована командувачеві Туркестанського військового округу в Ташкенті, який відповідно звітував начальникові штабу в Москву. Більшість планів військових операцій складали в штабах цих трьох інстанцій. Але найстаршим серед військових в Афганістані був голова Оперативної групи Міністерства оборони: він теж міг брати (і брав) на себе відповідальність за операції, спілкуючись безпосередньо з Москвою, без консультацій з Ташкентом. На додачу до згаданих вище інстанцій, був ще головний радянський військовий радник в афганському уряді, який очолював велику кількість радянських військових радників, прикріплених до афганської армії, відповідав за координування операцій цієї армії з діями 40-ї армії — і вважав, що теж має право керувати операціями. Усе це тільки збільшувало плутанину, яка вже

тоді була характерною для советської політики в Афганістані внаслідок суперечливості думок у Москві й серед советських представників у Кабулі. Впливові особи — Горбачов, генерал Варенніков (1923–2009), голова оперативної групи Міністерства оборони й найвища за рангом особа в Афганістані в 1984—1989 рр., Юлій Воронцов, посол протягом останніх місяців присутності советських військ — усі вони могли час від часу стукатися лобами. Але проблеми, спричинені цією викривленою і суперечливою командною структурою, ніколи до кінця не зникли й поглибили труднощі, які вже існували через тривале суперництво армії та КДБ.

Завдяки героїчним дивам імпровізації 40-ва армія була більш-менш готова вирушати 24 грудня. У своїй директиві до командирів Устінов описав ситуацію такими словами: «З огляду на політичну та військову ситуацію на Близькому Сході останнє прохання афганського уряду вирішили задовольнити. Вирішено ввести кілька контингентів советських військ, що дислокувалися в південних регіонах нашої країни, на територію Демократичної Республіки Афганістан для надання інтернаціональної допомоги дружньому афганському народові й задля створення сприятливих умов з метою запобігти можливим антиафганським виступам з боку сусідніх держав...»⁷. Таким було офіційне советське виправдання війни.

Опівдні 25 грудня Устінов підписав офіційний наказ про наступ військ: «Сили 40-ї армії та військово-повітряні війська мають перетнути державний кордон Демократичної Республіки Афганістан наземними й повітряними шляхами 25 грудня о 15:00 за московським часом»⁸. Так почалася советська інтервенція.

До речі, дивує аж ніяк не повсюдний хаос, який, певна річ, супроводжував навалу, а те, що значні адміністративні проблеми й труднощі

матеріально-технічного забезпечення таки було подолано, і армія вчасно дислокувалася в Афганістані. Адже советський Генштаб таки дуже добре пересував великі армії та налагоджував їх постачання навіть за дуже складних умов. Щоправда, методи, якими досягалася така мета, були почасти крайні й нещадні для солдатів, — але за часів Другої світової вони діяли. В Афганістані, попри імпровізації в останні хвилини й значні перешкоди з боку клімату і рельєфу місцевості, вони так само спрацювали. Щоправда, частина солдатів таки лишилися голодними: у системі стався збій⁹.

Головний маршрут інтервенції — велика дорога, що йшла навколо по периферії Афганістану, оминала гори й з'єднувала головні міста країни, від Балха, зруйнованого військом Чингісхана 1220 р., через Мазарі-Шаріф із величним храмом, збудованим на честь Алі, двоюрідного брата і зятя Пророка, й далі проти годинникової стрілки на Герат, Кандагар і Кабул. Це була частина Великого Шовкового шляху, дорога, якою століттями йшли купці й солдати, дорога, якою — чого боялися англійці — росіяни, перси чи французи ввійдуть колись до їхньої Індійської імперії. В ті давні дні Східного півкола не існувало: допоки Надір-шах не побудував новий шлях через перевал Саланг на початку 1930-х, від Кабула до Мазарі-Шаріфа через гори Гіндукуш можна було потрапити лише гірськими стежинами. У 50-х роках американці конкурували з росіянами за модернізацію дороги. Американці побудували південну ділянку від Кабула до Кандагара, росіяни закінчили решту. Відтоді цим шляхом можна було їхати легковим автомобілем, вантажівкою й за потреби — танком. Советські солдати називали її «бетонкою».

За планом 5-та Гвардійська мотострілецька дивізія мала увійти до Афганістану з заходу, через Герат і Шинданд. 108-ма мотострілецька дивізія перетне

Амудар'ю в Термезі. 103-тя гвардійська повітряно-десантна дивізія й решта батальйонів 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку летітимуть у Кабул та Баграм. Разом із цими трьома дивізіями до Афганістану вирушать 860-й окремий мотострілецький полк, 56-та гвардійська окрема десантно-штурмова бригада та інші підрозділи. Протягом шести тижнів до них приєднається ще одна мотострілецька дивізія, 201-ша, й кілька менших підрозділів¹⁰. Війська охоронятимуть шосе й стануть гарнізонами в головних адміністративних центрах уздовж нього. Советський посол Табеев уже сповістив Аміна про прихід військ. Щоб забезпечити скоординованість рухів бойових підрозділів, командир 40-ї армії генерал Тухарінов зустрівся з начальником оперативного відділу афганського Генерального штабу генералом Бабаджаном у Кундузі, першому афганському місті по дорозі з Термеза.

Рух бойових частин почався в ніч на 25 грудня, коли советські літаки приземлилися в аеропортах Кабула й Баграма, возячи солдатів 103-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії з Вітебська й 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку. Сім тисяч сімсот солдатів, дев'ятсот одиниць військового спорядження й понад тисячу тонн боєприпасів було доставлено в Кабул протягом наступних сорока восьми годин. Один літак — Іл-76, пілотований капітаном Головіним, із тридцятьма сімома парашутистами на борту, зіткнувся з горою й вибухнув, підлітаючи до кабульського аеропорту. В аеропорту були спостерігачі від британського посольства, які дуже здивувалися відсутності будь-якого приховування рейсів. Аеропорт був відкритий для пасажирських рейсів, і британці побачили там шість вертольотів із советським маркуванням¹¹.

Наступного дня військові загони з Таджикистану почали переходити міст, який з певними

труднощами побудували сапери через швидку й підступну Амудар'ю. Солдатам розповіли, що вони мають підтримувати простий афганський народ у боротьбі проти контрреволюціонерів, і дістатися в Афганістан треба швидше, ніж це зроблять американці. Якщо не брати до уваги кількох солдатів, роздратованих через відкладання їхньої демобілізації, здебільшого вояки раділи перспективі пригод. Хоча місія начебто мала бути мирною, політрук в одному батальйоні розповів, що через Афганістан доведеться прокладати шлях вогнем і мечем, а комбат додав: «Якщо по вас вистрелять бодай раз, відкривайте вогонь із усіх наявних засобів». Маршал Соколов, начальник оперативної групи Міністерства оборони, яка на той час базувалася в Термезі, прийшов подивитися, як солдати марширують під акомпанемент жіночих сліз і військової музики¹².

Четвертий батальйон 56-ї гвардійської окремої десантно-штурмової бригади згідно з наказом вирушив обороняти стратегічно важливий перевал Саланг, через який пролягав шлях армії до кінцевого пункту¹³. Серед вояків був сержант строкової служби Сергій Морозов. Він із товаришами побачив, що бою тут не буде, а єдиними жертвами стали двоє випадково поранених солдатів. Жили вони всі в хатах без вікон, колись збудованих для робітників, що прокладали дорогу через перевал. У горах зимові ночі були холодними, але солдати мали привезені з собою печі, паливо для яких вони просили в автоколон, що їхали через перевал. Більше там не було ніякої роботи¹⁴.

Далі їхала 108-ма мотострілецька дивізія під командуванням полковника Валерія Міронова. Дивізійні офіцери вже перелетіли через кордон на вертольотах для розвідування маршруту¹⁵. Переживши жахливі хвилини, коли колона застрягла в тунелі Саланг, дивізія дісталася околиць Кабула зранку

28 грудня¹⁶. Місцеве населення спершу вітало солдатів, але відносини швидко погіршали, коли стало зрозуміло, що солдати лишаються. На початку лютого поблизу Кабула на патруль напали з засідки й убили офіцера та одинадцятьох солдатів (усі вони були службовцями запасу). А загалом перші місяці були найменш тривожними для цієї дивізії за весь час її перебування в Афганістані.

У середині січня новим начальником штабу в дивізії став генерал Борис Громов. Він не дуже з цього радів, бо вдався до такого маневру лише задля можливого підвищення. У Ташкенті, де він зупинився на шляху до своєї дивізії, офіцери вже говорили, що в Афганістані будуть справжні бої, хоча тоді на советських солдатів ще майже ніхто не нападав.

До Кабула він летів у санітарному літаку й почувався незручно, бо був у парадному полковничому мундирі, тоді як інші офіцери вже вдягли бойову форму. У Кабулі йому довелося спати в холоднющому літакові, бо інших місць для ночівлі не було. Наступного дня літак не зміг відірвати примерзлих коліс від злітної смуги й не піднявся в повітря¹⁷.

План перевороту

Заплутана ситуація в самому Афганістані тривала й далі. 20 грудня Амін перебрався з президентського палацу Арг у центрі Кабула до палацу Тадж-Бек, де колись була штаб-квартира центрального армійського корпусу¹⁸. Палац розташовувався на південно-західній околиці міста, й Амінові, певне, здавалося, що його легше захищати. Дехто з советських фахівців з КДБ, які були радниками Аміна з питань безпеки, також оселилися в палаці.

Тадж-Бек був збудований дуже міцно й міг витримати артилерійську атаку. Його оборону

організували ретельно й продумано. Усі шляхи підступу, окрім одного, було заміновано. Єдиний можливий прохід прикривали жерла гармат і кулеметів. Усередині Аміна охороняла особиста охорона, до якої входили родичі й люди, яким Амін особливо довіряв. Вони вдягали особливу форму, за якою їх можна було відрізнити від решти афганських солдатів: кашкети з білими кокардами, білі пояси, білу кобуру, білі манжети на руках.

Друга лінія оборони складалася з семи постів, кожен мав чотирьох вартових, озброєних кулеметом, мінометом та автоматичними гвинтівками. Варту змінювали що дві години. Зовнішнє коло оборони палацу складалося з президентської гвардії: трьох батальйонів моторизованої піхоти й одного танкового батальйону — загалом близько двох із половиною тисяч солдатів. На одній з командних висот окопалися три танки Т-54, що й могли вести прямий вогонь із кулеметів і гранатометів, спрямований на територію біля палацу. Недалеко був розміщений протиповітряний полк, озброєний дванадцятьма 100-міліметровими зенітками й шістьнадцятьма зенітними кулеметами, і будівельний батальйон із близько тисячі солдатів. У самому Кабулі стояли дві дивізії й танкова бригада афганської армії⁹.

Отже, росіяни мали сильного суперника. Навіть з усіма підкріпленнями, які прибули в Афганістан, насильницьке повалення режиму Аміна було б важною операцією, де советські війська значно поступатимуться чисельно більшим і добре озброєним військам супротивника.

Головною метою був Амін і палац Тадж-Бек. Але для повного підпорядкування Кабула росіяни мали контролювати споруду Генерального штабу, радіо- й телецентр, будівлю телеграфу, Міністерство внутрішніх справ, головне управління жандармерії (царандой), штаб Центрального корпусу афганської

армії в палаці Арг та будівлю військової контррозвідки. Ці об'єкти, порівняно з Тадж-Бекком, становили не такі важкі воєнні проблеми, але однак вимагали значних сил і слушно вибраного часу²⁰.

18 грудня Крючков відправив до Афганістану генерала Юрія Дроздова, голову Управління нелегальної розвідки КДБ, ветерана війни, професійного лінгвіста й колишнього нелегального агента в Західній Німеччині. Дроздов мав поговорити з офіцерами КДБ, розвідати обстановку й доповісти в Москві²¹. Стривоженій дружині Дроздов сказав, що їде на кілька днів, і наступного ранку поїхав з полковником Колесніком із ГРУ, який скоро повернувся назад у столицю. Помічник Дроздова взяв із собою папку для офіцера КДБ, що мав їх зустріти. У папці був запис промови, яку мав виголосити Бабрак Кармаль, щойно Аміна повалять. Папку випадково лишили в Баграмі. На щастя, наступного дня її знайшли.

Того ж дня Мусульманський батальйон пройшов маршем з Баграма в Кабул і зупинився на околиці міста менш ніж за милю від палацу Тадж-Бек у недобудованому приміщенні без шибок. Вночі було нестерпно холодно, температура опустилася до двадцяти градусів нижче нуля. Солдати затулили дірки у вікнах водостійкими плащами, поставили дров'яні печі й двоярусні ліжка. Афганці поділилися з советськими солдатами ковдрами з верблужої шерсті, а їжу вояки купували на місцевому базарі.

21 грудня Магометов зібрав Колесніка та Халбаєва, командира Мусульманського батальйону, і наказав розробити план оборони палацу Тадж-Бек разом із Президентською гвардією Аміна. Він не сказав їм нічого про набагато разючіші плани. Колеснік з Халбаєвим у свою чергу зустрілися з майором Джандадом, командиром гвардійців Аміна. Вони швидко дійшли згоди, де будуть розміщуватися роти Мусульманського батальйону та як будувати міст через

зрошувальний канал, що був перешкодою на підступах до палацу Тадж-Бек. Джандад вручив росіянам маленьку японську рацію для прямого спілкування. Обидва советські офіцери розвідали шляхи підступу до палацу та позиції афганської армії навколо нього й почали складати план дій.

До Кабула й далі прибували советські війська. Серед них був ще один спецзагін під кодовою назвою «Гром», що складався з тридцяти бойовиків «Альфи», антитерористичного підрозділу КДБ; його сформували за день під командуванням майора Міхаїла Романова. Усі вони сказали родичам, що їдуть на зимові навчання до Ярославля, міста на північ від Москви, й тому змушені будуть пропустити новорічні свята. Вони й гадки не мали, що їм доведеться по-справжньому воювати. Коли солдати були вже готові покинути Москву й сиділи в особистому андроповському Ту-134, хтось зробив фотографію, де вони сідають у літак, і його змусили засвітити плівку.

Після прильоту до Кабула солдатів коротко проінструктували в посольстві перед тим, як відправити до Мусульманського батальйону біля палацу Тадж-Бек. Тут вони пристріляли зброю й приміряли видані афганські мундири — багатьом вони видалися замалими. До мундирів солдати пришили кишені, поклавши туди ще кілька гранат і магазинів, а на рукави нашили білі пов'язки, що мали бути розпізнавальним знаком.

Але планові розгортання советських військ у Кабулі судилося різко змінитися. 23 грудня Колеснік і Халбаєв пішли пояснювати генералам Магометову та Іванову свій план захисту палацу, але Іванов, немов грім серед ясного неба, запропонував розглянути інакший план: не захисту палацу, а його штурму. Для цього в розпорядженні Колесніка буде дві групи спецназу — «Гром» і «Зеніт», а також вояки Мусульманського батальйону та парашутисти з 345-го

гвардійського окремого парашутно-десантного полку з Баграма під командуванням старшого лейтенанта Востротіна. Гулябзой, Ватанджар і Сарварі, троє з «банди чотирьох», теж братимуть участь у штурмі, щоб операція не здавалася цілком «советською»²².

Зважаючи на чисельність афганських військ, які охороняли палац, навіть цей збільшений контингент навряд чи міг сподіватися перемогти тільки за допомогою сили. Тут стануть у пригоді ще несподіванка й ошуканство. Колеснік з товаришами планували захоплення всю ніч. Уранці він звітував Магометову, що на успіх операції можна сподіватися лише в разі участі всіх солдатів Мусульманського батальйону.

План Колесніка затвердили, всі необхідні додаткові сили йому надали. На нього поклали й командування операцією, що проходила під кодовою назвою «Шторм-333». За планом, дві зенітні самохідні установки «Шилка» мали обстрілювати палац. Парашутисти Востротіна і дві роти Мусульманського батальйону перекриють шлях, яким може прийти підкріплення. Протитанковий взвод під командуванням капітана Сатарова повинен знешкодити три афганські танки, що стояли на захисті палацу. Один із підрозділів Мусульманського батальйону разом із групами «Зеніт» та «Гром» потім підуть на штурм самого палацу. Операцію спершу призначили на 25 грудня, але потім відклали до 27-го.

На вимогу генерала Іванова в останні хвилини до операції залучили полковника Боярінова для координації двох загонів КДБ. У Кабулі Боярінов був лише перший день і ще не знав ані ситуації, ані людей²³.

Щоб приспати підозру афганських охоронців, російські війська навколо палацу маневрували коло своїх позицій, запускали сигнальні ракети й заводи́ли транспорт.

Коли з ракетниці вистрелили вперше, афганці занепокоїлись. Вони спрямували на советські позиції світло прожекторів, і майор Джандад вийшов поглянути, чи все гаразд. Росіяни пояснили, що це просто навчання, а сигнальні ракети освітлять околиці палацу, щоб запобігти несподіваному нападу. Двигуни панцерників не глушать, щоб вони не замерзли. Підозри афганців поступово зникли, але вони скаржилися, що робота двигунів не дає Амінові заснути. Ці оманливі маневри тривали протягом наступних трьох днів.

26 грудня офіцери Мусульманського батальйону запросили своїх колег із президентської гвардії на вечірку. Кухарі приготували плов, а КДБ забезпечило горілку, коньяк, ікру та інші делікатеси. На вечірку прийшло п'ятнадцять афганських офіцерів, серед яких командир гвардійців майор Джандад та лейтенант Рузі, який убив Таракі з наказу майора. За советсько-афганську дружбу виголосили багато тостів. Советські офіціанти обережно і щедро доливали афганцям горілку, а росіянам лише воду. Виявивши дивовижну необачність, Рузі розповів одному з росіян, що Таракі задушили з наказу Аміна. Джандад зразу вивів Рузі, запевнивши росіян, що той просто п'яний і не тямить, що каже. Далі вечір минав без інцидентів.

У росіян досі не було надійної інформації про внутрішнє планування кімнат палацу. Тому наступного дня (саме тоді мали розпочати штурм палацу) Дроздов переконав Юрія Кутєпова, головного радника КДБ, приставленого до особистого охоронця Аміна, зробити йому, Колеснікові і Халбаєву екскурсію палацом. Дроздов міг накреслити приблизний план кожного поверху палацу. Росіяни запитали Джандада, чи дозволить він своїм радникам із КДБ взяти вихідний цього вечора й піти на день народження до одного з советських офіцерів.

Він дав згоду — і це напевно врятувало життя кадебістам.

Командири «Грому» і «Зеніту» майори Романов та Семьонов самостійно пішли роздивлятися територію, куди потім поведуть своїх солдатів. Ця прогулянка скінчилася фарсом і мало не провалила всю операцію. Недалеко біля палацу був гарненький ресторан, куди часто ходили афганські офіцери. Звідти відкривався чудовий краєвид палацу Таж-Бек, усіх підходів до нього та захисних споруд. Ресторан був зачинений, але вони відшукали власника й сказали, що шукають місцинку, де б можна було провести старий рік з іншими солдатами. Роздивившись усе потрібне, солдати пішли назад, але дорогою їх затримали афганські охоронці. Документи військових видалися їм підозрілими, і вони захотіли відібрати в них зброю. Після чотиригодинних переговорів і багатьох літрів випитого чаю афганців вдалося переконати їх відпустити, але на якийсь час здавалося, що операцію можуть розпочати навіть без своїх командирів.

Незважаючи на ті всі підозрілі пересування, афганці, які вижили після штурму, розказували потім, що навіть не здогадувалися, що росіяни готуються захопити палац.

Щоб полегшити штурм палацу та інших об'єктів у центрі Кабула й позбавити афганців можливості чинити опір, росіяни планували вивести з ладу державну систему комунікацій. Усі основні кабелі проходили по одному каналу поблизу вузла зв'язку в центрі столиці. Канал був накритий масивними бетонними плитами. Фахівці з «Зеніту» заклали вибухівку після розвідки території. Звук вибуху мав стати сигналом початку операції.

Дроздов і Колеснік зібрали командирів для короткої наради на другому поверсі бараків Мусульманського батальйону й розповіли, що Амін зрадив Квітневу революцію. З його наказів убито тисячі

невинних людей. Він контактував із ЦРУ. Тому його треба вбити.

Кожній групі дали конкретні завдання, позивні та розпізнавальні знаки. З міркувань безпеки кожен здав документи, отримавши натомість традиційні сто грамів горілки, хліб і трохи ковбаси, але не всі знайшли в собі апетит, щоб це з'їсти.

Ніхто не оскаржував наказів. Але дехто з-поміж найкмітливіших — або найцинічніших — питав, чому Амін, перейшовши на бік американців, не покликав їх для свого захисту, а звернувся до ССРСР. Декому план здавався божевільним: адже всіх уб'ють. Борярінов досі не знав усіх операційних планів і помітно нервував. Майже ніхто досі не воював. Хтось пив горілку, хтось — валер'янку, але це не допомагало²⁴. Дехто зняв важкі бронежилети, щоб вільніше рухатися.

Отрута

У КДБ думали про альтернативні способи позбутися Аміна. Спроби були, але невдалі. Снайпери з КДБ готувалися вбити Аміна, коли той ітиме на роботу, але через зміни в системі безпеки афганців кадебісти злякалися. 13 грудня КДБ намагався отруїти Аміна сфабрикованою «Пепсі-колою», та отрута не подіяла²⁵. Натомість його племінник Асадулла, голова контррозвідки, захворів і полетів лікуватися в Москву з підозрами на серйозний гепатит. Там його арештували й ув'язнили в «Матросской тишині». Росіяни після того, як скинули Аміна, повернули Асадуллу до Кабула: там його катували, а потім стратили.

До останньої хвилини КДБ не полишав спроб нишком позбутися Аміна. За кілька годин до запланованого початку штурму Амін організував обід для членів Політбюро, міністрів та їхніх родин,

щоб показати велич свого палацу й відсвяткувати повернення з Москви члена Політбюро Панджшірі. Амін був у стані ейфорії. Він хвалився товаришам, що СРСР нарешті вислав війська на його підтримку. Совети повірили його версії смерті Таракі й зміни керівництва країни. Візит Панджшірі ще більше зміцнив відносини. «Советські дивізії скоро прибудуть до нас, — вихвалявся Амін. — У Кабулі приземлилися парашутисти. Усе йде добре. Я постійно на зв'язку з товаришем Громико, і ми разом виробляємо лінію, якої треба дотримуватися щодо зовнішнього світу»²⁶.

Але в ході трапези Амін і кілька гостей знепритомніли. Джандад зателефонував до Центрального військового шпиталю й поліклініки советського посольства і звернувся по допомогу. Їжу вислали на аналіз, афганських кухарів заарештували.

За збігом обставин делегація советських військових лікарів на чолі з полковником Алексеєвим була на той час у Кабулі. Полковника Алексеєва та полковника Кузнечікова, лікаря з поліклініки посольства, запросили до палацу — крім усього іншого, ще й обстежити дочку Аміна, яка нещодавно народила²⁷. Близько другої години пополудні лікарі приїхали разом із советською медсестрою та медсестрою з Кабула. Після прибуття їх надзвичайно ретельно обшукали — вони зрозуміли причину, тільки побачивши людей, які сиділи й лежали у вестибюлі, на сходах і в кімнатах. Ті, хто опритомнів, корчилися від болю. Їх отруїли: найвірогідніше, давній агент КДБ Міхаїл Талибов, якого інфільтрували до кола близьких людей Аміна як куховара. Крючков з'ясував, що речовина, яку підсипали хворим, була лише потужним снодійним. Якщо так, люди, напевне, спожили за велику дозу²⁸.

Советських лікарів запросили до Аміна, який лежав у самій спідній білизні, роззявивши рота й підкотивши очі в глибокій комі зі слабким пульсом.

Він видавався вмирущим. Лікарі зразу взялися до роботи, й до шостої вечора Амін ожив і спитав, розплющивши очі: «Що це було? Нещасний випадок чи змова?»

Александр Шкірандо, військовий перекладач в Афганістані з вересня 1978 р., того дня теж був у палаці. Він їв те саме, що використали для отруєння Аміна та його колег, тяжко захворів, шість тижнів лікувався в афганському військовому шпиталі, потім його евакуювали до лікарні в Москві. В армію він не повернувся, але кілька разів бував в Афганістані як журналіст²⁹.

Лікарі зрозуміли, що діється щось не те, і відіслали медсестру та жінку-лікаря назад до Кабула, в безпечне місце. Звісно, їм і на думку не спадало, що вони завадили спрощенню советської військової операції і знешкодженню Аміна ще до її початку.

Штурм

Цей інцидент надзвичайно стурбував Джандада. Він поставив додаткових вартових усередині та зовні палацу й віддав наказ про бойову готовність афганській танковій бригаді.

Протягом дня час початку операції кілька разів змінювали. Але близько шостої вечора Магомєтов наказав Колесніку починати якомога швидше, не чекаючи вибуху, який мав вивести з ладу вузол зв'язку. За двадцять хвилин штурмова група капітана Сатарова непомітно почала наближатися до трьох укріплених афганських танків, що стерегли підходи до палацу, танки треба було нейтралізувати. Останні кроки солдати долали пішки, по пояс загрузаючи в снігу. Снайпери одразу вбили афганських вартових. Танкові екіпажі були в казармі, далеко від своїх машин, і танки скоро знешкодили.

Сигналізуючи про початок операції, близько чверть на восьму вечора в небо злетіли дві червоні ракети. Палац був освітлений зсередини й зовні, навколо нього територію освітлювали прожекторами. Советські протиповітряні установки «Шилка» відкрили вогонь. Стіни палацу були такі міцні, що більшість снарядів просто відскакували, відколюючи шматки граніту й не завдаючи особливої шкоди.

Перша рота Мусульманського батальйону вступила в бій на танкерниках. З ними були особливі загони КДБ під командою Боярінова. Вони отримали наказ не брати полонених і не допомагати пораненим товаришам: адже їхнє завдання — взяти палац за всяку ціну.

Зразу після початку один із танкерників Мусульманського батальйону зупинився. У водія здали нерви, він вистрибнув і побіг, але майже зразу повернувся: зовні було ще страшніше³⁰. Танкерники проривалися крізь перший бар'єр, збиваючи афганські сторожові пости. Машини просувалися під інтенсивним вогнем, екіпажі вперше почули досі незнаний, майже нереальний звук ударів куль об броню. У відповідь солдати стріляли всім, чим могли, і скоро всередині стало майже неможливо дихати від диму пострілів. Лобове скло у машин було давно прострелене. Одну машину підстрелили й вона загорілася; декого з екіпажу поранили, коли люди вилазили назовні. Один солдат, стрибаючи, послизнувся, і йому розчавило ноги танкерником. Ще один БМП впав з мосту над зрошувальним каналом: команда потрапила у пастку. Командир кликав на допомогу по радіо і якимось чином вивів із ладу лінію, паралізуювши комунікації всього батальйону.

Штурмовики під'їхали якомога ближче до стін палацу, висадилися й полізли крізь двері та вікна першого поверху. Плутанина зростала шохвилини. Єдиного командування не стало, і солдати були

змушені діяти малими групами на свій розсуд. У них стріляли оборонці палацу, яких не вдалося знешкодити артилерії. На мить усіх охопила паніка, п'ять хвилин ніхто не ворушився. Потім «Шилка» вивела з ладу кулемет, що стріляв по нападниках із одного вікна, солдати опанували себе й побігли вперед зі штурмовими драбинами.

У палац вони вдиралися поодиночі чи парами. Серед них був і Боярінов. Вестибюль був яскраво освітлений, і захисники палацу стріляли й кидали гранати з галереї другого поверху. Росіяни пострілами розбили всі лампочки, в які змогли влучити, але деякі горіли й далі. Солдати пробивали собі шлях по сходах і почали очищати приміщення другого поверху автоматним вогнем і гранатами. Звідкись долинули жіночі й дитячі крики. Котрась жінка кликала Аміна. Вибух гранати урвав постачання струму, й усі лампи погасли. Уже тоді багато росіян, зокрема й Боярінов, були поранені.

Тепер російські розпізнавальні білі пов'язки було важко помітити через товстий шар бруду й сажі. Ба навіть гірше, особисті охоронці Аміна теж носили білі пов'язки. Але росіяни, збуджені, лаялися, добираючи найсоковитіших слів і виразів, — і саме так їм вдавалося впізнати одне одного в темряві. Саме тоді захисники, чимало яких навчалося в советському училищі повітряно-десантних військ у Рязані, вперше зрозуміли, що б'ються з советськими військами, а не з афганськими бунтівниками, як усі спершу думали. Вони почали здаватися в полон, і, незважаючи на наказ не брати полонених, більшість їх таки пощадили.

«Раптом постріли припинилися, — згадує один офіцер Зеніту. — Я відрепортував генералові Дроздову по рації, що палац захоплено, багатьох убито й поранено, але справу зробили»³¹.

У ході бою двоє советських лікарів, полковник Алексєєв і генерал Кузнечіков, сховалися в бальній

залі. Там вони й побачили Аміна, що насили плен-
тався коридором у білих шортах і футболці, освітле-
ний пожежами, які вже починалися, весь у трубках
від крапельниць. У руках він тримав пляшечки
з медичними препаратами, «схожі на гранати».
Алексеев вийшов зі схованки й зняв трубки та пля-
шечки, притиснувши вени пальцями, щоб спини-
ти кров. Потім відвів Аміна в бар. З бічних дверей
визирнула дитина, що плакала й терла очі кулач-
ками. То був п'ятирічний син Аміна, що сів поряд
із батьком на підлогу.

Амін досі не розумів, що діється. Він наказав
своєму ад'ютанту зателефонувати до советських вій-
ськових радників: «Вони допоможуть». Ад'ютант
відповів, що саме советські солдати стріляють те-
пер надворі. Розгніваний Амін кинув у нього по-
пільничку й сказав, що той бреше. Але коли йому
не вдалося зв'язатися з начальником афганського
Генерального штабу, він тихо пробурмотів: «Я здо-
гадувався. Це таки правда»³².

Є кілька думок щодо того, як він помер. Мож-
ливо, його вбили, а може, він потрапив під випад-
кову кулю. Згідно з іще одним варіантом, його вбив
Гулябзой, якому доручили це особливе завдання³³.
Коли розвіявся дим, тіло Аміна лежало біля бару.
Його маленького сина смертельно поранили в гру-
ди³⁴. Доньку поранили в ногу. Ватанджар і Гуляб-
зой засвідчили смерть Аміна. Спецназівці з «Гро-
му» йшли з палацу, і килими, просякнуті кров'ю,
чвиркали в них під черевиками. Тієї ж ночі труп
Аміна загорнули в килим, винесли й таємно по-
ховали.

Весь бій тривав сорок три хвилини, якщо не
брати до уваги брутальних сутичок із частиною Пре-
зидентської гвардії, що розмішувалася неподалік,
але й там росіяни швидко впоралися. П'ятеро сол-
датів Мусульманського батальйону і 9-ї десантної

роти були вбиті, близько тридцяти п'яти — отримали серйозні поранення³⁵. У спецзагонах КДБ убили п'ятьох. Серед них був і полковник Боярінов; його вбили свої, якраз наприкінці бою. Певно, його застрелили советські солдати, бо їм наказали стріляти в будь-кого, хто виходив із палацу до кінця бою³⁶.

Полковник Кузнечіков, військовий лікар, що допомагав Амініві лікуватися від отруєння, також загинув під кулями, навмання випущеними в бальну залу. Коли його товариш полковник Алексєєв намагався взяти його тіло на панцерник, екіпаж грубо відповів, що була команда підбирати поранених, а не мертвих. Але Алексєєв усе-таки переконав узяти полковника, незважаючи на команду.

Переможні совети взяли в полон сто п'ятдесят чоловік з особистої охорони Аміна. Мертвих ніхто не рахував. Ймовірно, двісті п'ятдесят афганців, які охороняли палац, були вбиті своїми колишніми советськими бойовими побратимами.

Поранених під час штурму советських солдатів відвезли до поліклініки в советському посольстві. Галіна Іванова, дружина економічного радника Валерія Іванова, певне, ні про що не знала, аж поки не почула страшні звуки пострілів і машини не почали возити мертвих і поранених. Одну машину обстріляли охоронці посольства, які теж не мали уявлення, що діється.

Усі лікарі посольства жили в одному мікрорайоні, в збудованому советами передмісті на іншому кінці Кабула, і не могли дістатися до посольства. Галіні пройшла курси медичних сестер в університеті, і її попросили допомогти. Жінка працювала з восьмої ранку до одинадцятої вечора. Крім Галіни, допомагала ще жінка — зубний лікар, яка за часів Другої світової війни працювала медсестрою, і ще кілька жінок. Був, щоправда, ще один кваліфікований медичний кадр: дружина одного з радників-орієнталістів.

Вона була нейрохірургом, але побачивши, що діється, розвернулася й вийшла.

Спершу маленька команда доглядачів відділила живих від мертвих. Потім зубному лікареві довелося застосовувати всі свої майже недоречні навички для операцій, а Галіна з іншими жінками перев'язували рани. Галіна пережила справді страшний досвід, і коли невдовзі повернулася до Москви, не могла зрозуміти, як люди ходять вулицями, ніби нічого не сталося³⁷.

Тим часом росіяни після вибухів у вузлі зв'язку швидко й жорстко перейшли до захоплення інших стратегічних об'єктів міста.

Найважливішою і найскладнішою мішенню був будинок Генерального штабу. Для його штурму призначили чотирнадцятьох солдатів спецназу на чолі з Абдулом Вакілом, майбутнім міністром закордонних справ Афганістану. Було розроблено план ошуканста, який мав вирівняти нерівні шанси. Того вечора генерал Костенко, советський радник начальника штабу полковника Якуба, разом із кількома офіцерами прийшов з офіційним візитом. Серед офіцерів був генерал Рябченко, командувач щойно прибулої 103-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. З владним полковником Якубом, впливовим чоловіком, що навчався в Рязанському повітряно-десантному командному училищі, добре розмовляв російською і ні про що тоді не здогадувався, обговорювалися питання, які становили взаємний інтерес. Рябченко поведився природно, бо не знав про запланований штурм. Тим часом решта советських офіцерів розподілилися по приміщенню, роздавали сигарети й розмовляли з афганськими офіцерами, які там працювали. Коли стався вибух, советські офіцери забігли в кабінет Якуба, що втік до іншої кімнати після сутички, в якій загинув його помічник. Проте потім полковник здався, його зв'язали й лишили під

вартою. Рябченко, заскочений зненацька, застиг і не рухався. Костенка ледь не вбили советські солдати.

Бій тривав годину. Коли все скінчилося, до кабінету Якуба зайшов Абдул Вакіл, довго про щось розмовляв з полковником мовою пушту, а потім його вбив. Загалом було вбито двадцять афганців. У полон взяли сто, й оскільки їх було значно більше, ніж нападників, усіх зігнали у велику кімнату і зв'язали електричними дротами.

Сталася прикра мить, коли рота советських десантників, яка спізнилася на сорок хвилин, під'їхала до будинку Генштабу на панцерниках і відкрила вогонь, змусивши бійців «Зеніту» всередині ховатися від трасуючих куль, що пролітали кімнатою, ніби червоні світлячки. Порядок скоро відновили, й десантники допомагали охороняти приміщення.

Росіяни потребували Центру радіо й телебачення, щоб якомога швидше передати звернення Кармаля до народу. 27 грудня центр захопили: деякі солдати прикинулися фахівцями з автоматки, щоб пройти всередину. Під час штурму сім афганців загинуло, двадцять дев'ять було поранено і близько ста взято в полон. Один советський солдат отримав незначне поранення.

Нікого не вбили під час штурму телеграфу, а захисники Центрального військового управління та військової контррозвідки здалися без бою. Опору не чинили і в Міністерстві внутрішніх справ, що правда, там одного російського солдата таки поранили, і він помер. Був наказ арештувати міністра внутрішніх справ С. Паймана, але він утік у самій спідній білизні й десь сховався зі своїми советськими радниками.

До ранку стрілянина майже вщухла. Але не цілком. В'їхавши до міста в «Мерседесі», старші офіцери, які командували штурмом палацу, потрапили під обстріл нервового й щасливого молодого десантника.

Штурм палацу

Кулі влучили в машину, не зачепивши людей. Полковник вискочив і зацідив солдатові у вухо. Генерал Дроздов сказав черговому молодшому лейтенанту: «Це ваш? Дякую, що не навчили його цілитися»³⁸.

Щойно постріли в палаці Тадж-Бек скінчилися, полковник Колеснік поставив там свій пост. Советські переможці валилися з ніг від втоми. Оскільки лишалася можливість, що афганські солдати можуть знову спробувати захопити палац, його охороняли з усіх боків, і нерви в кожного були на межі. Почувши шарудіння в шахті ліфта, солдати подумали, що Амінові люди готують контратаку через проходи в палац іззовні, взялися за зброю, стріляли з кулеметів і кидали гранати.

У шахті був кіт³⁹.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700

Наслідки

Жителі Кабула майже не звернули уваги на драматичні події тієї ночі. Усі звикли до стрілянини в столиці, тож більшість спокійно спала. Прокинувшись наступного дня, побачили, що в Афганістані новий уряд, а діти так само торгують сигаретами біля зруйнованого вузла зв'язку, ніби нічого й не сталося.

Тільки-но місто було повністю захоплене, Кабульське радіо почало транслювати записане раніше звернення Кармаля до народів Афганістану. «Сьогодні катувальна машина Аміна зазнала краху, — говорив він, — і його посіпаки — прості виконавці, узурпатори і вбивці десятків тисяч наших земляків: батьків, матерів, сестер, братів, синів і доньок, дітей і старих людей...»

Кармалю тоді не було в студії: він лишився в Баграмі під захистом КДБ. Увечері 27 грудня, перед тим, як закінчився бій за палац, Андропов зателефонував йому, «щоб привітати з перемогою на другому етапі революції» та з «призначенням» на посаду голови Револьюційного комітету Демократичної Республіки Афганістан, хоча це призначення ще не було формально визнане жодним державним органом. Наступного ранку Кармаль приїхав до Кабула в колоні панцерників і трьох танків. Перші кілька днів він жив на віллі на околиці Кабула під захистом

своєї кадебістської команди. Першого січня Брежнєв і Косигін телеграмою привітали його з «обранням» на найвищі державні й партійні посади¹.

Брами кабульських в'язниць відчинили, і тисячі в'язнів гуляли вулицями. Серед них був і Лутфулла Латіф, парчаміст, що працював у Міністерстві охорони здоров'я. Його арештували в листопаді 1978 р., катували десять днів, потім ув'язнили в Пул-і-Чархі. За три дні до початку советського перевороту він з товаришами-в'язнями бачив і чув, як советські літаки без упину сідають в аеропорту. Одного вечора протягом півгодини в'язні чули постріли, потім усе затихло. Двері до в'язничного блоку вибили, з'явилися афганські й російські офіцери, забрали з собою вартового й пішли, взявши ключі від камер. Цілий день в'язні ламали замки. На подвір'ї в'язниці організували політичні мітинги. Ніч ув'язнені провели в камерах, а на ранок приїхали автобуси й відвезли всіх додому. Звільнили всіх незалежно від політичних переконань².

Але на цьому арешти й репресії не скінчилися. Прибічники Кармалю почали зводити порахунки з політичними суперниками. «Револьюційні трійки» арештовували людей, оголошували смертні вироки і зразу їх виконували, стріляючи в потилицю. Серед перших жертв були охоронці Аміна. Командири підрозділів, які зберігали вірність Амінові, теж опинилися за ґратами. Невдовзі в'язниці знову заповнилися людьми. Росіяни почали протестувати. Кармаль відповів: «Допоки ви не розв'яжете мені руки й не дозволите розправитися з фракцією "Хальк", єдності у НДПА не буде й уряд не зміцніє... Вони нас катували й убивали. Вони досі нас ненавидять! Вони — вороги партії!»³

Дружину Таракі тримали в окремому маленькому будиночку в Пул-і-Чархі за стіною з колючим дротом. Тепер її місце зайняли жінки з родини Аміна

(чоловіків давно стратили). Ув'язнили найстаршу доньку Аміна, поранену під час штурму, — разом із новонародженою дитиною. Наджібулла звільнив тих жінок через дванадцять років після арешту, через два роки після офіційного кінця советської війни в Афганістані, напередодні остаточного краху свого режиму⁴.

Багато советських цивільних, що жили в Кабулі, навіть не підозрювали, що сталося. Про близький переворот не попередили навіть нового советського посла Фікрія Табеєва. Для нього було цілковитою несподіванкою, коли стався вибух у каналі зв'язку й погасло світло в посольстві. Дружину Табеєва розлютило те, що її чоловіка лишили — буквально — в мороці незнання⁵. Він зателефонував генералові Кірпіченку, вимагаючи пояснень. Той відповів, що зараз надто заклопотаний, але вранці неодмінно зателефонує їй усе розповідь.

Андрей Грешнов, військовий перекладач 4-ї афганської танкової бригади, вкрав маленьку ялинку до свята Нового року, поставив її у своїй квартирі в новому мікрорайоні й прикрасив різними дрібничками, що їх позабирав з офіцерської їдальні. На стіні Грешнов написав «З новим 1980 роком!». Коли через дев'ять років він зайшов у стару квартиру, напис досі був там. Кілька днів він чув, як літаки прилітали в Баграм, приземлялися і злітали з протяжним далеким ревом. Як і всі росіяни, він подумав, що літаками прилетів полк, який советський уряд обіцяв вислати на захист Аміна. Насправді тоді прилетів не полк, а ціла 103-тя гвардійська повітряно-десантна дивізія й решта парашутистів з 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку.

Після роботи 27 грудня Грешнов купив пляшку горілки «Аист» і зайшов із нею до товариша-азербайджанця Мамеда Алієва, що жив у старому мікрорайоні. Алієв мав чудовий японський телевізор

із вбудованим радіоприймачем — він виміняв його у місті на зайвий пістолет. Друзі увімкнули радіо. Відбувалося щось незвичайне. В ефірі лунало кілька станцій, і всі називалися «Радіо Кабула». На одній мовою пушту викривали ворогів Аміна й Квітневої революції. Інша, ледь чутна внаслідок перешкод, мовою дарі стверджувала, що влада перейшла «в руки здорових сил партії».

Коли почалися постріли, Грешнов з Алієвим смажили картоплю й сперечалися, скільки додавати солі. На вулиці стало видно, немов удень. Вони вибігли на балкон — і зразу забігли назад, тікаючи від трасуючих куль. Почали стріляти танки.

Грешнов зібрався йти додому, бо, можливо, він знадобиться советським військовим радникам для перекладу. Щойно він вислизнув за двері, як його схопив за комір хтось у пальті та з іноземним автоматом. Грешнов мовою дарі пояснив, що повинен іти на роботу, допомагати захищати режим від контрреволюції. «На сьогодні роботу скінчено, хлопче, — тихо відповіли йому чистою російською мовою. — Подякуй матері, що маєш світле волосся, інакше б уже отримав кулю. Іди звідки прийшов». Алієв не зразу відчинив двері на відчайдушний стукіт Грешнова: боявся, що його вб'ють, бо він схожий на афганця. Друзі цілу ніч дивилися у вікно й бачили, як забирають солдатів і мирних жителів, як гримкотіли на вулицях советські танкери, чули безладні постріли по всьому місту.

Уранці наступного дня Грешнов потрапив додому. На місці клумби біля будинку тепер стояла протитанкова гармата, націлена на його будинок. Дружини кількох советських радників годували домашніми стравами советських солдатів. На вулиці він зустрів Латіфа, водія 4-ї Афганської танкової бригади, який сказав: «Біля телерадіостанції знищили наші танки. Ніхто не вижив». Грешнов гучно

вилаявся і спитав, хто це зробив, а потім зрозумів, що запитання дурне: звісно, росіяни. За якийсь час перекладач розібрався, кому він симпатизує, і коли Латіф розповів, як один афганський танк перед тим, як його знищили, ліквідував советський броньований автомобіль, щиро зрадів⁶.

Александр Сухопаров був радником у НДПА з серпня 1979 р. Він теж не міг зрозуміти, що сталося тієї ночі, й мусив слухати новини BBC та інших закордонних радіостанцій. Уранці 28 грудня советські парашутисти прибули захищати готель, де зупинився Сухопаров. Усі були вкрай збуджені, але теж до пуття не знали, що сталося й навіщо вони тут. Розпитували Сухопарова про афганські звичаї, план міста, ставлення людей до советських військ. Був холодний сонячний день, і люди гуляли вулицями й вітали одне одного з поваленням Аміна.

«Наших солдатів вітали, — писав згодом Сухопаров, — дарували їм квіти й називали друзями-визволителями»⁷.

Ніколай Захаров, представник комсомолу, прилетів у травні 1979 р. допомагати афганцям створити молодіжну комуністичну організацію. 25 грудня в аеропорту він побачив, як з вантажного літака вивозять військову техніку й виходять солдати.

«Наші!» — закричав Абрамов, перекладач Захарова.

«Ти дурень, — зневажливо кинув Захаров. — Як би наші солдати тут опинилися?»

«Справді наші, — наполягав перекладач. — Дивися, в них червоні зірки на шапках».

Через три дні Захаров написав у щоденнику: «Минулого вечора, 27 грудня, близько 18:30 я почув артилерійські залпи й автоматні черги, їх ставало дедалі більше, досягши максимуму о пів на восьму. Звуки пострілів чулися з боку аеропорту, Народного дому, і часом дуже близько, біля сусідніх будинків».

Дописавши, Захаров урочисто відтворив офіційне виправдання перевороту⁸.

Це була дуже смілива, успішна й — зважаючи на обставини — порівняно безкровна акція. Двадцять дев'ять советських солдатів загинули в бою, сорок чотири — внаслідок аварій (разом із парашутистами, що загинули, коли їхній літак розбився в горах, підлітаючи до Кабула), і сімдесят чотири солдати були поранені. З афганського боку втрати були, безумовно, більші — близько трьохсот загиблих. Мирних жителів серед жертв не було: росіяни не використовували авіацію для атак. Майже через десять років, у грудні 1989 р., американці вдерлися в Панаму, щоб повалити генерала Нор'єгу. Військових утрат з обох боків було стільки ж, як у Кабулі. Але оскільки американці атакували з повітря, жертви були й серед мирного населення, і навколо їхньої кількості досі точаться суперечки⁹.

З політичного боку операція також видавалася успішною. Тирана скинули, на його місце поставили нового керівника, що подобався Советському Союзу. Дмитрію Рюрікову з колегами з советського посольства доручили зібрати громадську думку. Усі відзвітували, що в Афганістані раділи з приводу зникнення Аміна. Але дехто додавав: «Ми раді вас бачити. Але ще більше зрадіємо, якщо ви підете звідси якомога швидше»¹⁰. Рухаючись Афганістаном, советські солдати чули те саме: їх вітали, інколи навіть дарували квіти, але неодмінно нагадували, що народ дуже зрадіє, якщо солдати скоріше підуть.

Скептики та незгодні

У Советському Союзі перші протести з'явилися майже одразу. Кілька дисидентів — Єлена Боннер, дружина Андрєя Сахарова, та інші учасники — підписали

29 січня 1980 року заяву. Вони цілком заперечили офіційну версію подій і твердження влади, що советський народ одностайно підтримує такі дії. «В Афганістані війна. Разом з афганцями гинуть і наші хлопці — діти та онуки людей, що вижили в Другій світовій, і тих, хто звідти не повернувся». Дисиденти зверталися до людей, що пам'ятали попередню війну, В'єтнам, до людей доброї волі, — і вимагали виведення советських військ відповідно до резолюції, що отримала одностайну підтримку на екстремному засіданні Генеральної Асамблеї ООН.

Андрей Сахаров, лауреат Нобелівської премії, що допомагав розробляти водневу бомбу, також вимагав вивести советські війська й замінити їх контингентом ООН чи нейтральних мусульманських військ. Він закликав до найширшого бойкоту Олімпійських ігор, що скоро мали відбутися в Москві, й таврував мілітаристичне мислення, наслідком якого вже стала інтервенція в Чехословаччину й теперішня інтервенція в Афганістан¹¹. Сахарова заслали у провінційне місто Горькій (Нижній Новгород). Того літа Татьяну Горічеву і Наталью Малачуську депортували з Советського Союзу за заклики до призовників сісти до в'язниці, але не служити в Афганістані¹².

Навіть серед високопосадовців дехто від самого початку мав погані передчуття не лише щодо советської інтервенції в Афганістан, а й щодо долі всього СРСР. 20 січня академік Олег Богомоллов з Інституту економіки світової соціалістичної системи, одного з престижних інтелектуальних осередків, надіслав до ЦК й особисто голові КДБ Андропову свої критично-аналітичні нотатки під назвою «Кілька думок про підсумки зовнішньої політики 1970-х років (тези)», де він докладно розглянув наслідки афганських подій. У нотатках було сказано, що бунтівники тепер можуть закликати афганський народ до боротьби проти іноземців-невірних і безбожників-комуністів

з Кабула. ССРСР дав себе втягнути ще в одну конфронтацію, тепер — на нестійкому південному фланзі. Американці, араби й китайці збільшують допомогу бунтівникам. Вплив ССРСР на рух неприєднання зменшився. Розрядка і контроль за озброєнням зупинилися. Незадоволення висловлювали навіть держави Варшавського договору. Наслідком інтервенції може бути навіть примирення США та Ірану, незважаючи на кризу взаємовідносин¹³.

Усі ці питання, звісно, вже обговорювали в політичних дискусіях перед постановою про інтервенцію. Тези з'явилися надто пізно, щоб мати якийсь вплив на події, і не викликали ніякої реакції з боку адресатів. Але принаймні не покарали авторів.

Московський інститут сходознавства розвивав видатні наукові традиції російських орієнталістів XIX — початку XX ст. На кафедрі Афганістану було багато вчених, до сфери досліджень яких належали всі аспекти політичного, економічного та соціального життя країни. Багатьох лінгвістів призвали в армію на початку війни — служити перекладачами та радниками при фахівцях. Від працівників інституту неможливо було приховати, що відбувалося насправді, і їхня думка майже завжди була проти війни. Але ніхто з політиків їх теж не слухав¹⁴.

Британське Міністерство закордонних справ у січні 1980 р. надало заступникові советського міністра закордонних справ документальні дані про британські невдачі в Афганістані. Він відповів: «Цього разу буде інакше», як зазвичай відповідають люди, налаштовані повторити помилки попередників¹⁵.

Багато високих службовців урядового апарату були приголомшені. Анатолій Черняєв, службовець Міжнародного відділу Секретаріату ЦК, у своєму щоденнику 30 грудня написав про те, що світ одностайно засуджує советські дії. «Претензії ССРСР на підтримку "розрядки" виявилися марними. Кому

це потрібно? Афганському народові? Так, Амін міг перетворити країну на другу Камбоджу. Чи лише революційна філантропія та милосердя лежали в основі вчинку, який світова громадськість поставила в один ряд із фінською війною 1939 р. та Чехословаччиною 1968 р.? Аргумент, що ми повинні були діяти задля захисту своїх кордонів, сміховинний. Не думаю, що коли-небудь за всю російську історію, навіть за Сталіна, такі важливі постанови ухвалювалися у вузьких колах, без найменшого натяку на консультацію, поради, дискусії». За кілька тижнів, намагаючись з'ясувати, як саме ухвалювали ту постанову, він зробив підсумок: «Одне слово, існування держави, а не лише її авторитет, тепер під загрозою, бо вся система і механізми влади вже прогнили, психологічно занепав і верховний керівник, а разом із ним — усе керівництво, чий середній вік — сімдесят п'ять років. Виходу немає». Серед посадовців у Москві ширилися різні варіанти припущень, хто відповідав за постанову про введення військ. Черняєв висловив точку зору, яка, на його думку, була очевидною: КДБ використав неспроможність Брежнєва, щоб організувати цей «злочин»¹⁶.

Уранці першого січня Анатолій Адамішин, енергійний посадовець із Міністерства закордонних справ, написав у власному щоденнику ще гостріше: «Кілька днів тому ми ввели війська до Афганістану. Яке напрочуд непродумане рішення! Що в них у головах? Ясно, що вони показують одне одному, які вони круті. Гаразд, покажімо наші м'язи. Але насправді це — акт слабкості й відчаю. До біса Афганістан. Навіщо нам втручатися у зовсім безнадійну ситуацію? Ми втрачаємо моральний капітал, інші абсолютно перестануть нам довіряти. У нас не було нічого схожого на цей безлад із часів Кримської війни в минулому столітті: усі проти нас, а наші

союзники слабкі й ненадійні. Якщо вони не здатні керувати власною країною, ми нічого їх не навчимо з нашою бідацькою економікою, нездатністю керувати власною політикою й щось організувати належним чином. До всього, ми, здається, втягуємося в громадянську війну, якою керують з-за кордону. Невже ми нічого не навчилися від В'єтнаму? Навіщо нам роль універсальних рятівників, якщо нам самим слід з'ясувати, чого ми хочемо у внутрішніх і зовнішніх справах? Найстрашніше те, що це не цікавить наших керівників. Вони зайняті утриманням влади, внутрішніми маневрами, демонстрацією високих ідеологічних принципів, яких ми й самі не розуміємо... Афганські події — квінтесенція наших власних справ. Економічна неорганізованість, страх перед середньоазійськими республіками, наближення З'їзду, звичка вирішувати проблеми силою, ідеологічний догматизм — яка ж це соціалістична революція? Які це революціонери? Скрізь те саме невігластво. Чим ми можемо допомогти їм? З королем [Захір-шахом] було краще: принаймні, він до нас дослухався»¹⁷.

Реакція зовнішнього світу

Звісно, американці уважно стежили за росіянами в Афганістані. Найнадійнішим їхнім джерелом була супутникова розвідка, яка давала змогу придивлятися до змін дислокації советських військ. Але вони з прикрістю констатували, що майже не розуміють, що криється за всіма пересуваннями. 17 вересня 1978 р. Томас Томсон, помічник президента з національної безпеки, надіслав своєму начальникові Збігнєву Бжезінському меморандум під назвою «Що Совети роблять в Афганістані?». Відповідь була прямою: «Ми просто не знаємо»¹⁸. Після Гератського

повстання американці дійшли слушного висновку, що росіяни скоріш за все не будуть вводити війська для захисту непопулярного афганського уряду¹⁹. Восени американці й далі думали, що російських військ, які є у країні, вистачить лише для захисту громадян СРСР, але не для підкорення країни. Незважаючи на це, американці таки почали складати можливі плани про випадок, якщо росіяни таки введуть війська²⁰. Згодом аналітиків звинуватять, що вони не передбачили інтервенції раніше. Аналіз, здійснений ЦРУ вже після подій, показав, що причина цього проста: росіяни самі до останнього моменту не були впевнені, чи будуть вони вводити війська, а якщо так, то в якій кількості — отже, не було основи, щоб зробити розважливу попередню оцінку.

Маючи набагато менші розвідувальні можливості, ніж американці, британці теж стежили за подіями. На їхню думку, вбивство Таракі збільшувало ймовірність советської інтервенції в Афганістан. Один із британських посадовців наприкінці листопада 1979 р. майже пророчо цікавився: чи не буде нам краще співпрацювати з соціалістичним режимом, ніж з реакціонерами-ісламістами, які створюють нам проблеми в інших місцях?²¹

Після інтервенції британські й американські аналітики погоджувалися, що СРСР вводив війська неохоче, лише щоб уберегтися від втрати своїх позицій у країні, що належала до його законної сфери впливу. Перед інтервенцією й після неї британські аналітики відкинули популярну тоді в пресі ідею, що росіяни націлилися на якийсь порт в Індійському океані. І справді, крім кількох згадок у мемуарах одного советського військового, більше немає свідчень, що советську інтервенцію планувалося як крок до загарбання якогось тепловодного порту або — ще одна тема західної пропаганди — до приєднання Афганістану до СРСР²².

Проте обидві теми були просто промовистими елементами загальної кампанії громадського осуду, що її розгорнули в Америці та Англії. За їхніми словами, СРСР порушив міжнародне право, брутально й безпідставно несподівано напавши на маленького сусіда. Твердження, мовляв, Афганістан сам запросив советські війська, було прозорою вигадкою, — так, як і у випадку Чехословаччини. Це був іще один приклад советського невиситимого імперського апетиту, твердження советів, що так звана «доктрина Брежнєва» дає їм право силоміць утримувати країни свого блоку.

Обурення і справді існувало, але в ньому почасти було й позерство. Американці далі не могли оговтатися від свого приниження: адже іранці в Тегерані недавно взяли в заручники американських дипломатів. Президент Картер, намірившись показати хоробрість, сказав одному своєму помічникові: «Через дії Ірану вони вже про мене думають, що я ні на що не здатен. Ви здивуєтеся, коли побачите, яким жорстким я буду»²³. Картер публічно засудив дії СРСР 28 грудня, сказавши своїм міністрам, що інтервенція «найбільша загроза миру в світі з часів Другої світової війни» (проігнорувавши значно серйозніші кризи на Кубі й у Берліні за часів Хрущова), і закликав до всесвітнього бойкоту Олімпійських ігор у Москві, які скоро мали відбутися, та наклав економічні санкції. Британський прем'єр-міністр Маргарет Тетчер (н. 1925) теж рішуче засудила дії СРСР²⁴. 23 січня у своєму щорічному зверненні «Про становище країни» Президент США звинуватив Советський Союз у намірах зашкодити постачанню нафти на Захід і промовив: «Нехай наша позиція буде абсолютно ясною. Спроби будь-якої зовнішньої сили отримати контроль над регіоном Перської затоки ми вважатимемо за напад на життєво важливі інтереси Сполучених Штатів Америки, і на такі спроби ми реагуватимемо

всіма необхідними засобами включно з військовою силою»²⁵. Це безкомпромісне твердження, що згодом отримало назву «Доктрина Картера», було щонайменше таким самим небезпечним наслідком, як і ті, про які думали советські керівники, зважуючись на інтервенцію. Усі надії врятувати «розрядку» зазнали краху.

Як і передбачали критики в Москві, неприєднані країни бурхливо реагували. 14 січня 104 країни підтримали американську резолюцію в ООН, яка засуджувала інтервенцію. Таку саму резолюцію ухвалювали щороку, і кількість її прибічників зростала²⁶.

Підтримку бойкоту Олімпійських ігор висловили значно менше країн. Британські атлети відмовилися виконувати наказ пані Тетчер, і лише Китай, Японія, ФРН і Канада приєдналися до бойкоту США. Картер був змушений відкупитися від усіх американських зерновиробників, щоб компенсувати їм утрату советського ринку. Союзники США неохоче підтримували економічні санкції, якщо це шкодило їхнім комерційним інтересам. Зрештою, СРСР аж ніяк не змінив би свою політику навіть унаслідок бойкоту й санкцій. Щодо Афганістану вона лишилася незмінною.

Американці й британці звернулися до практичніших заходів. 26 грудня, наступного дня після того, як росіяни перейшли кордон Афганістану, Збігнєв Бжезінський, радник президента Картера з питань національної безпеки, сказав йому, що росіяни наблизилися до своєї мети, до якої йшли вже багато століть, — доступу до Індійського океану. Саме тоді, певно, й з'явився цей міф. На думку Бжезінського, Афганістан не стане советським В'єтнамом, бо, на відміну від в'єтнамців, афганські повстанці погано організовані, не мають армії, централізованого уряду й суттєвої зовнішньої підтримки. Та аналогії з В'єтнамом засядуть в американських головах на

наступні дев'ять років, так само, як забарвлювали й думки росіян. Треба знайти спосіб примусити СРСР заплатити, — сказав Бжезінський²⁷.

Але це не означає, що американці не діяли раніше. Ще до Гератського повстання в березні 1979 р., задовго до наміру ввести советські війська в Афганістан ЦРУ висувало пропозиції допомогти антикомуністичному повстанню, що якраз набирало розмаху. Президент Картер наприкінці березня вирішив, що советській присутності в Афганістані необхідно завадити. Вже тоді в Америці проводили паралелі з В'єтнамом. Улітку Картер виділив 500 000 доларів, щоб ЦРУ допомогло афганським повстанцям. Згодом Бжезінський стверджуватиме, що то не була запланована провокація, щоб змусити СРСР ввести війська, «лише усвідомлено ми збільшили ймовірність, що він їх уведе»²⁸.

Здавалося, що Саудівська Аравія і Китай також допоможуть. Проте вирішальною була роль Пакистану. Перед американцями постала дилема. Вони тиснули на Пакистан, щоб країна відмовилася від ядерної зброї, але тиск, необхідний для підкорення Пакистану, був несумісним із прагненням пакистанської допомоги в афганських справах. Бжезінський переконав президента переступити через свої принципи й визнати афганський проект пріоритетнішим, ніж відмову від ядерної зброї. У перші тижні інтервенції американські таємні агенти зустрічалися з британськими, французькими та німецькими союзниками й обговорювали практичні способи підтримки моджахедів.

Американська допомога моджахедам спершу була порівняно скромною. Президент Рейган (1911–2004) став наступником Картера, і Вільям Кейсі, його новий керівник ЦРУ, побожний чоловік, вважав, що християнство та іслам можуть об'єднати свої зусилля в боротьбі проти безбожних советів.

Чарлі Вілсон, конгресмен, який організував підтримку моджахедів, сказав: «У В'єтнамі було 58 000 жертв, а ми винні росіянам лише одну»²⁹. Кейсі змінив завдання. Метою було не змусити росіян спливати кров'ю, а взагалі вигнати їх з Афганістану. Американська програма швидко розширювала-ся. Після 1985 р. американські військові поставки збільшилися в десять разів. Пакистанці передавали зброю найрадикальнішим угрупованням. Наприкінці 1991-го, коли проект згорнули, американці загалом виділили 9 мільярдів доларів на допомогу повстанцям. Від Саудівської Аравії також надходили великі суми³⁰.

Допомога моджахедам стала завданням не лише виконавчої влади, нею опікувалися обидві партії в Конгресі, і зрештою вона перетворилася на головне завдання американської внутрішньої політики. Згодом, коли настала пора, американському урядові було складніше виявляти гнучкість у переговорах із росіянами, бо в Америці навіть найменш гідні поваги моджахеда отримали статус героїв, а самі американці не цілком розуміли природи сил, які вони допомагали вивільнити³¹.

Звісно, росіяни знали, що советські військові готування помітні з західних шпигунських супутників, бачать їх і звичайні розвідники. Багато років по тому советські генерали запитували себе, чому американці не коментували, не протестували й не давали серйозних засторог. Вони дійшли висновку, що американці планували загнати росіян у пастку³². Але це не виправдання. Американці кілька разів попереджали росіян перед інтервенцією, що не можуть лишатися байдужими до їхніх дій в Афганістані. Якщо навіть це й була американська пастка, росіяни повинні були мати більше розуму й не потрапляти до неї.

Герої вертаються додому

Для тих, хто захопив палац Тадж-Бек, ніщо з вищезгаданого не мало значення. Вони знали, що брали участь у видатній битві. Але там усе було таке заплутане, що через кілька років більшості учасників було важко згадати, що ж там сталося насправді. «Більшість подій уже стерлися з моєї пам'яті», — зауважив Владімір Грішин з Мусульманського батальйону. «Коли ветерани Великої Вітчизняної щось розповідають, мене дивує, як добре вони все пригадують. Я забув кілька епізодів. Деякі з них закарбувалися мені в пам'ять. Наприклад, кілька місяців я відчував запах крові й плоті»³³. Один із тих, хто вижив, порівнював бій на сходах із штурмом рейхстагу в квітні 1945 р., одним із найславетніших моментів Другої світової війни. Ще один, навідавши руїни палацу через кілька років, здивувався, коли побачив, якими вузькими насправді були сходи, бо пам'ятав, що вони не менші, як Потьомкінські сходи в Одесі. Інші питали, чи обман афганських оборонців палацу — начебто їхніх бойових побратимів — можна вважати за зраду. Вони заспокоювали себе думкою, що у російських солдатів не було іншого вибору, крім як перемогти, а перемоги не можна було досягти іншим способом.

До цих чоловіків згодом ставилися як до героїв, що перегорнули ще одну сторінку славетної російської воєнної історії. Але на той час у Москві вирішили, що подробиці операції в палаці треба тримати в таємниці, і так тривало майже десять років. Чоловіки присягнули зберігати таємницю, їхній героїзм ушанували без помпезності, і щодо дисципліни їм ніхто не робив поблажок. Лейтенант Востротін і його 9-та рота 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку приєдналася до свого полку в Баграмі тільки перед Новим роком. Весь цей час вони

провели з користю, підбираючи шматки та речі навколо палацу: німецькі шоломи, які носили вартові в палаці Аміна, телевізори, магнітофони, пістолети, килими й швацьку машинку. Усе це закидали у вантажівку й забрали в Баграм, щоб трохи поліпшити умови життя в таборі. На жаль, полковий командир полковник Ніколай Сердюков трактував це — можливо, згідно з законами воєнного стану — як мародерство. У солдатів забрали всі трофеї. Востротіну загрожував військовий трибунал, і його дії коштували йому медалі й сподіваного підвищення³⁴.

4 січня солдати з «Грому» та «Зеніту» сіли в повільний турбореактивний літак і почали нескінченний, як їм здавалося, переліт до столиці Таджикистану Душанбе. У них не було ані документів, ані грошей. В аеропорту їх зустрів полковник прикордонних військ, який нічого не знав про їхнє прибуття, і тому ситуація загострилася, поки вони переконали полковника, хто вони. Поранених поклали до шпиталю в Ташкенті. Решта полетіла в Москву. Тут їх зустріли з почестями, але попередили, щоб вони ні за яких обставин не розповідали, що робили. Кожен підписав угоду про нерозголошення. Таємність була такою, що навіть медалі — не так багато, як сподівалися солдати, — вручали поспіхом. Полковникові Боярінову, якого вбили свої, посмертно дали Героя Советського Союзу. Крючков таємно їздив до Москви й особисто віддав медаль його дружині та сину³⁵.

Потім солдатів на два тижні відправили в заміський санаторій, де лікували від стресу. Дехто боровся з ним традиційно, заливаючи нічні жахи горілкою. Леонід Гуменний важко пристосовувався до мирного життя: «Мене мучило жажливе безсоння. Я спав не більше двох годин щоночі. Сни я бачив кольорові: ще навіть не заснувши, я вже відчував запахи фекалій, пороху й крові — запахи смерті. Я зміг

більш-менш отямитися лише за півроку, після лікування в санаторії в Сочі».

Солдати Мусульманського батальйону полетіли на батьківщину 9 січня. Перед вильотом їх обшукали військові з КДБ й забрали всі сувеніри: кинджали з орнаментами, кілька пістолетів, транзисторний приймач і магнітофон. Пізніше з'явилися чутки, що солдати привезли додому діаманти з палацу. Але в солдатів не було нічого, крім особистої зброї. Навіть документів. Вони всі знали, що здійснили щось видатне. Але знали й те, що спосіб розправи з Аміном треба зберігати в глибокій таємниці. Один молодий офіцер навіть вважав, що їхній літак зіб'ють перед тим, як усі доберуться додому, щоб не лишати свідків. Це була дивна й ірраціональна думка: свідчення стресу, який вони пережили, а водночас і свідчення їхнього можливого бачення держави, якій усі були готові вірно служити³⁶.

ЧАСТИНА ДРУГА ЖАХІТТЯ ВІЙНИ

Ми намагалися навчити афганців будувати нове суспільство, знаючи, що нам самим це не вдалося. ...Перед армією ставили завдання, які годі було виконати, бо жодна регулярна армія, мабуть, не вирішить проблем країни, охопленої повстанням.

Іван Чернобровкін¹

ARTICLE 1
SECTION 1

The first section of Article 1 contains the opening words of the Constitution: "We the People of the United States, in Order to form a more perfect Union, establish Justice, insure domestic Tranquillity, provide for the common defence, promote the general Welfare, and secure the Blessings of Liberty to ourselves and our Posterity, do hereby constitute this Federal Government."

The second section of Article 1 defines the powers of the House of Representatives. It states that the House shall be composed of Representatives and Delegates chosen by the qualified Electors in each State. The number of Representatives shall not exceed one for every thirty Thousand Persons. The House shall have the sole Power of Impeachment. It shall have the sole Power to originate all Bills for the Revenue and Appropriation of Money. It shall have the sole Power to impeach and try all Officers of the United States. It shall have the sole Power to impeach and try all Judges of the United States. It shall have the sole Power to impeach and try all Officers of the United States. It shall have the sole Power to impeach and try all Judges of the United States.

40-ва армія йде у бій

Створення й розгортання 40-ї армії можна вважати за триумф імпровізації. Проте багато серйозних вад не мали б такого великого значення, якби армія, як спершу сподівалися, мала змогу вийти з Афганістану без великих боїв, провівши у країні не більше року. Проте, коли солдати розмістилися, слабкість армії стала виявлятися з болісною очевидністю: кепські житлові умови, брак запасного одягу для солдатів, несмачна й нездорова їжа, примітивні санітарні умови. Кошти, виділені на покращення ситуації, не надійшли ніколи. Майже крах медичної служби армії завдав по-своєму більше шкоди, ніж сутички з ворогами.

Спершу нова армія складалася здебільшого з недоукомплектованих підрозділів з військових округів, суміжних з Афганістаном. Ними керували офіцери й прапорщики, і численнішими ці війська мали стати після доукомплектації місцевими резервістами (їх було понад п'ятдесят тисяч): офіцерами, сержантами і рядовими. Серед них було багато узбеків і таджиків — проте всупереч думці численних західних спостерігачів, солдати з Середньої Азії досить добре воювали проти своїх афганських одновірців. Близько восьми тисяч одиниць транспорту та обладнання взяли з місцевих заводів і колгоспів.

Залучили навіть місцевих таксистів, які підвозили солдатів¹.

Відповідальним за мобілізацію був Середньо-азійський військовий округ, головне управління якого розташовувалося в Алма-Аті, та Туркестанський військовий округ з головним управлінням у Ташкенті². Таких масштабних завдань раніше на обидва військові округи ніколи не покладали, тому місцева влада, директори заводів і голови колгоспів, військкомати та військові підрозділи не були до них готові. З міркувань безпеки всім казали, що мобілізація — навчальна, і головне завдання — показати, як швидко вони можуть зібрати достатню кількість людей, незалежно від якості. Фахівців — водіїв панцерників, артилеристів тощо — не вистачало, оскільки місцеві резервісти, як і більшість середньоазійських солдатів, служили в мотострілецьких чи будівельних військах і не мали змоги набути потрібних фахових навичок. Багатьох солдатів запасу просто не могли відшукати, бо неправильно записали імена й адреси. Інші робили «липові» медичні довідки чи ховалися, щоб не отримати повістки. Велика кількість офіцерів запасу були студентами — вони ніколи не служили в армії й не мали практичних військових умінь, бо підготовку проходили на військових кафедрах університетів.

Навесні 1980 р. 40-ва армія складалася з 81 000 солдатів, з яких 62 тисячі були в підрозділах першого ешелону. Армія мала шістсот танків, півтори тисячі бойових машин піхоти, майже триста бронетранспортерів, дев'ятсот гармат, п'ятсот літаків та вертольотів. Строкату колекцію цивільного транспорту невдовзі повернули власникам, а солдатів запасу замінили на професійних офіцерів та призовників. Присутність цих військ в Афганістані регулювала двостороння угода між урядами двох країн, у якій зазначалися умови перебування советських солдатів,

шістнадцять міст, де вони розташуються, і п'ять аеропортів для советської авіації³.

40-ва армія в цілому складалася з трьох мотострілецьких дивізій, повітряно-десантної дивізії, чотирьох окремих мотострілецьких полків (бригад), двох окремих повітряно-десантних полків (бригад), двох бригад спецпризначення, зв'язківців, розвідки, ремонтних бригад, тилових частин і — унікальна річ — власної авіації: бомбардувальників, гелікоптерів, транспортних літаків, авіаремонтних частин та частин для охорони аеродромів. Максимально 40-ва армія налічувала 109 000 чоловіків та жінок, крім того, до неї були прикріплені прикордонні війська КДБ та спецвійська Міністерства внутрішніх справ. (див. Додаток 2, «Бойовий склад 40-ї армії»).

Завдання

Завдання 40-ї армії та її командирів на час вступу в Афганістан здавалося простим, зрозумілим і обмеженим. Росіяни ввели війська, щоб покласти край кривавим війнам всередині НДПА й спонукати до радикальних змін жорстокої та непродуктивної політики комуністичного уряду. Окупації країни не ставили за мету. Треба було охороняти міста й дороги, що їх з'єднували, і вивести армію, тільки-но афганський уряд та його збройні сили зможуть самі контролювати ситуацію.

Такі завдання могли бути схожими на стратегію, але насправді все це виявилось лише непрактичним поривом. Росіяни досить добре розуміли, що афганські проблеми можна вирішити лише політичними методами: Андропов на самому початку слушно сказав, що режим годі буде підтримати советськими багнетами. Але СРСР сподівався, що афганці вітатимуть усі обіцяні переваги: стабільний

уряд, закон і порядок, здоров'я, реформу сільського господарства, освіту для жінок і чоловіків.

Натомість з'ясувалося, що більшість афганців віддавали перевагу своїм звичаям і не збиралися відступати від них з наказу жменьки безбожників-іноземців та своїх невірних співвітчизників. Росіяни не зверталися і не могли звернутися до цього основоположного стратегічного питання. Кривава громадянська війна, якою їх зустрів Афганістан, почалася ще до їхнього приходу і тривала ще сім років після того, як вони врешті пішли, закінчившись 1996 р. перемогою Талібану. У цій війні люди міняли свої політичні симпатії, а то й розділяли їх між обома сторонами. Окремі індивіди й цілі групи з обох таборів ставали перекинчиками, домовлялися про припинення вогню чи торговельної угоди, коли виникала сприятлива ситуація. Сутички й кровопролиття виникали в кожній з афганських сторін, бо керівники й угруповання боролися за переваги. Росіяни побачили, що втягнулися у найгіршу з усіх війн — війну проти повстанців, якої вони не сподівалися й до якої були не готові, не маючи належного спорядження. Кожна зі сторін виявляла жорстокість і брутальність, катувала, вбивала мирних жителів, палила цілі села. Подібно до всіх, хто намагався увійти до Афганістану до них і після них, росіяни були приголомшені жорстокістю та ефективністю опору, з яким зіткнулися майже зразу і який зруйнував усі їхні сподівання.

І росіяни, й афганці знали, що колись советська армія піде додому. Афганцям доведеться жити в одній країні й одне з одним ще довго після того, як піде останній росіянин. Навіть ті, хто підтримував кабульський уряд і радів з советської присутності, musiли подумати, що з ними буде, коли совети підуть геть.

Було ще одне слабке місце у стратегічному мисленні советського уряду. Ніхто належно не

оцінив — а може, навіть не думав над цим — можливого небажання свого народу підтримувати тривалу й вочевидь безглузду війну в далекій країні. Ні, уряд не побачив масового громадського руху, як в Америці під час війни у В'єтнамі. Але дедалі більше розчарування в уряді та поза ним підточувало волю керівництва провадити таку брутальну, дорогу й марну війну.

Цього вистачило, щоб звести нанівець усі військові зв'язки 40-ї армії.

Командири

За всю історію існування 40-ї армії нею керували сім командирів: Юрій Тухарінов, Борис Ткач, Віктор Єрмаков, Леонід Генералов, Ігор Родіонов, Віктор Дубінін і Борис Громов. З 1975 до 1991 р. радниками афганської армії були ще одинадцять генералів. Певне число цих генералів, приголомшених пригноблючим ставленням до їхньої країни, зіграло суттєву роль у падінні ССРСР та постанні нової Росії.

Усі ті генерали були розумними професіоналами. Вони вчилися в Академії Генерального штабу. Вони керували великими військовими підрозділами та військовими округами в Советському Союзі й командували арміями, які воювали за межами країни. 1979-го вони й далі тішилися відображеною славою перемоги над Німеччиною в 1945 р. Їм платили більше, ніж іншим держслужбовцям (за винятком КДБ). Разом із політичним керівництвом вони розглядали головні завдання досягнення стратегічного паритету зі США, і політики були задоволені, що військові мають пріоритетне право на економічні ресурси країни, але не втручаються в політику. Як і професійні офіцери інших країн, вони були виховані на військовій честі, чутті обов'язку та патріотизму. Вони

пишалися історичними звитягами російської армії. Вони не втручалися в мирне життя і були певні, що й цивільним не слід дозволяти втручатися в жоден аспект військової справи. Навіть міністр оборони, Дмитрій Устінов, був для них скоріше мирним жителем: попри свій тривалий зв'язок із військовими, він був партійним бюрократом, а не професійним офіцером.

Дехто з цих генералів воював у Другій світовій війні, тоді ще будучи молодшим офіцером. Багато з них служили (і гинули) на Далекому та Близькому Сході та в Африці, де ССРСР активно підтримував комуністичних союзників, «прогресивні держави» Третього світу й народи, що прагнули здобути незалежність від колишніх колоніальних господарів⁴.

Генерали успішно ввели сімнадцять дивізій в Угорщину 1956 р. і вісімнадцять дивізій (разом із вісьмома дивізіями країн Варшавського договору) до Чехословаччини в 1968 р. Вісімдесят сім офіцерів і шістсот тридцять три солдати загинули в операціях проти угорських повстанців. У Чехословаччині боїв не було, і там загинув тільки один офіцер та одинадцять солдатів. Якщо брати до уваги лише проблеми матеріально-технічного постачання, то їхнє вирішення в обох згаданих випадках можна вважати за видатні досягнення. Але то не була справжня війна. На відміну від американських генералів, советські не мали свіжого досвіду командування великою кількістю солдатів у боях. У них не було спорядження, навчання, доктрини й досвіду, щоб воювати проти повстанців у горах Афганістану.

Хоча на війні й загинуло чотири советські генерали⁵, проте насправді воювали полковники, майори й капітани, молоді лейтенанти й, звісно, рядові солдати. Лише невеличка частка, менше десяти відсотків офіцерів мотострілецьких військ, основи армії, служили в Афганістані. Решта лишилася в ССРСР

та Східній Європі, готова до великої війни з НАТО, і водночас ретельно стежила за Китаєм.

Більшість советських офіцерів справді вірили у професійний обов'язок виконувати накази уряду. Навіть якби солдати знали про сумніви, які розривали советську керівну верхівку, вони вважали б, що це не їхня справа. Передусім принаймні кожен з них вірив: в Афганістані вони повинні захистити країну від зовнішньої загрози та внутрішніх повстань. Незважаючи на розчарування і втрату ілюзій наприкінці війни, в головах іще лишалося місце для ідеалізму. Анатолій Ермолін пішов служити в Афганістан 1987 р. молодим лейтенантом і навіть тоді не сумнівався щодо мети советської присутності. Сумніватися він почав пізніше, повернувшись на Батьківщину, коли став ліберальним політиком у посткомуністичному російському парламенті⁶.

Приїжджаючи до Афганістану, молоді хлопці, що вже пройшли курс навчання у советських офіцерських школах, були добре підготовані чи принаймні мали достатньо спорядження, щоб отримати необхідні уроки, які можна засвоїти тільки на полі бою.

Фахівців готували ще ретельніше. Після закінчення Академії Александра Карцева ще на рік послали вчитися на розвідника. Якраз тоді ГРУ дійшло висновку, що потребує кращої місцевої розвідки в Афганістані. Технічні засоби проведення розвідки виявилися негодящими. Повітряні розвіддані надходили надто пізно. Станції радіопрослуховування працювали в горах не дуже добре. На старі плівкові магнітофони записали досить багато важливих розмов, але перекладачів для роботи з матеріалом не вистачало. ГРУ вирішило, що існує єдиний вихід — діяти, імітуючи французьку організацію «Лікарі без кордонів», і навчити обраних офіцерів розвідки азів медицини. Тоді їх радо зустрічатимуть у селах, де можна буде здобути багато цінної інформації.

Два місяці Карцева навчали професори-медики з Москви, поки він вчив «Короткий російсько-дарійський розмовник» напам'ять. Потім його відправили у табір в Туркменістані, де він вчився ходити в гори, стріляти, їздити в гірській місцевості, знайомився з місцевими мовами. Потім йому видали советський паспорт, і після неприхильної уваги з боку советських митників у Ташкентському аеропорту він опинився у 180-му мотострілецькому полку в Кабулі й проходив службу в Афганістані з 1986-го до 1988 р.

Карцева призначили на маленький пост на захід від Баграма. Тут він брав участь у рейдах, сидів у засідках, проводив обшуки в будинках — словом, виконував роботу, характерну для таких військових одиниць. Використавши свої медичні вміння, він здобув довіру старших людей сусіднього кишлака і надавав селянам елементарну медичну допомогу, яка раніше була для них недоступною. Прикриваючись цим, він збирав дані місцевої розвідки й налагодив контакт із «Шафі», афганським агентом, який вчився в Оксфорді та в Японії. Карцев зрозумів, що «Шафі» працював зв'язковим в Ахмада Шаха Масуда, командира моджахедів долини Пандшеру. Завдяки «Шафі» Карцев зацікавився східною медициною й, повернувшись на батьківщину, добре використав свої знання: працював масажистом у Москві?

Яка війна?

Як і інші війни проти повстанців, афганська кампанія не була війною великих битв і проривів, перемог, поразок і безладного відступу. Лінії фронту там теж не було. В такій війні генерали буквально не мали де розвернутися. Не надавалася афганська війна і до легких розповідей. Не те, щоб генерали й далі провадили Другу світову війну — хоча без такого відчуття

теж не обійшлося. Вони довго й зосереджено думали про умови сучасної війни і були впевнені, що досить добре підготувалися, щоб вступити в таку війну й виграти її. Помилка генералів була в тому, що вони вважали: коли армія добре готова до великої війни, вона може без особливих пристосувань успішно брати участь і в малих війнах. Так само думали американці на початку в'єтнамської кампанії. Вони пристосовували тактику, але проблеми не вирішили. Навіть маючи такий приклад перед собою, советські командири заздалегідь не підготувалися до боротьби з малими добре озброєними й мобільними групами людей із великою мотивацією, які рухалися по добре знайомій території зі складним рельєфом. Не набувши досвіду, рядові та офіцери 40-ї армії не вміли воювати в такій війні. Попри те, що багато з них досить добре пристовувалося, їхні успіхи були не більшими, ніж в американців, коли вони боролися зі своїм невловимим ворогом.

Країна, де тепер воювала 40-ва армія, не могла ще більше відрізнятися від європейських рівнин, на яких готувалася воювати советська армія. Певно, Афганістан умисне створили для партизанської війни, сутичок у горах, засідок на дорогах, каральних експедицій, принагідних масштабних советсько-афганських операцій, коли тисячі солдатів звільняли від облоги якийсь гарнізон чи палили бази повстанців, наскоків моджахедів на советські та афганські урядові аванпости, коротких боїв навколо сіл чи в передмістях, руйнувань, відплати й брутальної жорстокості.

Гори, що вкривають чотири п'ятих території Афганістану, простягаються від Паміру на сході — де сходяться кордони Таджикистану, Індії, Пакистану й Китаю — і майже до іранського кордону за Гератом на заході. Вони ділять країну з півночі на південь і людей на різні, часто ворожі угруповання, які

розмовляють різними мовами, мають різні культури й здебільшого різні релігії. Гори пронизані долинами й стежками, якими ходять пішки місцеві селяни, пастухи, купці, контрабандисти, подорожні, туристи, хіпі й партизани з караванами зброї. Власне, дороги тут — розкіш. До двадцятого століття в Афганістані були тільки стежки, де могли ходити люди і в'ючні тварини, але годі було проїхати.

У таких горах складно воювати навіть за сприятливих умов. Місцеві знають усі проходи й стежки на крутих схилах гір, де просто влаштувати засідку, легко захищатися, але важко знайти супротивника. Є й гірші моменти. На висоті п'яти тисяч метрів, де відбувалися деякі бої, кожен може захворіти на гірську хворобу, яка відступить лише тоді, коли звикне організм. Якщо вас поранять, то потрібно аж шість чоловік, щоб спустити вас униз, і то часто під вогнем.

Там навіть невеличка жменька рішучих чоловіків може стримати могутню ворожу колону. Займіть висоти, заблокуйте передній і задній кінці колони й розстрілюйте ворога відпочиваючи. Саме така доля спіткала британську Армію Інду в січні 1842 р. на дорозі з Кабула через Джелалабад до перевалу Хайбер. Мине понад сто років, і моджахеди займуть висоти й спостерігатимуть, як повільно сунуть советські колони з незграбними вантажівками, танками й панцерниками. Повстанці підіб'ють першу й останню машину ракетами чи міною, а далі методично знищуватимуть решту.

Зважаючи на простоту тактики партизанського бою, відповідь теж швидко знайшли — принаймні теоретично. Британці навчилися тоді ще «нової форми тактики в азійській військовій науці — охорони бічних пагорбів для захисту колони, що рухатиметься гірською місцевістю... Афріди [пуштуни] досі це пам'ятають; [генералові] Поллоку вдалося досягти успіху лише тоді, коли він перейняв, за їхніми

словами, їхню тактику й застосував її до пересувань своїх солдатів»⁸. Росіяни використовували цю тактику, коли пробивалися крізь гірські перевали й пустельні дороги: спецзагони й парашутисти маршем або з повітря займали висоти, допоки туди не добралися моджахеда й не заблокували відступ.

Більшість афганців живе не в горах і не в стародавніх містах, а в кишлаках, що стоять на вузькій смугі низин, яка тягнеться з півночі на південь повз Герат, повертає на схід через пустелю, уриваючись у горах біля Кандагару. Ця смуга землі займає близько п'ятнадцяти відсотків території країни. Лише шість відсотків — окультурені землі, де пасуть худобу, вирощують зерно, бавовну, фрукти, горіхи, дині, виноград і, звісно, мак⁹.

Латки буйної зелені розкидані серед випаленої землі, «квітуча, родюча рівнина», як її описав советський письменник Александр Проханов, «де золотаві хати з невипаленої цегли розкидані між садів та виноградників, де у викопаних колодязях холодна вода, де в оброблених полях росте зелений молодий рис, де квітне мак і палають соняшники»¹⁰. Мине двадцять років, і журналіст, який мандрував з британськими солдатами в провінції Гільменд, зайде аж так далеко, що напише: «Вузька смужка родючих луків, зрошувальних каналів і хаток з глини уздовж річки Гільменд — це спокій, непідвладний часові. Здається, я в Тоскані»¹¹.

Села там мають однаковий вигляд. Вузькі вулиці, будинки з пласкими дахами, вікна виходять у двір, а назовні — лише глухі стіни. Будують тут із невипалених цеглин, вони швидко старішають, і часто важко визначити, скільки років будинові. Якщо такі будівлі валяться або їх руйнують бомби, скоро все знову зливається з землею, з якої було збудоване, немов на тому місці нічого й не було. Поїдьте туди тепер — і ви ледве знайдете сліди війни.

Александр Карцев описав типове село біля свого сторожового посту:

«Кишлак був невеликим — десять укріплених споруд і кілька будинків з невипаленої цегли. Укріплені споруди вражають розміром і призначенням. Для жителів Калашахі вони — такі самі житлові будинки, як і решта. Вони цілковито відрізняються від залюднених і брудних афганських міст... Стіни заввишки шість метрів — з невипаленої цегли, завтовшки понад метр. Навіть танковий снаряд не завжди пробиває таку стіну. Сторожові вежі на кутах — висотою два-три поверхи. З внутрішнього боку стіни — одно- чи дво-поверхові будинки з невипаленої цегли, поставлені у формі літери "П". З північного боку споруд нема. Ця стіна найхолодніша, її неекономно опалювати взимку. Тут складно дістати паливо. Щось схоже на камін я побачив лише в одній кімнаті. Опалюють тут кізяками — сухим концентрованим коров'ячим чи верблюжим послідом. Дрова палять тільки багачі. На першому поверсі — кухня, щось на зразок вітальні, де їдять і приймають гостей, з укритою циновками чи килимом підлогою. З вітальні можна пройти до ще кількох кімнат: тут живуть улітку, бо стіни з невипаленої цегли не пропускають палючої спеки.

На другому поверсі живуть і працюють узимку, ці кімнати — прямо над кухнею, де є відкрита піч для готування їжі. Димаря немає: крізь велику кількість маленьких дірочок у внутрішніх стінах тепле повітря розходитьсь будинком. Він — неначе велика жива істота. Не дивно, що афганці так прив'язані до своїх помешкань. У далекому кутку двору — загін для худоби. Біля кухні — великий колодязь, його тут називають "кяриз"... Площа території фортеці — не менш ніж 400 квадратних метрів. Зазвичай тут живе одна родина»¹².

Советські солдати (і британці, які прийшли потім) називали оброблену землю навколо сіл «зеленою

зоною», російською мовою — «зелёнка». Попри оманливий вигляд, зелена зона була навіть гіршим місцем для бою, ніж гори. Орні землі та виноградники зрошували водою з джерел та річок, яку розподіляли вигадливою й складною системою зрошувальних каналів і підземних тунелів, до яких де-не-де тягнулися вертикальні колодязі. Дорогами завжди рухалися чоловіки в сорочках і довгих афганських халатах, тюрбанах і місцевих головних уборах, озброєні до зубів. Солдати ніяк не могли розрізнити, з ким мають справу — з представником місцевої самооборони чи моджахедом, що чекав на поживу, — а може, й з обома зразу?¹³

Такі села, де можна було зіткнутися з партизанами, які заставляли ворогів зненацька і зникали в тунелях, тікаючи від помсти, де кожен будинок і кожна дорога могла чаїти в собі пастку, де мирні жителі могли перетворитися на ворогів, — були нічним кошмаром для російських солдатів. Одного разу розвідувальний батальйон необережно увійшов до села в зеленій зоні й вийшов лише через дві години, маючи двадцять п'ять трупів і сорок вісім поранених. Такі жертви майже завжди були результатом безглуздої недисциплінованості, і їх можна було б уникнути¹⁴.

Незважаючи на хаотичність, уривчастість та заплутаність боїв, головне завдання кожної зі сторін було чітким: заблокувати маршрути постачання суперника. Росіяни везли паливо, амуніцію і більшу частину харчів вантажівками з СРСР. Моджахеди діставали зброю та військове спорядження переважно з-за гір, із Пакистану.

Оскільки боротьба точилася за дороги й гірські перевали, і росіяни, і повстанці часто й щедро користувалися мінами. В асиметричній війні міни, пастки та дорожні бомби — переважно зброя слабшої сторони, яка може підірвати бойовий дух сильнішої,

як побачили американці у В'єтнамі. Міни повстанців походили з багатьох країн — були американські, англійські, китайські, італійські, були й саморобні. Найбільша міна могла вивести з ладу танк чи бойову машину піхоти. Найменша — відірвати ногу. Для очищення доріг росіяни користувалися танками-тральниками. Сапери брали з собою собак, тренованих для пошуку мін, і намацували міни руками — металошукачі використовувати було неможливо, бо моджахеди часто ставили пластмасові міни, які вибухали, і влаштовували вибухи, коли розвідувальні групи й автоколони йшли за ними з черепащачою швидкістю. Росіяни казали, що сапер помиляється лише раз.

Росіяни мінували підходи до своїх позицій по колу й ставили міни вздовж маршрутів та доріг, якими йшли повстанці. Теоретично у росіян завжди була з собою карта з позначками, де вони поставили міни. На практиці ж карти часто були неточні, їх губили або взагалі не робили, тож росіяни підривалися на власних мінах. Повстанці ніколи не робили карт.

Росіяни цілком обґрунтовано називали цю війну «війною мін»: в Афганістані їх і досі багато лишилося після советської війни та громадянської, яка прийшла за нею. Діти й селяни гинуть від мін навіть тепер.

Моджахеди уникали запеклих боїв і нападали з засідки, де вони мали перевагу. Інколи вони заходили ще далі, атакували гарнізони та авіабази, а ближче до кінця війни намагалися захоплювати міста. Але советські конвої їздили, головні дороги були відкриті, і жодне важливе місто не дісталось моджахедам, поки росіяни були в Афганістані.

Зі свого боку, росіяни робили наїзди на села, які підозрювали в переховуванні повстанців, атакували в горах ворожі бази, теж влаштовували засідки й мінували маршрути моджахедів. В операціях

брали участь транспортні й бойові вертольоти, артилерія, бомбардувальники 40-ї армії та стратегічні бомбардувальники з Советського Союзу. Молоді офіцери — чергові лейтенанти й капітани — могли в разі потреби покликати на допомогу артилерію, і це призводило до руйнувань та великої кількості загиблих мирних жителів.

Але для ефективної боротьби з моджахедами та їхніми нестандартними методами потрібні були спеціальні вміння й спеціальні війська, які зможуть робити засідки в горах проти партизанів і перерізати маршрути їхніх караванів. Незважаючи на те, що в таких операціях завжди брали участь звичайні мотострілецькі підрозділи, головний тягар бою неминуче лягав на плечі елітних спецзагонів та парашутистів, розвідувальні батальйони та роти мотострілецьких полків і дивізій. Ці війська ефективно воювали і в горах, і в зелених зонах. Вони становили п'яту частину 40-ї армії: за деякими підрахунками, серед 133 батальйонів 40-ї армії лише п'ятдесят один регулярно брав участь в операціях. Решта проводила час у гарнізонах або супроводила конвої¹⁵.

На додачу до регулярних військових підрозділів, було кілька команд спецпризначення від КДБ, ГРУ та МВС. Війська ГРУ були найчисленнішими. «Спецвійська» були створені 1985 р. і являли собою, кожна з яких складалася з восьми батальйонів, окремої роти, окремого розвідбатальйону, чотирьох полкових розвідувальних рот, дев'яти розвідувальних взводів і тринадцяти інших підрозділів — загалом три тисячі солдатів. 15-та бригада базувалася в Джелалабаді, а 22-га — в Асадабаді в провінції Кунар на пакистанському кордоні. 22-гу бригаду відкликали влітку 1988 р., коли 40-ва армія почала покидати країну. 15-та бригада залишилася для прикриття останнього етапу виведення військ у лютому 1989 р.¹⁶

Основною метою спецвійськ ГРУ було блокування маршрутів постачання моджахедів у горах. Спецвійська набули великої слави, бо були добре навчені й мали адекватне спорядження для боротьби з невловимим ворогом. Під палючим сонцем чи холодом суворого афганського клімату, страждаючи від гірської хвороби у високогірних районах, під захистом вертольотів та бомбардувальників вони напали з засідки на партизанів або й самі потрапляли під їхні напади, а також робили все можливе для зупинки караванів з амуніцією, які йшли з баз ЦРУ та пакистанських баз за кордоном. Вони досягли разючих результатів: у травні 1987 р. напали на великий караван, убили 187 моджахедів і забрали велику кількість спорядження та зброї. Але, незважаючи на всі зусилля інших елітних військ, вони спромоглися затримати лише 15–20% моджахедських караванів¹⁷. Як і моджахеди, советські війська не досягли більшого успіху в основному завданні — блокуванні маршрутів постачання супротивника.

Проблема розвідки

Команди КДБ і МВС були значно менші, і головним їхнім завданням був збір розвідданих і вербування агентів серед моджахедів, вивчення відносин племен та родів на території проведення операцій, розвідка околиць баз моджахедів, маршрутів постачання та схронів. Вони ще мали завдання ловити й захоплювати в полон іноземних радників, що працювали на моджахедів, переконувати командирів переводити свої банди на бік уряду, сіяти розбрат, щоб моджахеди билися один з одним, а не проти росіян — цю тактику застосував герой Редьярда Кіплінга на перевалі Хайбер в останньому розділі твору «Сталкі й компанія»¹⁸. Афганці грали в такі самі

ігри й надавали росіянам неправдиву інформацію, провокуючи операції проти своїх особистих ворогів чи ворогів племені.

Команди КДБ формували частину організації «Каскад», яку створив Андропов улітку 1980 р.¹⁹ Вона складалася з близько тисячі офіцерів спецвійськ, що базувалися у восьми місцях на всій території Афганістану. Їм не дозволяли брати участь у звичайних воєнних операціях: адже ці офіцери були надто дорогими, щоб їх так втрачати. Вони називали самі себе «каскадерами». «Каскад» перебував в Афганістані три роки. Потім його замінила схожа група «Омега», яка воювала рік. Але багато офіцерів лишилися й далі воювати, приєднавшись до інших підрозділів військ.

Команди МВС мали кодову назву «Кобальт». Офіцери «Кобальту» здебільшого були службовцями карного розшуку, що чудово вміли полювати на злочинців і гнатися за ними всією територією ССРСР. Вони мали допомагати афганській таємній поліції ХАД (Хадамат-е-Амнійят-е-Давлаті, Службі державної безпеки) вистежувати керівників моджахедів. Їх також не мали допускати до звичайних воєнних операцій. В Афганістані було двадцять три команди «Кобальту», кожна складалася приблизно з семи чоловіків із БТР-ом і рацією²⁰.

Напрочуд багато офіцерів таких дрібних підрозділів не знали місцевих мов і покладалися на перекладачів, часто ними були середньоазійські солдати з найближчої советської частини. Як казав один з них, це було незручно, якщо треба було допитати полоненого. Декого з офіцерів потім взяли на дворічні курси інтенсивного вивчення мови, згодом повернувши на війну. Цих солдатів спецвійськ було дуже мало. У провінції Забол було понад 60 км відкритого кордону з Пакистаном, крізь який проходило сім караванних маршрутів постачання. Навіть

коли двісті тисяч людей покинули рідні місця, на цих територіях лишилося ще сто п'ятдесят тисяч афганців, належних до сімнадцяти племен та етнічних груп. Переважна більшість були пуштунами. У провінції діяло сто сорок п'ять банд моджахедів, загалом дві-три тисячі чоловік. Вони нападали на кишлаки, що підтримували уряд, збирали данину з місцевих мешканців, мінували дорогу з Кабула на Кандагар і влаштовували терористичні напади. З усім цим боролися двадцять вісім офіцерів КДБ на цілу провінцію. Команда «Кобальт» складалася з п'яти офіцерів і трьох прикордонників. Для їхньої підтримки ХАД виділив двадцять сім офіцерів з номінальних п'ятисот. Ще було вісімдесят жандармів (царандой), але з місцевих, і тому в їхній вірності доводилося сумніватись²¹.

Проблеми розвідки та безпеки невідступно переслідували 40-ву армію протягом усієї війни. Офіцери-розвідники намагалися співпрацювати з вождями місцевих племен, обіцяючи їм безпеку, даючи гроші, їжу, ліки, поради й обладнання в обмін на обіцянки запобігати засідкам, мінам та просуванню моджахедських караванів через зону їхнього контролю. Агентів-селян, які б доповідали про просування та плани моджахедів, не бракувало, але вождів так само лякали моджахеди, і тому ніяких договорів вони не дотримувались. Агенти часто були неписьменні, не вмiли читати карт і видавали плітки за факти. Відповідальні за агентуру мусили зв'язуватися з ними безпосередньо, наражаючись на всі ризики, — замість таємного спілкування²². Були також подвійні та потрійні агенти. Досить часто конкурентні служби КДБ і ГРУ наймали, не знаючи про це, одного агента й платили двічі за ту саму сумнівну інформацію. У моджахедів були власні агенти навколо советських баз і вздовж маршрутів, які зразу повідомляли про всі пересування советських

військ. Оскільки в афганській армії та поліції було так багато моджахедів-агентів, росіяни інформували своїх союзників про подробиці групових операцій в останні хвилини чи навіть давали хибні плани операцій, які змінювали вже в ході операції. Звісно, афганці винували російських радників, коли все йшло не так.

Союзники

У боях союзниками 40-ї армії були афганські урядові війська. Принаймні на папері їх було багато. На час інтервенції 1979 р. в афганців було десять дивізій, озброєних сучасною — якщо не найсучаснішою — советською зброєю: літаками, танками та артилерією²³. До кінця війни армія налічувала вже дванадцять дивізій і багато спецбригад та менших бойових підрозділів. У військово-повітряних силах було сім авіаполків з тридцятьма винищувачами, понад сімдесятьма винищувачами-бомбардувальниками, п'ятдесятьма бомбардувальниками, сімдесятьма шістьма вертольотами й сорока одиницями транспортної авіації. Багато офіцерів добре знали російську і вчилися в СРСР²⁴.

Але слабких місць теж було багато. Бойові підрозділи часто відмовлялися воювати, хоча в бій таки йшли, якщо за ними були советські війська. У більшості бойових одиниць було замало солдатів: афганська дивізія могла налічувати тисячу солдатів — десяту частину від своєї номінальної кількості. Відданість офіцерів теж була сумнівною. У процесі неперервної чистки Амін і Бабрак Кармаль систематично позбавлялися від офіцерів, у вірності яких вони сумнівалися. Багато з них перейшло на бік моджахедів. Солдати, яким мало платили, яких майже не тренували, мали небагато причин бути вірними

Кабулові й дезертирували. Більшість повернулася в рідні села, дехто пішов у повстанці. Спершу дезертирували цілі бойові підрозділи: дві бригади з 9-ї дивізії у провінції Кунар, три батальйони з 11-ї дивізії у Джелалабаді на півдні, бригада на північному сході в Бадахшані.

Станом на 1980 рік кількість солдатів упала до двадцяти п'яти тисяч. Щоб зупинити цей відтік сил, уряд зменшив призовний вік, забирав призовників, які не хотіли служити, силоміць, збільшив термін служби до трьох років і мобілізував солдатів запасу віком до тридцяти дев'яти років. Після 1980-го лише кілька підрозділів дезертирували всім своїм складом, кількість дезертирів зменшилася, і загалом на кількість солдатів почала зростати, принаймні номінально: до 40 000 у 1982 році й 150 000 напередодні виведення советських військ у 1989 р.²⁵ Згідно з емпіричним правилом, якщо рівень дезертирства не перевищував 30% щорічно, все було добре. Якщо він збільшувався, починалися проблеми. Шістдесят відсотків — це вже погані новини²⁶.

Щоб утримувати кількість солдатів на пристойному рівні, 40-ва армія здійснювала так звані «оперативні заходи на підтримку призову добровольців до Народної армії Демократичної Республіки Афганістан». Російським солдатам подобалися такі операції. Замість піших маршів — автомобільна прогулянка, стріляти майже не доводилося, у гори йти теж не було потреби, операції відбувалися у відносно мирних районах: зрештою, важко набрати добровольців для урядової армії в селах, відданих моджахедам. Завжди вдосталь свіжих фруктів і овочів, свійської худоби для «звільнення», марихуани для сигарет — цілий місяць свободи! З цієї нагоди автоматників супроводжували загони народної міліції (царандой) та місцевого офіцерського батальйону ХАД, більшість солдатів якого вчилися в ССРСР.

Такі призови відбувалися двічі на рік — через місяць після весняної сівби й через місяць після збору осіннього врожаю. Афганські призовники мусили служити двічі: спершу три роки, потім дворічна відпустка, далі — якщо призовник не оженився (весілля передбачало виплату калиму, яка не кожному була по кишені) — ще один призов на чотири роки.

«Добровольців» збирали так. Панцерна колона оточувала кишлак. До села входила піхота разом з афганськими спецслужбами, а населення збирали на головній площі перед мечеттю. Потім усіх придатних до служби — і навіть кількох непридатних — збирали й вели до найближчих афганських військових казарм під конвоєм. Наступного дня ритуал повторювали в іншому кишлаку.

У казармах призовникам голили голови (що суперечило релігійним переконанням багатьох із них), навчали їх користуватися зброєю на базовому рівні й суворо попереджали, що з ними трапиться, якщо вони не виконуватимуть наказів. Протягом півроку дві третини з них тікали, прихопивши з собою зброю, — часто до моджахедів. Часом вони поверталися: дехто з афганських солдатів змінював свої політичні симпатії до семи разів. Навесні 1984 р. чоловіки з сіл уже знали, що повинні ховатися в горах двічі на рік: місяць навесні й місяць восени. Мобілізаційні показники стрімко падали, призовні групи наражалися на дедалі більший опір, і процес утратив значну частину своєї привабливості⁷.

Не дивно, що афганські підрозділи були ненадійними: у разі справжньої небезпеки афганські солдати просто тікали з поля бою. Єдиними надійними афганськими військами були частини ХАД: вони не сподівалися на помилювання в разі полону, їм не було чого втрачати.

Багато советських солдатів зневажали своїх афганських союзників і дивувалися, чому вони так

погано воюють на боці ССРСР, якщо їхні співвітчизники так добре б'ються на боці моджахедів. Проте генерал Куценко, що був радником афганської армії з вересня 1984 до вересня 1987 р., вважав, що афганців недооцінювали: «Коли я прибув до Афганістану, афганська армія була більш-менш перебудована. Офіцери там теж були непогані й мали хорошу зброю». На його думку, афганським військовим варто було дозволити самим дбати про свої справи. «Советські солдати служать два роки, потім їх замінюють. Мало хто з них знає звичаї місцевих людей. Натомість афганські командири воюють п'ять-вісім років і дуже добре розуміють психологію свого народу. Проте наші стратеги дійшли висновку, що советські й афганські солдати повинні воювати пліч-о-пліч — й отримали нескінченні скандали й пошуки винного, коли щось ішло не так. Советські офіцери почали казати: якщо афганці не хочуть воювати проти моджахедів, то чому це повинні робити ми?» Куценко, що, крім усього іншого, був іще й бардом, одним із багатьох солдатів 40-ї армії, які складали військові пісні, підсумував: «Певно, саме тому капітулянтські пісні почали з'являтися серед солдатів у 1984–1987 роках»²⁸.

Солдатів ХАД вирізняла жорстка ефективність, вони тісно співпрацювали з советськими радниками КДБ та військовими в Кабулі й на полі битви. З 1980-го до 1989-го близько тридцяти тисяч службовців афганської служби безпеки навчалися в Кабулі, в Москві та інших советських містах, пройшовши або короткий курс від двох місяців до півроку, або дворічне навчання у спеціальних установах²⁹. Під різними назвами ХАД діяла, аж поки Талібан 1996 р. не захопив Кабул. Під іншою назвою ці війська 2001 р. відродив президент Карзай (н. 1957).

ХАД вдавалося проникати в лави моджахедів в Афганістані та в їхні пакистанські організації. Проте моджахеди так само мали своїх людей і в ХАД,

і в армії. У травні 1985 р. голову відділу розвідки афганського Генерального штабу, генерала Халіля заарештували разом із з десятима його офіцерами й вісьмома іншими. Його звинувачували в керівництві шпигунською мережею Масуда, який стверджував, що його агенти завжди заздалегідь попереджають про всі операції, які готують проти нього³⁰.

Чотири фази війни

Зазвичай війну ділять на чотири виразні фази. Перша тривала від грудня 1979-го до лютого 1980-го року й полягала в початковому розгортанні советських військ на всій території країни.

Початкові правила бойових дій дозволяли советським солдатам стріляти у відповідь лише в разі атаки й звільняти советських радників з полону. Але жертви з'явилися від самого початку. Перша засідка трапилася майже зразу після прибуття солдатів. У середині січня один афганський артилерійський підрозділ збунтувався, і трьох советських радників по-звірячому вбили. Афганці попросили росіян про допомогу. З російського боку було дві жертви, афганців загинуло близько сотні³¹.

21 лютого в Кабулі сталася велика демонстрація: близько трьохсот тисяч людей вийшли на вулиці, викрикуючи антиурядові й антисовєтські гасла. Наступного дня демонстрація тривала. Це був найбільший протест, спровокований, на думку росіян, агентами з-поза меж країни, зокрема начебто офіцером ЦРУ Робертом Лі. Демонстранти зайняли головні вулиці та парки й промарширували до палацу Арг, тодішньої резиденції Кармаля. Адміністративні споруди було оточено, советське посольство обстрілювали, кількох советських громадян убили. Магазины грабували, машини розбивали, а головний готель

підпалили. Почала збільшуватися кількість жертв серед мирних жителів. Генерал Тухарінов, командир 40-ї армії, отримав наказ заблокувати головні підходи до міста, і таким чином демонстрацію вдалося взяти під контроль.

Це був поворотний момент. З Москви 40-ва армія отримала наказ «розпочати разом з афганською армією активні дії для придушення озброєної опозиції»³². У березні почалася перша велика операція росіян у провінції Кунар на кордоні з Пакистаном³³. Протягом того першого етапу армія втратила 245 солдатів — приблизно сто двадцять три щомісяця.

На советські колони нападали ще тоді, коли вони рухалися головними дорогами з ССРСР. У відповідь росіяни організували систему взаємопов'язаних сторожових застав, розташованих через однакові інтервали вздовж головних доріг, навколо міст та аеропортів, щоб слідкувати за пересуваннями моджахедів, контролювати електростанції й трубопроводи, охороняти конвої й за потреби кликати на допомогу артилерію чи авіацію. В Афганістані було організовано 862 пости, на яких служили понад двадцять тисяч солдатів — велика частина складу 40-ї армії.

Такі пости були однією з найвизначальніших рис війни. Подекуди вони були дуже маленькі — не більше десятка солдатів. У таких крихітних гарнізонах військові могли перебувати, не міняючись, до півтора року. Деякі пости містилися в недоступних місцях, у горах, для нагляду за афганськими селами та маршрутами постачання, припаси в такі місця довозили лише вертольотом. На застави постійно нападали: за вісім місяців — від січня до серпня 1987 р. — було вбито трьох командирів застав і сімдесятьох двох солдатів. Двісті вісімдесят три отримали поранення³⁴. Але жодну з застав не захопили: вони виживали не завдяки силі зброї (зрештою, так

вижити було неможливо), а завдяки добрим стосункам маленьких гарнізонів із жителями сусідніх сіл.

Життя на заставах було одноманітним і виснажливим. Кепські харчі й недобра вода, з розваг — обов'язкова ленінська кімната і, можливо, телевізор: незнищенна загроза хвороб і ворожих нападів виснажували морально, фізично й психологічно³⁵.

Вони виживали там, де західні солдати могли померти: можливо, як казав дехто з них, через те, що більшість жила важким життям у поганих будинках в СРСР. Вимушена близькість на маленькому сторожовому посту протягом двох місяців часом здавалася не гіршою за таку саму вимушену близькість співжиття в комунальних квартирах.

Генерал Валентин Варенніков, ветеран Сталінграда, нещадна, свавільна і суперечлива постать, на той час уже замінив Соколова на посаді голови оперативної групи Міністерства оборони. Він прилетів на одну з застав на горі біля Кабула, яка була частиною зовнішньої оборони столиці. «Вертоліт зробив два кола навколо застави й почав обережно знижуватися, стаючи одним колесом шасі на крихітну посадкову смугу розміром півтора на чотири метри. Коли колесо торкнулося каменю, ми троє вистригнули й машина полетіла... Територія застави була у формі неправильного квадрата. З трьох боків вона була відгороджена стіною мішків з піском, які привіз вертоліт. Четвертої стіни не було: тут апарат однією ногою торкався землі. На кожній зі сторін квадрата (загальною площею близько шести квадратних метрів) стояли два крупнокаліберні кулемети ДШК. Сходами можна було спуститися до меншого квадрата, де стояв 120-міліметровий міномет з горою снарядів позаду накриття від дощу.

З маленького квадрата вниз вела стежка під кутом 45 градусів — сходинки, видовбані в граніті, а з боків — товста мотузка замість поручнів. На дні

був іще один маленький квадрат, приблизно такий самий, як і той, що на вершині. Тут стояв іще один важкий кулемет. Саме тут жив увесь маленький гарнізон — загалом дванадцяттеро солдатів. Тут вони відпочивали, готували їжу, десь милися. Були й меблі — стільці, столи, ліжка — все зі снарядних ящиків»³⁶.

Другий етап війни тривав з березня 1980-го до квітня 1985 року. Суперники навчилися вдосконалювати тактику. Розбивши носа в прямих сутичках із росіянами, моджахеди перейшли до класичної партизанської тактики: напасти, втекти, вдарити з засідки. Влітку 1980-го загін, що базувався за шість кілометрів від Кабула, обстріляв управління 40-ї армії у старому палаці Аміна, тепер поремонтованому після грудневого бою³⁷. Організувавши першу велику операцію в долині Пандшеру в квітні 1980 р., ССРСР іще глибше затягнув себе в трясовину. За цією операцією пішли інші — такого масштабу бойових дій советська армія не знала з часів Другої світової війни. У серпні розвідувальний батальйон 201-ї мотострілецької дивізії потрапив у засідку на кордоні з Таджикистаном у Кішимі й утратив сорок п'ять солдатів. Із Советського Союзу почали прибувати делегації — подивитися, що там коїться — і перші концертні групи для солдатських розваг. Саме протягом цієї фази з советського боку було найбільше загиблих: загинуло 9175 чоловік, приблизно 148 солдатів щомісяця.

Третя фаза тривала з травня 1985-го до кінця 1986 року. Горбачов почав активні переговори про повернення солдатів на батьківщину, докладав зусиль, щоб зменшити кількість жертв на цій дедалі менш популярній війні. Советські війська намагалися обмежитися тільки повітряними та артилерійськими операціями на підтримку афганських сил, хоча попервах здебільшого використовували мотострілецькі

підрозділи для підтримки операцій та підняття бойового духу афганських союзників. Спецвійська — спецназ та розвідники — зосередилися на спробах перешкодити постачанню зброї та амуніції повстанцям з-за кордону. Але навіть унаслідок цих операцій, що могли бути пов'язані з важкими боями, протягом цього періоду загинуло 2745 солдатів, у середньому 137 щомісяця — кількість зменшилася, але не набагато. Відступ советських військ почався в цій третій фазі: влітку 1986 р. додому повернулися шість советських полків, контингент зменшився на п'ятнадцять тисяч солдатів³⁸.

Саме тоді збільшилася кількість моджахедських рейдів через советський кордон за підтримки пакистанців. Шкоди від них майже не було, але американці боялися, що вони можуть викликати несумірну советську відсіч. Справді, коли у квітні 1987 р. один із таких рейдів пробрався на двадцять кілометрів на північ від Амудар'ї й обстріляв ракетами завод, советський посол в Ісламабаді заскочив у тамтешнє Міністерство закордонних справ і заявив, що подальші атаки матимуть тяжкі наслідки. Рейди припинилися³⁹.

Четверта, остання фаза, почалася в листопаді 1986 р., коли росіяни поставили нового афганського президента Мухамеда Наджібулла замість Бабрака Кармалю. За активної підтримки росіян Наджібулла почав проводити політику національного примирення, яка мала переконати поміркованих некоммуністичних політичних та релігійних керівників розбудувати афганську армію й сили безпеки, щоб зрештою можна було обійтися без допомоги советських військ.

Советська армія продовжувала підтримувати операції афганської армії. Але тепер советські командири мали на меті звести кількість жертв до мінімуму й широко використовувати стратегічні

бомбардувальники, що виконували таємні військові завдання з території ССРСР; проте, приховуючи правду, ті рейди приписували афганській авіації. Внаслідок одного інциденту наприкінці війни важку бомбу зі стратегічного бомбардувальника скинули неподалік від афганського військового управління, а від вибуху іншої загинуло кілька десятків мирних жителів. Були знайдені фрагменти бомби, афганці поскаржилися, і совети створили комісію для розслідування. Але цей інцидент затерли, нікого не покаравши. Бомбардувальники спробували знищити позиції моджахедів біля Файзабада, Желалабада та Кандагара, звідки вже пішла 40-ва армія, і не ефективно нападали на ракетні батареї моджахедів, які тепер ще частіше обстрілювали Кабул. Протягом останніх тижнів війни літаки скинули бомби на позиції Масуда в долині Пандшеру. Мета цієї так званої «операції "Тайфун"» була скоріше політична, ніж військова⁴⁰.

Але найбільша частина енергії 40-ї армії була спрямована на підготовку й остаточний вихід із країни в лютому 1989 р. Виведення військ відбулося у два етапи — з травня до серпня 1988 року і з листопада 1988-го до лютого 1989-го з такою ж оперативною майстерністю, як і введення військ: за цей період убито 2262 солдати, в середньому вісімдесят сім чоловік щомісяця.

Повстанці не чинили великого опору під час виведення військ, бо вже тоді більше переймалися боротьбою за владу в новому Афганістані. Подальша громадянська війна, принаймні в Кабулі, призвела до ще більш руйнівних спустошень, ніж усі советські операції⁴¹.

Генерал Ляховський, невтомний російський літописець війни, змальовує трагічні картини бойових дій 40-ї армії. До середини 1980 р., за його словами, війська, скуті ортодоксальною воєнною доктриною,

тулилися до своїх панцерників на шляхах у долинах. Згодом вони трохи навчилися воювати, але невирішені проблеми лишилися. Бойові одиниці були недоукомплектованими, а потреба лишатися насторожі вдень і вночі призводила до фізичного виснаження і низького бойового духу. Солдатам бракувало витривалості. Їх погано годували. Їхнє особисте спорядження було неадекватним. Молодші командири не дбали про безпеку та розвідку й не мали тактичної майстерності, тому повстанці навіть за гірших для себе умов могли перемагати. Ляховський дійшов нищівного висновку: відносна невдача Советського Союзу в афганській війні, першій війні з часів Другої світової, продемонструвала слабкість армії, позбавила її впевненості у своїх силах і розвіяла міф про непереможність советського війська⁴².

Проте ці думки не цілком справедливі. Попри всю критику солдатів 40-ї армії, найкращі з них таки навчилися воювати, їх поважали й боялися вороги. Елітні війська парашутистів і спецпризначення мали дедалі кращу підготовку і спорядження для боротьби зі своїми невловимими ворогами. Едвард Жіларде, який протягом тривалого часу був з моджахедами, розповідав: «Солдати спецвійськ швидкі, мовчазні й смертельно небезпечні. Протягом одного грудневого (1985 р.) рейду вони вбили вісімдесятьох двох партизанів і ще шістдесятьох поранили»⁴³. Командир моджахедів Амін Вардак описує засідку: «Вони напали вночі в тісній ущелині. Спершу ми навіть не зрозуміли, що на нас напали, бо в них була зброя з глушниками. А потім наші люди почали падати»⁴⁴.

Склад 40-ї армії був унікальним. «Ще ніколи за всю історію советської армії, — казав її останній командир генерал Громов, — армія не мала власних повітряних військ. Армія була чудово забезпечена військами спецпризначення — загалом вісім батальйонів, а на додачу до них професійні

повітряно-десантні та розвідувальні війська»⁴⁵. Завдання перед армією стояло не менш унікальне. На відміну від західних армій, советським солдатам досі ніколи не наказували воювати проти повстанців у чужій країні. 40-ву армію розпустили, щойно закінчилася війна. Вона виграла всі головні бої й ніколи не втратила жодної застави — це тішило командирів. Але армії ніколи не вдалося забезпечити політичного успіху, на який сподівалися керівники країни.

Будівники держави

Задовго до того, як солдати перейшли Амудар'ю, армія советських радників уже намагалася збудувати в Афганістані соціалізм — так само, як інші іноземці будуватимуть там згодом «демократію».

США, ССРСР, Німеччина та інші країни надавали Афганістану допомогу перед війною. Росіяни мали перевагу: в них уже була модель, яку можна взяти за основу, — середньоазійські республіки Советського Союзу, де за сто років імперського врядування з'явилися закон, порядок, чиста вода, охорона здоров'я, освіта для хлопчиків та дівчаток, економічний розвиток і перспективи сьйливих винагород у Москві для еліти. Але цього прогресу досягли вкрай дорогою ціною: тривалими партизанськими війнами 1920-х років, мільйоном померлих під час колективізації Казахстану в 30-х роках, поширенням корупції та політичними репресіями, — інколи навіть жорстокішими, ніж на решті території ССРСР. Незважаючи на це, у 1982 р. один американський дослідник написав: «Советське керівництво може пишатися моделлю розвитку, завдяки якій досягнуто одного з найвищих рівнів письменності, найкращої системи охорони здоров'я і найвищого загального рівня життя, ніж будь-де в мусульманському світі»¹. Навіть незважаючи на те, що крайніх заходів

1920-30-х років тепер уже не можна було застосувати, в Афганістані, здається, було кілька внутрішніх причин, чому середньоазійські методи не спрацюють.

Проекти допомоги

Згідно з советськими несистематичними й заплутаними даними, допомога ССРСР Афганістану з 1954 до 1980 р. становила півтора мільярда рублів. Росіяни будували електростанції, зрошувальні системи, заводи, свердловини для видобутку природного газу і силосну вежу, яка ще довго після війни була середньою пам'яткою Кабула. Чимало цих об'єктів функціонували за советських фахівців. Крім армійських та авіаційних офіцерів, у ССРСР навчалися афганські робітники, технологи та інженери — за даними советського уряду станом на 1980 рік, їх було понад сімдесят тисяч. У 1979-1980 рр. Советський Союз виділив п'ятсот мільйонів рублів у рамках економічної допомоги Афганістану — на субсидії, кредити, транспортні засоби, паливо й гроші для підтримки сільського господарства. У лютому 1987 р. надано 950 мільйонів рублів субсидій, щоб «підсолодити» перспективу поступового виведення советських військ. Допомога Афганістану становила значну (але не найбільшу) дозу советської допомоги країнам «третього світу», яка з 1982 до 1986 р. дорівнювала 78 мільярдам доларів США. Загалом допомога афганській армії та витрати, пов'язані з перебуванням в Афганістані советських військ, 1984 р. становили 1578,5 млн рублів, 1985-го — 2623,8 млн, 1986-го — 3197,4 млн і 4116 млн 1987-го — тобто за чотири роки сума становила приблизно 7,5 мільярдів доларів США. Для порівняння: станом на 1989 рік військовий бюджет ССРСР дорівнював 128 млрд доларів США. Згідно з даними уряду Росії, станом на

жовтень 1991 р. Афганістан заборгував Советському Союзові 4,7 млрд рублів — удвічі менше, ніж Індія, десяту частину загального боргу всіх країн, що розвиваються, перед ССРС².

З початком війни росіяни докладали всіх зусиль, щоб не зупиняти проекти, навіть якщо існував ризик для советських фахівців. На зрошувальному комплексі поблизу Джелалабада працювало біля шести тисяч людей. Проект передбачав створення шести великих державних ферм, де б вирощували цитрусові, виробляли рослинні олії, молокопродукти і м'ясо. Його елементами були дамба, головний канал, ГЕС і помпова станція, ремонтні роботи, деревообробний завод і завод з виготовлення варення. Це був найбільший економічний проект країни — казали, що він був найбільшим серед таких проектів у країнах, що розвиваються. Щоправда, його реалізовували у дуже непевному місці — за годину їзди від пакистанського кордону, поблизу двох російських бригад і авіабази. На ферми нападали моджахеди, які мінували місцеві дороги.

Б.Н. Міханов, головний експерт, і його співробітники (разом їх було сімдесят вісім) були фахівцями середнього віку, здебільшого одруженими. Їм постійно погрожували, а їхніх афганських співробітників деколи викрадали і вбивали. Але росіяни ходили на роботу — з автоматом, сумкою запасних патронів і ручними гранатами для самозахисту. Споруди існували до відходу росіян: потім їх зруйнували моджахеди в ході невдалої наступальної операції в Джелалабаді навесні 1989 р.³

Ще одним великим проектом був політехнічний інститут у Кабулі, завершений ще до початку війни. Александр Лунін був головним радником ректора й керував більш ніж сотнею советських викладачів. Крім трьох факультетів — інженерного, геологічного та електромеханічного — в інституті було підготовче

відділення, куди набирали студентів з бідних родин і викладали їм російську мову та інші предмети. Інститут працював, попри погрози, бомбардування, пастки й смерті викладачів⁴.

Хтозна, на який час вистачило цих грошей афганському народові. Перед тим, як до влади прийшли афганські комуністи, советська допомога мала більш-менш реальне значення. Потім вона була викривлена нав'язаною ідеологією і насамкінець марною спробою побудувати «соціалізм»⁵. Від самого початку багато програм були погано пристосовані до місцевих умов. За тридцять років війни багато чого зруйнували. Фінанси, які йшли на допомогу, використовувалися задля збагачення приватних осіб або їх викрадали моджахеди.

Усі ці зусилля принесли Росії мало політичних дивідендів, на які там сподівалися. СРСР майже не мав впливу на події, що призвели до вбивства Таракі. Советам вдалося сильніше взятися за наступника Аміна Бабрака Кармаля, але з цього виникли інші проблеми. Надмір советських радників, їхнє щоденне керування всіма справами позбавило афганських посадовців відповідальності та ініціативності. Навіщо ризикувати, коли замість тебе прагнуть важити життям советські товариші? Побачивши проникнення росіян в усі сфери військової та цивільної бюрократії, афганці знизували плечима й давали їм дорогу. Наджібулла, президент Афганістану після 1986 р., описав типове засідання афганської ради міністрів: «Сидимо за столом. Кожен міністр приводить свого советського радника. Починається засідання, суперечки частішають, радники надалі ближче підступають до столу, відсувають наших людей назад — і ось уже коло столу лишилися самі радники»⁶.

Радники

Багато советських радників щиро вірили у свою місію допомагати місцевим жителям і всім серцем раділи з цього завдання. Радник із питань молоді й журналіст Владімір Снегірьов, приїхавши на місце, вигукнув: «Може, нам пощастило бути свідками однієї з найблискучіших і найтрагічніших революцій кінця нашого століття». У березні 1982 р. він був на святкуванні афганського Нового року на кабульському стадіоні. «Такі гострі контрасти,— писав він,— можна побачити лише тут: багато жінок на терасах ховають обличчя під чадрами — цим примітивним середньовічним забобоном; але на стадіон приземляються парашутисти, й це теж жінки, що вирости в цій країні. Чадра й парашут. Зайве бути пророком, щоб провістити перемогу парашута».

Протягом наступних місяців і років Снегірьов та інші такі, як і він, сушили голову над питанням, чому ця демократична революція з добрими намірами наражалася на такий непримиренний опір значної частини афганського народу? Минуло понад двадцять років — і вже після афганської громадянської війни, талібського врядування й американської інтервенції Снегірьов з сумом усвідомив свою наївність: він жив у прогнилому орвеллівському світі без майбутнього. «Але мрії залишилися: “Свобода! Рівність! Братерство! Соціальна справедливість! Геть гнобителів робітничого класу!” ...Зрештою, наша країна була величезною й досі здавалася могутньою. Так, усі були бідними, але ж не було страхітливих злиднів. Була велика промисловість, канали, ГЕС. Якби не наше маразматичне керівництво на кшталт Брежнєва, усе б пішло інакше. Так думав я, так думали й люди мого віку. Опинившись в Афганістані, ще навіть не роздивившись навколо, ми зайнялися тим, до чого готувалися все своє попереднє життя...

Тут [в Афганістані] здавалося, що час пішов у зворотному напрямку.

...Тепер у цій країні з'явилася сила, що хотіла витягнути людей з болота забобонів, дати дітям можливість учитися в школі, селянам — орати землю тракторами замість волів, жінкам — дивитися на світ відкрито, а не через прорізи в чадрі. Хіба це не була революція? Бій майбутнього з приреченим минулим? І я теж брав участь»⁷.

Влітку 1979 р. кількість радників та робітників зросла ще більше — з'явилися партійні радники, військові радники, технічні радники, радники з питань молоді (з комсомолу), профспілкові радники (попри відсутність афганського робітничого класу), радники з Міністерства торговельного флоту (попри те, що афганські річки були непридатні для судноплавства)⁸. Радників вистачало в усіх міністерствах, на всіх заводах, у транспортних компаніях, банках та закладах освіти. Кількість радників у міністерствах закордонних та внутрішніх справ, певно, рахували вже на сотні⁹. До того, як почалася війна, советським фахівцям в Афганістані платили мало, навіть порівняно з фахівцями з інших соціалістичних країн, що могли отримувати тисячу доларів на місяць. Після початку війни їхні зарплатні зросли до семисот доларів щомісячно — це було значно більше, ніж вони могли отримувати вдома. Ці переваги похмурі жартівники називали «гроші на труну»¹⁰.

Багато з тих, хто поїхав до Афганістану, були хорошими фахівцями. Інші були ентузіастами-аматорами. Хтось їхав з власної волі через ідеалізм, жагу пригод чи тому, що це був єдиний спосіб вибратися за кордон. Інші вважали, що зможуть заробити. Звісно, більшість людей, які працювали радниками в Афганістані, майже не мали іншого вибору. Військові й політичні фахівці отримували наказ їхати. Інших запрошували стати добровольцями, і вони

погоджувалися, бо відмова погано б позначилася на кар'єрі.

Наприкінці 1980 р. в Афганістані перебувало 1600–1800 советських військових радників. Серед них було 60–80 генералів. До кожного батальйону афганської армії прикріплювали трьох-чотирьох офіцерів, до кожного полку — чотирьох чи п'ятьох, у дивізії таких було одинадцять чи дванадцять, плюс перекладачі¹¹. Вони носили афганську форму й отримували більше грошей, ніж офіцери 40-ї армії. За рік радник міг назбирати на машину, за два — на купівлю на виплат кооперативної квартири. Офіцерові советської армії для цього знадобилося би значно більше часу. Не дивно, що советські військові ненавиділи військових радників, і в цьому твердженні, за розповідями Валерія Ширяєва, який служив військовим перекладачем в афганській дивізії, не було перебільшень. Перед входом на деякі військові бази був напис: «Вхід собакам і радникам заборонено».

Ставлення офіцерів регулярних військ змінювалося, коли вони зрозуміли: праця з афганською армією може бути дуже небезпечною. В бою загинуло двоє генералів — генерал Власов і генерал-лейтенант Шкідченко, вертоліт якого впав, коли він керував афганською військовою операцією в Хості у січні 1982 р. Кожен третій радник із дивізії Ширяєва загинув у 1983–84 роках. Але попри все це, були випадки, коли советські солдати відмовлялися брати у свої вертольоти поранених радників, кажучи, що це обов'язок тих, на кого вони працювали — тобто афганців¹².

Серед цивільних жителів було найбільше партійних радників. Станом на 1983 рік у Центральному комітеті НДПА було вісімдесят советських радників і п'ятдесят перекладачів. Вони брали активну участь у роботі партії та уряду, часто писали промови для афганських високопосадовців, які потім перекладали мовою пушту чи дарі й виголошували¹³. Крім

тижневого вступного курсу, ці люди не мали ніякої спеціальної підготовки. Здавалося, всі припускали, що ідеологічна ортодоксія, яка начебто діяла в ССРСР, не гірше спрацює і в Афганістані. На практиці ж вона працювала так само погано чи навіть гірше. Серед партійних радників було багато нікчем, надто в перші роки, коли Афганістан був зручним місцем для невдах із ССРСР. За деякими винятками, серед них було дуже мало людей, які знали цю країну, розуміли її життя, і тому вони лише намагалися застосувати в Афганістані заяложені політичні та ідеологічні схеми, які вже давно не працювали в ССРСР.

План послати в Афганістан советських радників з питань молоді зародився невдовзі після квітневого перевороту 1978 р. З травня 1979 до листопада 1988 р. близько ста п'ятдесяти советських комсомольських керівників (членів Союзу комуністичної молоді Советського Союзу) служили в Афганістані радниками. На них було покладено організацію молодіжного руху в кишлаках і в містах¹⁴. Кожен з них працював добровільно — принаймні теоретично. Їх набирали з усього Советського Союзу. Зненацька дзвонив телефон: «Запропоновано рекомендувати вас до подорожі “за річку”» (загальноживаний евфемізм)¹⁵ для роботи з Демократичною організацією молоді Афганістану (ДОМА). Усі відібрані проходили шеститижневі інтенсивні курси з історії, культури, традицій і мов Афганістану, а потім летіли в Кабул.

Комсомольські радники були організовані в команди й працювали з дітьми та підлітками у сферах міжнародних та ідеологічних справ, опікувалися публікаціями й виїжджали в провінції. Але спершу вони зосередилися на забезпеченні ДОМА всіма необхідними атрибутами — Центральним комітетом, Секретаріатом, відділами організації, політичної роботи з масами, військово-патріотичних справ, роботи з «юними піонерами», міжнародних,

фінансових та адміністративних справ. Було створено комітети в провінціях. 1981 р. в присутності дружини Кармаля Анахіти Ратебзад комсомольці роздали десятки тисяч примірників перекладеного соцреалістичного роману Миколи Островського про першу сталінську п'ятирічку «Як гартувалася сталь» — без сумніву, це здивувало щасливих власників книжки. На час виведення молодіжних радників наприкінці 1988 р. стверджувалося, що ДОМА налічувала 220 000 членів — на думку скептиків, ця цифра була дуже завищена.

Ніколай Захаров прибув одним із перших. Він приземлився в Кабульському аеропорту в розпалі стрілянини, і хоч які він мав ілюзії про своє завдання в цій країні, вони досить скоро розвіялися. Зрозуміло, що його нові афганські співробітники хотіли працювати по-своєму. У щоденнику він занотував, що Абдуррахман, заступник керівника ДОМА, забавою випивши, промовив: «Для досягнення абсолютної перемоги ми не допустимо ніякої внутрішньої опозиції серед нас, навіть якщо муситимемо купатися в крові»¹⁶. Молодь, із якою працювала ДОМА, була дуже невдячним матеріалом, на який вплинули ідеї ісламу, маоїзму та націоналізму. У радників не було грошей просувати власні ідеї. Ані афганська влада, ані люди в ССРСР не брали до уваги їхніх рекомендацій. Методи, які могли спрацювати в Советському Союзі, для Афганістану були недоречні. Ще в грудні 1981 р. один із радників з боєм констатував: «Копіювання комсомольської системи управління кадрами не бере до уваги реальних умов. Дарма що є інструкція, присвячена цій темі, у країні немає єдиної системи персоналу — й одна з причин такого стану — нежиттєздатність країни»¹⁷. Не дивно, що зусилля були марні.

Звісно, більшість радників потребувала перекладачів. Декого наймали в Таджикистані та Узбекистані,

де розмовляли схожими на афганську мовами. Інші прийшли з передових наукових установ Москви та Ленінграда, де вивчення історії, народу, мов та культури Афганістану було на світовому рівні.

У червні 1979 р. Євгеній Кісельов готувався до випускних іспитів на факультеті сходознавства Московського державного університету. Советські студенти після закінчення вишу зазвичай ішли працювати на роботу, яку для них обрали органи влади. Кісельов сподівався працювати в інформаційній агенції ТАСС у Кабулі. Натомість його раптом викликали до кабінету декана, де він і ще кілька студентів побачили двох чоловіків у цивільному, які повідомили, що всі призначення скасовано. Всіх цьогогорічних випускників з відділу перської мови та пушту направляли до Афганістану працювати перекладачами. Потім на співбесіді двоє полковників — блискучих, охайних, ввічливих, типових штабістів — нагадали, що всі студенти підлягають призову на військову службу. От їх і беруть в армію. 12 липня їх доставили літаком у Кабул і приставили до афганських підрозділів — працювати разом із советськими військовими радниками. Вони ходили в афганській формі й так само, як радники, отримували більше, ніж советські офіцери з однаковим званням. Кісельова із ще п'ятьма перекладачами поселили в новому мікрорайоні, в квартирі з трьома ліжками, погано обставленій і ледве добудованій. У кімнатах була бетонна підлога, а на металевих каркасах ліжок не було матраців, подушок і ковдр. Кісельову вдалося роздобути ковдри й матраци в місті. Меблі їм усім доводилося діставати самим¹⁸.

Ще одним новоприбулим був Андрей Грешнов. Він сподівався довчитися в Кабулі, але ще не склав іспиту з історії КППС — обов'язкового для тих, хто їде за кордон. Він насилу склав іспит і таки поїхав до Афганістану після короткого курсу адаптації советських

громадян, які їдуть за кордон, в інституті Азії та Африки МДУ. Проте замість сподіваного подальшого навчання йому жорстко сказали, що тепер він працюватиме перекладачем в афганській армії. У разі відмови його виключать з університету. За два тижні, навіть не склавши випускних іспитів, він летів аеропланом до Кабула. Приземлившись, Грешнов зрозумів, що фарсі, яку він вчив в університеті, має дуже мало спільного з дарі, якою говорили кабульські вулиці. Він навіть не розумів, про що говорять працівники аеропорту. Зрештою він опинився в одній квартирі з Кісельовим¹⁹.

Жінки

Жінки їхали на афганську війну з багатьох причин. Якщо вони були військовими, їх просто туди призначали, хотілося їм чи ні. У 1980-ті роки жінки становили трохи більше 1,5% всіх советських збройних сил²⁰. На відміну від жінок, які під час Другої світової літали на бойових літаках, служили танковими командирами і снайперами, ці жінки працювали в штабі архіваріусами, шифрувальницями й перекладачами на базах МТВ в Пул-і-Хумрі та Кабулі, у фронтових шпиталях лікарями та медсестрами. Жінки з цивільними професіями почали приїздити 1984 р. і працювали за контрактом секретарками, полковими бібліотекарками, продавчинями магазинів для військослужбовців, у пральнях, у Воєнторзі (мережі військових крамниць). Командир 66-ї окремої мотострілецької бригади в Джелалабаді навіть знайшов собі машиністку, яка ще й стригти вміла²¹.

Ці жінки-добровольці приїздили з різних причин. Лікарі й медсестри йшли працювати до військових шпиталів та медпунктів через чуття професійного обов'язку. Дехто з них доглядав поранених

під час бою, як їхні попередниці у Другу світову, і зіткнувся з жахливими ранами вже в перші дні²². Хтось приїздив із приватних причин: не склалося в особистому житті або вкрай були потрібні гроші. В Афганістані їх регулярно безкоштовно годували й платили подвійну зарплатню²³. Хтось ішов у пошуках пригод: служба на цивільній посаді в советській армії за кордоном була одним з небагатьох способів подорожувати для незаміжніх жінок без корисних зв'язків. На відміну від жінок на військовій службі, цивільні завжди могли розірвати контракт, коли їм не подобатиметься в Афганістані, й уже за тиждень повернутися до Советського Союзу.

Лена Мальцева, дев'ятнадцятирічна студентка медичного інституту в Таганрозі, поїхала з щирого чуття ідеалізму і через бажання пригод, щоб зробити свій внесок у допомогу батьківщини афганському народові. 1983 р. вона написала в «Комсомольську правду», що дівчата й хлопці з її школи хотіли себе випробувати й загартувати. «А ще ми всі хотіли готуватися захищати Батьківщину — вибачте за пафос, але по-іншому в мене сказати не виходить... Чому я хочу туди просто зараз? Ну, це може видатися дурницею, але боюся, що я не встигну в Афганістан вчасно. Там зараз важко, триває непроголошена війна. Колись я стану вчителькою. Але, щиро кажучи, я ще до цього не готова. Вчити інших можна, коли сам маєш трохи життєвого досвіду. Як ви думаєте, я буду там корисна? (І знову пафос, але що мені ще казати?) Я хочу допомагати народові тієї країни й нашим співвітчизникам, які вже там»²⁴.

Як і призовники, жінки-добровольці проходили через місцевий військкомат. Багато з них мріяло поїхати в Німеччину, але там було небагато вакансій, і офіцерам військкоматів треба було виконувати квоти щодо Афганістану. Тому жінок проханнями й погрозами вмовляли їхати саме туди.

Хоча жінки й не воювали, але інколи такі потрапляли під кулі. Сорок вісім цивільних службовців і чотири прапорщики загинули на війні — хтось від ворожої кулі, хтось випадково, хтось через хворобу²⁵. 1350 жінок отримали державні нагороди за службу²⁶. Дві з трьох жінок, що загинули, коли 29 листопада 1986 р. над кабульським аеропортом збили АН-12, летіли на свою першу зміну в Джелалабад. Одну взяли на службу в ССРСР шістнадцять днів тому, другу — шість днів тому²⁷.

Жінок, як і солдатів, спершу везли в розподільний центр у Кабулі, допоки вирішать їхню подальшу долю. Деякі рішучі жінки так змудилися чекати, що брали ініціативу в свої руки. Двадцятидворічна Светлана Рикова сіла на літак із Кабула в Кандагар, а потім переконала пілота доставити її в Шинданд, на велику повітряну базу в західному Афганістані. Там їй запропонували роботу в офіцерській їдальні. Вона відмовилася й чекала, поки з'явилася вакансія помічника директора фінансової служби. Там вона й працювала з квітня 1984 до лютого 1986 р.

Самотній матері Татьяні Кузьміній було трохи за тридцять. Спершу вона працювала в Джелалабаді медсестрою, а потім їй вдалося влаштуватися в БАПЗ (Бойовий агітаційно-пропагандистський загін), тобто у відділ воєнної агітації та пропаганди. Татьяна була там єдиною жінкою, вона розносила їжу, ліки й пропаганду в гірські села довкола Джелалабада, влаштовувала концерти, допомагала хворим і матерям з новонародженими. Напередодні остаточного повернення до Советського Союзу її втопили в гірській річці, коли вона була на завданні з законом. Тіло знайшли через два тижні²⁸.

Ліля, кваліфікована друкарка в штабі одного з советських військових округів, отримувала не досить грошей, щоб дотягнути до кінця місяця, і збирала пляшки. Купити зимовий одяг їй так само було

не по кишені. У 40-й армії дівчину добре годували й вона мала теплий одяг — хоч і не вірила, що це можливо²⁹.

Багато з них виходило заміж часто ще під час перебування в Афганістані, хоча спершу могли й не мати такого наміру. Одна пояснила: «Всі ми, жінки, самотні й нещасні. Спробуйте прожити на сто двадцять рублів цілий місяць, так, як я живу, надто якщо хочете пристойно вдягатися і раз на рік мати добру відпустку. Люди кажуть: "Туди їдуть, щоб заміж вискочити". І що в цьому поганого? Навіщо заперечувати очевидне? Мені тридцять два роки, і я не маю чоловіка»³⁰. Шлюб можна було офіційно зареєструвати в Кабулі, у советських органах влади. Молода пара з 66-ї окремої мотострілецької бригади в Джелалабаді загинула під вогнем гранатомета дорогою до аеропорту зразу після того, як покинула гарнізон. Наташа Глушак зі своїм нареченим, офіцером бригадної роти зв'язку, з'їздили в Кабул і зареєстрували шлюб. Верталися вони БТР-ом замість летіти літаком. В'їжджаючи в Джелалабад, панцерник підірвався на міні з дистанційним керуванням. Знайшли тільки верхню половину тіла Наташі³¹.

Чоловіків було набагато більше, ніж жінок, і ставилися вони до слабкої статі по-різному. Полковник Антоненко, командир 860-го окремого мотострілецького полку, розповів: «У полку було сорок чотири жінки: медсестри, асистентки в лабораторіях на станції очищення води, офіціантки, кухарі, директор ідальні, продавці. У нас не було банку крові. Коли полк воював, жінки інколи ділилися кров'ю з пораненими. Це справді було... Наші жінки — незрівнянні й варті найвищих похвал»³².

Про важливу роль медсестер і лікарів ніхто не сперечався. Одна з медсестер пригадує, що коли солдати принесли пораненого, вони певний час не йшли, сказавши: «Дівчатка, нам нічого не треба,

можна ми просто посидимо коло вас?» Ще одна медсестра пригадала, як хлопець, товариша якого розірвало на шматки, без упину розповідав їй про це³³. Телефоністку кабульського готелю, яка поїхала на один гірський пост, де солдати могли нікого не бачити цілі місяці, командир попросив: «Дівчино, може, ви знімете кашкета? Я не бачив жінок цілий рік». І всі солдати вийшли з траншей, щоб тільки глянути на її коси. «Тут, на батьківщині, — казала згодом одна з медсестер, — у них є мами, сестри й дружини. Тут ми їм не потрібні — але там вони говорили нам слова, які звичайно ви не скажете нікому»³⁴.

Виписавшись із Центральної інфекційної лікарні в Кабулі, де його лікували від суміші тифу, холери й гепатиту, молоденький офіцер почав зустрічатися з медсестрою, яка за ним доглядала. Від заздрості товариші-офіцери зі злістю казали йому, що то відьма. Вона малює портрети коханців і вішає на стіну своєї кімнати. Трьох його попередників уже вбили в бою. Тепер почала малювати і його. І солдат уже майже піддався забобонам. Але портрета вона не скінчила, і його лише поранили, а не вбили. «Ми, солдати, на війні були дуже забобонні», — з жалем пояснив він. Солдат загубив свою медсестру після афганської війни, але теплі спогади лишилися назавжди³⁵.

Після війни медсестри не отримали ніякого офіційного визнання за свою працю. Александр Хорошавін, що служив у 860-му окремому мотострілецькому полку в Файзабаді, довідався про ганебний факт: за двадцять років, що минули після війни, Людміла Міхеєва, полкова медсестра в 1983–1985 роках, за службу в Афганістані не отримала ніяких пільг, які давали навіть найнепомітнішим ветеранам³⁶.

Чоловіки часто чинили на жінок нестерпний моральний тиск, використовуючи як погрози, так і лестоці. Багато ветеранів згадували про жінок з огидою, називаючи їх «чекістками», маючи на

увазі, що вони продавали себе за чеки — спеціальну валюту советських солдатів в Афганістані. Дехто погоджувався, що жінки, які пішли в Афганістан працювати лікарями й медсестрами, зробили це зі шляхетних мотивів. Але здебільшого чоловіки зневажали секретарок, бібліотекарок, продавщиць чи праль. Усі вважали, що жінки з такими професіями поїхали в Афганістан шукати чоловіка і грошей.

Жінок такі наклепи завжди обурювали. Вони вдавалися до кількох тактик захисту. Інколи приймали одного «захисника», щоб інші не підступали³⁷. Багато генералів Другої світової війни, приміром, Рокосовський і Жуков, мали ППД — похідно-польових дружин, які мандрували разом з генералами. Тепер ця традиція відродилася: її надзвичайно чутливо змальював Андрей Дишев у романі «ППЖ» про медсестру-добровольця Гулію Карімову та її коханця капітана Герасімова³⁸.

На думку військового перекладача Валерія Ширяєва, такі факти представляли російську соціальну реальність: багато чоловіків походило з провінції, і жінка для них була жертвою чи іграшкою для побоїв. Але принаймні в Афганістані представники партії обачно не втручалися у людські взаємини так, як удома. Суперечки й напруження були неминучі: «Що менший гарнізон, то менше там жінок і більша конкуренція — часто це призводило до сутичок, дуелів, самогубств і пошуку смерті на війні»³⁹.

Не всі советські жінки в Афганістані прилетіли туди служити Советському Союзові. Деякі приїхали як дружини афганців, часто студентів, із якими зустрічалися на батьківщині. Галіна Маргоєва була дружиною інженера Хаджі Хусейна. Вона з чоловіком лишалася в Кабулі під час усіх змін режиму, жахів громадянської війни, талібських спустошень — жили в мікрорайоні біля житлобудівного об'єднання неподалік від аеропорту. Таня була

дружиною Нігматулли, афганського офіцера, що вчився в ССРСР і одружився, незважаючи на спротив родини нареченої та свого начальства. Перша їхня дитина народилася в Мінську. За п'ять років його перевели в Кабул, потім у Кандагар, а далі в Герат. Він служив, незважаючи на зміни режиму: був офіцером з політичних питань у дивізії за Наджібулли, у бригаді моджахедів і знову в дивізії Талібану. Таня була з ним весь час. Вона носила чадру, вчила фарсі, але лишалася атеїсткою. Коли трьох братів Нігматулли вбили, вона взяла дев'ятьох сиріт і виховувала їх разом зі своїми дітьми⁴⁰.

Життя і смерть у Кабулі

Комендантська година в Кабулі починалася о восьмій вечора, здебільшого в місті не можна було почуватись у безпеці, а вночі постійно лунали постріли. Моджахеди інколи влаштовували напади в Кабулі, незважаючи на посилене патрулювання, поліцію і бронетехніку на вулицях. У січні 1981 р. вони підібралися близько до вілли головного радника у посольському кварталі й пусkali набої з гранатомета. Того ж дня вони напали — проте невдало — на головну електростанцію за сорок кілометрів від Кабула. Наступного дня вибухи пролунали у великому кінотеатрі та радянській книгарні. Протягом кількох днів в інших великих містах сталося понад двісті терористичних актів⁴¹. 1983 р. від вибуху бомби в ідальні Кабульського університету загинули дев'ять громадян ССРСР, серед них — жінка-професор⁴².

Люди завжди ходили зі зброєю, в кожному будинку був озброєний охоронець. Але незважаючи на це, столицю вважали за досить безпечне місце, щоб високопосадовці та військові радники могли

привозити туди родини і дружин. Рівень життя час-то був вищим, ніж удома. Здебільшого люди жили в мікрорайоні, платили їм добре, пошта ходила вчасно. Діти вчилися в посольській школі, яка працювала в три зміни, щоб усі могли відвідувати уроки, і все одно вона була переповнена. У посольстві та будинку культури можна було дивитися нові со-ветські фільми.

Асортимент товарів у крамниці при посольстві був обмежений, і дружини офіцерів могли купувати лише товари, які відповідали рангові їхніх чоловіків. Тому вони здебільшого ходили на місцевий базар у старому мікрорайоні, — на «парваністку» — русифіковану назву від слів *парва ніст* — «не переймайся». Тут вони могли знайти західні товари й одяг, якого ніхто з них не бачив удома. Частину тих речей надсилали західні організації в рамках допомоги афганській бідності. Жінки немилосердно торгувалися за ношені джинси, куртки й сукні, не звертаючи уваги на погрози влади вислати їх назад у ССРСР, якщо вони й далі це купуватимуть. Зайве казати, що такі погрози не мали сподіваних наслідків⁴³.

Із загостренням ситуації в країні для советських жінок в Афганістані ставало все більше заборон. Після багатьох убивств у Джелалабаді жінкам заборонили виходити на вулицю без озброєного супроводу. Станом на 1986 рік ця заборона поширилася навіть на центри великих міст, таких як Кабул. Але спокуси афганських базарів, західні товари й гарний одяг були речами, проти яких важко встояти. Найвідважніші й найбезвідповідальніші пробиралися на базари, незважаючи на перепони. Дехто сподівався, мовляв, якщо мовчати, коли ходиш базаром, то тебе можуть прийняти за західного місіонера, яких — як вони оптимістично вірили — моджахеди не вбивали⁴⁴.

Моджахеди ніколи не полювали на радників навмисне, але серед них теж траплялися жертви.

Євгеній Охрім'юк був геологом, що приїхав до Афганістану в 1976 р., у віці шістдесяти трьох років. Тоді геологи були серед перших советських радників у цій країні. Охрім'юк очолював геологічну партію, яка шукала природні ресурси, зокрема природний газ. З початком війни проводити роботу у віддалених провінціях стало складно, і він з товаришами працював поблизу Кабула, шукаючи воду й будматеріали.

18 серпня 1981 р. Охрім'юк виїхав з мікрорайону службовою машиною з водієм на місце роботи, що було на відстані приблизно однієї милі. Але так туди й не доїхав. Згодом росіяни дізналися, що сталося. Охрім'юк погодився, щоб водій підвіз кількох своїх родичів. Це була пастка. Двоє чоловіків взяли Охрім'юка в полон, щоб потім обміняти на брата одного з місцевих партизанських командирів, яких захопила афганська армія. Охрім'юк написав своїм, що викрадачі пішки вели його п'ять днів до схованки в горах і попросив вертоліт, який би його забрав після обміну. На лихо, брата того командира вже вбили. Були тривалі перемовини про викуп, але вони скінчилися безрезультатно. Після того, як Охрім'юка тримали вже рік, французька комуністична газета «L'Humanité» написала, що його стратили. Дружина попросила, щоб на одному московському цвинтарі йому поставили пам'ятник. Їй відмовили⁴⁵.

Алексей і Маріна Муратови вперше побували в Афганістані 1970 р., бо їм украй потрібні були гроші. У Москві вони обоє працювали молодшими науковими співробітниками в університеті, мали двох синів і сподівалися на допомогу батьків Олексія. У Кабулі Олексій читав лекції в Політехнічному університеті, а Маріна працювала секретаркою. Країна і люди їм сподобалися, і тому подружжя лишилося на три роки.

Потім настала війна. «Ми від самого початку зрозуміли, — згадувала Маріна, — що інтервенція

була злочиноm. Повернувшись до Афганістану восени 1981 р., ми постійно соромилися. Нам було соромно за свою країну, яка сюди послала солдатів, щоб убивати й бути вбитими». Цього разу вони обоє викладали в Політехнічному інституті. Маріна допомагала готувати афганських студентів, які збиралися їхати в Советський Союз.

Подружжя звикло до війни — постійних пострілів, перерв у електропостачанні, сну з автоматом під ліжком — і до незручності життя в советській громаді, де тебе могли вислати додому за найменше порушення, зняти і де їхній безпосередній начальник не любив афганців та багато пив.

Пересування радників та їхніх родин, які жили коло Політехнічного інституту, суворо контролювали. Сигналом тривоги були випущені ракети, три довгих черги з автомата й удари в шматок рейки біля караульного приміщення. Відповідальні за самооборону на місцях займали позиції. Інші ховалися. Світло в квартирах треба було вимикати. Про відбій тривоги сигналізували окремими ударами в рейку, повідомляли безпосередньо або по радіо. Усі радіоприймачі в квартирах не можна було вимикати.

Політехнічний інститут обстрілювали регулярно, і жителі шукали бомби й пастки під столами та в кутках. Якось Маріна знайшла вибуховий пристрій, замаскований під електричний ліхтарик, але, на щастя, він не вибухнув. Їй рідко доводилося бути свідком стрілянини, хоча вона й бачила, як працівника посольства застрелили біля магазину, коли він забирав сина зі школи. Хлопчик сидів біля тіла сорок хвилин, поки його забрали.

Наприкінці третього року в Афганістані Олексій з Маріною пішли в магазин. На виході з Політехнічного інституту вона помітила, як дивно на неї дивиться один з молодих афганських охоронців, і подумала, що він, певно, вживав наркотики.

Повертаючись до інституту, вона впала й лише потім зрозуміла, що той охоронець у неї стріляв. Алексей лежав біля неї. Він помирав. Маріні зробили десять операцій, щоб урятувати ногу. Її афганські студенти приходили щодня; один навіть привів свого батька з північного міста Мазарі-Шаріф, щоб той за неї молився⁴⁶.

Життя і смерть у провінціях

Працювати у провінціях було важче й небезпечніше, ніж у Кабулі. Радникам доводилося їздити постійно замінованими дорогами. На одну групу комсомольських радників із Кабула напали з засідки, одну жінку вбили. У Гераті радникам категорично забороняли подорожувати чимось іншим, крім бронетехніки, проте її часто не було під рукою, і всі їхали звичайним транспортом. Броня може врятувати від куль, але не від дорожніх мін. Хоча в Гераті таки була одна перевага. Якщо закінчувалась горілка, можна було послати спецпосланця до Кушки на базу матеріально-технічного забезпечення (МТЗ) — лише за три години їзди.⁴⁷

Крім небезпеки, робота в регіонах спричиняла депресію. У провінції Логар радники побачили, що кабульський режим не підтримують у жодному селі. До школи там ходили лише 2,5 відсотка дітей⁴⁸.

У 1984–1986 рр. Александр Юр'єв був у Кандагарі — він потрапив туди з власної волі, коли його попередника, Грішу Семченка, важко поранили.

Стан міста він описав у щоденнику: «Кандагар — гарне місто. Щоправда, половина його зруйнована, вулиці й будинки лежать у руїнах, а ті, які вціліли, побиті осколками снарядів і кулями. Їздити тут украй небезпечно: з зеленої зони за містом стріляють повстанці, влаштовують засідки в самому

місті. Усі ходять зі зброєю наготові. Найгірше те, що ми контролюємо лише два з шести міських районів. Решту чотири захопили повстанці, й дорога, якою ми мусимо їхати, проходить через ці території»⁴⁹.

Юр'єв писав додому радісні листи: «У мене все добре. Живу на заміській віллі, яку будували американці. Робота тут з восьмої-дев'ятої ранку до другої години дня. Часом буває по два-три вихідних щотижня». Ці лагідні рядки не брехали. Вони просто маскували дійсність. Віллу справді будували американці, які споруджували місцевий аеропорт. Але води, світла й опалення там не було. Віллу кілька разів на день обстрілювали. «Під час обстрілів між тобою і вулицею має бути дві стіни. Лежи на підлозі у бронезилеті й шоломі та молися, щоб не було прямого влучання в стелю». Від вілли до Кандагарського управління місцевого комітету ДОМА, де працював Юр'єв, було кілька кілометрів. Дорогу завжди мінували, і щотижня на ній хтось підривався. Щоранку танк-тральник прибирав міни. Уздовж дороги ставали советські солдати, і нею можна було безпечно їхати. Потім солдати йшли додому, і дорога знову потрапляла до рук повстанців. Тому Юр'єв мусив дістатися додому до другої години дня. Якщо поблизу тривав серйозний бій, краще було взагалі не виходити з дому — і це зараховували як вихідний день, але війна тривала також і в будні. Знову запис зі щоденника Юр'єва: «Війна тривала 10 та 11 серпня [1985 р.]. Багато трупів і поранених. Ми відкрили філію Інституту молодих робітників центрального комітету ДОМА... На зборах виступив товариш Ханіф. Він сказав, що філію відкривають у розпалі війни, бо вона потрібна, оскільки молоді треба вчити теорію революції й використовувати знання під час революційної боротьби. Я провів для студентів першу відкриту лекцію просто на вулиці: "Місце й роль ДОМА в політичній системі афганського суспільства"»⁵⁰.

Радники могли цілими тижнями не чути російської мови. Не всі витримували таку нервову напругу. «Як можна описати умови, в яких ми жили? — розповідає Александр Гавря, що воював з жовтня 1982 до жовтня 1985 р. і з квітня до листопада 1988-го. — Візьмімо, наприклад, Чагчаран у провінції Гор. Він був далеко в горах, і всі вертольоти, які туди летіли, збивали. Тому ми мусили рухатися озброєною колоною, яка пробивала собі дорогу. Якось я там був і зайшов до нашого радника Саші Бабченка, аж раптом почув, як хтось гучно й страшно завиває з того боку стіни — чисто тобі тварина. Я потягнувся за пістолетом. «Не хвилюйся, — сказав Саша, — це радник з іншого відділу. Він щовечора напивається і виє. Скоро хлопці його втихомирять»⁵¹.

Уночі повстанці контролювали села, а вдень могли цього й не робити. З селянами важко було ефективно працювати. І звичайно, ніякого пролетаріату, майже ніякої промисловості в країні. Тож радники розбудовували місцеві партійні й молодіжні осередки, допомагали школам і створювали дитячі літні табори. Якось гість із Советського Союзу розповів у місцевій школі, як советські діти допомагали старшим воювати з німцями і сипали пісок у кулети й цистерни. Слухачі зразу нашоростили вуха. Командир дивізії розлютився: «Не підпускайте цих балакунів до мене на постріл із мого пістолета!»⁵²

Юсуф Абдулаєв, ще один радник із питань молоді, звітував про подорож провінціями в червні 1981 р.: «Ситуація тут складна. У руках народної влади (Кабульського режиму) — лише регіональні центри... Усі спрямовують свої зусилля на боротьбу з повстанцями. Після спроби відкрити школу вони переламали руки й ноги чотирьом дітям. До советських громадян і російських солдатів тут ставляться з гострою ворожістю — і винні в цьому часто самі солдати. Бунтівники спалили колону з вісімнадцяти

машин із харчами, які солдати замовили для продажу. Тут нема нікого з афганської армії та народної поліції. Воюють наші солдати й кілька загонів *малиші* (міліції захисту революції) з місцевих жителів. Повстанці залякують місцевих і штрафують родини колаборантів з владою на двадцять чи сорок тисяч афгані [афганська валюта]»⁵³.

У лютому 1982 р. Абдулаєв засмутився ще більше. У провінції Фарах було понад сто шкіл. Працювало з них близько десяти. З понад двадцяти однієї тисячі дітей шкільного віку до школи ходили тільки чотири тисячі. Не працював жоден із п'ятдесяти одного кооперативу. У місцевій комуністичній молодіжній організації панував безлад, вона налічувала не більш як двісті членів. Поблизу діяло понад сорок загонів повстанців: середній їхній вік був тридцять років. Абдулаєв усе-таки вірив: люди вважають, що урядовий терор і жорстокість пішли на спад після встановлення режиму Бабрака, і загони дискредитують себе такою поведінкою. Але народ лишався обережним. За кілька місяців Абдулаєв відрепортував із Хоста: ніхто не згадує Бабрака Кармаля, крім одного афганського офіцера, що закричав «Смерть Кармалю!» на політичному мітингу свого артилерійського полку.

За Герат, де все почалося, воювали протягом усієї війни. Моджахеди контролювали старе місто, а уряд і росіяни — передмістя й головну дорогу, яка йшла довкола них. Советські радники жили в готелі «Герат», збудованому кілька років тому на околиці, дорогою до аеропорту. Він був популярним серед туристів. Тепер готель перетворився на маленьку фортецю: мішки з піском на балконах, БТР і мінометники на вході й солдат у бронезилеті замість портьє у ліvreї. Пожилцям готелю радили їздити з броньованим конвоем — навіть у місті.

У червні 1981 р. один із комсомольських радників,

Гена Кулаженко, виїхав з аеропорту до готелю. Конвою поблизу не було, тому він узяв таксі — «Тойоту». До готелю він не доїхав.

Його колеги з Кабула не одержали допомоги від советського військового і цивільного керівництва й самі поїхали в Герат — з'ясувати обставини. Їм вдалося відшукати «Тойоту», пробиту кулями. Місцевий мулла сказав, що знає, де могила Кулаженка. Вони вирушили під охороною танка і двох БТР-ів, що застрягали у вузьких вуличках кишлака. Мулла підвів їх до могили, але викопане тіло вже наполовину розклаталося й не було схоже на Кулаженка. Потім вони потрапили в засідку. Згодом один із повстанських загонів поширив листівку, де було написано, що Кулаженка стратили й таємно поховали⁵⁴.

Це були перші чотири жертви серед комсомольських радників. Потім у 1984 р. від раку крові помер Ніколай Серов, Азора Абдукадірова вбили під час бомбардування, Александр Бабченко загинув у 1987-му, незадовго до того, як міг вертатися додому.

Ніколай Комісаров був комсомольським працівником із Казані. У 1982 р. його відправили у Файзабад. Крім нього, там жили ще вісімнадцять радників, четверо військових і цивільні. Для всіх зняли квартири в місті. Комісаров відповідав за одинадцять кишлаків, куди він, неозброєний, постійно їздив разом зі своїм перекладачем-таджиком — працювати з молоддю. Одним із їхніх досягнень було те, що вони переконали школу для місцевих дівчаток відмовитися від чадри. Крім цього, в них були й інші завдання: збирати розвіддані й допомагати в заснуванні місцевих організацій самооборони⁵⁵.

Дізнавшись, що весь старший клас у його школі переконали перейти на бік повстанців, Комісаров узяв військового водія й поїхав з'ясувати обставини. Кишлак стояв далеко за містом, і туди було небезпечно їхати без броньованого ескорту. Йому

на допомогу вислали два бронетранспортери. Але він обійшовся без допомоги. Капітан Ігор Морозов пригадує: «Проїхавши півдороги, ми побачили його машину. Солдат, пополотнілий від того, що пережив, судомно вчепився в кермо. Комісаров сидів поряд із ним і навіть намагався жартувати. Що він казав школярам — ніхто не знає, але жоден із них не приєднався до повстанців. Йому оголосили цілком заслужену догану за порушення дисципліни»⁵⁶.

Вячеслав Некрасов приїхав зі Свердловська (Єкатеринбурга), де працював токарем і майстром на заводі, відслужив в армії і вчився у Вищій школі комсомолу. 1982 р., коли він працював першим секретарем місцевого комітету комсомолу, його обрали для поїздки в Афганістан і роботи радником у справах молоді. Йому було двадцять вісім років.

Батькам він сказав, що їде до Монголії — так тоді говорили всі. Рік попрацює і їх до себе забере. Щоб версія видавалася переконливою, він купив монгольський словник.

Некрасов та його перекладач, Додіхудо Сайметдінов вилетіли до Кабула в жовтні 1982 р. Місто виявилось значно складнішим і ближчим до західного типу, ніж їм розповідали. У листопаді їх послали працювати в провінцію Фар'яб на півночі країни.

Тамтешнє начальство дозволило Некрасову діяти на власний розсуд. Згідно з одним із проектів, група молодих керівників мала поїхати до ССРСР і подивитися, як там живеться мусульманам. Некрасов і Сайметдінов з неабиякими труднощами переконали місцевого муллу поїхати разом з ними. Їхні зусилля не минули марно: повернувшись, мулла із захватом розповідав про свій візит у гучномовці муедзинів.

Прилетівши в Кабул, Некрасов узявся за пересувний кінотеатр з індійськими, советськими та афганськими фільмами й знайшов трьох афганських

операторів. Літаком вони полетіли до Фар'ябу й мандрували провінцією. Фільми охоче дивилися навіть у ворожих кишлаках. Команда Некрасова не брала грошей за квитки, поставивши лише дві умови: тиждень перед кінопоказом у кишлаці не мало бути пострілів і, йдучи в кіно, зброю треба залишати надворі. За іронією долі, одним з найпопулярніших фільмів був комедійний трилер «Біле сонце пустелі» — про війну в 20-х роках проти повстанців у Середній Азії — повстанців, етнічно близьких із афганцями.

Як і всі цивільні радники, Некрасов час від часу брав участь у воєнних операціях. Але його зв'язки часто давали змогу домовлятися про перемир'я з місцевими партизанськими ватажками, рятуючи таким чином життя мирних жителів і солдатів⁵⁷.

З 1986 р. кількість фахівців та радників зменшувалася, оскільки мета модернізації афганського суспільства, його політичної та економічної системи здавалася дедалі недоступнішою. Це дуже розчарувало людей, які ризикували життям і здоров'ям заради доброї справи.

Коли солдатів після повернення до ССРСР питали, як їм вдалося вижити серед тих жахів, багато з них зрозуміли, що полюбили Афганістан. «Ми не виживали — ми жили. Ми жили повноцінним життям. Усе було цікаве, кожен день був насиченим», — писав Вячеслав Некрасов. «Звісно, ми були молоді, безтурботні, швидко знаходили друзів. Минуло вже понад десять років, а ми й досі немов брати»⁵⁸.

Служба

Навіть коли їх відправляють воювати, солдати більшості армій воюють мало. Вони тиняються без діла, бурчать, бо незадоволені офіцерами, сержантами й тупістю військової машини загалом, відмазуються від зайвих обов'язків, крадуть харчі, намагаються дістати випивку, без упину говорять і думають про жінок (окрім як у бою, де їхні голови зайняті іншим), хвастаються й затівають парубоцькі забави, що інколи переходять у хуліганство. Усі ці беззмістовні забавки, які британці називають «солдатчиною», мають один неоціненний побічний ефект. Вони зміцнюють почуття дружби, без якого важко обійтись в бою¹.

Солдати 40-ї армії мало чим не відповідали цьому опису. Вони жили в примітивних і шкідливих умовах, мерзли взимку, спливали потом улітку, майже не маючи благ цивілізації й жіночого товариства. Їли погану й нездорову їжу. Хворіли на епідемічні хвороби. Терпіли знущання офіцерів, сержантів і «дідів». Відпусток ніхто не давав — хіба якщо треба було їхати на похорон близького родича. Але всі витримували труднощі з віковою стоїчністю російських солдатів і хотіли воювати за своїх товаришів, навіть коли війна вже втратила будь-який сенс.

Призовники

Попри всю неохоту, більшість советських юнаків вважали службу в армії неминучим етапом дорослішання. Ідеали патріотизму, обов'язку, провідної ролі Комуністичної партії та советського життя втовкмачували в їхні голови з дитинства. Деякі з цих ідеалів вони засвоїли.

Призовники служили два роки. Щороку призов до армії відбувався у два великі етапи, навесні й восени. За традицією, яка прийшла ще з царських часів, усім голили голови. Після місячного навчання призначених для служби в Афганістані направляли на тримісячний «карантин» — до навчальних таборів у республіках Середньої Азії, де умови були подібні до афганських. Тому солдати весняного призову потрапляли в Афганістан лише в серпні. Там служили двадцять місяців, хоча командири могли затримувати — і таки затримували — солдатів, які підлягали демобілізації, до прибуття наступних².

Призовники з вищою освітою, медичною чи іншими потрібними кваліфікаціями служили на відповідних своїй освіті посадах або проходили піврічне навчання в ССРСР і ставали сержантами-водіями чи автоматниками. Такі служили в Афганістані півтора року. Здібні солдати ставали сержантами за рік чи півтора. Усі повноваження належали їхнім командирам, які могли понизити сержанта у званні через погану службу³.

Попри всю секретність операцій, батькам скоро стало відомо, де служать їхні діти. Грошовиті та впливові батьки з Москви, Ленінграда чи країн Прибалтики постійно давали хабарі у військкоматі, щоб звільнити свою дитину від армії⁴. Щойно почалася війна, їхні зусилля потроїлися. Тому хлопці, які воювали, походили з села чи робітничих родин. Коли 1986 р. проводили опитування серед півтори

тисячі солдатів, з'ясувалося, що дві третини з них походили з сіл і робітничих родин без освіти — і це тоді, коли дві третини населення жило в містах. Майже чверть солдатів була з неповних сімей. Не було жодного призовника з партійної, бюрократичної чи військової еліти. Військовий історик генерал-полковник Кривошеев саркастично зауважив, що пора відновити «стару романтичну назву збройних сил — Робітничо-селянська Червона армія»⁶.

Інколи керівники навіть не розповідали призовникам, куди їх направили служити — просто наливали горілки, щоб пом'якшити удар⁷. Навіть якщо призовники знали, куди їдуть, родинам вони мусили казати лише те, що будуть за кордоном. З часом ця заборона стерлася, але багато солдатів — приміром, радник із питань молоді Вячеслав Некрасов — намагалися зменшити занепокоєність родин, розповідаючи, що вони їдуть до Монголії. Здебільшого батьків було складно одурити: на перший заспокійливий лист додому батько Владіслава Тамарова відповів, що батьки не дурні й чудово знають, де він служить⁸.

Напередодні вильоту Андрій Пономарьов був на параді з іншими призовниками. Їм сказали: хто не хоче в Афганістан — три кроки вперед: такі служили б у Советському Союзі. Проте ані Пономарьов, ані хтось інший не вийшов: їм було соромно й страшно через можливе покарання. Пономарьова відправили до 860-го окремого мотострілецького полку в Бадахшані на північному сході Афганістану⁹.

У травні 1985 р. Віталія Кривенка та інших призовників потягом і літаком везли близько чотирьох тисяч кілометрів — з рідного Казахстану на навчальну базу під Ленінградом. Після прильоту їх послали до лазні, дали дві години, щоб підігнати нові мундири, і зразу почали навчати. Стандартне навчання для піхоти — марш-кидки, польові вправи, стрільба, навчання, політграмота і фізкультура — було дуже

складним. З сержантами теж велося нелегко. Але коли дійшло до справдешнього бою, Кривенко зрозумів, що його вчили не дарма: він став хорошим солдатом.

Проблеми

І в советській, і в царській армії з солдатів знущалися. Але усталений ритуал такого знущання, «дідівщина», виник наприкінці 1960-х. Російські коментатори називають багато причин виникнення дідівщини.

Армія з призовників була деморалізована й надто велика. Солдатам не було чого робити. Багато призовників не відповідали вимогам для керування складною технікою. Деяких солдатів забирали з в'язниць, і вони приносили жорстокі ритуали злочинного світу.

За цією системою останні півроку перед демобілізацією солдат був «дідом». Новоприбулих примушували прибирати казарми, доглядати обмундирування «діда», купувати йому цигарки в крамниці й красти харчі на кухні. Їх ритуально залякували й били, часом доходило до серйозних травм. Здебільшого солдати витримували це все й тішилися думкою, що колись і вони стануть «дідами». Були й такі, що не витримували, тікали, калічилися чи накладали на себе руки.

Фізично й морально міцні солдати могли себе захистити, і «діди» їх не зачіпали. Кривенко був старший, ніж решта призовників, бо вже відсидів у в'язниці. Завдяки вікові та досвіду він здобув авторитет серед солдатів, і діди поводитися з ним обережно^ю. Сергій Нікіфоров був майстром з дзюдо і вгамовував своїх катів. Солдати з однієї країни чи області оборонялися разом. В одній з частин «дідів»

попередили: якщо з двома чеченськими солдатами, які там служили, щось станеться, помста буде нещадною¹¹.

Обставини залежали й від місця служби. Армія не брала не зовсім адекватних солдатів у ракетні війська, і тому дідівщини там було менше, так само, як у прикордонних військах КДБ, які виконували справжню роботу, елітних та десантних військах, де мораль солдатів була високою. Сергій Морозов, сержант 56-ї гвардійської окремої повітряно-десантної бригади, стверджував, що в них дідівщини не було, бо всі були заклопотані справами чи стомлені. Коли не було бойових операцій, усім хотілося поїсти й заснути¹².

В Афганістані система була милосерднішою навіть у мотострілецьких військах, бо там теж солдати виконували справжню роботу. «Діди» так само ганяли молодих, але на війні було складно тримати субординацію: свої тебе теж можуть убити, а в бою ніхто не буде з'ясовувати обставин смерті¹³. Тридцять три відсотки всіх злочинів у складі 40-ї армії в 1987 р. становили «військові знущання». За рік постраждало понад двісті солдатів, декого вбили, когось серйозно покалічили¹⁴.

Дехто з «афганців» стверджував, що, незважаючи на свої виразно негативні риси, дідівщина допомагала тримати порядок і дисципліну¹⁵. На фронті бували солдати вчили новачків доглядати за собою, виконувати накази й слідкувати за спорядженням. У перші місяці своєї служби Андрій Пономарьов не витримував знущань і, хоч і не зламався, відповзав плакати в куток після ритуальних розправ. Як і його товариші, він казав, що не використовуватиме таких методів, коли стане «дідом». Але без них годі було обійтися. Нові солдати переставали тебе поважати й не робили те, що їм кажуть. Тому Пономарьов почав працювати кулаками: за його словами, це був

єдиний спосіб втовкмачити свою думку в інші голови¹⁶. Він і його однодумці добре знали, що в інших арміях позитивний вплив, який тут приписували дідівщині, мав виходити від досвідчених професійних сержантів. Александр Гергель, сержант 860-го окремого мотострілецького полку, погодився, що дідівщина вже в'їлася у військову систему, і нічого не зміниться, поки в російській армії не буде професійних довготермінових військових.

Ще одна важлива відмінність 40-ї армії від її попередниць полягала в численних хворобах, яких досі не було в советській армії. Росіяни збудували в Афганістані сім військових шпиталів, але через постійне недофінансування там не було потрібного обладнання, персоналу, і тому вони не справлялися зі своїми завданнями¹⁷. Майже крах медичної служби в 40-й армії був одним із найгірших наслідків імпровізованості й нестачі коштів під час її введення до Афганістану. Один із лікарів евакуаційної станції висловився з особливою гіркотою: «Треба вдавати, що рятуєш людей. Але як їх рятувати, якщо нема ліків, нема бинтів — і навіть лікарів нема? Люди мруть від інфекцій, від хвороб, бо їм вчасно не допомогли. Начальство вважає, що рятувати можна одним уколом від шоку. Не можна! Коли дія уколу зникає, пацієнт відходить в інший світ, і ми вже нічим йому не допоможемо. Єдине, що в нас є, — алкоголь, але він теж не скрізь допомагає. Якби в нас було все, що треба, ми б рятували три чверті поранених, але маємо те, що маємо...»¹⁸

Можливо, він перебільшував. Але медики таки опускали руки — в боротьбі не проти ран, а проти інфекційних хвороб. Цифри дуже промовисті. Понад три чверті тих, хто служив в Афганістані, лежали в лікарнях. І лише одинадцять відсотків з них становили поранені. Решта 69% усіх, хто служив під час війни, мали серйозні хвороби: 28% хворіли на

інфекційний гепатит, у 7,5% був тиф, у решти — інфекційна дизентерія, малярія тощо¹⁹.

Військові підрозділи були недоукомплектовані через хвороби солдатів. Головною був гепатит. Солдати жартували: «У солдата — жовтяниця, в офіцера — хвороба Боткіна, а в генералів — гепатит». Були чутки, що деякі солдати уникали служби, просячи санітарів у лікарні дати їм сечу інфікованого пацієнта: якщо її випити, захворієш сам²⁰.

Наприкінці 1981 р. кожен четвертий солдат 5-ї гвардійської мотострілецької дивізії в Шинданді хворів. Командир, Борис Громов, його заступники й усі полкові командири захворіли відразу. Дивізія була небоєздатна. Будь-коли четверта (чи навіть третя) частина 40-ї армії хворіла. На піку епідемії одна медсестра обслуговувала трьохсот пацієнтів²¹.

Гепатит був не єдиною проблемою. Влітку 1985 р. патруль 66-ї окремої мотострілецької бригади в Джелалабаді напився води з джерела край дороги, повертаючись після завдання. За кілька днів троє захворіли на холеру. Більше половини бригади занедужало. Поширилися чутки, що воду навмисно отруїли «двоє європейців, одягнутих по-місцевому». Щоб запобігти подальшій інфекції, кажуть, що тіла спалювали — річ нечувана для православної країни²³. Хворих ізолювали за колючим дротом разом з лікарями та медсестрами. З Москви на допомогу прилетіли інші медики²⁴.

Ситуація в 40-й армії нагадувала становище британської та французької армій у Кримській війні: брудна вода, жаклива антисанітарія, брудні куховари, брудні їдальні, брудний одяг, бідний раціон. СРСР пишався кількістю лікарень і сиротинців, побудованих в Афганістані, але советські солдати заповнювали більше лікарень, ніж побудували. Що більша лікарня, то жакливіші були санітарні умови в ній: рівень захворювань на гепатит був найвищим

не на малих постах, а на базах, де з ним мало бути легше боротися. Советська медична служба за часів Другої світової війни ефективніше боролася з хворобами, ніж тепер.

Але за наших днів солдати мали одну важливу перевагу: могли евакуювати жертв із поля бою вертольотом. Один із очевидців-оптимістів казав, що дев'ять з десятих поранених отримували першу медичну допомогу за півгодини й були оглянуті лікарем не пізніше, ніж за шість годин²⁵. Солдати з гордістю евакуювали поранених і полеглих — навіть під обстрілом, ідучи на ризик подальших утрат. Занепад цієї традиції, за словами офіцера, який був і на афганській, і на чеченській війнах, став для нього доказом деградації, що відрізняла советську армію в Афганістані від російських солдатів у Чечні²⁶.

Побут

40-ва армія розміщувалася на чотирьох головних базах, на кожній з яких було по одній дивізії та кілька інших бойових підрозділів. 5-та гвардійська мотострілецька дивізія була в Шинданді біля Гільменда — там також містилася велика авіабаза. 201-ша мотострілецька дивізія розташовувалася на півночі в Кундузі. 108-ма мотострілецька дивізія була в Кабулі, згодом — на авіабазі в Баграмі. 103-тя гвардійська повітряно-десантна дивізія стояла в аеропорту Кабула. Менші підрозділи були розкидані по всій країні: бригади, відділені від своїх дивізій, окремі полки, окремі батальйони, загони спецвійськ і на численні застави. Застав було багато на півдні та сході — під вразливим пакистанським кордоном завдовжки тисяча вісімсот кілометрів під Кандагаром, Гардезом та Джелалабадом. Усі бази, навіть

столичні, захищалися від терористів мінними полями, колючим дротом і сторожовими постами.

На більших базах офіцери, медпункт і магазин були в «модулях» — одноповерхових фанерних зелених будиночках із ваннами, обкладеними плиткою. Проте штаб 108-ї мотострілецької дивізії на околиці Кабула й далі жив у незугарних фургонах на вантажівках²⁷. Решта — бідолашні молодші офіцери, рядові, кухня, їдальня, магазин, склад зброї — зазвичай були в наметах. Жінки мали окремі приміщення, які вони, щоправда, інколи мусили ділити з офіцерами, живучи за перегородкою, що, певна річ, не було непрохідним бар'єром для завзятих солдатів.

На кожній базі був військовий шпиталь чи евакуаційний пункт для поранених та дедалі більшої кількості хворих і морг, де тіла померлих готували до подорожі на батьківщину. Навіть на найменшій базі була Ленінська кімната, де солдати могли відпочити, — з портретом Леніна і тодішнього советського керівника на стіні, дошка оголошень з останніми політичними гаслами, кілька книжок та журналів і стіл, щоб написати листа додому.

Інколи солдатів розміщували в наявних будівлях. 3-й батальйон 56-ї окремої повітряно-десантної бригади жив у колишній місії англіканської церкви біля пакистанського кордону. Жменька будинків і мур навколо них були споруджені з невипаленої цегли, змішаної з цементом. За муром знаходився великий смітник, куди солдати гарнізону скидали непотрібну амуніцію та сміття. Якимсь смітником загорівся, і небезпечно було навіть вийти до туалету через вибухи ракет та бомб. Навколо бази були мінні поля, що лишилися після мотострілецьких військ, які там раніше стояли. Їм забракло розуму лишити карти мінного поля, і два-три рази на рік хтось — зазвичай місцевий житель — гинув на протипіхотній міні. Вдень навколишні села контролював уряд;

уночі вони переходили до рук повстанців. Щороку проти повстанців починали велику операцію, але навіть якщо щастило відновити вплив уряду, тривало це недовго²⁸.

860-й окремих червонопрапорний псковський мотострілецький полк займав середнього розміру базу у Файзабаді в провінції Бадахшан на північному сході Афганістану. Полк прибув туди наприкінці січня 1980 р. з Киргизстану, місяць долаючи засніжені гори й перевали на висоті понад п'ять тисяч метрів. Цей марш став армійською легендою. Невдовзі в полку з'явилися перші жертви: одного солдата взяли в полон, а через два дні знайшли його понівечене тіло. Убивця нерозсудливо забрав солдатovu гвинтівку. Його знайшли і зразу розстріляли²⁹.

Полк мусив блокувати караванний шлях із Пакистану й Китаю через Ваханський коридор, тонку смужку землі, яку викроїли британці вісімдесят років тому як кордон між собою й росіянами — для запобігання вигідному експортові лазуритів, які повстанці добували високо в горах. Номінальна чисельність полку становила 2198 людей, але практично боєдатних було не більше як півтори тисячі через утрати, хвороби й відрядження³⁰. База стояла за 5 км від Файзабада, в долині серед гір і пагорбів. На базі була лікарня, крамниця, пекарня, бібліотека й пральня. Купатися можна було в бистрій річці Кочка, але це було небезпечно: за п'ять років там втопилося тридцятьеро солдатів. Такі випадкові жертви офіційно додавали до бойових втрат.

Офіцери жили в модулях. Солдати — в наметах, де могли поміститися шістдесят людей, які взимку грілися теплом двох грубок. Хороші намети були тришаровими: перший — водостійкий брезент, далі — товстий шар утеплювального матеріалу, а всередині була легка яскрава тканина³¹. Мешканці наметів часто робили в них дощані стіни з ящиків

для снарядів. Тоді намет виглядав затишнішим, був стійкішим до вітру, а взимку не було протягів. Солдати не мали власних коробок чи ящиків для особистих речей, тому вони ховали листи, фотокартки, подарунки родинам, брагу, наркотики та іншу контрабанду між подвійними стінами наметів.

Перший батальйон жив у кращих умовах у Бахаракі, за 40 км від Файзабада, у долині між високих гір, де протікали три річки, на берегах яких росли вишні. На широких гірських терасах були села з садами й маленькими обробленими полями. Зрошувальні канали постачали воду в долину. У батальйоні було три стрілецькі роти, мінометні, ракетні й гаубичні батареї, а також розвідувальний, сигнальний та адміністративний взводи — номінально близько п'ятисот людей, але часом ця кількість могла вдвічі меншати.

Спершу дорога з Бахаракі до Файзабада була відкрита. Постачання відбувалося без перешкод, і комбат міг їздити джипом до Файзабада на полкові збори. Але наприкінці 1980 р. повстанці відрізали батальйон від решти полку. Щоліта полк намагався вислати колону з припасами, але її обстрілювали й вона мусила вертатися. Тож харчі батальйонові привозили вертольотом двічі на день, крім неділі, за сприятливої погоди. Двоє вертольотів Мі-8 наближалися на великій висоті до посадкового майданчика, маючи сигнальні ракети як захист від протиповітряних ракет моджахедів. Солдати мчали до вертольотів забрати їжу й листи з дому.

Батальйон жив у старому афганському форту площею сімдесят квадратних метрів, на кожному розі стояла сторожова вежа. Вартових виставляли з п'ятої ранку до десятої вечора. Спали в кімнатах, де три стіни були з глини, а четверта — понад метр завтовшки й три з половиною метри заввишки. Дахи були пласкі, зроблені з гілок і глини: влітку під

ними було прохолодно, взимку тепло. Вікна були вкриті пластиком і виходили на галерею у внутрішньому дворіку. Навколо території коло форту солдати звели ще один невисокий мур. На території росли дерева, троянди й трава. Посередині росло велике абрикосове дерево, в кутку — шовковиця. Зрошувальні канали з водою проходили й через сам форт. За стіною форту розташувалися маленький вертолітний майданчик та парк бронетехніки батальйону. Електрогенератор часом працював лише дві години вночі, й солдати світили собі гасовими лампами³².

Удосконалення з'являлися поступово. У перший рік не було лазні, й солдати цілу зиму не милися, аж поки скресала крига на річках³³. У хатах зробили дерев'яні стелі, щоб тріски й пісок більше не падали на голови. Стіни побілили. З'явилися цегляні грубки. На пошану полеглих солдатів батальйону поставили ряд бетонних блоків, який назвали Алеєю слави. Солдати проходили по ній парадним кроком, коли ставили вартових. У Ленінській кімнаті з'явився телевізор, і коли працював генератор, можна було дивитися два советські канали. Інколи кіномеханік привозив фільм із Файзабада. Але здебільшого солдати батальйону самі шукали собі розваг. Певна річ, жінок у Бахараку не було, й зі сторожових веж вартові дивилися в оптичні приціли на місцевих³⁴.

За кількост метрів від форту стояв безладно розкиданий кишлак із населенням близько півтори тисячі людей. 1982 року моджахеди кілька разів обстріляли форт із мінометів, а ближче до кінця війни снайпер убив вартового. Загалом стосунки мешканців форту та селян кишлаку не можна було назвати дуже ворожими. Солдатам не можна було туди ходити, якщо тільки нікого не викрадали й ні на кого не нападали. Проте військовим час від часу дозволяли сходити на базар — зі зброєю та в супроводі офіцера,

інколи — на бронетранспортерах, — і купити цигарок, сірників, цукерок, які вони кидали в брагу замість цукру, ягня й рису для плову, що його готували на чийсь день народження, джинси, магнітофони (які потім забирали додому) та свіжих фруктів, які в сезон продавалися майже задарма. Наркотики теж були недорогі. Їх можна було обміняти на брусок мила³⁵.

Попри всі труднощі, бойовий дух солдатів був на висоті. Вони виконували свій обов'язок на полі бою й мужньо чекали омріяної демобілізації. Усе залежало від характеру офіцерів. Советських офіцерів навчали бути командирами-наставниками, дивитися за солдатами й керувати ними на війні³⁶. Але більшість із них, приїхавши в Афганістан, не мала практичного досвіду. До всього, як і в решті армій, не кожен був здатний бути офіцером.

Рядові знали, чого вони хочуть від своїх офіцерів: компетентності, чесності, сміливості, тактичних навичок і відчуття, що їхні життя не будуть марно принесені в жертву. Натомість їм не хотілося мати командирів, які більше думали про службове підвищення, ніж турбувалися про солдатські життя. Але таких офіцерів було більше. Такі думки властиві солдатам протягом багатьох століть: рядовий Воррен Олні, що воював на боці північан в одній із перших битв американської громадянської війни, висловився майже тими самими словами³⁷.

Через багато років після спільної служби в Бахаракі Александр Ґергель зайшов до свого командира роти, відставного капітана Євгенія Коновалова. «Зі своїми козацькими вусами він був жвавий і сповнений радості життя в кожнім слові й порусі... Коли я згадую минуле, мені страшно подумати, як складно було командирам роти: з одного боку — команди начальства, з іншого — накази свідомості, що забороняла жертвувати вісімнадцятирічними

рядовими заради інтересів кількох кар'єристів, які вважали війну нагодою просунутися вгору службовою драбиною. Я поважав командира, коли йому служив. Але пізніше я став поважати його ще більше, коли зрозумів, скільки він зробив, щоб нас захистити і впевнитися, що ми вернемося живі й здорові до батьків. Наша рота, якою командував Коновалов, була однією з найкращих. Думаю, він невдовзі зрозумів безглуздість війни й не мав наміру підставляти своїх солдатів під ворожі кулі чи надто ретельно виконувати дурні накази»³⁸.

«Головне, — розповідає Александр Карцев про службу лейтенантом піхоти, — щоб солдати мали справжню роботу. Коли мене призначили командиром взводу на сторожовому посту, я побачив, що старші солдати (і друзяки заступника командира взводу) звикли наказувати новобранцям іти в караул найгіршої пори: вночі й перед світанком. Оскільки я підписував журнал, неважко було побачити, що там відбувається. Якщо замість того, щоб спати, ти двічі на ніч обходиш пости — багато навчишся. Ми вирішили цю проблему за тиждень. Потім ми слідували, щоб усі були чимось зайняті й не мали забагато вільного часу. На додачу до звичного зміцнення укріплень, я влаштував щоденні заняття з фізпідготовки. У нас не було радіо й телевізора, газети приходили непостійно, й інформації нам бракувало. Увечері я спонукав солдатів розповідати про свій дім і родину, а ті, хто вмів грати на гітарі чи гармошці, влаштовували концерти.

Командир взводу мусив знати своїх підлеглих — не лише заступника, а й чотирьох сержантів, секретаря комсомольського осередку, лікарів, водіїв, кулеметників. Це вже була половина взводу. З рештою знайомишся, коли вночі перевіряєш вартових.

Звісно, мені пощастило. Я не поїхав в Афганістан зразу після училища, а ще рік проходив спеціальне

навчання. Молодим лейтенантам, які прилітали зразу після основної підготовки, певно, було важко. Сержанти були досвідченішими, тож лейтенантам було складно прищепити до себе повагу. Багато лейтенантів вважали принизливим спати в одних наметах з рядовими, а я спав. Інші ставали з солдатами запанібрата й цим підточували свій авторитет. Важливо було знайти золоту середину³⁹.

Росіяни й афганці

Згодом росіяни стверджували, що, незважаючи на всі воєнні жахіття, на загальнолюдському рівні вони чудово порозумілися з афганцями — краще, ніж солдати НАТО, які прийшли потім.

Це гучна заява, але, можливо, виправдана. Багато советських солдатів були вихідцями з сіл, і тому могли зрозуміти афганських селян і закони їхнього життя. Андрей Пономарьов, що служив у Бахаракі, походив із села в Калузькій області на південь від Москви. Протягом нетривалого часу він служив на заставі через річку, там були і советські, й афганські солдати. Афганці жили в окопах, які з'єднувалися з російськими. Пономарьов знаходив спільну мову з афганськими призовниками, яких загалом краще годували, ніж росіян. У мирному житті вони, як і він сам, були селянами — лише земля, на якій доводилося працювати, в Калузі була набагато родючіша. Вони хотіли вчити російську, і Пономарьов докладав усіх зусиль для цього⁴⁰.

Друг Пономарьова Александр Гергель розповідав таке: «Не скажу про всіх моїх товаришів, але сам я ніколи не ненавидів афганський народ. Час від часу, коли стало зовсім нестерпно, мені здавалося, що в усьому винні місцеві. Я був роздратований і хотів косити їх пострілами одного за одним. Але потім

помічав, як люди працюють на своїй неродючій землі, і співчував їм. Гнів і ненависть виходили назовні лише в бою. Там нас було менше, ніж ворогів. І нам рідко допомагала авіація. Тож усім було зрозуміло, що сили рівні: у нас була краща зброя, у них — тактика. Вони воювали на знайомій території⁴¹.

Зовсім молоді советські командири укладали свої угоди з місцевими селянами й командирами моджахедів, а також із представниками режиму: солдатами, поліцією та головами сільської самооборони. Ці відносини були складні. Війна чергувалася зі співпрацею й компромісом: припинення вогню, готовність заплющити очі на контрабанду, якщо не йшлося про зброю. Невеличкі загони на заставах не мали іншого вибору і знаходили спільну мову з місцевими селянами. Інакше вони б не вижили. Для цього солдатам постачали товари для бартеру й хабарів: консерви, цукор, сигарети, мило, гас, сірники, ношений одяг, взуття й т. ін.

2-й батальйон 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку слідкував за підступами до Пандшерської долини. Штаб розташовувався в маленькому форті в Анаві. Лікарі мали запас основних ліків. Солдати показували по селах фільми й ходили в гості до місцевих можновладців, намагалися розібратися в незрозумілих місцевих конфліктах, а найбільшим родинам дарували борошно, консерви, олію, сіль, цукор і згущене молоко. Офіцерів запросив на обід представник ХАД в Анаві, щоб вони зустрілися з місцевою владою — секретарем комітету партії, головою місцевої адміністрації, лікарем і вчителем. На стіні були портрети Леніна й Горбачова, а на столі — щедрі наїдки, пакистанські солодоші в порцеляновому посуді, м'ясо, рис, картопля, цибуля — на тлі народної афганської музики з магнітофона. Моджахеди бомбардували форт несистематично, зазвичай у неділю, а росіяни відповідали

обстрілом місцевих гір. Якось моджахеди спробували взяти штурмом одну з застав батальйону, але це був скоріше виняток: вони мстилися, бо нещодавно втратили свій караван⁴².

Багато чого залежало від характеру команди-рів—як радянських солдатів, так і моджахедівських загонів: Александр Карцев був у хороших стосунках із місцевими, на відміну від командира сусідньої застави. Його заставу регулярно атакували, а заставу Карцева ніхто не чіпав.

Карцев використовував свої обмежені медичні знання для добрих стосунків із селянами. Вони не вживали сучасних ліків, і тому чудово одужували, вживаючи аспірин і стандартні антибіотики. Репутація Карцева зросла. Якось його викрали під час відвідування пацієнтів у селі. Він уже думав про найгірше, але виявилось, що брат Анвара, командира місцевих моджахедів, ненароком поранив себе, і Карцева просили йоговилікувати. На щастя, чоловікові це вдалося.

Минуло кілька місяців, і дві афганські урядові БМП привезли на заставу кількох місцевих посадовців. Вони приїхали для укладення договору з Анваром і потрапили в пастку: Анвар узяв їх у полон і погрожував убити. Полковник Вахід, командувач місцевого відділу ХАД, попросив Карцева провести переговори про звільнення людей і транспорту. Карцева відвели до Анвара. Той сказав, що БМП віддасть, а в'язнів стратить, бо вони були співниками ворогів ісламу. На знак поваги до Карцева їх не катуватимуть. Той пояснював, що вбивати посланців неправильно, і внаслідок таких дій щодо села й полів буде вжито каральних заходів. Багато правдивих загине. Анвар усе обдумав, порадився з колегами й відпустив і техніку, і в'язнів⁴³.

Як бачимо, відносини між афганцями і радянським військом були непростими. У серпні 1984 р.

афганський танковий полк брав участь у спільній операції в провінції Пактія. Один із полкових танків вибухнув на міні з дистанційним керуванням, перевернувся і роздавив офіцера ХАД. За тиждень до кабінету полкового советського радника зайшов старий чоловік зі своїми чотирма синами — кремезними парубками, обвішаними зброєю, ніби ялинки — іграшками. Вони пояснили радникові, що полеглий офіцер ХАД був їхнім братом. Він учився в СРСР, але вони всі були моджахедами. Радник напоїв їх чаєм, поговорив про погоду, показав на карті, де саме вибухнула міна, й назвав ім'я місцевого командувача повстанців. Вони подякували й пішли мститися чоловікові, який підклав міну, що вбила їхнього брата⁴⁴.

Пандшерський лев

Найскладнішими з цих двозначних відносин між росіянами та ворогами були відносини з Ахмадом Шахом Масудом, яким захоплювалися й афганці, і росіяни через відважний захист Пандшерської долини.

Масуд, чиє ім'я означало «щасливець», був справжнім харизматичним героєм, найвидатнішим з усіх повстанських провідників. Назва Пандшер означала «п'ять левів», і Масуда часто називали Пандшерським левом. Генерал Тер-Григорянц, що з ним воював, називав Масуда «дуже гідним супротивником і компетентним керівником бойових операцій. Його доступ до зброї та амуніції був дуже обмеженим, а спорядження не могло рівнятися зі спорядженням советських та урядових сил. Але він зумів організувати захист Пандшеру таким чином, що нам було дуже важко прорватися й захопити долину»⁴⁵.

Масуд походив з кишлаку Янгалак у долині Пандшеру. Його батько був професійним військовим із впливової місцевої родини. Він вчився на інженера в Політехнічному інституті в Кабулі, де почав захоплюватися ісламістськими ідеями фундаменталіста Гюльбеддіна Хекмат'яра й поміркованішими — Бурхануддіна Раббані та приєднався до організації «Мусульманська молодь», що черпала натхнення від «Мусульманських братів» на Близькому Сході. «Мусульманська молодь» була не просто навчальною. Її члени нападали на жінок, яких вважали неправильно вдягненими, і билися з комуністами та маоїстами. Навесні 1973 р. «Мусульманська молодь» розпалася на Ісламістську партію Афганістану (Хезбі-і Ісламі) під проводом Хекмат'яра та Ісламське товариство Афганістану (Джаміат-і Ісламі) під керівництвом Раббані. Масуд об'єднався з поміркованішим Раббані, але коли Хекмат'яр влаштував збройний переворот проти Дауда, він з провідними ісламістами утік до Пакистану.

Згодом Масуд повернувся до Пандшеру для організації повстання проти Дауда. Його люди захопили адміністративний центр Руху та інші стратегічно важливі села. Але він не до кінця продумав свою політику, не заручився підтримкою місцевого населення, і злочинці, звільнені ним з місцевої в'язниці, збунтувалися. Масудові знову довелося тікати в Пакистан, але він засвоїв для себе важливу науку: успіх партизанської боротьби залежить від прихильності населення.

У війні з росіянами Масуд уже застосовував цю науку. Він упевнився, що його люди мали їжу й дах над головою, і протягом російських наступів відводив їх від куль та солдатів у бічні долини чи високо в гори, дотримуючись основного правила: нерегулярна армія має уникати прямих контактів із ворогом. До кінця війни з росіянами він якомога

ретельніше намагався уникнути внутрішніх конфліктів, які часто виникали між конкурентними угрупованнями моджахедів, систематично розбудовував органи місцевого врядування та адміністрації, що жила за рахунок податку на самоцвіти, добути на території, землю, товари й на кабульських пандшерців. Він завжди прагнув керувати Кабулом і 1984 р. почав проводити військові операції поза долиною. Жоден інший командир моджахедів не мав таких амбіцій і не був такий зацікавлений у розбудовуванні владних інституцій⁴⁶.

Жорстокі сутички в Пандшерській долині в перші роки війни змусили росіян поважати військову майстерність Масуда, і в січні 1983 р. обидві сторони досягли перемир'я, якого більш-менш дотримувалися до квітня 1984 р. Про перемир'я домовлявся полковник ГРУ Анатолій Ткачов, на якого не справили враження послідовні невдачі російських операцій у долині Пандшеру. Спершу в нього відбулася розмова з генералом Ахромеєвим, на той час членом Оперативної групи оборони в Кабулі. «Я пояснив йому, що треба спробувати домовитися з Ахмадом Шахом про перемир'я, бо мирне населення гине внаслідок бомбардувань з повітря та артилерійських атак, а моджахеди вбивають солдатів. Він відповів, що всі ці діди, жінки й діти були родичами повстанців, а солдати, які гинуть, лише виконують свій обов'язок. Одного вбили — на його місце можна прислати десять. Ахмада Шаха необхідно поставити на коліна й змусити скласти зброю».

Проте ідею Ткачова підтримав голова ГРУ в Афганістані й начальник Ахромеєва маршал Соколов. У відповідь на пропозицію зустрічі, яку Ткачов передав через агентів серед пандшерських утікачів у Кабулі, Масуд висунув свої умови. Зустріч мала відбуватися в переддень Нового 1983 року в Пандшерській

долині, на його території. Ткачов мав прийти на зустріч уночі, неозброєний і без охорони.

Коли настала новорічна ніч, Ткачов разом із перекладачем вийшов до місця зустрічі. Прийшовши, він випустив ракету, що була умовним сигналом, і з крижаної пітьми почали з'являтися повстанці на чолі з головою масудівської контррозвідки Таджмудіном. Таджмудін запитав, чи хоче Ткачов відпочити. «Ні, — відповів той, — ходімо. Спершу справи». Вони йшли через ніч близько чотирьох годин, поки прийшли в Базарак, де, за умовами, Ткачов мав зустрітися з Масудом.

«Моджахеди ставилися до мене цілком приязно. Вони привели мене у добре опалювану кімнату без електрики, але з газовою лампою і советською грубкою. Коли ми почали роздягатися, на нас пильно дивилися, чи не принесли ми часом вибухівки. Потім запропонували чаю, принесли матраци й чисті простирадла — військові, зі штампами. До четвертої ранку ми спали в одній кімнаті з моджахедами. Коли настав час снідати, з нами поводитися як із почесними гостями — ми перші мили руки й витиралися новим рушником, перші розламували хліб і перші почали їсти плов із загального казана. Нас поглинала цікавість: ніхто з советських офіцерів досі не бачив Масуда, навіть на фотографіях.

Точно в призначений час до кімнати зайшло троє чи четверо озброєних чоловіків — Масудових охоронців. Услід за ними зайшов молодий невисокий чоловік, — темноволосий, у традиційному афганському костюмі. Його обличчя було зосередженим і відкритим, зовсім не таким, як його зображала советська пропаганда.

Після кількасекундного мовчання ми обмінялися традиційними вітаннями й півгодини говорили один одному загальні фрази, як того вимагав афганський стиль розмови. Потім нас лишили

в кімнаті самих. Масуд запропонував поговорити про справи, і ми почали зі згадки про історію дружніх і добросусідських відносин Афганістану й Советського Союзу. Масуд гірко промовив: “Шкода, що ваші війська вдерлися до Афганістану. Керівники обох держав скоїли найтяжчу помилку. Це злочин проти советського й афганського народів”. Але щодо кабульського режиму він висловився непримиренно: щойно советські війська підуть, у режиму не буде майбутнього.

У ході обговорення питань, які подало наше командування, він трохи здивувався, що серед них не було ультиматумів чи вимог про капітуляцію. Нашою головною пропозицією було припинення вогню в Пандшері й спільні зусилля, спрямовані на забезпечення нормального життя місцевого населення. Ми говорили цілий день і зрештою домовилися про справжнє припинення вогню. Мирне населення повернулося в Пандшер, ситуація на дорозі з Саланга в Кабул стала спокійнішою, і в долині не було великих бойових операцій до квітня 1984 р.

Проте це не задовольняло кабульський режим, що знай наполягав на наступі советських військ проти Масуда. Через це з нашого боку припинення вогню порушувалося кілька разів. Приміром, під час однієї з моїх подальших зустрічей із Масудом ми почули звук наближення вертольотів. Я сказав, що оскільки між нами був мир, не варто було хвилюватися, але він запропонував сховатися — так, про всяк випадок. Ми насили встигли сховатися, як вертольоти вдарили по будинку, і половина його лежала в руїнах. Масуд показав на них і сказав: “Міжнародна допомога в дії”.

Наступного дня мені показали рапорт афганської урядової розвідки, де було сказано, що вчора о першій годині дня відбулося бомбардування кишлаку, де Масуд зустрічався з іншими керівниками

повстанського руху. Усі загинули. Масудові відірвало руки й рознесло череп. Я зауважив, що через шість годин після часу бомбардування я пив з ним чай: певне, я чаював з трупом».

Солдати поза службою

Навіть на великих постах звичайний день солдата був ущерть заповнений фізпідготовкою, примусовим спортом, бойовою підготовкою, караулами та внутрішніми нарядами, і багато вояків прагнули нарешті піти повоювати, щоб розвіяти нудьгу. Проте для їхнього відпочинку такі були певні умови. На більших базах, крім обов'язкової Ленінської кімнати, була ще й бібліотека, де можна було брати книжки й поговорити з бібліотекаркою. У військових крамницях «Военторгу» солдати могли за свою мізерну платню купити цигарок, цукерок і час від часу — японську електроніку. Сержантові Фьодорову крамниця на базі 860-го окремого мотострілецького полку в Файзабаді здавалася печерою скарбів: «Там були речі, про які ми не могли навіть мріяти в Советському Союзі... Одеколон, лосьйон та інші рідини, де був алкоголь... продавалися під суворим контролем, бо інколи солдати просто розбавляли їх водою й пили; розумніші переганяли їх на нормальний алкоголь. Деякі товари — портфелі та спортивний одяг — розподіляли замполіти лише політично правильним солдатам чи воякам, які відзначилися в бою. Електроніка — наприклад, магнітофони, — була для офіцерів. Дефіцити — справдешні чи штучно створені — призводили до корупції в гарнізоні. За чеки [військову валюту] можна було дістати все, навіть горілку й шампанське»⁴⁸.

Але справжні скарби можна було знайти на базарах, завалених японською електронікою, модним

західним одягом, кросівками, джинсами, касетними записами західної і советської забороненої музики. Для власників крамниць советська інтервенція стала доброю нагодою розширити бізнес. Для солдатів це був перший контакт із ринковою економікою, «квиток в інше життя»⁴⁹.

Проблема полягала лише у відсутності коштів у солдатів та офіцерів для задоволення своїх бажань. За советськими мірками офіцерам платили непогано: лейтенант, скінчивши училище, отримував разову виплату 250 рублів, а потім по 200 рублів щомісяця. До порівняння: на той час інженер-ракетобудівник отримував 250 щомісяця⁵⁰. Але солдатам строкової служби платили набагато менше. Певна частина їхніх грошей ішла до Ощадбанку, звідки їх можна було зняти після демобілізації. За поранення їм платили невеликі суми. Звичайно сержанти отримували від дванадцяти до вісімнадцяти рублів щомісяця. Фахівці — снайпери чи кулеметники — отримували дев'ять. Рядові — нещасних сім рублів. На той час середня заробітна плата в СССР була сто рублів на місяць.

Тому офіцери й рядові вдавалися до різноманітної корупції. 40-ва армія не була винятком із правил: переможні армії союзників після 1945 р. в Європі страждали на таку саму хворобу. Але в 40-й армії корупція набирала колосальних масштабів. Владімір Снегірьов, кореспондент «Комсомольської правди», назвав її «грабармією», де кожен грабував те, що міг⁵¹. Війська, які охороняли перевал Саланг, обшукували афганські машини. Завідувачі складів та водії брали свою частку з кожного перевезеного вантажу. «Один кмітливий солдат, — писав Снегірьов, — витягнув запасне колесо з моєї машини за півгодини, поки я говорив із замполітом вертолітного полку. Крадіжка сталася серед білого дня, на території елітного підрозділу, біля будівлі штабу,

майже на очах у караульного. Отакої! Якщо “воїни-інтернаціоналісти” так жваво крали все, що погано лежить, навіть у своїх, я уявляю, як вони поводитися з афганцями».

Каптенармуси військових підрозділів, розміщених по всій країні, таємно видавали крамарям згущене молоко, борошно, жир, масло, цукор — і за зароблені гроші купували товари, які раніше бачили лише в телевізорі. Цивільні фахівці теж від них не відставали. За ящик горілки можна було дістати три кожухи й продавши їх потім в СРСР, купити вживаний автомобіль. У рядових солдатів мрії були скромнішими: «Тямущі могли назбирати собі грошей на “Кока-Колу” чи “Фанту”, тоді ще не відомі в СРСР, або привезти подарунки родині: компактну парасольку, місцеві коштовності чи вершину мрій — джинси “Монтана”»⁵².

«Дехто купував порцеляну, коштовне каміння, килими, — розповідає один солдат. — Їх підбирали в бою, проходячи через село, або купували. Наприклад, за новий магазин калашнікова можна було дістати макіяжний набір для твоєї коханої — туш, тині й пудру. Звісно, патрони там були “кип’ячені”, такі кулі не летять, а немов випадають із цівки й не вбивають. Ми наповнювали відро чи миску водою, кидали туди патронів, кип’ятили кілька годин і того ж вечора продавали. Торгували всі — рядові й офіцери, герої й боягузи. Ножі, миски, ложки, виделки, кружки, стільці, молотки — усе тягли з ідальні й казарм. З автоматів пропадали багнети, з машин — дзеркала, запасні частини, медалі... Продати можна було все, навіть гарнізонне сміття — консервні бляшанки, старі газети, іржаві цвяхи, шматки фанери й целофанові пакети. Сміття продавали кузовами — за ціною, що залежала від кількості металу»⁵³.

Здебільшого за крадіжки не карали. Час від часу приїздила група військових прокурорів і проводила

кілька показових процесів. Потім усе поверталось до старого, бо старші офіцери теж були причетні.

Через відсутність інших розваг у 40-й армії, звісно, багато пили. Офіцери здебільшого вживали горілку та інші спиртні напої, дехто у великих кількостях⁵⁴. Рядовим горілка була не по кишені, але вони сприймали це філософськи: офіцерам можна пити, то чому б їм не пити. Зрештою, вони професіонали, а прості солдати служили тільки два роки й швидко готували собі слабоалкогольну брагу, яка швидко бродила під афганським сонцем⁵⁵. Її ховали між дерев'яною обшивкою і полотном наметів чи в зовнішніх баках для води й палива у бронемашинах. Крім того, були й наркотики — здебільшого марихуана, яку називали «чарс». Елітним делікатесом був чай з гашишем. Наркотики й алкоголь купували в солдатів з інших частин чи в афганців за гроші або в обмін на різноманітні військові товари. Перед боєм усі тамували спрагу брагою — щоправда, в більшості ставало розуму протверезіти перед початком.

Надійних статистичних даних про вживання наркотиків немає. Дехто з ветеранів заперечує, що вони були поширені, принаймні в елітних військах, і не варто прислухатися до вихвалень молодих солдатів, що прагнуть показати свою крутість. Дехто ставав наркоманом, але після демобілізації більшість зав'язувала. Двох наркоманів 1983 р. вивезла з Пакистану журналістка газети «Daily Mail» Маша Слонім. Олег з Ігорем походили з України. Олег був простим селянином. Ігор був росіянином, начитанішим за свого товариша, й писав вірші. Вони дезертирували, бо Олег випадково вбив товариша й ховався від слідства, а Ігор дізнався, що його дівчина зустрічається з іншим хлопцем. Вони залізли до кімнати для збереження зброї у своєму підрозділі біля Кандагара, вкрали кілька автоматів і пішли пішки в Пакистан. Карти й води в них не було, і невдовзі

хлопці потрапили в полон до моджахедів. Їх відвезли в Пешавар, поселили на віллі й ставилися до них досить добре. Але їм треба було вколотися, шприців не давали, і хлопці знову втекли в Афганістан. Їх знову взяли в полон, прив'язали до ліжок і тримали, поки їх не забрала Маша Слонім. Обидва на той час були в жахливому стані.

У літаку до Лондона в них почалася ломка, і Маші ледве вдавалося їх контролювати. Їх забрали на віллу в Сурреї і взяли інтерв'ю для телебачення. Обом було дуже погано, і їх поклали в лондонську клініку, де вилікували від залежності. У Лондоні вони жили в українській родині й часто ходили до російського ресторану «Балалайка», куди заходив приємний чоловік із советського посольства, що купував їм випивку. Потім Олег з Ігорем зникли, з'явившись на прес-конференції в посольстві, де вони оголосили, що хочуть додому, обізвавши всіх, кого зустріли в Британії, окрім Маші, агентами розвідки. Після того, як хлопці полетіли до СССР, «Daily Mail» написала, що їх убили. Але це була неправда: Ігор написав, що він живий. Олег після того не давав про себе знати⁵⁶.

Гітара й калашніков

Солдати брали з собою на війну гітари, і в Афганістані писали вірші та музику, подеколи вона була вартісною. Пісні й вірші відбивають історію війни: від упевненості в справедливості через звуки бою і втрату товаришів — до розчарування й гіркоти поразки.

Деякі з відомих пісень писали знані артисти, які інколи приїздили на військові бази. Пісні Александра Розенбаума «Чорний тюльпан» про літаки, якими труни з солдатами доставляли додому, і «Ми повернемося» про советських військовополонених

лишалися популярними навіть коли війна вже давно скінчилася. Підприємливі афганські торговці привозили з Заходу записи пісень, заборонених в СРСР: музику «Бітлз» і «АББА» та пісні завжди популярного советського барда Булата Окуджави (1924–1997), тексти якого були на грані дисидентства і до них підозріло ставилася влада.

Проте солдати неоднозначно ставилися до професійних співаків. Хоч як добре співали ці люди, але вони не бачили війни. Їхня музика була штучною, створеною для ефекту і, на думку деяких солдатів, була забарвлена духом комерційної експлуатації. Тож солдати самі писали «справжню» музику і грали на гітарах, привезених на війну, — або слухали солдатів-бардів, своїх товаришів, популярність пісень яких дуже дратувала владу. Пісні не дозволяла політична цензура, і митники на кордоні суворо забороняли перевозити записи на територію Советського Союзу. Але ніщо не спинило поширення пісень у 40-й армії.

«Афганці» гостро сприймали звитягу і мужність своїх батьків і дідів у війні з Гітлером, і в перших піснях виразно можна помітити дух суперництва поколінь. Такі пісні були створені під впливом творчості Владіміра Висоцького (1938–1980) — він не воював, але передав дух війни в багатьох піснях. Вони росли на віршах Кіплінга та його баченні Афганістану, народу й війни. Влада до Кіплінга ставилася прохолодніше: він був апологетом британського імперіалізму в Афганістані. Ближче до середини війни виникла нова тема ностальгії та співчуття до білої гвардії, солдатів, що програли громадянську війну після революції 1917 р., але підтримували героїзм і дисципліну армії, навіть коли їхня країна розпадалася. Барди співали тодішні романси про кохання, війну і честь, яку зберігають навіть переможені. «Чому коли я був молодим, ніхто не говорив про самопожертву білих

генералів?» — цікавився Александр Карпенко, бард і військовий перекладач. «Саме тоді мої думки про роль білої армії в долі Росії поєдналися з подіями в Афганістані. Заборони й мовчання навколо білих ідей стимулювали творчість «афганців» — і мою власну»⁵⁷. Ближче до кінця війни настрої пісень почав змінюватися. Ностальгію замінили гіркі пісні про марноту й поразку — коли країна, заради якої йшли на війну, почала розпадатися.

Багато бардів було серед офіцерів і солдатів спецслужб. Сергій Клімов написав одну з найперших пісень, про вибух в афганському вузлі зв'язку, з якого почалися атаки в Кабулі в грудні 1979 р.⁵⁸ Лідером бардів часто називають Юрія Кірсанова. Він служив у спецгрупі «Карпати», підрозділі «Каскаду», пішов у КДБ 1976-го, й 1980-го, їдучи служити в Афганістан, узяв із собою гітару. Служити довелося в Шинданді. На диво, поїздки в БТР-і на операції стимулювали його творчу активність. Разом із товаришем вони систематично записували на маленький магнітофон звуки Афганістану — заклики муедзинів, гуркіт бронетехніки, шум бою і крики шакалів — і використовували все це як вступ до пісень, які записували в «студійних» умовах: у полковій лазні вночі, коли був більш-менш стабільний струм і вщухав гамір боїв. У його піснях лунали емоції війни й сподівання солдатів повернутися додому. «Пісням Кірсанова вдалося те, що не вдалося професійним артистам, — зауважив один журналіст. — Вони зберігали чисту й щирю правду про афганську війну»⁵⁹.

Ігор Морозов навчався у престижному технічному університеті імені Баумана, а потім працював інженером в оборонній промисловості: допомагав конструювати покращену модель бойової машини піхоти — БМП-2. Потім його батько, який служив у військовій розвідці у Другу світову, переконав сина піти до Першого управління КДБ, яке займалося

зовнішньою розвідкою. Морозова взяли туди в серпні 1977 р. Після спецпідготовки 1981 р. його відправили в Афганістан, де після нетривалого перебування в Кундузі 1982 р. його призначили командувачем загону «Каскад» у Файзабаді. У команді було три офіцери й трохи рядових. Жили всі на віллі на околиці міста, яку охороняли солдати ХАД. У них було три БТри (з яких лише один на ходу), три джипи «ГАЗ», два кулемети, два міномети і три тонни набоїв. Ані командир, ані його заступник не говорили місцевими мовами й три місяці жили без перекладача. Ніхто не знав, що відбувається у провінції. Солдати були прикордонниками КДБ, були в списках 40-ї армії, і вона їх годувала. А три офіцери залежали від московського штабу, де зовсім про них забули. Півроку їм нічого не платили, й доводилося вициганювати їжу в рядових. Від солдатів вони переймали й досвід: рядові вже були в Афганістані півроку, могли сказати кілька слів місцевими мовами й трохи орієнтувалися в ситуації⁶⁰.

Уже тоді Морозов писав пісні: за іронією долі, «Батальйонна розвідка», написана 1975 р. і присвячена батькові, згодом стала однією з популярних «афганських» пісень. Він швидко дійшов висновку, що «патріотичних пісень і музики, яку рекомендували згори, солдати не розуміли, бо там не був відображений ані дух, ані характер війни. В обмеженому контингенті почали виявлятися перші ознаки морального й духовного занепаду». На думку Морозова, «пісні чітко показують, що болить країні». Він почав співати пісні Кірсанова своїм солдатам, але згодом писав і сам. Коли надворі кілька днів лютував піщаний вітер — «афганець», операції припинили, а Морозов писав. Скоро його пісні почала співати 40-ва армія: «Повернення» чи «Відходимо» про остаточний вихід 40-ї армії, «Конвой Тулукан — Файзабад», «Дощить у горах Афгану», «Пісня кулі» про бій,

«Гітара і калашніков» про зв'язок мистецтва й війни, а також давні пісні — серед них хіт 30-х років «Шар голубой».

Морозов пішов з Афганістану з парашутистами Вітебської дивізії через перевал Саланг 1989 р. 345-й гвардійський окремий парашутно-десантний полк Валерія Востротіна, який вартував перевал, за переказами починав кожен новий день з гіркої пісні Морозова «Відходимо». Морозов разом із товаришами, тепер полковниками у відставці, співали ці пісні й через двадцять років після закінчення війни⁶¹.

Більшість солдатів 40-ї армії, звісно, просто дуже хотіли втекти від одноманітності й війни, повернутися додому скоріше, продовжити життя, розірване призовом до армії. Дехто — як лейтенант Карцев і сержант Сергій Морозов — назавжди запам'ятає афганські роки як найкращі в житті. У багатьох заболіло серце, коли вони йшли назад, до Советського Союзу. «Раптом вони чітко зрозуміли, що там, у майбутньому, не буде нічого. Темрява, безпросвітність, вакуум. Закричиш — і не почувеш луни. Кинеш камінь — не почувеш, як він упав. Життя несло їх у пустоту не зупиняючись. Відтепер усе в минулому»⁶².

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be clearly documented and supported by appropriate evidence. This includes receipts, invoices, and other relevant documents that can be used to verify the accuracy of the records.

The second part of the document outlines the procedures for handling discrepancies and errors. It states that any differences between the recorded amounts and the actual amounts should be investigated immediately. Once the cause of the discrepancy is identified, appropriate steps should be taken to correct the records and prevent similar errors from occurring in the future.

The third part of the document provides guidelines for the storage and security of financial records. It recommends that all records be stored in a secure and accessible location, protected from fire, theft, and other potential risks. Regular backups should be performed to ensure that the data is preserved and can be recovered in the event of a disaster.

The fourth part of the document discusses the importance of regular audits and reviews. It suggests that the records should be audited periodically to ensure their accuracy and compliance with applicable laws and regulations. This process should involve a thorough examination of the records and a comparison of the recorded amounts with the actual amounts.

The fifth and final part of the document provides a summary of the key points discussed and offers some concluding remarks. It reiterates the importance of maintaining accurate and reliable financial records and encourages the reader to adhere to the guidelines provided throughout the document.

Бої

Як і служба, війна і в різний час. Її не можна розрізняється в різних місцях не воював. Навіть сьогодні неможуть як слід зрозуміти ті, хто тими, хто щойно побачив побед солдатів існує «прірва між не був, не менш глибоко повернувся з бою, і тими, хто там зим». Советські солдати з боку, ніж між п'яним і твересамих причин, що йти в Афганістані воювали з тих Східному фронті, фронті британці на Соммі, росіяни на й американці у В'єтнамі та Іраку: вони просто ви-конували свою роботу тамі та Іраку: вони просто ви-шів: убий сам, щоб у заради своїх бойових товари-валися. Часом воліли вє вбили тебе. Інколи вони зри-нудну солдатчину. краще піти в бій, ніж терпіти політичне тло своєї вони рідко думали про широке міжувалися взводом війни, їхні обрії мислення обрахували дні до відділення, ротою чи батальйоном. Усі ли за дружбою і нападками, ротою чи батальйоном. Усі значило більше, ніж вивом адреналіну. Життя в бою канський солдат, щоби за мирних умов. Один амери-цять років пізніше, воював в Афганістані на двад-що ми п'ємо, бо на сказав: «Там, удома, думають, бо сумуємо за добри погано. Неправда. Ми п'ємо, більшість боїв вивом адреналіну»¹.

Афганістані були невеликими операціями під командуванням лейтенантів, капітанів і майорів. Наближче 40-ва армія підійшла

до справжньої традиційної війни, коли проводила великі операції проти повстанців, полегшувала їхній тиск на міста чи прикривала кордон із Пакистаном. Саме тоді полковники й генерали отримували шанс повправлятися у майстерності мистецтва війни. У цих наступах брали участь тисячі солдатів, сотні бронемашин і вертольотів, відбувалися масовані артилерійські обстріли й повітряні бомбардування. Часом це могло тривати тижнями, не даючи відчутних результатів.

Зброя

Солдати 40-ї армії були щедро споряджені складною технічною зброєю. Деякі види зброї вже набули обов'язкового статусу — автомат Калашнікова, бойова машина піхоти (БМП) та бойовий вертоліт Мі-24. Але зброю, як і солдатів, планували використовувати проти армії НАТО. Натомість довелося пристосовуватися до цілком інакшого типу війни. Кілька разів зброю планово покращували. Конструктори та інженери постійно приїздили в Афганістан і вислуховували скарги та пропозиції солдатів². Певна зброя з російського арсеналу виявилася непотрібною — приміром, важка зенітна артилерія, добра для боротьби з ворожими літаками, але непридатна для бою з партизанами, — тому її забрали назад до СРСР.

Основою советської армії був мотострілецький підрозділ, моторизована піхота, що пересувалася полем бою в панцерниках, БТРах (бронетранспортерах) з екіпажем із трьох чоловік і сімох солдатів; та всюдисущих БМП (екіпаж також із трьох чоловік, усередині могло бути до восьми солдатів). БМП була досконалим технічним виробом як на свій час, але її гармата не могла високо підійматися, щоб поцілити в повстанців, які стріляли з гір. Цей дефект

виправили в новішій моделі, БМП-2. Її розробляли для захисту дрібнокаліберної зброї, але вона була дуже вразливою до мін та протитанкових ракет. Якщо під БМП вибухала велика міна, підлогу притискало до стелі й чавило всіх, хто був усередині. Тому солдати їхали згори, де були мішенню для куль, але якщо машина наїде на міну, були певні шанси вижити. Водій, звісно, вибору не мав.

Штурмовий вертоліт Мі-24, якого солдати називали «Крокодилом», фігурує у більшості фільмів про афганську війну. Екіпаж вертольота складався з трьох чоловік, можна було брати вісім пасажирів або четверо нош. Немов лиховісний звір, цей вертоліт міг нести на собі багато зброї проти людей, споруд і бронемашин. Транспортний вертоліт Мі-8 («Бджола») був робочою силою 40-ї армії. Його почали випускати 1967 р., і кажуть, що випустили більше, ніж будь-яких інших вертольотів світу. З екіпажем із трьох чоловік він міг підняти двадцять четверо пасажирів, або дванадцять нош, або вантаж у три тонни. Трохи менш ніж за десять років після припинення советської війни американці орендували Мі-8 для своїх спецслужб, оскільки ці машини були добре пристосовані для операцій у високогірних районах Афганістану. Керували вертольотами росіяни, інколи ті самі, що літали на них під час советської війни. Але цього разу вертольотами керували не бойові екіпажі, а працівники приватної компанії з підходящою назвою «Вертикаль-Т»: тепер Росія стала капіталістичною країною. Коли один такий вертоліт підбили 2008-го, російський посол у Кабулі зв'язався з Талібаном з приводу повернення тіл. «Хіба вони були росіянами? — відповіли там. — А ми думали, що американці. Звісно, забирайте»³.

Особиста зброя солдатів також була добра, і її так само вдосконалювали протягом війни. Інше обладнання було менш досконалим. Спершу всім

видали незручні мундири з неправильним камуфляжним візерунком, незграбний бронезилет, що важив двадцять кілограмів, поки не з'явилася на вісім кілограмів легша нова модель; бавовняний спальний мішок, що пропускав воду, важкий рюкзак і черевики, погано пристосовані для гірських маршів. У них не було ідентифікаційних пластин, і вони мусили зберігати особисту інформацію в порожніх гільзах на шиї—так, як і їхні батьки й діди у Велику Вітчизняну війну⁴.

Тому вони імпровізували. У кабульському штабі суворо дотримувалися дрес-коду, але на війні солдати вдягали те, що їм було зручніше. Вони шили собі «ліфчики» для запасних магазинів, гранат, сигнальних ракет та інших необхідних речей. Замість важких армійських чобіт солдати й офіцери часто носили кеди советського виробництва або закордонні, куплені чи вкрадені в афганських дуканах (крамницях) або відібрані у ворогів⁵. Найбільшим щастям був легкий спальний мішок, який діставали так само.

Елітні війська були мальовничішими. Вони сильно напивалися перед операціями і вбиралися в колоритні костюми навіть на парад. «Ми вдягали те, у чому воювали. Мало хто був у спецназівській формі. Інколи носили куртки-афганки. Здебільшого вдягали штормівки, форму танкового екіпажу, довгі афганські сорочки й бахматі штани (шалвари). Наша зброя теж була різною. Хтось добув собі калашнікова арабської чи китайської моделі. У когось був советський автомат із прицілом чи приладом нічного бачення і глушником. У когось була сучасна версія пістолета-кулемета Калашнікова (ПКМП) чи самозарядний карабін (СКС) замість снайперських гвинтівок Драгунова. У старшого сержанта був пістолет Стечкина з глушником і ПКМП. Ми були схожі на екіпаж піратського судна⁶.

Солдати йшли в бій, немов в'ючні твари-ни,—і так було протягом усієї історії людства. Навіть під час рейдів вони мали нести на собі зброю, шоломи, бронезилет, спальний мішок, намет, сухий пайок на три дні, пляшки з водою, до шестисот зарядів для автоматичних гвинтівок, дві розривні й дві штурмові гранати, сигнальні ракети й димові шашки, один чи два набої для 82-міліметрового міномета. Разом це все важило понад сорок кілограмів. Радисти несли рації, мінометники й кулеметники — важкі деталі своєї зброї⁷. Андрей Пономарьов пригадує, що, приєднавшись до сигнального взводу 1-го батальйону 860-го окремого мотострілецького полку в Бахаракі, він не був ані досить сильним, ані витривалим, щоб те все носити. Нести ще й рацію на додаток до особистого спорядження, зброї та амуніції здавалося кошмаром. Але визнати, що тобі важко, не можна: тебе зневажатимуть, а може, й битимуть інші солдати. У своїй першій операції він ішов, стиснувши зуби й затамувавши сльози. Дехто йому допомагав і по черзі ніс рацію, коли він із нею працював⁸.

Не дивно, що навіть солдати мотострілецьких військ, ідучи вночі на завдання, часто лишали каски й бронезилети, беручи з собою легшу зброю і не більше десяти магазинів патронів⁹. Старші офіцери цього не схвалювали: вони говорили навіть після війни, що советський солдат не дорівнював афганському через свою погану підготовку і незграбне спорядження¹⁰.

Ворог

Моджахеди, проти яких солдати 40-ї армії та їхні союзники воювали дев'ять років, були чудовими воїнами, мали високу мотивацію, були сміливі,

рішучі й досвідчені в партизанській боротьбі. Дехто був професіоналом — армійські офіцери, що повстали проти уряду. Когось вела релігійна пристрасть, прагнення помсти чи глибоко вкарбоване небажання виконувати накази уряду. Хтось воював за гроші. У когось спалили будинок і він не мав інших варіантів вибору. Оскільки здебільшого моджахеди походили з селян, росіянам було складно розрізнити, де друг, а де ворог. Чоловік, що працював на полі, міг у вас вистрелити, щойно ви покажете йому спину. На перший погляд приязні селяни могли показати вам дорогу, де, як вони знали, є засідка. Перед цією летальною непевністю солдати часто спершу стріляли, а потім питали, а командири вимагали артилерійських чи повітряних бомбардувань сіл, пов'язаних з опозицією, не звертаючи уваги на руйнування й випадкові жертви.

Але повстанці, як і кабульський уряд, страждали від «основної риси афганського суспільства — строкатості»¹¹. Протягом більшої частини війни було сім головних моджахедських партій, які базувалися в Пакистані, маючи афганських представників, і постачали гроші та зброю партизанам. У травні 1985 р. ці партії об'єдналися у вільно організований Альянс Сімох. Проте всі вони лишалися суперниками більш, ніж партнерами, і після відходу росіян 1989 р. ця напруженість вилилася в громадянську війну. Як і Афганська комуністична партія, ці групи зароджувалися ще в університетах у 70-х роках, де їхні керівники — Раббані, керівник поміркованих ісламістів «Джаміат-і-Ісламі», та Хекмат'яр, керівник радикальних ісламістів «Хезб-і-Ісламі», вже показали себе.

Усі були суніти і пуштуни, крім партії «Джаміат-і-Ісламі» Раббані, яка складалася з таджиків і прийшла до Афганістану під проводом Ахмада Шаха Масуда (див. Додаток 3, «Альянс Сімох та його керівники»).

Польові командири, які номінально підпорядковувалися своїм партійним керівникам з Пакистану, набирали й організовували своїх бійців з Афганістану й таборів утікачів. Окремі польові командири організовували війну заради слави Божої, заради своєї власної слави, для здобуття місцевої влади чи задля здобичі. Їхня відданість була хиткою, і вони легко ставали на той чи інший бік у пошуках особистої вигоди. Дехто продавав свої послуги тому, хто платив найбільше. Усобиці між бойовиками в Афганістані призводили до тисяч, а то й десятків тисяч мертвих партизанів чи мирних жителів¹².

Дані про кількість партизанів можуть бути лише приблизними. У 1980–1982 рр. їх налічувалося 250 000 чол. Протягом останнього повного року війни кожного дня могло діяти від 35 000 до 175 000 постійних бойовиків. Кажуть, угруповання Гульбеддіна Хекмат'яра налічувало 40 570 чоловік, приблизно третину від загальної кількості¹³. Ці цифри дають загальне уявлення про кількість, але надійних джерел немає.

Пакистанська військова розвідка — Управління Міжвідомчої Розвідки (УМР) — докладала всіх зусиль для монополізації зовнішньої підтримки опору: організувала навчальні центри на афганському кордоні й намагалася контролювати зброю та гроші, надані ЦРУ та іншими організаціями. Їхньою метою було створення в Кабулі режиму, який був би не лише дружнім для Пакистану, а й дотримувався пакистанського уявлення про ісламістський уряд. Тож вони допомагали командам, які поділяли їхні політичні та релігійні погляди, приміром Хекмат'яру, що був пуштуном, і ледве підтримували тих, хто їх не поділяв, — наприклад, таджика Масуда. Франція й Британія побачили важливість Масуда й докладала всіх зусиль, щоб йому допомогти.

Проте розміри їхньої допомоги не можна було порівняти з допомогою від Америки.

Успіхи моджахедів зростали від самого початку. Начальник советської армійської розвідки в Афганістані в середині 1980 р. доповідав: «У квітні цього року сталося 38 терористичних актів, убито 63 людей, а у травні — вже 112 терористичних актів і 201 труп. У директиві Ісламської партії Афганістану... повстанцям наказано далі уникати прямих збройних конфліктів з армією і маскуватися серед мирних жителів»¹⁴. Незважаючи на всі зусилля советських і афганських військ, моджахеди регулярно влаштовували ракетні атаки на Кабул, проникаючи крізь зовнішню лінію оборони. Однією з найуспішніших операцій стала операція в серпні 1986 року, коли ракета з дистанційним керуванням влучила у головний склад амуніції біля Кабула й знищила сорок тисяч тонн амуніції, яка, за підрахунками пакистанців, коштувала 250 мільйонів доларів. Через два роки, у квітні 1988 р., стався ще один великий вибух, цього разу — біля Равалпінді в Пакистані. Десять тисяч тонн амуніції, пластикова вибухівка, ракети й інші припаси вибухнули, забравши сто людських життів і лишивши ще тисячу поранених. Час, коли це сталося, теж важливий: скоро мали підписати Женевські угоди, тож советська армія готувалася до виведення військ. КДБ з повагою ставився до вмінь своїх колег із ХАД проводити спецоперації і вважав, що вибух улаштували саме вони. Пакистанська розвідка винуватила росіян. Ще більші параноїки показували на американців. Найімовірніше, той вибух стався випадково¹⁵.

Спершу повстанці були набагато гірше озброєні. Професійні військові серед них знали, як керувати бронетехнікою та авіацією, але не мали таких складних машин, аж доки не пішли советські війська: після цього повстанці використовували їх одні проти одних. Але невдовзі, з допомогою американців,

пакистанців та інших країн вони здобули собі міномети, міни, важкі кулемети й рації — багато їх було виготовлено за советським проектом та імпортовано з Китаю, Єгипту й інших країн. Навіть британські гвинтівки Лі-Енфілда, які використовували на початку війни, гвинтівки, які советські солдати називали «бурами» (бо чомусь думали, що їх використовували в англо-бурській війні), були кращими й далекобійнішими, ніж советські автомати. Солдатів почали знімати снайпери, і серед них ширилася паніка, з якою було важко впоратися офіцерам¹⁶.

Росіяни та їхні афганські спільники використовували вертольоти й бомбардувальники для бомбардувань сіл, де могли ховатися повстанці, для постачання ізольованих гарнізонів та для перевезення солдатів у засідки. Але в моджахедів була зброя і проти повітряних атак. Розроблені в СРСР важкі кулемети в умілих руках могли збити навіть броньований вертоліт. Після двох чи трьох років війни моджахеди придбали за сприяння ЦРУ дуже ефективні, але напрочуд незграбні швейцарські легкі зенітні гармати «Ерлікон». Моджахеди влаштували кілька нападів на советські та афганські повітряні бази й висадили в повітря багато літаків. З 1984 р. вони почали користуватися китайськими та советськими протиповітряними ракетами і сумнівно ефективнішими британськими «Blowpipe». Ці ракети потрапляли в Афганістан кружними шляхами, щоб не можна було довести їхнього походження. Їх використовували у Фолклендській війні, й тоді один британський офіцер зауважив, що це було схоже на «намагання вбити фазанів пострілами з ринви». Попри це, старші советські офіцери, скажімо, генерал Варенніков, та пілоти вертольотів (Боріс Железін) з повагою ставилися до цієї зброї¹⁷.

Але найбільшою мрією моджахедів були «Стінгери», портативні ракетні установки, які могли

шукати й цілитися у літаки в радіусі 5 км і на висоті від 200 до 4000 метрів¹⁸. Військові США були проти постачання «Стінгерів» моджахедам, бо боялися (згодом з'ясувалося, цілком слушно), що ця зброя неминуче потрапить до рук СРСР та інших держав. Лише в лютому 1986 р. американці таки дали близько двохсот сорока установок і тисячу ракет¹⁹.

Перші «Стінгери» полетіли 26 вересня 1986 р., коли Гафур, інженер, що вчився в СРСР, підбив три вертольоти Мі-24, що приземлялися в Джелалабаді²⁰. Перший вплив цієї події на советську тактику та бойовий дух важко переоцінити. Алла Смоліна щойно прибула до Джелалабада працювати військовим прокурором, як моджахеди збили ці три вертольоти. «Бувалі солдати казали, що раніше літати над Афганістаном було безпечно, — згодом написала вона. — Советські й афганські літаки літали над країною будь-якої пори й на будь-якій висоті. Джелалабад був одним із міст, де взимку цвіли троянди, і з Кабула посилали літаки збирати квіти для новорічних вечорів».

Смоліна була останньою, хто прилетів до Джелалабада по-старому безтурботно. Після того літаки намагалися здійснювати рейси вночі, підлітали до аеродрому на безпечній висоті понад кілометр і приземлялися, швидко описуючи спіраль. За свідченням Смоліної, «було схоже, ніби ти в космічному кораблі й зараз блюватимеш. Парашути стали обов'язковими, хоча важко уявити, чим вони допоможуть, коли літак зіб'є ракета. Крім того, для жінок вони були завеликі. Людям довелося звести авіаперельоти до мінімуму, хоча в тих, хто їхав по землі, був ризик потрапити в засідку. Дехто взагалі відмовився кудись їздити. Інші й далі літали на базу — у справах чи задля розваг — сходити в крамницю, постригтися або на дискотеку, яку проводив один лейтенант-десантник²¹.

Відтепер советська армія мусила змінювати тактику, яку застосовувала до протиповітряних ракет і важких кулеметів. З советських літаків випускали інфрачервоні промені, щоб заплутати навігаційну систему «Стінгерів». Літаки з нерухомим крилом літали вище 5000 метрів— у зоні недосяжності «Стінгерів». Советські бомбардування стали ще більш неточними й руйнівними для мирних жителів та їхнього майна²². Вертольоти літали низько, між горами, бо поза небом «Стінгери» були ненадійні. Більшість транспортних польотів відбувалися вночі. Ці заходи безпеки суттєво знизили рівень утрат. Проте й вони не завжди рятували. Один з літаків підбили над Хостом на висоті вісім тисяч метрів (але він таки приземлився, маючи діру в хвостовому відсіку)²³.

Міністр оборони СРСР пообіцяв, що першій людині, яка захопить «Стінгер», дадуть Героя Советського Союзу. Є дві версії подальшого розвитку подій. За однією з них, розвідка, підрозділ спецвійськ під командуванням майора Сергєєва, здійснюючи політ на чотирьох бойових вертольотах, 5 січня 1987 року перехопила мотоциклетну колону. Моджахеди випустили два «Стінгери», один не влучив, а другий забрав собі росіяни²⁴. Згідно з другою, цікавішою версією, командира, якому вдалося здобути «Стінгер», звали майор Белов, і його нагородили лише орденом Бойового Червоного Прапора, бо в останні хвилини перед нагородженням дізналися, що «в нього були проблеми з алкоголем і він грубо розмовляв зі старшими за званням офіцерами»²⁵.

Крім того, росіяни купували «Стінгери» в повстанців за ціною близько трьох тисяч доларів²⁶. Іранці робили те саме й показали кілька «Стінгерів» на військовому параді у вересні 1987 р., продали їх начебто двоє моджахедівських командирів за мільйон доларів²⁷. Після закінчення війни ЦРУ, стривожившись, хотіло викупити невикористані

«Стінгери», удвічі піднявши ціну, але результат був мізерний — від 200 до 400 штук не повернулися ніколи²⁸.

Про військове й політичне значення «Стінгерів» говорили багато²⁹. Згідно з офіційними російськими даними, 40-ва армія втратила протягом війни 113 літаків із нерухомим крилом і 333 вертольоти; до порівняння, втрати американців у в'єтнамській війні становили 5086 вертольотів³⁰. Після перших панічних реакцій завдяки советським протиракетним заходам втрати зменшилися до того рівня, який був перед появою «Стінгерів». Російські джерела не наводять переконливих свідчень про те, чи вплинули «Стінгери» на політичні постанови в Москві й чи вплинули вони безпосередньо на хід тактичних операцій. Зрештою, Горбачов вирішив виводити війська з Афганістану за рік до першої появи «Стінгерів»³¹.

Саланзька траса

Советські війська не могли собі дозволити програти битву за Саланзьку трасу. Саме цією дорогою відбувалося три чверті всього постачання 40-ї армії. Велетенські автоколони, що могли налічувати до восьми сотень машин, рухалися з бази МТЗ в Хайратоні, на афганському боці Амудар'ї, їхали чотириста п'ятдесят кілометрів через Гіндукуш і потрапляли в Кабул³².

Ця дорога починається на родючих північних рівнинах і, звиваючись, пробивається через дедалі вищі гори в Пул-і Хумрі. Це середина шляху. Потім вона йде на південь через Саланзький тунель, збудований СРСР у 60-тих на відстані ста двадцяти кілометрів на північ від Кабула, щоб через Гіндукуш можна було їхати за будь-якої погоди. Довжина тунелю — п'ять кілометрів; коли його будували, він

був найвисокогірнішим тунелем у світі — на висоті 3350 м над рівнем моря. Навіть сьогодні це страшне місце — вузьке, неогорожене, погано освітлене й без належного доступу повітря. Ширина тунелю якраз дає можливість розминутися двом вантажівкам, а згори нависають загрозливі скелі. За всю війну 40-ва армія перевезла через Саланг вісім мільйонів тонн припасів.

Проїхати крізь тунель звичайно можна за п'ятнадцять хвилин, але великим колонам часу треба набагато більше. У листопаді 1982 р. в тунелі застрягла афганська урядова колона, заблокувавши шлях советській, що йшла позаду. Було холодно, і водії не вимикали двигунів. Шістдесят чотири советські солдати й сто дванадцять афганців померли від отруєння чадним газом. І це не був єдиний випадок: дванадцять солдатів загинули в тунелі у грудні 1979 р., ще двоє — навесні 1980 р. Люди гинули в тунелі навіть після його реконструкції й відкриття у 2002 р. Після катастрофи 1982 р. контроль над рухом транспорту посилювався, і таких серйозних катастроф більше не було³³. Але там усе одно було небезпечно навіть у мирний час: узимку 2010 р. понад 160 людей загинуло, коли на трасу сходили лавини.

На південному боці тунелю дорога спускається серпантинном, один її край упирається в скелі та гори, а інший закінчується стрімким урвищем. Рай для засідок. Пройшовши крізь кілька сіл, дорога веде до першого великого міста — Чарікара, відомого виноградом і гончарством. Саме там сталася різанина гурків і загинув капітан Кодрінгтон у першій англо-афганській війні. Менші дороги відгалужуються з Чарікара на захід до Бамяна й на схід до Баграма, головної афганської авіабази, та Пандшерської долини, де базувалися партизани Ахмада Шаха Масуда. Тут починається родюча рівнина Шомалі, зелена зона сіл, огорожених мурами, плетива

виноградників, маленьких полів та зрошувальних каналів, що тягнуться паралельно дорозі протягом ста кілометрів до Кабула й околиць баграмської авіабази. Тут ідеальне місце для снайперів, засідок і підкладання бомб та мін на дорозі. Советські солдати на свій ризик їздили в села на рівнині Шомалі. Якось прапорщик поїхав з Кабула в Баграм навпростець зеленою зоною, моджахеди зачекали, доки він з колоною заїде в зону, і всіх розстріляли. Машины знищили, і лише один поранений солдат вибрався на головну дорогу. Коли росіяни приїхали забирати тіла і мститися, вони втратили вертоліт.

Уздовж шосе тягнулися труби, якими бігло дизельне пальне з Советського Союзу до авіабази в Баграмі. Такий самий трубопровід пролягав уздовж західного шосе до Шинданда³⁴. Невеличкі загони трубопровідної бригади — семеро солдатів під командуванням сержанта — охороняли насосні станції уздовж маршруту. В разі механічних неполадок чи аварій вони мали виправляти їх і вдень, і вночі. Служба була не дуже блискуча, зате небезпечна, й тому 1986 р. близько третини складу однієї з бригад одержали нагороди³⁵.

Уздовж головних маршрутів постачання росіяни рубали дерева й руйнували села, щоб не лишити потенційних місць для засідок. Застави розташовували на невеликій відстані одна від одної на дорогах або на висотах, щоб спостерігати за дорогами. Відстань між великими гарнізонами була близько двадцяти кілометрів — там був мобільний резерв мотострілецьких військ, панцерники та артилерія. Перед тим, як складним і небезпечним маршрутом мала їхати автоколона, спецвійська й десантники на вертольотах чи форсованим маршем займали ключові висоти, щоб випередити моджахедів, які могли закрити шляхи відступу. Скажімо, колона, яка мусила приїхати до гарнізону в Чагчарані, у горах

між Гератом і Кабулом, складалася з 250 військових вантажівок і кількох сотень машин з товарами для мирного населення. Захищали її чотири мотострілецькі батальйони, п'ять розвідувальних рот, два танкові взводи, артилерійська батарея і тридцять два вертольоти³⁶.

Типова сутичка сталася на Саланзькому перевалі 16 жовтня 1986 р. пополудні, коли на колону нафтових цистерн завдовжки мало не два кілометри напали кількасот бійців Масуда з Пандшерської долини — разом із ними були й телевізійники одного західного телеканалу, які шукали особливих кадрів для зйомки. Першим мінометним залпом було введено з ладу БТР, що супроводив колону. Кілька цистерн запалало, і їхні водії вискочили, щоб ховатися.

Руслан Аушев (н. 1954) спускався до Чарікара з невеликою бронегрупою з семи бронетранспортерів і двох танків, коли почув постріли. Тоді він уже був Героєм Советського Союзу за воєнні дії в Афганістані. Він розвернув групу й пішов на допомогу колоні. Вони проїхали повз розбомблений БТР і кілька цистерн, що уникли знищення. На вузькому місці поперек дороги стояли дві цистерни, охоплені вогнем. Аушев спробував зрушити їх з дороги власним танком. Побачивши, що танк і сам скоро вибухне, він відсунув цистерни, зробивши кілька прямих пострілів із гармати.

Рештки колони потрапили в полон далі по дорозі. Молодий лейтенант Ніколай Кісельов, командир наступної застави, по рації передав, що відправив свій маленький загін на допомогу. Бронегрупа Аушева та кілька солдатів Кісельова підібрали тих, хто вижив. Сам Кісельов загинув, Аушева було тяжко поранено³⁷.

Менш важливий, ніж Саланзьке шосе, західний маршрут від узбецької Кушки до Герата, Шинданда й Кандагара теж мав бути відкритим. Він був не

такий вразливий, як Саланг, бо більша його частина пролягала через пустелю, де неможливо було влаштувати засідку. Але безпечно там не було ніколи. Майор Вячеслав Ізмайлов командував транспортним батальйоном в Шинданді, який проводив автоколони між Гератом і Кандагаром. Поїздка зазвичай тривала три дні. Колони майора Ізмайлова могли складатися з двохсот вантажівок у супроводі трьохчотирьох БТРів та інколи танків. З повітря їх навряд чи коли-небудь прикривали.

Можливо, через його дагестанське походження й розуміння місцевих традицій у майора не було серйозних неприємностей. Афганців треба поважати, — казав він, — їхати селами зі швидкістю 4–5 км на годину, не тікати в разі аварій, говорити зі старійшинами сіл. Навіть у разі аварії з людськими жертвами афганцям можна заплатити компенсацію. Але коли росіяни відмовляються відповідати за скоєне чи платити відшкодування, афганці все компенсують кров'ю, замінюють маршрути і нападуть із засідки на колону. Через своїх агентів моджахеди завжди дізнавалися, хто керує колоною, і не нападали на людей, які грали за їхніми правилами.

Компенсація могла складатися з мішків рису чи грошей на похорон. Коли солдати Ізмайлова випадково розстріляли пару несправних афганських вантажівок, що стояли при дорозі, місцеві проводирі сказали, що власники цих машин можуть втратити всі засоби прожиття й не матимуть іншого вибору, крім як піти в моджахеди. Ізмайлов урешті знайшов вихід із ситуації, викачавши паливо з цистерн і передавши його через третіх осіб місцевим проводирям, які у свою чергу віддали його власникам машин.

Інший транспортний батальйон поводився інакше й мав гіршу долю. Колони полковника Кретеніна завжди їздили на великій швидкості через села

й по дорогах, здіймаючи хмари куряви й не спиняючись у разі жертв. Афганці вирішили його провчити. У лютому 1987 р. він виїхав колоною з Кандагара в Шинданд. Ізмайлов їхав услід на меншій швидкості. Від'їхавши на дев'яносто миль від Кандагара, по рації він почув, що на Кретеніна напали. Прибувши на місце подій, він побачив, що більшість машин колони потрошена, а полковник загинув.

На советські лінії постачання ніколи серйозно не нападали, але колони час від часу зазнавали великих утрат. Одна з них, що їхала до Файзабада на північному сході країни, виїхала з Советського Союзу в складі тисячі двохсот машин. До кінця доїхало сімсот. Іншій колоні знадобилося одинадцять днів, щоб подолати сорок кілометрів³⁸. Багато колон споряджала спільна афгансько-советська компанія Афсотр (2008 р. вона ще існувала). Водії вантажівок були мирними жителями, багато з них загинуло. Понад дев'ять тисяч водіїв отримали советські чи афганські нагороди. Близько одинадцяти тисяч вантажівок і цистерн із паливом не доїхали до кінцевих пунктів призначення: після війни минуло вже двадцять років, а долини й гірські перевали Афганістану досі завалені їхніми рештками³⁹.

Операції

Звісно, росіяни не лише тримали оборону, а й наступали. У вересні 1983 р. полковника Рохліна, командира 860-го окремого мотострілецького полку в Файзабаді, звільнили за провал великої операції проти моджахедів, яка коштувала советським військам п'ятнадцяти вбитих і вісімдесяти шести поранених і увійшла до полкових легенд як «Бахаракська різанина». Його замінив полковник Валерій Сідоров, офіцер із багатьма зв'язками, батько якого викладав

в Академії Генерального штабу, а мати була депутатом Верховної Ради. Сідорова не дуже поважали, попри його хоробрість і звитягу. Солдати вважали його надто вимогливим і честолюбним, а крім того, він не цінував їхнього життя під час дедалі вигадливіших і небезпечніших операцій, які проводив задля свого кар'єрного зростання. Тінь, що впала на полк після різанини в Бахаракі, ще більше стимулювала його амбіції, і він захотів відновити добру славу полку не словом, а ділом.

Його перша велика операція в січні 1984 р. полягала у вистежуванні партизанів біля села Карамагул, що лежало за кілька кілометрів від Файзабада уздовж ущелини. В операції мав брати участь весь полк разом із кухарями й водіями. «Діди», які за кілька тижнів чекали повернення додому, дуже засмутилися: солдати знали, що хоробрість кудись зникає, коли перспектива вижити стає ближчою.

Після полум'яної промови полковника солдати вирушили в дорогу ще вночі. За годину вони вже дерлися на плато з західного боку ущелини. Температура була трохи вище нуля, дощило, і вже о другій годині всі намокли. Через погодні умови їх ніхто не прикривав із повітря.

До п'ятої години ранку Карамагул успішно заблокували. Температура знизилася: тепер надворі було мінус п'ятнадцять-двадцять градусів, й офіцери та солдати горнулися до купи, щоб зігрітися. Розвідники увійшли в Карамагул о шостій. У селі нікого не було, але печі досі зберігали тепло: селяни й повстанці якраз вчасно втекли. Робити там не було чого, й о восьмій солдати почали відступати. І тут на них напали моджахеди. Лише розвідники добралися до своїх БМП і втекли.

Третій взвод прикривав відступ із плато. У них було більше зброї, ніж у моджахедів, але суперників було більше й вони були швидші. Кухарям і водіям

разом із пораненими й мінометниками було наказано повертатися на полкову базу під командуванням прапорщика Сандіреску. Спершу вони йшли через плато, але, потрапивши під перехресний вогонь, Сандіреску повів людей в ущелину, якою можна було дійти до бази, сподіваючись, що цей шлях буде найшвидшим. Решта батальйону обійшлася кількома легко пораненими солдатами, але, дійшовши до краю плато, яке височіло над базою, знову потрапила під обстріл. Бійці з'їхали вниз на спинах по засніжених схилах і кінець кінцем добулися до бази.

Під час переклички з'ясувалося, що Сандіреску з його солдатами досі не повернувся. Ще не стомлені розвідники сіли в БМП і поїхали їх шукати. Повернулися вони о п'ятій вечора з тілом одного з кухарів. Ще шість солдатів поволі чвалали на базу, коли їх підібрали. Серед них був і Сандіреску, але до такої міри шокований, що не міг нічого пояснити. Ще двоє повернулися вночі: кухар, що загубив черевики й мав покалічені та скривавлені ноги, та один воїн на прізвище Молдован, із задубілих рук якого зброю треба було видирати силоміць. Він міг лише сказати, що всі загинули, крім Пашаніна, якого взяли в полон.

Полковник Сідоров зрозумів, що вскочив у халепу. Його судитимуть, бо не почекав кращої погоди й вертолітного супроводу; всі знали, що село добре обороняли, і в нього було замало солдатів, щоб узяти це село штурмом. Кухарі та водії взагалі для бою не годилися. Як пояснити начальству, що ніхто нічого не знає про долю тих, хто пропав? Виснажених солдатів попросили піти добровольцями на пошуки їх. Усю ніч — щось небачене в армії — один «дід» і п'ятеро новобранців чистили їм зброю, шукали сухий одяг на складі й сушили взуття. На ранок добровольці, лаючи все на світі, вийшли в похід. Було

холодно і ясно, падав легкий сніг, а вгорі цього разу кружляли вертольоти.

Половина солдатів видиралася на плато, щоб забезпечити прикриття, а Пономарьов із підлеглими пішли до ущелини, якою Сандіреску намагався втекти. Вони знайшли кілька мін та купи гільз. На річці лежав лід, — його теж пробивали й дивилися, чи немає чого у воді. Виснажені, вони зрештою знайшли замерзлі, спотворені й кастровані тіла сімох солдатів.

Усі розуміли, що там сталося. Замість зайняти оборонну позицію й чекати на допомогу, бідолашні куховари під кулями чимдуж побігли до бази. Молдован і Пашанін, двоє найстарших солдатів групи, старанно прикривали втечу кухарів. Моджахеди напали на маленький загін з обох боків ущелини. Третя група спускалася схилом. Коли патрони скінчилися, Молдован урятувався, стрибнувши в крижану річку. Пашанін не стрибнув, і його взяли в полон. Згодом у полку від афганських агентів чули, що його кастрували й засунули йому в носа кільце. Його водили голим різними селами й убили через місяць.

Через півроку на базу прийшов хлопчик і запропонував показати тіло Пашаніна — за окрему плату. Впізнати тіло було неможливо. Солдати поховали його, а хлопчикові надавали щиглів. Через неможливість точно впізнати тіло про Пашаніна записали, що він «зник у бою».

Не отримавши покарання, Сідоров вирішив влаштувати ще одну операцію. Пряма дорога з Кішіма у Файзабад — Стара Кішимська дорога — тягнулася на 32 км, проходячи перевалом Аргу, який надійно контролювали моджахеди. Єдиним іншим шляхом була Нова Кішимська дорога, довша на 100 кілометрів. Уся поїздка тривала три-чотири дні, бо колони під охороною бронемашин, саперів і розвідувальних рот рухалися зі швидкістю пішохода: сапери мусили

йти пішки, шукаючи міни й придорожні бомби. Навіть за такої пильної перевірки зазвичай ставалося два-три вибухи щоразу, коли проходила колона. Якщо колону обстрілювали, солдати руйнували найближче село — щоб запобігти подальшим нападам. Наприкінці 1983 р. вздовж Нової Кішимської дороги лежали руїни.

Сідоров вирішив відновити рух старою дорогою і завдяки цьому звільнити для наступальних операцій два батальйони, що виконували функції охорони й супроводу колон. В операції брав участь цілий полк за винятком кількох дрібних гарнізонів, які лишили стерегти полкові й батальйонні бази.

Операція відбулася у травні 1984 р. Напередодні ввечері Сідоров знову виступив із полум'яною промовою, закликавши солдатів бути гідними своїх батьків і битися до останнього. Цього разу надворі було сорок градусів у тіні, й кілька солдатів знепритомніли, доки він закінчив.

Ударна група вирушила в дорогу наступного ранку в хмарах чорного диму під ревіння двигунів. Спершу все йшло добре, проте за кілька днів операція закінчилася внаслідок інциденту, якого можна було уникнути.

Командирський панцерник Сідорова застряг на переправі. Водієві не вдавалося знову запустити мотор. Тоді Сідоров стягнув його з місця, завдав кілька влучних ударів, послав під три чорти й сам сів на його місце. Граната, що висіла в нього на поясі, зачепилася, чека відірвалася й до вибуху лишалася кілька секунд. Сідоров не міг її зняти; останньої секунди він прикрив гранату своїм тілом і загинув.

Операцію зразу ж скасували. Того вечора всі офіцери в полку напилися, стріляли з автоматів, пускали сигнальні ракети. До всього, по найближчому селу дали залп із чотирьох танків, щоб місцевим також запам'яталася смерть Сідорова. Горілки

в солдатів не було, але кожен отримав додаткову порцію м'яса й картоплі. Новобранців поставили на нічну варту.

Понівечене тіло зібрали докупи в полковому моргу й убрали в парадну форму Сідорова. Наступного дня полк вийшов на урочистий парад. В офіцерів, яких поставили на почесну варту, було похмілля. Під звуки полкового оркестру труну з тілом та медалями завантажили у вертоліт і відправили в далеку подорож до Москви, на Кузьмінський цвинтар⁴⁰.

Молот

Здебільшого військові операції 40-ї армії відбувалися у високих горах на кордоні з Пакистаном, де проходили маршрути постачання моджахедів, або в родючій Пандшерській долині, звідки могла йти загроза для російського постачання через перевал Саланг.

Місто Хост розташоване за 16 км від східного кордону з Пакистаном, за 145 км на південь від Кабула й за 96 км від Гардеза, з яким його сполучає стратегічно важлива дорога, відкрита для засідок, що проходить на висоті трьох тисяч метрів, перетинаючи перевал Сатикандав. Під час советської війни тамтешніми партизанами керував Джалалуддін Хакані (н. 1950). За двадцять років керівництво перейшло до його сина, Сіраджуддіна. На той час російську базу в Хості використовували американці. Саме тут у грудні 2009-го один шахід забрав із собою життя сімох працівників ЦРУ.

База Джалалуддіна у Жаварі складалася з комплексу тунелів, входи яких були направлені на Пакистан, що починався за кілька кілометрів. У середині були склади зброї та майстерні, гараж, лікарня, радіостанція, кухня, мечеть і готель. Захищали базу

п'ятсот моджахедів з гаубицею, ракетними установками, зенітними кулеметами й двома танками Т-55, вкраденими з афганської армії в 1983 р. Завдяки цій базі Джалалуддін міг постійно тримати Хост під загрозою⁴¹.

Наприкінці 1985 р. афганська армія за підтримки советських загонів розпочала велику операцію, метою якої було знищення бази в Жаварі⁴². Перші атаки не дали успіху. Повітряний десант 38-ї афганської бригади втратив орієнтири в темряві й приземлився на іншому боці кордону. Їх оточили й узяли в полон. На той час урядові війська втратили дві третини свого складу через загиблих, поранених і дезертирів і вже не були такі ефективні, як раніше.

Варенников вилетів у Хост для з'ясування обставин. Цього разу для підтримки афганської армії СРСР виділив три батальйони з 56-ї гвардійської окремої повітряно-десантної бригади й два — з 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку. Афганцям вдалося взяти Жавар: там вони побачили, що жителі втекли. У советських інженерів було замало часу, щоб зруйнувати тунелі. Солдати тоді вже відступили. У Кабулі влаштували переможний парад. Моджахеди знову зайняли Жавар через кілька днів. До того ж, вони втратили сімдесят вісім полонених офіцерів афганської армії, а серед них і командувача 38-ї бригади.

Наступної осені все треба було починати спочатку. Операції дали кодову назву «Магістраль», командувати нею призначили генерала Громова й афганського міністра оборони, генерал-полковника Танаї, який допомагав евакуювати радників з Герата в березні 1979 р. Операцію мали здійснювати близько десяти тисяч советських і вісім тисяч афганських солдатів. Через виняткове політичне значення й масштаб «Магістраль» була однією з найбільших операцій за всю війну⁴³. Знову розпочали блокаду, і 30 грудня

перші колони з постачанням поїхали до Хоста. Знову советські солдати пішли, а моджахеди повернулися. Вареннікова зробили Героєм Советського Союзу. Людей, які вважали, що воював не він, а прості солдати, ця звістка засмутила⁴⁴.

Один з найвідоміших боїв афганської війни відбувся після операції «Магістраль». За висоту 3234 воювала 9-та рота 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку. Саме вона під командуванням Востротіна штурмувала палац Тадж-Бек у грудні 1979 р. Гора на висоті близько трьох тисяч метрів над рівнем моря була ключовим пунктом значної частини дороги в Гардез, яку советські командири хотіли тримати відкритою. Дев'яту роту — тридцять дев'ять солдатів — висадили на вершину 7 січня 1988 р. Майже одразу її атакували моджахеди, яких було від двохсот до чотирьохсот чоловік. Атаки тривали до наступного ранку, коли в оборонців майже закінчилися патрони. Вони втратили шістьох солдатів, двадцять вісім були поранені. Двох солдатів, що загинули, — сержанта й молодшого сержанта — зробили Героями Советського Союзу. 2005 р. про цей епізод зняли великобюджетний фільм «9 рота», що мав значний комерційний успіх у Росії й за кордоном, але більшість афганських ветеранів вважає його занадто пафосним та історично неточним, зовсім не схожий на війну, яку вони знали.

Джалалуддін знову тримав блокаду довкола Хоста. Чарлі Вілсон, американський конгресмен, палкий поборник моджахедів, приїхав до Джелалабада й назвав Джалалуддіна «втіленою добродією»⁴⁵. Джалалуддін зрештою захопив Хост у квітні 1991 р., через два роки після виведення советських військ із Афганістану. Згодом він приєднався до талібів і був з ними після 11 вересня 2001 р. Герой Чарлі Вілсона опинився на третьому місці в списку осіб, яких розшукує Америка.⁴⁶

Пандшер

Саме до операцій 40-ї армії в Пандшерській долині була прикута увага як росіян, так і іноземців. Всього в долині проведено, на думку більшості спостерігачів, дев'ять великих операцій, але довкола цифр точаться суперечки. Характер усіх операцій був однаковий. 40-ва армія займала долину, але не могла цілковито розгромити Масуда через його вміння переховуватися й тікати. Потім росіяни відходили, лишаючи по собі афганських солдатів та цивільних представників кабульського режиму для контролю території. Контролювати її не вдавалося: Масуд займав долину, вбивав, переманював на свій бік чи виганяв представників уряду, і треба було знову все починати спочатку. Проте росіяни завжди мали свій плацдарм у долині. Крім форту в Анаві, другий батальйон 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку мав двадцять застав на підходах до долини, у кожній з них було десять солдатів на чолі з лейтенантом. Припаси їм підвозили вертольотами, хоч як це було небезпечно: у людей Масуда не було «Стінгерів», зате вони майстерно використовували важкі кулемети, і советські війська втратили третину місцевої ескадрильї вертольотів. Солдати наступали на міни, або їх убивали снайпери: жертв не бракувало. Коли не було вертольотів, поранених солдатів евакуювали дорогою на Баграм у супроводі невеликої озброєної групи.

Пандшерська долина надзвичайно гарна. Там живуть таджики, побожні, але не фанатичні суніти, які часто ворогують з південнішими пуштунами. Александр Македонський ішов цими місцями під час великого зимового маршу-гонитви за Бессом, останнім претендентом на імперський трон Персії. Згодом місцеві жителі збирали данину з багатих караванів із Китаю, що йшли через долину, яка до

XX ст. була одним із головних торговельних шляхів на північ від Кабула. Художники європейського Відродження використовували лазурит, добутий з долини, для синьої фарби, якою малювали одяг своїх мадонн. Протягом війни видобування мінералів давало приблизно 5 млн доларів прибутку щорічно. Родовища ховали й захищали від атак з повітря й розробляли за допомогою японських та західнонімецьких інженерів. Через стратегічну важливість для повстанців ці родовища в червні 1981 р. невдало бомбардували літаками з советських баз⁴⁷.

Коли через перевал Саланг збудували дорогу, долина втратила своє значення як торговельний маршрут. Проте, незважаючи на це, небезпечною близькістю долини до головної советської авіабази в Баграмі, до маршруту постачання через Гіндукуш, Саланзького тунелю й самого Кабула означала, що тамтешній партизанський рух завдавав чимало клопоту росіянам з першого до останнього дня окупації.

Вхід у долину з боку рівнини Шомалі на відстані близько 90 км від Кабула дуже важкий. З міста Чарікар треба пройти через вузьку ущелину Даланг Санг на висоті вісімнадцяти метрів над пінявою річкою Пандшер кривою дорогою, що тулиться до голих скель. Саме нею росіяни переправляли солдатів, зброю та броню під час постійних штурмових операцій у долині в перші п'ять років війни.

Пройшовши крізь ущелину, можна було побачити долину. В низинах росли виноградники, сади шовковиці та абрикосів, зрошені поля пшениці та кукурудзи. В річці багато риби. Уздовж неї й на пагорбах простягаються кишлаки, що часто мають лише одну вулицю з базаром чи крамницею. Кишлак часто мав форт для охорони, а самі будинки в цих селах стояли за мурами й могли оборонятися.

Від Чарікара до горішнього краю долини — понад 160 км⁴⁸. За часів російського панування дорогою

можна було проїхати лише перші 85 км, — далі пішки чи верхи. Місцевість стає дедалі гористішою, а потім ви опиняєтеся серед льодовиків Гіндукушу на висоті від трьох до шести тисяч метрів. Звідси вже недалеко до Пакистану й Китаю⁴⁹. З цих високих гір виводять два перевали, що позначають краї долини, — перевал Хавак (3787 метрів) до північних рівнин та перевал Анджуман (4360 метрів) до Бадахшану, крайньої північно-східної провінції Афганістану. Тут складно пройти навіть улітку, а взимку дороги взагалі закриті. Саме через ці перевали рішучі люди доставляли повстанцям товари, зброю та спорядження.

Перша советська операція в Пандшерській долині відбулася в квітні 1980 р., через чотири місяці після початку війни. В операції брали участь три советські батальйони, серед них — 4-й батальйон 56-ї гвардійської окремої повітряно-десантної бригади під командуванням капітана Леоніда Хабарова. З ними було близько тисячі афганських солдатів і поліції. Згідно з планом, советські солдати могли заблокувати кишлаки, а афганці — прийти і шукати повстанців. У Масуда в долині було близько тисячі людей, озброєних старими гвинтівками. До оборони вони теж іще не підготувалися як слід, тільки замінували єдину дорогу в долині, зруйнували мости й планували нападати з засідок.

Спершу все йшло за планом. Росіяни розмінували дорогу, відновили мости й швидко наближалися. Коли зруйнована дорога не давала змоги рухатися далі, вони їхали дном річки й швидко потрапили до штабу Масуда в кишлаку Пасішах-Мардан. Місцеве населення поспішало втекти, у в'язниці було порожньо і всюди валялися стоси документів, посвідчень і списків.

Сергей Морозов, сержант 56-ї гвардійської окремої повітряно-десантної бригади, пригадує: «Це була перша операція, де ми зіштовхнулися з великим

опором, засідками й висадженими в повітря мостами. Звичайно, я не знав точно, що діється, бо був лише сержантом. Ми їхали, доки могли, а потім зупинилися. Залишивши кишлак, де був штаб Масуда, пішли до кінця долини Пандшеру. Тоді ми дійшли найдалі за всю війну й упритул наблизилися до кордону з Пакистаном. На зворотному шляху через гори мій батальйон потрапив у засідку. Тринадцять солдатів передового взводу загинули. Мій взвод ішов першим, коли ми заходили в долину, й тому дорогою назад ми були останніми. Вночі ми мусили відбити кілька атак моджахедів. Тоді в них була проста зброя, інколи навіть саморобна. У них ще не було мінометів.

Проти нас виступало, мабуть, лише кілька десятків ворогів, а в нас було вертолітне прикриття — звісно, лише вдень. Протягом тривалого маршу більшість рацій вимкнулася, бо в батареях скінчився заряд. Але я вмів з ними обходитися ще до війни й вимикав свою рацію, коли не було сигналу чи його блокували гори. Тому в мене б вистачило заряду, щоб за потреби викликати вертоліт. Нам знадобилося трохи часу, щоб модифікувати свою тактику, яку ми застосовували в європейських війнах. Хоча нашу бригаду готували саме до операцій у пустелях і горах, теорія дуже відрізнялася від реальних умов. Після першої Пандшерської операції я спитав командира роти капітана Хабарова, чи є сенс іти незграбними колонами, які можуть легко застрягнути й часто не можуть розвернутися. Чи не буде легше просто перекидати солдатів групами за допомогою вертольотів? Звісно, згодом ми навчилися робити такі речі»⁵⁰.

Росіяни назвали той похід перемогою. Повстанці вважали, що перемога на їхньому боці. За свідченням одного афганського історика, у долині було лише двісті озброєних повстанців із трьома ракетними установками. Вони навмисне не напали на

росіян, які входили в долину, чекаючи, поки ті спустатимуться в гори. Повстанська газета «Голос Джихаду» стверджувала, що близько ста радянських та афганських солдатів було вбито, захоплено десять гармат, пошкоджено вісім танків та інших транспортних одиниць. Повстанці втратили чотирьох чоловік. Крім того, загинуло двадцять п'ять мирних жителів⁵¹.

Звісно, Масуд використав припинення вогню 1983-1984 рр., щоб зміцнити свої війська. За підрахунками радянської розвідки, на той час у нього було 3500 чоловік. П'ятсот із них охороняли вхід у долину. Ще дві тисячі діяли проти радянських та афганських гарнізонів. Решта солдатів згрупувалася в північно-східній частині долини й мала протидіяти повітряним десантам⁵².

Під тиском афганського керівництва навесні 1984 р. в Москві вирішили покінчити з Масудом назавжди. Цього разу завдання виконували 11 000 радянських та 2600 афганських солдатів, а також 200 літаків та 190 вертольотів.

Солдати спецвійськ пішли першими й побачили, що на позиціях ворога нікого немає. Росіяни вирішили не скасовувати операцію, оскільки бомбардувальники з касетними й фугасними бомбами, найбільші з яких важили дев'ять тонн, уже стартували зі своїх баз на території СРСР⁵³. Повітряне бомбардування тривало близько двох годин.

Головні сили увійшли о четвертій ранку 19 квітня. Перед ними йшли сапери. 30 квітня 2-й батальйон 682-го мотострілецького полку зазнав тяжких утрат через недбалість полкового командира, який наказав їти в ущелину, що відходила від долини, не зайнявши командних висот. Спершу на батальйон ніхто не нападав. Після того, як солдати зменшили охорону, на них напали з трьох боків. У подальшому бою батальйон утратив п'ятдесятьох трьох солдатів

(серед них дванадцять офіцерів), п'ятдесят вісім були поранені. Рядовий Ніколай Князев так описав ці події:

«Мій взвод охороняв полковий командний пункт, коли до нас долинули звуки бою, і полковий командир повідомив, що на наші батальйони напали вороги, є поранені й убиті.

Завантаживши ноші до бронетранспортерів, ми з'їхали в ущелину. Дочекавшись півдня, далі ми пішли пішки. Нас було десятеро разом із командиром взводу. Йти серед гір було нелегко, ми йшли довго, бо скрізь лежало каміння й доводилось обходити виступи, тож годі було визначити подолану відстань. Здавалося, минула ціла вічність.

Потім ми побачили дивне світло в темряві, і командир взводу наказав лягти на землю, але ми зрозуміли, що то було світло, яке вибивалося з перископів БМП. Ми не ступили й кроку, як стали мішенями для калашнікова. Наш взводний, лейтенант Арутюнов, випустив ракету, ми закричали, й постріли припинились. Солдати підійшли ближче. Це був наш БМП, підбитий міною. Водій разом із заступником замполіта батальйону майором Кононенком залишилися коло машини — у них була контузія. Ми пішли далі. Трохи згодом побачили розвідників, яких вислали перед нами. Вони несли кілька трупів, серед них і тіло командира батальйону капітана Корольова. Усі зразу протверзели.

Коли ми прийшли в кишлак, уже розвиднювалося. Йдучи головною вулицею, ми почули звуки моторів. До нас їхали дві батальйонні БМП, завантажені тілами мертвих солдатів. Руки й ноги стирчали з купи тіл у різні боки. Поряд із тілами — купа потрощених рацій і гранатометів. Солдати, що жили, йшли слідом за БТРами. На них було страшно дивитися. Вони були немов зомбі, на їхніх обличчях не було жодних емоцій.

Ми доставили живих до основної частини полку. Поблизу приземлився вертоліт, з нього вишло кілька генералів. Один з них наказав уцілілим солдатам вишикуватися. Вони ще не оговталися й пахли трупами, між яких лежали кілька днів (Я навіть не уявляю, що робилося в їхніх головах). Один із новоприбулих підійшов і закричав: «Сволота! Падлюки! Ви тут стоїте, а ваші товариші лежать мертві! Чому ви тут?» Отак він до них говорив. Потім зачитав суворе попередження й поїхав із відчуттям виконаного обов'язку. Хлопці стояли заціпенілі й мовчали — може, навіть не чули його.

Того вечора нам наказали повернутися на місце бою й зібрати решту тіл. Уявіть собі відкритий простір площею близько ста квадратних метрів. Посередині тече річка. На правому березі — рівна місцевість, кілька порогів і пагорб висотою двісті триста метрів. На лівому березі — стежка між скельною стіною та урвищем над річкою.

Було зрозуміло, що ми прийшли туди, куди треба. Там стояв важкий дух мертвих тіл: хлопці лежали вже майже два дні, було жарко. Ми боялися, що повстанці також десь чекають на солдатів, які прийдуть забирати тіла, й нас теж перестріляють. Ми піднялися до підніжжя пагорба, на тераси. Спершу нам трапилося тіло сержанта, якому недовго лишалося до демобілізації. Йому відірвало ноги — вибухом чи кулеметною чергою. П'ятеро чи шестеро хлопців лежали в природній печері. Їх зітнув або кулемет, або ручні гранати повстанців. Вони лежали всі разом там, де їх заскочила смерть. Ми механічно носили трупи через річку, немов це нам снилося. Вигляд мертвих тіл жахав.

На дереві висіли шматки одягу, а під ним — понівечене тіло. Очевидно, куля влучила в міну, яку ніс один із солдатів.

Зненацька до нас долинув тихий стогін десь у скелях, трохи на віддалі. Ми обережно підійшли й побачили ще живого солдата. Йому відстрелили гомілку, що висіла на сухожилках. Він втратив багато крові, але яось зміг накласти джгут і зупинити кровотечу. Ми надали йому першу допомогу й понесли до бронетранспортерів. Він вижив. Зброї там не було — всю забрали повстанці.

Зранку 2 травня ми повернулися до полкової бронегрупи. Тіла лежали рядами на прибережному камінні. Їх було близько півсотні. Нам сказали, що деякі з них уже забрали. Наш командир роти, лейтенант Курдюк, лежав на спині з зігнутими ліктями й стисненими кулаками. На його грудях було кілька дірок від куль. Нам сказали, що його застрелили афганські солдати, що були разом із батальйоном, але втекли до повстанців. Проте лейтенант іще встиг наказати своїм у них стріляти»⁵⁴.

Цю операцію совети теж назвали своєю перемогою. Після її закінчення маршал Соколов полетів у Руху, головне місто в долині, щоб самому все побачити. Там уже не було на що дивитися. Советські танки стояли навколо в полях пшениці, але майже не було руйнувань, місцевого населення — теж. Соколов скликав нараду в будинку, де був штаб. Там було троє афганців — орг'ядро (організаційне ядро) завданням якого було відновити владу кабульського уряду в цій долині. Троє чоловіків тихо й непомітно сиділи поміж генералів і полковників.

Генерали відзвітували Соколову, що наступові опиралися три тисячі повстанців. Вбито тисячу сімсот, решта втекли в гори, забравши тіла своїх товаришів. Ось чому тут не було на що дивитися.

Леонід Шебаршин, заступник керівника аналітичного відділу управління зовнішньої розвідки КДБ у Москві, також там був. Його не переконали названі цифри. Скільки жертв було з советського

боку? Як тисяча триста вцілілих повстанців могли винести тисячу сімсот трупів? Як можна було порахувати мертвих, якщо їх ніде не видно? Він отримав відповідь. Людські втрати ворога вираховували за кількістю використаних патронів. Ця дивовижна формула дала советам змогу стверджувати, що від 1982-го повстанців щороку меншало на тридцять тисяч чоловік⁵⁵.

Соколов відзвітував Устінову, що вбито дві тисячі вісімсот повстанців, ще тридцятьеро — взято в полон. Він сказав Кармалеві, що відтепер афганська влада може створювати цивільну адміністрацію й починати програми соціально-економічних реформ для покращення життя селян у долині⁵⁶. Лише згодом стало відомо, що Масуд, попереджений кабульськими агентами, знову відкликав більшу частину своїх військ перед атакою в безпечне місце. Ось чому советське військо не зустріло серйозного опору і втрачало людей через міни та засідки в селах на шляху. Стратегічна авіація давала мало користі, з огляду на розпорошеність сил ворога та сільську місцевість. За словами одного скаліченого піхотинця, «свого шоколаду вони не заробили»⁵⁷. Престиж Масуда серед його людей зріс іще більше. Він розширив контроль над північними провінціями країни і зі звичайного польового командира став провідною політичною постаттю, відомою як в Афганістані, так і за його межами.

Тактика без стратегії

Командир сержанта Морозова капітан Хабаров не припиняв нарікати на погане планування операцій. «Чому, — питав він, — чому ми так швидко вийшли з Пандшеру? Навіщо тоді взагалі була ця операція? Майже всі наші операції мали такий кінець.

Починався бій, гинули солдати, офіцери, афганські солдати, моджахеди й мирні жителі — і тут операція закінчувалася, наші йшли геть, і все ставало таким, яким було. Мені досі шкода афганських урядових військ, які ми зрадили, коли йшли з Афганістану, лишивши їх разом із родинами на поталу переможцям»⁵⁸.

Удари молотом не могли пробити шкаралупу мінливого, некоординованого партизанського ворога. Операції, звісно, закінчувалися на перший погляд вдало. Гарнізон позбувався блокади, повстанську базу руйнували, долину займали. Але в росіян ніколи не вистачало війська, щоб утримувати завойовану територію. Після вдалої операції вони поверталися на бази й передавали повноваження афганським союзникам. Але військові й цивільні представники уряду не могли робити свою справу серед ворожого населення. Надто часто внаслідок морального і військового тиску моджахедів вони покидали свої посади, тікали чи переходили на бік ворога.

Росіяни, як і інші армії, що намагалися завойовувати Афганістан, зрозуміли основне: захопивши територію, треба мати військо, щоб її утримувати. У селах і містах можна було панувати вдень, а вночі приходили моджахеди й керували ними. Ніколи нікому не вдавалося захопити повстанські села чи закрити кордон, через який відбувалося постачання повстанців.

У росіян була добра тактика, але не було надійної стратегії. Вони могли перемагати в боях, але не могли переконливо виграти війну. Їхні великі військові й політичні зусилля звелися нанівець, і їм не лишалось іншого виходу, крім виплутатися з цієї війни всіма можливими способами.

Спустошення й розчарування

Армії — це інституції для організації і спрямування насильства заради певного уявлення про національні інтереси. Вони допомагають кристалізувати чуття патріотизму, жертвовності й солідарності, потрібні державам для підтримки єдності, а інколи й виживання.

Насильство складно тримати під контролем. Армії повинні контролювати і вияви насильства у своїх лавах, і жорстокість солдатів до ворогів та мирних жителів. Без такого контролю армія може втратити дисципліну й функціональність. Веллінгтон був украй жорстким у своїй рішучості контролювати армію — «ці людські покидьки, які йдуть служити за випивку». Навіть йому це не завжди вдавалося.

Крім того, командувачі повинні підтримувати бойовий дух солдатів і принцип «честі мундира», що саме по собі має велике значення для ефективної єдності. У всіх арміях за всіх часів це правило спонукає до замовчування й приховування воєнних злочинів, щоб обмежити їхні наслідки. Через тиск військових та громадської думки уряд США не зміг покарати всіх відповідальних за звірства в Сонгмі у В'єтнамі 1968 р. Командири 40-ї армії нічим від американців не відрізнялися. Генерали карали їх за відсутність дисципліни у війську. Через страх втратити

посаду командувачі нерідко реєстрували самогубства та вбивства як бойові втрати. Певні злочини було неможливо приховати, але в решті випадків офіцерам вдавалося уникнути розслідувань своїх дій чи дій підпорядкованих їм солдатів. Руйнування сіл, запідозрених у переховуванні повстанців, або обстріли солдатів вважалися за нормальне явище чи принаймні неминуче під час війни.

Командувачі 40-ї армії чітко розповідали солдатам, що з ними станеться в разі неналежної поведінки. 1985 р. було видано невелику брошуру «Життя, традиції та звичаї народів Афганістану: правила та норми поведінки військових, що служать за межами своєї країни»¹. Там описувалася країна, народ, релігія, почуття гідності й незалежності, одяг, їжа, побут, звичаї гостинності й помсти, ритуали, що супроводжують народження, шлюб і смерть. Далі йшло кілька простих правил поведінки: пам'ятай, що ти — обличчя армії, будь гідним своєї історичної місії; знай і поважай традиції місцевого населення, навіть якщо вони не такі, як твої; поважай афганських жінок; не розмовляй із мусульманином під час молитви й не заходь у мечеть без крайньої потреби; стережися ворожих шпигунів; не пий води зі зрошувальних каналів; не залишай табору й не йди в гості до місцевого населення без дозволу. Крім того, брошура суворо забороняла торгувати, надто — наркотиками. Наприкінці там написали: «Солдате, пам'ятай!.. згідно з Кримінальним кодексом ти підлягаєш кримінальній відповідальності за військові злочини — вчинені через недбалість, необережність або навмисне». Навмисне вбивство карали терміном ув'язнення до десяти років. За обтяжувальні обставини, серед яких було й алкогольне сп'яніння, могли присудити смертну кару. Пограбування й контрабанду товарів до СРСР так само карали ув'язненням до десяти років.

Військовий злочин

То були не пусті погрози. Советські військові прокурори в Афганістані розглядали багато різновидів воєнних злочинів: убивства, мародерство, згвалтування, наркоманію, дезертирство, самострільство, крадіжки та жорстоке поводження з місцевим населенням. Винних саджали до в'язниці на тривалі терміни, відправляли до дисциплінарних батальйонів у СРСР, інколи страчували. Колись у жахливій в'язниці Пул-і Чархі на околиці Кабула одночасно сиділи двісті російських солдатів за звинуваченнями в різних злочинах проти афганського населення, зокрема і в убивствах. Наприкінці війни покарання відбували близько 2500 советських солдатів, понад двісті з них сиділи за навмисне вбивство².

Поки дані військової прокуратури не будуть розсекречені, називати якісь загальні цифри складно, а доступні дані надто уривчасті. Представник генералітету в розмові з командирами 40-ї армії 1988 р. стверджував, що 1987 р. кількість злочинів становила 543 — порівняно з 745 злочинами минулого року відбулося їх суттєве зменшення. Він перерахував кілька особливо злочинних військових підрозділів: розвідувальні підрозділи, десантники, 108-ма та 201-ша мотострілецькі дивізії, 66-та й 70-та окремі мотострілецькі бригади, 860-й окремий мотострілецький полк. За іншими даними, проти «афганців» порушено 6412 кримінальних справ, серед них 714 за вбивство, 2840 за продаж зброї афганцям і 534 за наркотовілля³.

Попри всі санкції, солдати й далі вчиняли злочини — поодинці чи групами — виправдовучись: «Вони робили це з нами, тепер ми маємо право робити це з ними». Советські командири розповідали солдатам історії про російських полонених, яких катували і вбили моджахеди, а потім викинули

понівечені тіла, щоб їх знайшли советські солдати. Такі історії були правдиві, адже свідчили про давню афганську традицію, про яку писав ще Кіплінг. Один з маловідомих моджахедів хвалився, що часто наполовину здирав шкіру з російських полонених після вдалої засідки, й лишав їх, іще живих, серед пасток та мін, на яких мали підірватися російські солдати⁴. Варенніков описав події, внаслідок яких одна рота 22-ї бригади спецслужб загинула у квітні 1985 року в горах на сході провінції Кунар, де за двадцять років точилися не менш криваві бої з американцями. Рота не сподівалася опору, потрапила в засідку і втратила тридцять одного солдата. Шукаючи тіла, полягли ще троє. Було видно, що семеро солдатів учинили самогубство, щоб не здатися ворогові. Решту катували чи палили живцем. Варенніков бачився з єдиним, хто вижив: збожеволілим сержантом⁵.

Інколи солдати вбивали холоднокровно, найчастіше під час бою або після нього. «Жага крові — жахлива пристрасть, — писав один із них. — Її силі неможливо опиратися. Я на власні очі бачив, як батальйон почав стріляти в групу, що наближалася до нашої колони. А то були наші солдати, розвідувальна рота, що прикривала нас із флангу. До них лишалось двісті метрів, і ми на 90 відсотків були впевнені, що це свої. Але знову-таки — жага крові, бажання вбити за всяку ціну. Я бачив десятки випадків, коли новобранці нетямилися з радощів, убивши першого афганця, показували на труп, плескали одне одного по плечах і випускали цілий магазин патронів у труп — “про всяк випадок”... Не кожному вдається опанувати цей інстинкт і придушити чудовисько в собі».

Ваня Косоговський, солдат із Одеси, що служив у 860-му окремому мотострілецькому полку, був жвавим і радісним, його всі любили. Його роту на вертольоті направили, щоб підтвердити дані розвідки

про село за 25 км від полкової бази. Дорогою стрільці розважалися й стріляли в отари овець чи биків, виправдовуючись тим, що вони зменшують постачання моджахедів. Після обстрілу самого села солдати приземлилися, щоб його прочесати. В одному з будинків Косоговський помітив маленькі дверцята й почув людський віддих за ними. Трохи вище був невеликий отвір. Косоговський дістав гранату, висмикнув кільце, кинув її в дірку й після вибуху пустив кілька автоматних черг. Висадивши ногою двері, він побачив результат своєї роботи. Стара жінка лежала мертва, молодша ще дихала, за ними — семеро дітей від одного до п'яти років, дехто ще ворушився. Косоговський випустив усі кулі з магазину в рухливу купу людей і кинув ще одну гранату.

«Не знаю, чому я це зробив, — розказував він потім. — На мене щось найшло. Може, я не хотів, щоб вони мучилися. Зрештою, за мене б узялася військова міліція». Справді, він міг потрапити до дисциплінарного батальйону, якби офіцери не прикрили його й не мовчали про те, що сталося⁶.

14 лютого 1981 р. розвідувальний патруль з одинадцяти солдатів 66-ї окремої мотострілецької бригади під командуванням старшого лейтенанта вдерся до будинку в селі біля Джелалабада. Всередині вони побачили двох старих чоловіків, трьох молодих жінок і п'ятьох чи шістьох дітей. Спершу вони згвалтували й убили жінок, а потім усіх інших, окрім маленького хлопчика, який сховався й вижив, потім ставши свідком. Генерал Майоров, головний советський військовий радник у Кабулі з червня 1980-го до листопада 1981-го р., зразу призначив розслідування. Винні зізналися й були покарані. Через страх, що моджахеди використають цей випадок як нагоду розпочати джихад у селах, Майоров посилив заходи безпеки у великих містах та вибачився перед афганським прем'єр-міністром Алі Султаном Кештмандом.

На Майорова почали тиснути, щоб він змінив версію того, що сталося: советський посол, представник КДБ у Кабулі, Міністерство оборони та КДБ у Москві. КДБ стверджував, що в них є інформація про те, що цей випадок був провокацією моджахедів, перевдягнених у советські форми. Чому, — питав голова штабу Огарков, — чому Майоров хоче очорнити добру славу советської армії? Міністр оборони Устінов зауважив: якщо Майоров наполягатиме на своєму, його не оберуть до ЦК на майбутньому XXVI з'їзді КПРС.

Майоров наполягав, і його не обрали. Але Кармалъ звернувся безпосередньо до Брежнєва, який дав наказ про заслужене покарання. Злочинців засудили до смертної кари або тривалих термінів ув'язнення. Командирові бригади полковникові Валерію Смірнову було оголошено сувору догану. Саму бригаду ледь не розформували — її врятувало тільки славетне минуле у Другій світовій⁷.

За дозвіл солдатам чинити злочини могли покарати навіть старших офіцерів. Після п'ятої Пандшерської операції у травні-червні 1982 р. командира 191-го окремого мотострілецького полку, підполковника Кравченка, засудили до десяти років ув'язнення за розстріл в'язнів. Командира 860-го окремого мотострілецького полку, полковника Александра Шебеду, звільнили у квітні 1986 р., через півроку після початку його кар'єри. Під час рейду полк захопив двадцять полонених і привіз їх на базу в Файзабад. Шебеда наказав вартувати їх розвідувальній роті, яка нещодавно втратила багатьох солдатів і досі не могла оговтатися. Солдати вбивали полонених і викидали трупи в річку Кочку. Після скандалу Шебеду звільнили з посади⁸.

Супутні втрати

За окремі злочини в 40-й армії більш-менш ефективно карали й намагалися їм запобігати. Решта злочинів була зумовлена природою війни проти рішучого, але невловного ворога, який ховався серед місцевого мирного населення. Для солдатів ця війна без фронтів була особливо страшною і заплутаною. Будь-коли можна було загинути від вибуху міни. Бородатий селянин на полі може наступної хвилини напасти на вас із засідки чи підкласти бомбу; вас могла вбити ззаду жінка чи навіть дитина. Тому солдати навчилися стріляти першими, не зважаючи на наслідки. Вони жорстоко реагували — задля самооборони чи помсти за втрати власної армії: викликали бомбардування з повітря, артилерійські чи танкові обстріли сіл, запідозрених у переховуванні моджахедів, що стріляли в советських солдатів, і лишали на місці хат купу закурених руїн.

Александр Руцкой, полковник військово-повітряних сил, Герой Советського Союзу, після закінчення війни розповідав у російському парламенті: «З кишлака в нас стріляють і вбивають наших солдатів. Я посилаю кілька літаків, і від кишлака нічого не лишається. Кілька кишлаків спалиш — і більше не стріляють»⁹. Віталій Кривенко ділився спогадами, як його рота з 12-го гвардійського мотострілецького полку поставила контрольно-пропускний пункт на дорозі біля Герата. Поблизу було два кишлаки. В одному нікого не було, але там могли ховатися моджахеди. В іншому населення дружньо ставилося до советських солдатів. Прилетіли вертольоти й напали не на те село. Коли військово-ві усвідомили помилку, дружній кишлак уже горів. «І що? — питав Кривенко. — Скільки таких сіл зникло з тієї чи іншої причини або просто так, для забави?»¹⁰

Навіть коли солдати та їхні командири мали добрі наміри, все могло піти не так. У будь-якій

протиповстанській війні виникає момент, коли обов'язок командира захищати життя своїх солдатів долає будь-яке бажання зберегти життя мирного населення. Валерій Ширяєв був саме в такій ситуації. Він їхав разом із колоною автоцистерн та вантажівок, що розтяглася майже на кілометр і рухалася вкрай повільно. Попереду їхали сапери й кілька БМП. В ар'єгарді — ще кілька БМП і чотири танки. Ідучи через село, колона потрапила під обстріл. Кілька автоцистерн підстрілили і їх треба було прибрати з дороги. Через півгодини такої стрілянини було вбито чотирьох солдатів, інших поранено. Зрештою командир колони наказав танкам відкрити вогонь по селу, попри те, що там могли бути жінки й діти. Кожен танк випустив п'ять снарядів, і села більше не було. Згодом командирові докоряли, що він не наказав стріляти раніше¹¹.

Наслідком такої війни було спустошення. «Літак летів над “зеленою зоною”, — писав в одному з оповідань Александр Проханов, — скидав бомби, руйнував сади й мури навколо них, опускався нижче, щоб виривати коріння рослин, блокував артерії зрошувальних систем, стирив кишляки на порох, спалював навіть кисень у повітрі після вибухів і зрештою перетворював долину на місячний пейзаж, — сухий і сірий, де комахи, бактерії й насіння квітів помирали в агонії. Безплідна і суха, немов розпечений тигель, рівнина купалася в сонячному промінні»¹².

Зовнішні спостерігачі кілька разів намагалися зафіксувати всі випадки порушення прав людини на війні, скоєні обома сторонами з 1978-го до 2001 р. У 1984 р. ООН призначила австрійського правозахисника Фелікса Ермакору провести розслідування, і наступні десять років він подавав регулярні доповіді¹³. Афганський проект правосуддя (АПП) підготував ще одну доповідь за період з 1978 до 2001 р. — від

комуністичного перевороту в квітні 1978 р. до першого року інтервенції армії США й НАТО.

Афганський та советський уряди спершу відмовилися співпрацювати з Ермакорою, хоча він кілька разів відвідав Афганістан ближче до кінця війни й після неї¹⁴. Тому його перші доповіді спиралися на розмови з утікачами. Перед російською інтервенцією близько чотирьохсот тисяч афганців утекли в Пакистан. Коли Ермакора почав працювати, ця цифра зросла до чотирьох мільйонів осіб. За його підрахунками, наприкінці війни з 19,5 мільйонів афганців 5 мільйонів жили в Ірані та Пакистані як утікачі¹⁵.

Ці люди залишили багато вірогідних свідчень очевидців про звірства советських солдатів та афганського уряду: незаконні арешти, ув'язнення без суду й слідства, тортури, страти, вбивства в'язнів, індивідуальні та групові згвалтування, вбивства жінок і дітей, бомбардування сіл і різанину мирних жителів. Не дивно, що очевидці не могли знати, які бойові одиниці чинили такі злочини та імен їхніх командирів. Ба більше, не було зрозуміло, хто саме — афганці чи советські солдати — вдавався до таких жорстоких заходів, але, без сумніву, афганські солдати поводитися зі своїми мирними співвітчизниками так само жорстоко, як і росіяни¹⁶. У доповіді АПП визнав, що советські війська поклали край масовим убивствам, що відбувалися за часів Таракі та Аміна, але стверджував, що на них лягає загальна відповідальність і за звірства, скоєні їхніми союзниками, бо совети мали вкрай міцні позиції й величезний вплив в афганському уряді та армії¹⁷.

Повстанці теж були винні в жорстокому поводженні з людьми. Пакистанські групи афганських повстанців погрожували жінкам, які не дотримувалися їхніх поглядів на ісламську пристойність, вбивали противників і відкривали в Пакистані в'язниці, де утримували, катували й інколи страчували

афганських біженців, підозрюваних в опозиційних поглядах¹⁸. Вони систематично й часом без розбору ліквідували колаборантів і шпигунів в Афганістані, інколи разом із родинами чи цілими селами¹⁹. Якось у долині Пандшеру люди Масуда забрали в полон тисячу солдатів з 14-ї афганської бригади й багатьох розстріляли. Річка була червоною від крові²⁰.

Нелюдські звірства моджахедів почасти були реакцією на жорстокість загарбників та афганських урядових військ, але крім того, це був традиційний афганський метод ведення війни. Восени 1989 р. Андрей Грешнов розмовляв з Мохамедом Хамідом, освіченим повстанцем, що сидів у кабульській в'язниці, і спитав про ставлення народу до советських солдатів. «Різне було ставлення. Загалом ніхто не був задоволений, що з'явилися іноземні солдати, які, до того ж, поставили свій уряд. Я на власні очі бачив, що *шураві* (советські солдати) робили в провінціях. Вони стирали цілі села з лиця землі через один постріл з рушниці. Подорожуючи країною, ти бачив, як бідно там живуть люди. Вони живуть більш-менш добре тільки в містах. Я багато думав про те, що сталося в моїй країні, й написав братові, який вчився в СРСР. Він вибрав іншу стежку в житті. Звісно, частина людей підтримує теперішній режим. Але вони — невірні, й їм доведеться заплатити за пролиту їхніми руками кров мусульман».

Грешнов спитав, чи Хамід сам убивав советських солдатів або катував полонених. Хлопець відповів: «Я мусив боротися не язиком, а автоматом. Хто хотів рубати голови — рубав. Хто не хотів — не рубав. А втім, тортури й відрубані голови — не надто жорстокі заходи, приборежені для советських солдатів. Будь-хто з невірних міг скінчити тим, що йому зітнуть голову, — навіть афганець. У кожного власні погляди на цей світ. Хтось рубає голови, хтось ні. Я б краще продавав мого ворога за гроші людям, яким

хочеться його купити, й не катував би. Таке я бачив у провінції Логар. У регіоні Сорхаб ми напали на автоколону й узяли кількох советських полонених. Рядовим рубали голови, офіцерів продавали — здебільшого в Німеччину, де різноманітні організації захисту прав людини давали за них добрі гроші»²¹.

Моджахеди так само торгували з советськими солдатами. Фелікс Рахмонов, таджик, що служив советським офіцером у Шинданді, відповідав за відносини з місцевим населенням. Його любили і солдати, й афганці, з якими він налагоджував зв'язки. Місцеві приводили назад солдатів, які з необережності стали полоненими. Якось афганці привезли Рахмонову трьох солдатів, які сиділи у візку, куди був запряжений віслук, а їхні руки було зв'язано їхніми ж пасками. Рахмонов обміняв в'язнів на борошно й кілька каністр дизельного палива. Не дивно, що згодом кількість советських солдатів, яких міняли на товари, зростала²².

АПП у своїй доповіді гостро критикував афганський та російський уряди, але так само чітко вказував на злочини, скоєні моджахедами, називав імена командирів та їхніх загонів за часів советської війни, детально документував злочини, скоєні всіма сторонами під час громадянської війни, зокрема військами Масуда та Хекмат'яра — ракетні та авіаудари, різанину, згвалтування — усе, що зруйнувало значну частину Кабула 1993 — 1994 р. і призвело приблизно до двадцяти п'яти тисяч жертв у січні — червні 1994 р.; згодом — страхітливий режим Талібану й жертви з обох сторін під час влаштованої США антиталібської війни 2001 р.²³, що були такими самими (якщо не більшими) за жахіття війни 1979–1989 рр.

З таких свідчень непросто скласти певну цілісну історичну перспективу. Протягом усіх війн оповіді про звірства ширяться, немов лісова пожежа. Є серед них правдиві. Є перебільшені очевидцями. Певну

частину їх вигадали з метою пропаганди. Нідерландська революція в XVI ст., Тридцятилітня війна в Німеччині, французька окупація Іспанії за наполеонівських війн, індійське повстання 1857 р. — всі вони породили безліч таких історій. Навіть після порівняно безкровних боїв на Західному фронті в Першу світову війну з'явилися історії (чи, радше, міфи) про згвалтованих та вбитих німецькими солдатами бельгійських черниць чи канадського сержанта, якого розп'яли на багнетах.

Звірства найпоширеніші й найжахливіші у громадянських війнах та боротьбі технологічно досконаліших військ проти рішучого національного повстання. Точних цифр не можна буде з'ясувати ніколи, а факти легко викривити з політичних міркувань. Західна пропаганда успішно показувала брутальність 40-ї армії на афганській війні. На її початку росіяни досить часто звинувачували в застосуванні хімічної зброї. Здається, вони користувалися сльозогінним газом, але свідчення про систематичне використання смертельних газів не були підтвержені й поступово припинили з'являтися в пресі. Розказували про те, що обидві сторони використовують пастки й вибухові пристрої, замасковані під звичайні предмети, скажімо, годинники й авторучки. Багато галасу наробила розповідь у звіті ООН за 1985 рік та західній пропаганді про те, що КДБ розробило міни у вигляді дитячих іграшок, щоб із особливою жорстокістю вбивати мирних жителів Афганістану. Росіяни відповіли, що такими засобами користуються їхні суперники-моджахеди, й показали кілька фотографій для підтвердження тези. Можливо, основою для цих чуток стали крихітні міни-«метелики», виготовлені з яскраво розфарбованої пластмаси: їх кидали з вертольотів уздовж повстанських стежок та маршрутів постачання. Міни мали детонувати за певний час, але часто механізм не спрацював.

Проте ці пристрої не можна називати продуктом лихої уяви інженерів КДБ: їх копіювали з американських мін «Dragontooth BLU-43/B» та «BLU-44/B», використаних в Індокитаї. Головне їхнє завдання — не вбити, а скалічити, оскільки поранений солдат завдає більше клопоту товаришам, ніж мертвий. Офіційна назва советського варіанта міни — ПФМ-1, солдати називали їх «пелюстками». Не дивно, що дітям вони видавалися привабливими, тож і вони, і їхні батьки скаржилися журналістам на ці «начебто іграшки». Проте експерти координаційного центру розмінування в Афганістані, робота яких вимагає знань про такі речі, стверджують, що вся ця історія «зародилася через зрозумілі журналістські причини, але насправді вона не має доказів як загальнопоширений факт»²⁴.

Розчарування

Попри різні точки зору на природу війни в Афганістані, зрозуміло одне. У ході поширення військових дій та спустошення країни політики й генерали, що хотіли швидко вирішити всі свої проблеми, та ентузіасти, які сподівалися зробити свій внесок у майбутнє Афганістану, почали впадати у відчай.

Війна в Афганістані мала бути таємною, і протягом кількох перших років Політбюро вживало всіх можливих заходів, щоб так і було. Солдатам, які служили в Афганістані, забороняли про це розказувати, а демобілізованих не пускали до Москви під час олімпіади 1980 р., боячись, що вони можуть щось розказати іноземним туристам²⁵. Місцеві військомати суворо наказували родинам полеглих в Афганістані нікому не розповідати про обставини смерті²⁶. У перші роки війни уряд доклав усіх зусиль, щоб прості люди ні про що не дізналися.

За офіційною версією подій, советські солдати виконували в Афганістані свій «інтернаціональний обов'язок», до якого не входили воєнні дії. Телебачення без угаву транслювало програми, де советські солдати щиро обіймалися з афганськими, советські лікарі лікували афганських дітей, військово-пропагандистські загони завойовували серця і душі людей, советські жінки зустрічалися з жінками Афганістану, солдати роздавали їжу й ліки, і всі посміхалися.

Така політика призвела до багатьох абсурдних ситуацій. У 1980 р., за свідченням письменника Владіміра Войновича, цензура вирізала з фільму про Шерлока Холмса епізод, де Холмс доходить висновку, що Ватсон повернувся розчарованим із другої Англо-афганської війни; натомість у фільмі звучить репліка, що він повернувся з війни «у східній країні»²⁷.

Навіть 1985 р., коли до влади вже прийшов Горбачов, діяли суворі правила щодо того, що можна, а чого не можна писати журналістам про війну. Список, складений Міністерством оборони й Міністерством закордонних справ і підписаний Крючковим та Варенніковим, повідомляв, що преса могла писати про загиблих і поранених советських солдатів під час виконання військового обов'язку, про придушення атак повстанців та виконання завдань, пов'язаних з інтернаціональною допомогою афганському народові. Не можна писати про бойові дії, які виконував військовий підрозділ, більший, ніж рота солдатів, і про переживання під час бою. Прямі включення з поля бою також були заборонені. Журналістам можна було повідомляти про героїзм солдатів, що стали Героями Советського Союзу, але ніяких подробиць про війська, де вони служили, там не мало бути²⁸. Такі обмеження існували й під час перебування британської армії в Афганістані через двадцять років: після тих подій військовим

журналістам могли заборонити репортажі про склад військ, подробиці військових пересувань, накази, втрати, назви населених пунктів, тактику, назви та кількість кораблів, літаків і військових підрозділів та імена окремих солдатів. Відмінність між советською та британською кампаніями була в тому, що про пізнішу війну розповідали журналісти, які працювали окремо від британської армії й могли розповідати про все, що завгодно, якщо були готові до можливих ризиків.

Звісно, коли на батьківщину почали повертатися труни, приховувати правду стало неможливо, попри всі зусилля Політбюро. Постанова, ухвалена там 30 липня 1981 р., свідчить про те, як далеко були ці старі люди від політичної дійсності і як мало вони розуміли межі своєї авторитарної влади. Була внесена пропозиція, що кожній родині загиблого солдата видаватимуть тисячу рублів на надгробок. Але Михайл Суслов, ідеолог Політбюро, запитав: «Невже тепер політично доцільно ставити меморіали й писати всю історію на надгробках? Адже на деяких цвинтарях буде кілька таких могил». Андропов погодився: звісно, солдатів треба ховати з почестями, але ставити камені ще рано. Решта з ним погодилася. Суслов підсумував: «Треба добре подумати, що казати батькам, діти яких загинули в Афганістані. Зараз не місце для імпровізацій. Відповіді мусять бути стислими й стандартними»²⁹.

Протягом багатьох років меморіалів таки не ставили. Полеглим не влаштовували поховальних церемоній і не вшановували їх військовими почестями, на відміну від США, — як колись гірко зауважив солдат Андрей Блінушов. Тіла привозили родинам уночі, поспіхом закопували і довго погрожували помстою держави, якщо хтось порушить таємницю. Офіційний суворий наказ інколи порушували, завдяки індивідуальним актам гуманізму, як часто

буває в Росії. Небагато було урядових постанов, що викликали б таке гірке обурення, як ця.

Спроби уряду зберегти таємницю були марні й почали провалюватися від самого початку. В липні 1980 р. Андрей Сахаров повторив свій заклик відкликати советські війська в інтерв'ю американському телебаченню, яке дав у вигнанні, у Горькому (після розпаду СРСР цьому місту повернули назву Нижній Новгород). На додачу до інтерв'ю він написав відкритого листа до советського керівництва. «Я пишу вам про вкрай важливу справу, — почав він. — Війна в Афганістані триває вже сім місяців. Убито тисячі советських солдатів і десятки тисяч афганців — не лише партизанів, а передусім мирних жителів, старих, жінок, дітей, селян і мешканців міст. Понад мільйон афганців стали біженцями. До нас дійшли лиховісні чутки про бомбардування сіл, що їх підозрюють у допомозі партизанам, про замінування гірських шляхів, яке призводить до голодування цілих регіонів».

Прості люди так багато не знали й не були такими сміливими, як Сахаров, і згодом багато з них казали, що вони не знали про війну в Афганістані, поки Горбачов не запровадив гласність у 1985 р. Усе було не так просто. Людям заважав брак офіційних новин та самоцензура, річ дуже поширена в той час. Було дуже складно відступити від умовностей та конформізму советського життя, надто тим, хто спершу підтримував цю війну. Багато тих, хто знав, що відбувається, — дипломатів, політиків, науковців, радників — були приголомшені тим, що знали, але тримали рота на замку. «Мені соромно про це казати, але я теж усе ділив на чорне й біле, друзів і ворогів, революцію та контрреволюцію. Я з гіркотою про це згадую. Може, мені не хотілося думати? Може, я боявся ставити перед собою складні запитання? Може, так було легше жити? Моя

забетонована свідомість пройшла довгий шлях від догматичного полону до розуміння, — згодом писав журналіст Владімір Снегірьов. — Від людей, що жили у брежнєвську епоху стагнації й повторювали стандартні фрази, яких від них чекали, складно вимагати громадянської мужності. Хай кожен подивиться на себе і пригадає, де, коли, як і з якого приводу він брехав, боявся постояти за правду, не протистояв несправедливості. Без сумніву, в кожному є такі моменти в житті»³⁰.

Попри це, новини поширювалися навіть крізь самоцензуру. Після воєнної інтервенції минув лише місяць, а в Москві вже говорили, що лікарні в Ташкенті забиті пораненими солдатами, літаки прилітають із трунами, а в кількох московських інститутах, що посилали своїх фахівців до Афганістану, висять портрети в чорних рамках. Солдати, журналісти, медсестри й цивільні посадовці вже поверталися й розмовляли, незважаючи на заборони. Солдати говорили з матерями, матері говорили з сусідками. Чутки поширювалися зі швидкістю пожежі й часто були перебільшені³¹. Молодий офіцер розвідки Александр Карцев, що тоді був курсантом, на весіллі сестри в січні 1980-го розмовляв із солдатом, який брав участь у штурмі палацу Аміна кілька тижнів тому. Про Афганістан невтомно говорили на закордонних радіостанціях, які можна було слухати в Советському Союзі. Щойно до сіл і містечок Росії почали приходити цинкові труни, шило в мішку вже ніяк не можна було ховати. Після кількох років війни один із читачів писав у «Комсомольську правду»: «Не намагайтеся мовчати: солдат пише додому, і про це знає все село. Додому приходить труна з солдатом — і про це знає весь район»³².

Виступи критиків

Деякі сміливці намагалися сповістити керівництву, що насправді відбувається. Кореспондент «Правди» Щедров у листопаді 1981 р. написав до ЦК, що афганський уряд не здатен узяти під свій контроль сільську місцевість, де хазяйнують повстанці. Люди хотіли співпрацювати з владою, але за однієї умови: надійного захисту від помсти, який забезпечать урядові війська. Цієї умови неможливо було дотримуватися навіть у близькому сусідстві з головними советськими базами: влада могла контролювати територію вдень, а вночі її контролювали повстанці. Навіть успішні воєнні операції не могли цього змінити³³.

Наполегливим критиком був полковник Леонід Шершнев. Він часто їздив по селах, вислуховував тамтешніх жителів і намагався зрозуміти їхні потреби. Саме він допоміг написати брошуру про афганські традиції та культуру, яку роздавав солдатам 40-ї армії. 1981 р. він почав працювати в 190-му бойовому агітаційно-пропагандистському загоні (БАПЗ) — підрозділі, створеному для завоювання сердець і думок афганського народу³⁴. У відділі був советський лікар, кіномеханік, радник з питань молоді, два чи три політичні працівники, група молодих афганських акторів, партійні пропагандисти й мулла. За планом, група мала ходити селами на північ від Кабула, роздавати їжу, лікувати хворих і показувати селянам фільми. Уся ця група стала трохи менш піднесеною, коли її почали супроводжувати кілька бронетранспортерів і танк-тральник для розчищення доріг від мін. Проста точка зору привітного танкового командира полягала в тому, що хороші афганці — мертві афганці.

Шершнев дійшов висновку, що війна триватиме і поширюватиметься, якщо тільки армія не почне ще й допомагати місцевому населенню. У рапорті

начальству він писав: «З початку березня 1981 р. військова й політична ситуація в Афганістані зайшла в безвихідь. Ситуація в країні гірша, ніж була цієї пори торік. Вражає, що вона погіршилася навіть у регіонах, де не було великих повстанських банд і де географічні умови не сприяють їхній діяльності (північ, рівнини, прикордонні з СРСР райони). Це означає, що частина населення країни, споріднена з народами СРСР (узбеки, туркмени, таджики), які раніше займали вичікувальну позицію, тепер бореться проти народної влади [комуністичного уряду] й советських військ.

Ворог б'є в найболючіші місця: вбиває партійних активістів, патріотів (зокрема сільських старійшин), контролює всі стратегічні комунікаційні лінії, виводить з ладу транспорт, руйнує важливі економічні об'єкти (підклав вибухівку під дві бурові вишки на родовищі міді в Айнакську, кожна з яких коштує 200 000 рублів), школи (вже 1400 зруйновано), лікарні, адміністративні споруди. Сільському господарству завдано великих збитків: поголів'я худоби невпинно зменшується... Повстанцям вдалося ліквідувати народну владу в кількох районах, звільнених минулої зими, — там вони встановили контрреволюційні органи влади (так звані ісламські комітети)». Далі він критикував афганське політичне керівництво та армію, вихваляв військову майстерність повстанців і попереджав, що вони здатні не лише тривалий час опиратися слабкому кабульському режимові, а й чинити рішучий опір советським військам.

Коли Шершнєв виклав ці ідеї начальству, заступник командира 40-ї армії нагадав йому, що він повинен думати про советських солдатів, а не про афганців. Далі Шершнєв звернувся до Ахромєєва, але почув відповідь: «Армія існує для війни. Їй не треба втручатися в політику»³⁵.

Шершнев був не самотнім у своїх поглядах. Навіть така важлива людина, як Александр Майоров, головний советський військовий радник на початку війни, згодом дійшов висновку, що афганську війну виграти неможливо. Він ніколи не припиняв вірити, що Советський Союз захищав свої легітимні інтереси, ввівши війська до Афганістану: це втручання було наслідком логіки «холодної війни», коли наддержави намагалися випередити одна одну, де це було можливо.

Але афганці, яких він поважав, — дехто з офіцерів афганської армії — сказали, що Афганістан завойовувати неможливо. Купити його, мабуть, можна, але в Советського Союзу не вистачить грошей. Він і сам бачив, що Бабрак Кармаль був слабким і часто пив, тому Кармаля треба усунути з посади, а Советському Союзові — якомога скоріше виводити війська³⁶.

У 1984 році Шершнев пішов далі й написав довгу критичну доповідь генсекові Партії Константіну Черненко. У звіті було вказано, що воєнні операції в Афганістані набирають вигляду каральних кампаній, мирне населення систематично й брутально винищують, зброю використовують щодня без певного приводу, будинки руйнують, мечеті зносять, мародерство процвітає. «Ми дали себе втягнути у безперспективну війну проти народу».

На диво, Шершнев вийшов сухим із води. У звіті Черненко написав: «Шершнева не чіпайте». Його не понизили у званні й не вигнали зі збройних сил, можливо, через протекцію однопумців, старших офіцерів, скажімо, Дмитрія Волкогонова, на той час — голови Головного політичного управління збройних сил. Але його підвищення відклали, кар'єра закінчилася, і 1991 р. він пішов у відставку.

Ще одному військовому критикові — полковнику Цаголову — пощастило менше. У серпні 1987 р. він написав особистого гнівного листа міністрові

оборони Язову й натякнув, що советські військові акції в Афганістані не дали жодних результатів: «Велетенські матеріальні ресурси й численні втрати не дали позитивного результату». Політика національного єднання Наджібулли не приведе до рішучої зміни у військовій чи політичній ситуації, оскільки проти режиму виступали села, де жила більшість афганців. НДПА була вчорашнім днем, і ідея коаліції між нею й будь-ким із семи партійних керівників у Пакистані — вкрай примарна. Цаголов рекомендував ужити «радикальних заходів», щоб допомогти прогресивним силам зберегти демократичність афганського суспільства й відновити дружбу ССРСР та Афганістану. Ці думки були надто абстрактними для практичного застосування. Коли Язов нічого не відповів, Цаголов відніс листа в «Огоньок», і його звільнили з армії⁷.

Серед нижчих ешелонів армії також поширювалося невдоволення. Растем Махмутов був професійним вояком — прапорщиком, що приїхав до Афганістану разом із 860-м окремим мотострілецьким полком. Через півроку після свого повернення в ССРСР восени 1982 р. він подав у відставку на знак протесту. Інші офіцери, що намагалися піти його шляхом, мусили робити кілька спроб, які закінчувалися погрозами, насильством і — для деякого — судом честі. Махмутову пощастило. Він вийшов з армії неушкодженим і недовго працював інженером-випробувальником на заводі, що випускав ракетні двигуни, — там він постійно розказував співробітникам про війну й показував фотографії з Афганістану, наражаючись на гнів начальства. Далі протягом якогось часу він жив самотником на Волзі, відростив бороду й пас кіз. Зрештою повернувся в Москву й відкрив власний великий бізнес⁸.

Головне завдання звичайних солдатів, яке було однаковим у всіх війнах світу, — не думати про

політику, не намагатися змінити хід подій, воювати якомога краще, підтримувати товариша у скруті й повернутися додому живим і здоровим. «У Советському Союзі була сильна пропаганда, — говорить Александр Гергель, сержант-автоматник 860-го окремого мотострілецького полку. — І навіть попри розуміння, що наша країна зайшла в глухий кут, ми ніколи не відходили від головного завдання: свободи, рівності й братерства всіх на цій планеті. Навіть циніки вірили в справедливість своєї місії “воїнів-інтернаціоналістів” в Афганістані»³⁹.

Для більшості солдатів сумніви й критика були чужі. Люди звинувачували армію та її керівників у потуранні злочинній політиці політичної верхівки, писав генерал Ляховський. «Але коли армія починає вибирати, які накази виконувати, а які ні, вона припиняє бути армією. Є стара істина, що армія не слухається нікого, крім власних наказів. Вона не схиляється ні перед здоровим глуздом, ні перед необхідністю, ні перед чимось іншим. Саме це відрізняє армію від інших інститутів. Саме це робить її вразливою»⁴⁰.

Виступ людей проти війни — і проти армії

У 1982 р. диктор Данчев, що працював у советському закордонному радіомовленні, до своїх англomовних новин почав вставляти фрази на зразок «Народ Афганістану бореться, щоб захистити країну від советських окупантів» і «Жителі з провінції Кандагар і Пактія також борються проти советських загарбників». Слова Данчева потрапили в Советський Союз через іноземні ретрансляції. На диво, цілий рік його ніхто не чіпав. Але у травні 1983 р. він перейшов усі межі й почав критикувати советську інтервенцію в трьох окремих випусках новин — один за

одним. Його вигнали з партії, звільнили з роботи й запроторили до психлікарні.

Але на той час громадська думка в Советському Союзі вже була антивоенною, і серед звичайних людей стали поширюватися критичні настрої. До газет і советських партійних органів почали надходити листи з усієї країни — а надто від людей, що мали родичів, які воювали чи загинули в Афганістані. Шершнев проаналізував листи до «Комсомольської правди», — передавши аналіз маршалові Соколову, голові оперативної групи Міністерства оборони в Афганістані. Аналіз показав, як багато прості люди знали про цю війну вже в перші роки і як мало вірили офіційній пропаганді про «інтернаціональний обов'язок», захист Квітневої революції 1978 р. та допомогу афганському народові.

Здебільшого листи писали матері вбитих на війні синів або синів, що досі служили чи мали йти служити. Крім того, приходили вони й від сестер та наречених, а також від юнаків призовного віку. Листи порушували багато тем: сум за синами й родичами, що загинули на війні, і страх за тих, кого туди могли послати. Надто страждали батьки, у яких син був єдиною дитиною. Дехто писав про відсутність виправдання для подій в Афганістані: «Кров наших синів летить в чужій країні заради чужих інтересів»; «Він безславно помер на чужині»; «Яке право має наш уряд вести війну в Афганістані?» Служба в Афганістані не була престижною — один із письменників порівнював її з примусовою працею на засланні. Антивоєнні настрої наростали: афганський комуністичний режим тримався на советських багнетах. «Це їхня революція, нехай самі її захищають». Люди скаржилися на байдужість і черствість влади та бюрократичну тяганину, яку мали пройти родичі померлих. Вони просили й наполягали на вшануванні пам'яті солдатів. Вони скаржилися на неправдивість

офіційної інформації: «Я обурююсь, коли читаю матеріали про Афганістан у газетах, — там немає нічого, крім заспокійливого сміття»⁴¹.

Громадська думка виступала не тільки проти війни, а й проти солдатів, які там воювали, незважаючи на те, що більшість із них самі цього не хотіли й були тільки солдатами строкової служби. Скрізь розказували про жахіття війни, руйнування сіл і будинків, смерті мирних жителів. Дуже мало критиків встигали подумати про те, що несправедливо звинувачувати окремих солдатів, яких їхні політичні керівники послали воювати на особливо жорстоку й загарбницьку війну. Одна з жінок, яка походила з середнього класу, вперше дізналася про введення советських військ до Афганістану на самому початку війни, в піонерському таборі взимку 1980 р. Їй тоді було чотирнадцять років. І вона, і її товариші знали, що про почуте не треба говорити й не варто критикувати те, що сталося. Але захищати війну також ніхто не захотів. За два роки вона почала боятися за свого хлопця, якого могли призвати до армії, і розказала його батькові-військовому, що війна — це злочин.

Коли вона 1983 р. приїхала вчитися в Московському університеті, скрізь поширилися чутки про звірства советських солдатів. Її шокувала розповідь одного студента, який служив в Афганістані. З села почулося кілька пострілів, та, оскільки вже було темно, солдати не пішли шукати снайпера. Командир наказав зруйнувати село артилерією. Студентам розповіли, що моджахеди використовують американські бомби-метелики, щоб калічити дітей, і звинувачують у цьому советських солдатів. Але пізніше, 1988 року, вона почула по радію, що такі бомби використовували саме росіяни, і мало не зомліла, подумавши про дітей.

Вона вважала, що ветерани, які пережили такий досвід, не лишаться здоровими й нормальними,

що вони всі сидять на наркотиках, знають лише, як убивати, і йдуть у рекет чи мафію, втративши шанс відновитися в суспільстві. Тоді вона їм не співчувала: вона уявляла собі «афганців» як темну загрозливу силу, з якою вже нічого не вдієш і якій треба давати якусь раду.

Наприкінці 1980-х советська преса була переповнена розповідями про війну. Для людей її віку з вищою освітою, які вчилися в якісних московських вишах, афганська війна була жахливим злочином, інтервенція советських військ була невинуватана, а всі воєнні дії належало зупинити за всяку ціну. Вони порівнювали цю війну з американською війною у В'єтнамі й тамтешніми звірствами, шукали паралелі в американських фільмах «Мисливець на оленів» та «Взвод». Їх не переконував аргумент, що солдати лише виконували чийсь накази. Вони ненавиділи саму думку про ту війну.

У 1990-х роках її точка зору почала змінюватися. Єдині двоє ветеранів Афганістану, яких вона знала, були нормальними, приятними і щасливими людьми. Про життєлюбство одного з них ходили легенди. Інший перервав навчання в МДІМВ, елітному Московському державному інституті міжнародних відносин, щоб служити у спецвійськах в Афганістані. Він теж був щасливою комунікабельною особистістю. І вона зрозуміла: солдати в Афганістані були звичайними хлопцями, що не мали вибору, крім як служити там, де служили⁹².

Після запроваджені Горбачовим свободи советської преси критика афганської війни значно посилюлася. Контраст між відчуттям виконаного попри всі страждання обов'язку й ворожістю та байдужістю співвітчизників був одним із найтяжчих вражень солдатів, коли вони поверталися на батьківщину.

Цю гіркоту висловили Владімір Пластун та Владімір Андріанов, обидва служили в Афганістані. «Ми

мусимо зрозуміти [причини поразки нашої політики в Афганістані], навіть якщо це болюча тема. На зло, яке ти скоїв, дивитися неприємно, навіть якщо ти *переконав себе, що це все — з найкращими намірами*. Але це необхідно зробити, бо слово “Афганістан” ще багато років асоціюватиметься у свідомості чесних советських громадян з ганьбою для російського народу, плямою на КПРС, кров’ю наших хлопців та нездійсненими завданнями, які перед ними ставили (якщо ставили хоч якісь), і з ненавистю до тих, хто послав нас у це “афганське болото” і породив так багато зверненої проти нас ненависті»⁴³.

Ці почуття не вилилися у відкритий антиурядовий протест, як сталося після в’єтнамської війни десять років тому в Америці. Великі публічні демонстрації у великих містах СРСР були ще попереду й проводилися не проти війни, яка тоді закінчилася, а проти головних принципів і опор советського режиму, комуністичної партії, таємної поліції, несправедливості та економічного безладдя. Усе це створило політичне тло, що його було вже неможливо ігнорувати політичним керівникам, які шукати виходу з глухого кута, куди самі себе завели війною в Афганістані.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ ТРИВАЛЕ ПРОЩАНИЯ

*С покоренных однажды небесных вершин
По ступеням обугленным на землю сходим,
Под прицельные залпы наветов и лжи
Мы уходим, уходим, уходим, уходим.*

*Прощайте, горы, вам видней,
Кем были мы в краю далеком,
Пускай не судит однобоко
Нас кабинетный грамотей.*

*До свиданья, Афган, этот призрачный мир,
Не пристало добром поминать тебя вроде,
Но о чем-то грустит боевой командир:
Мы уходим, уходим, уходим, уходим.*

Игор Морозов, травень 1988 р.¹

ACADEMIC

THIRTEEN

The first part of the book is devoted to a general introduction to the subject of the history of the United States. The author discusses the various factors which have influenced the development of the country, and the role of the individual states in the formation of the national government. He also touches upon the economic and social conditions of the early years of the Republic, and the influence of the various political parties and movements of the time.

The second part of the book is devoted to a detailed account of the various events and movements which have shaped the history of the United States. The author discusses the various wars, revolutions, and social movements which have taken place, and the influence of the various political parties and movements of the time. He also touches upon the economic and social conditions of the various periods of the country's history, and the role of the individual states in the formation of the national government.

The third part of the book is devoted to a detailed account of the various events and movements which have shaped the history of the United States. The author discusses the various wars, revolutions, and social movements which have taken place, and the influence of the various political parties and movements of the time. He also touches upon the economic and social conditions of the various periods of the country's history, and the role of the individual states in the formation of the national government.

The author of this book is a well-known and respected authority on the history of the United States. His work is characterized by a clear and concise style, and a deep understanding of the various factors which have influenced the development of the country. This book is a valuable contribution to the study of the history of the United States, and is highly recommended to all students of the subject.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Повернення на батьківщину

У 40-й армії система мобілізації новобранців та демобілізації ветеранів мала свої ритуали й вирізнялася тією самою неефективністю, брутальністю і зашкарубністю, що й советська система в цілому.

Офіцери, як професіонали, могли розраховувати на принаймні одну відпустку за весь термін служби в Афганістані. Поїздка додому не завжди була приємною подією навіть для тих, хто мав на неї право. Дружини та інші родичі жіночої статі чекали на подарунки з екзотичних афганських базарів, які не завжди можна було провезти через кордон, а чоловіки питали, скільки ворогів ви вже вбили. Разючий контраст між військовою дійсністю й нездатністю мирного населення зрозуміти її часом було дуже складно витримати. Немов британські офіцери, які приїздили додому з французьких окопів у Першу світову війну, советські офіцери часом скорочували своє перебування на батьківщині й поверталися до брутальної, але знайомої і простої війни¹.

Демобілізація

Солдатам строкової служби не можна було їздити у відпустку. Вони потрапляли в СРСР у разі важких поранень чи з важливих причин, як-от смерть

близького родича. Життя солдатів мало свій ритм. Двічі на рік — зазвичай 27 травня і 27 вересня — в советських газетах виходив наказ, підписаний міністром оборони, про дату демобілізації солдатів, що відслужили два роки. Ось наказ, що вийшов у березні 1985 р.:

«Згідно з Законом ССРСР “Про загальний військовий обов’язок”, наказую:

Солдати, що закінчили термін дійсної військової служби, мають бути звільнені в запас із лав Советської Армії, військово-морського флоту, прикордонних та внутрішніх військ у квітні—червні 1985 року.

У зв’язку зі звільненням у запас військового персоналу, про що сказано в пункті 1 цього наказу, особи чоловічої статі, що на момент призову досягли віку 18 років, а також громадяни старшого віку, що не мають права на відстрочку, підлягають призову на строкову службу в Советській Армії, на військово-морському флоті, у прикордонних та внутрішніх військах.

Цей наказ слід оголосити у всіх ротах, батареях, дивізіонах і на всіх кораблях.

*Міністр оборони ССРСР,
Маршал Советського Союзу
С. Соколов»*

Довгоочікувана публікація цього наказу спричиняла спалах активності серед солдатів, яких мали демобілізувати. В армійському жаргоні їх називали словом «дембелі», а військово-бюрократичний процес і традиційні ритуали, пов’язані з їхнім виходом у запас, мали назву «дембельський акорд». Він тривав певний час — зазвичай три місяці, «стоднівку» — від оприлюднення наказу до дня, коли солдат покидав територію Афганістану.

Усі розуміли, що дембелів у цей час не можна посылати на небезпечні операції. Віталій Кривенко вважає, що цьому сприяв наказ Міністерства оборони, виданий, на його думку, у відповідь на листи батьків солдатів, убитих напередодні повернення додому².

Але на практиці це розуміння часто нехтували. У лютому 1987 р. група солдатів, яких мали демобілізувати, два місяці виконувала воєнну операцію. Всі вони повернулися до табору вночі, брудні й неголені, коли до повернення в СРСР лишалися лічені години. Їм усім якось вдалося вимитися й поголитись, товариші їх постригли, і зранку вся група, причепурившись, стояла на параді біля штабу полку, готова до вильоту на батьківщину.

Ритуалів демобілізації було багато. Товариші дембеля збирали гроші, щоб він міг купити подарунки родичам. Але за офіційним правилом, вивозити можна було лише товари, куплені в армійських крамницях. Усе придбане в афганських магазинах — японські магнітофони, фотоапарати, модний одяг, кросівки — все, чим так пишалися солдати, — могли вилучити на советській митниці (солдати підозрювали, що митники просто забирали речі собі). Це стосувалося навіть найскромнішого — шарфа для мами, косметики для дівчини, японських наручних годинників, презервативів, музичних листівок, — не кажучи вже про порнографію, якої так багато було в Афганістані. Дехто купував подарунки вже в Ташкенті, але з цим теж були проблеми: солдати здобували афганські банкноти й советські військові чеки багатьма способами, здебільшого незаконно. Обмінні курси були різними, а на деяких банкнотах були магнітні стрічки, за якими можна було ідентифікувати їхнє походження, тому митники могли забирати в солдатів навіть гроші³.

Дембель мусив підготувати парадну форму. Ті, кому не пощастило, діставали стару парадну форму, брудну й пом'яту, тиждень відмочували її у машинному маслі, щоб відновити колір, чистили її в бензині й на місяць вішали на повітря. Ремінь чистили до сніжно-білого кольору, бляха мала сяяти, а на формі мусили бути аксельбанти з парашутних строп⁴. Солдати, яким пощастило більше, могли отримати «експерименталку» — новий тип форми, випробуваний в Афганістані з 1985 р., який видавався ошатнішим, ніж стандартний.

Солдат, що чекав наказу, робив, крім усього того, дембельський альбом, де було все його життя в Афганістані: фотографії, розповіді, малюнки, щоденникові записи та інші матеріали. Цю традицію не схвалювало військове начальство, бо фотографії, на його думку, могли порушити таємність. Але ці спроби були марні.

Покидаючи армію, солдати слухали замполіта, який розказував, про що можна і про що не можна говорити вдома. 40-ва армія мала створювати враження «славетної, могутньої і морально здорової». Про втрати й жорстокі бої розповідати забороняли. Усі фотографії та плівку вилучали. Зайве казати, що багато солдатів не звертали уваги на ці напучування, і, на щастя, багато фотографій дійшло до наших днів⁵.

«Дембельський акорд» Віталія Кривенка тривав з травня до серпня 1987 р. У його випадку домовленість про те, що дембелів не посилатимуть на небезпечні операції, також порушили. Він уже підготував особисті речі для відльоту, коли його полк у липні відправили на операцію проти моджахедів у Гераті. Вперше за всі роки служби його разом із ротою 12-го гвардійського мотострілецького полку вертольотом доправили в гори, щоб відрізати повстанцям шлях відступу. Були поранені шість солдатів, а повністю навантажений вертоліт швидкої допомоги збили.

Кривенкові в ногу потрапив шматок шрапнелі, один з парашутистів його вирізав, але краще не стало. Моджахеди відступили. Відступали й росіяни — залижуючи рани й забираючи трупи. На зворотному шляху Кривенкові з його ротою наказали перестріти караван (це їм не вдалося), рота розстріляла кілька сіл, де він міг ховатися, й повернулася на базу 1 серпня⁶.

Кривенко разом із чотирма іншими солдатами до півночі голилися, збиралися, готували форму й бігали базою, намагаючись зібрати грошей. Він сховав свої гроші між солодощів на дні рюкзака, кілька брикетиків гашишу — у коробці індійського чаю, і був готовий до подорожі.

Наступного ранку офіцери подякували всім за службу, побажали щасливої дороги й відправили в Шинданд, а звідти — літаком до Ташкента. Кривенка приємно здивували ташкентські митники: вони лише спитали про зброю та наркотики й, отримавши негативну відповідь, дозволили йти далі. Солдатам пощастило. Вони зустріли інших дембелів, які були до такої міри розлючені діями митників, що відмовилися віддавати подарунки й почали їх розбивати й топтати. Цю огидну сцену припинив офіцер, що наказав митникам пропустити особисті речі солдатів.

У Ташкенті скрізь було багато солдатів, які поверталися на батьківщину, але Кривенка і його товаришів здивувала відсутність горілки: вони ще не оцінили впливу горбачовського «сухого закону». Довелося курити гашиш. Міліція й військові патрулі не звертали на них уваги.

У провідника вагона горілка знайшлася. Солдати влаштувалися в купе, грали на гітарах, пили й розказували всяку всячину. Пасажирам спершу стало страшно, але згодом вони зрозуміли, що це все-таки не кровожерні вбивці. Стався лише один прикрий інцидент: коли куплена горілка скінчилася,

провідник круто підвищив ціну. Солдати пішли до нього в купе, добре поговорили й забрали решту пляшок. До кінця подорожі все було тихо, і провідник більше не показувався.

Чорні тюльпани

Більшість тих, хто служив у Афганістані, поверталися на батьківщину — неушкодженими, хворими, пораненими чи інвалідами. Але й чимало гинуло на війні. Повернення загиблих було дуже сумною подією. Символом війни для багатьох росіян став «Чорний тюльпан» — великий чотиримоторний літак АН-12 — аналог американського «Геркулеса», що привозив з Афганістану тіла померлих. Війна вже давно минула, а пісня Александра Розенбаума «Чорний тюльпан» досі змушує слухачів підводитися у німій пошані до померлих. Існувало кілька версій пояснення, чому в літаків з'явилася така романтична назва, але жодна з них не є вірогідною.

В Афганістані кошмар починався, коли загиблих готували в полкових чи дивізійних моргах до подорожі на батьківщину. Морги містилися в наметах чи невеликих хатках із кількома наметами на додачу на краю території гарнізону. Командували ними лейтенанти. Всередині стояв металевий стіл, на якому труп мили, зашивали й одягали в форму. Потім його клали в цинкову труну й запаювали віко. Наклеївши позначку «Не відкривати», труну клали в дерев'яний ящик із ім'ям покійного. Тепер ящик був готовий до завантаження в «Чорний тюльпан».

Спека, волога і сморід усередині моргу робили цю роботу нестерпною для молодих солдатів у гумових фартухах і рукавицях — але в неї була одна перевага: тепер їм не треба було ризикувати життям на воєнних операціях. Такі солдати завжди були п'яні

й існували у власному світі. Переходити їм дорогу перед боєм було поганою прикметою, тому їх уникали. У ідальні вони сиділи за окремим столом і раділи, що не товаришують із людьми, яких завтра доведеться зашивати в морзі.

Насправді часто впізнати тіло було дуже складно, так само, як і правильно підписати труну. Приїхавши до Афганістану, Сергея Нікіфорова поставили командувати бригадою санітарів, бо він мав незакінчену вищу медичну освіту. Майор-лікар відвів його до полкового моргу — маленької хатинки серед наметів. Запах приголомшив його ще до того, як він зайшов усередину. В морзі двоє п'яних як чіп солдатів рилися в купі частин тіла. Ще один солдат під'їхав на возику з довгим бляшаним ящиком. Його наповнили шматками тіл, які трохи пасували один до одного, і возик поїхав до труни.

«Скільки ще?» — спитав майор.

«Це був двадцятий. Ще п'ять».

Вийшовши надвір, майор вплив Нікіфорову в рота стільки алкоголю, що в того очі мало не повилазили з орбіт. «Не бійся, — сказав майор. — Ти тут іще й не таке побачиш. Спробуй не впитися до смерті, знаю, це важко. Те, що ти побачив, трапляється не дуже часто. Просто на розвідувальний патруль напали моджахеди, порубали людей на шматки, поскладали в мішки й відправили вантажівку мішків нам у подарунок»⁷.

Ящикам, які летіли в ССРСР, давали кодову назву «Вантаж 200». Андрея Блінушова, рязанського солдата, що згодом став письменником і борцем за права людини, призвали до армії навесні 1983 р. й відправили служити у штабний взвод в Іжевську на Уралі. Якось пізно вночі «дідів» покликали забирати «Вантаж 200». Не відриваючись від телевізора, вони передали завдання молодшим солдатам. Отак Блінушову вперше трапився «Чорний тюльпан».

Замполіт штабного взводу, впевнений у собі лейтенант, відвіз його разом із товаришами до місцевого аеропорту, підвівши до великого вантажного літака, що стояв у темряві. В середині були ряди великих дерев'яних грубо збитих ящиків, складених один на один, із написаними на них іменами. Зовсім п'яний прапорщик наказав класти ящики на вантажівку й везти в міський морг.

У невеличкій будівлі моргу вже було багато трунів, тому ящики, — Блінушов уже здогадався, що там лежали тіла полеглих в Афганістані солдатів — звалили на купу в коридорі. Кладучи тіла в цинкові труни й дерев'яні ящики, свідоцтв про смерть ніхто не випишував. Не маючи способу перевірити, чи вміст трун відповідав прізвищам на ящиках, працівники моргу мовчки виписали документи, без яких труни не могли бути доставлені родичам померлих.

Навіть 1983 р. уряд і далі поширював інформацію, що советські солдати не брали участі у війні, а виконували «інтернаціональний обов'язок» допомоги афганському народові. Труни привозили родичам уночі, але це була марна пересторога. Майже в кожному випадку до родичів доходили чутки, і на товп друзів, сусідів і рідних покійного вже чекав на вулиці, поки під'їде вантажівка, відкриють ящик і з нього витягнуть цинкову труну.

Тієї першої ночі Блінушов разом із товаришами ніс труну з тілом пілота-вертолітника на сьомий поверх, у помешкання вдови — блідої жінки, яка вже не могла плакати й колисала немовля. До квартири зайшов сусід, щоб допомогти кудись поставити труну. І тут молода жінка почала голосити.

Солдати вибігли надвір, спустилися сходами й приєдналися до свого офіцера, що не міг на це дивитися й лишився в машині.

Згодом командири в Афганістані дозволяли офіцерові чи прапорщику супроводити тіло — зазвичай

таке траплялося, коли загиблий солдат мав посмертну нагороду. Розпитуючи тих супровідників, родичі загиблого могли багато дізнатися про те, що діється в Афганістані.

Якось молодий капітан, пілот вертольота, приїхав з тілом свого товариша зі своєї ескадрильї й показав Блінушову фотокартки (привезені, звісно, нелегально) бойових буднів — солдатів, одягнених у дивну суміш форми й цивільного одягу, і розбомблені афганські села. Молодий офіцер розповів, що часом треба було нападати на села, де могли ховатися моджахеди. Звісно, жінок і дітей також убивали: він непереконливо доводив, що це зробили вороги. Він так переживав, як його сприйме родина товариша, що питав Блінушова — рядового солдата — як йому поводитися.

Капітан недаремно хвилювався. Коли він разом із кількома солдатами й прапорщиком приїхали до будинку небіжчика, їх оточив розлючений натовп. Хтось ударив прапорщика в щелепу, розбив йому губу і збив фуражку. Жінка закричала: «Вбивці! Кого ви привезли? Що ви зробили з нашим хлопчиком?» Чоловіки знову почали бити солдатів, поки жінки не закричали: «Досить! Їм так само погано, як і нам. Вони ж не винні!»

Солдати розбили дерев'яний ящик і повільно занесли труну в дім, де було повно родичів і сусідів, дзеркала завісили чорною тканиною, жінки плакали, а чоловіки були п'яні. Капітан незграбно стояв у проході й м'яв фуражку. Коли Блінушов сказав одній із жінок, що капітан приїхав з Афганістану, щоб провести свого товариша, вона сказала: «Пробачте нам: він був нашим єдиним сином». Переживаючи, що йому доведеться лишитися самому, капітан намагався переконати Блінушова — вони вже перейшли на «ти», незважаючи на різницю військових звань — лишитися, доки всі пили чай.

Але вже був час вертатися на базу, і солдати пішли геть⁸.

Звичайно, в цинкових трунах додому поверталися не лише чоловіки. Подруга Алли Смоліної Вера Чечетова 14 січня 1987 р сіла у вертоліт, щоб за п'ятнадцять хвилин долетіти зі своєї бази до Джелалабада, але її вертоліт підбили. Вона не вдягла парашута, бо він їй не пасував і зіпсував би сукню (за фрагментами якої вдалося ідентифікувати її тіло). Принаймні, підсумувала Смоліна, це означало, що батьки точно отримали в труні тіло своєї доньки, бо так щастило не всім⁹.

Безвісти зниклі

Якщо солдат безвісти зникав під час бою, його родині не платили відшкодувань, доки про його долю нічого не знали. Прапорщик 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку пропав разом із БТРом і водієм. Згодом знайшли порожній БТР і мертвого водія, а прапорщика не знайшли, і його дружина й двоє дітей були приречені жити в бідності, втративши годувальника¹⁰.

В останній день війни, 15 лютого 1989 р., советські воєначальники так і не знали, що сталося з 333 зниклими солдатами. Про тридцять вісім із них існувала остаточна впевненість, що вони в полоні у моджахедів, сорок чотири перейшли на бік ворога, сімнадцятеро з них потім повернулися до ССРСР. Судячи з прізвищ, близько чверті зниклих і чверть тих, хто перейшов на бік моджахедів, були мусульманами. Дев'ятнадцять солдатів втекли за кордон — до Канади, Швейцарії та США. Двадцятьох чотирьох вважали за полеглих¹¹.

Ці цифри було уточнено в післявоєнні роки, коли високопосадовці намагалися дізнатись, що сталося

з солдатами. Президентський комітет у справах воїнів-інтернаціоналістів було створено після путчу проти Горбачова в серпні 1991 р. Після розпаду СССР його спонсорували всі новостворені незалежні республіки. Руслан Аушев, який чотири з половиною роки служив у Афганістані, був обраний першим головою комітету і 2010 року також був на цій посаді. Комітет захищав інтереси ветеранів локальних війн СССР (згодом — Росії). Одним із головних завдань комітету було з'ясування подальшої долі солдатів, які зникли протягом афганської війни, повернення додому тих, хто вжив, і повернення тіл загиблих.

У листопаді 1991 р. журналіст Владімір Снегірьов разом із двома британськими колегами Рорі Пеком та Пітером Джулваном виїхали з Таджикистану через гори, щоб зв'язатися з Ахмадом Шахом Масудом і советськими солдатами, які лишилися жити в Афганістані. Протягом чотирнадцяти днів Снегірьов зустрівся з шістьома колишніми советськими солдатами. Четверо з них добровільно перейшли на бік моджахедів, не витримавши жорстокого ставлення до них в армії. Двоє потрапили в полон. Більшість прийняла іслам, кілька солдатів воювали проти своїх. Більшість їх відмовилися повертатися на батьківщину²².

Наприкінці 1991 р. Андрей Козирев, міністр закордонних справ за часів Єльцина, відвідав Пакистан для обговорення звільнення полонених²³. У травні 1992 р. президент Єльцин (1931–2007) та президент Буш утворили Спільну комісію у справах військовополонених та безвісти зниклих — почасти через вимоги громадськості США розслідувати чутки, що американські солдати, яких узяли в полон у в'єтнамській чи навіть Другій світовій війні, утримуються в СССР. Завданням комісії було з'ясування долі советських солдатів, що зникли в Афганістані. Американці надали устаткування для ідентифікації людських решток, яке використовувалося й у

військовому моргу Ростова-на-Дону, де лежали нерозпізані тіла російських солдатів, що загинули в Чечні. Коли американці 2001 року захопили Афганістан, збройним силам США наказали передавати будь-яку інформацію, що стосується зниклих¹⁴.

1998 р. Руслан Аушев проводив переговори з Масудом, і його комітет організував кілька експедицій до Пакистану та Афганістану. У 2003 р. знайдено рештки чотирьох солдатів. Ще шість тіл знайшли 2006 р¹⁵. У травні 2008 р. протягом експедиції було налагоджено контакт із п'ятьма колишніми солдатами, які на той час жили в Афганістані. Одним із них був Геннадій Цевма з Донецької області, якого взяли в полон 1983 р. Він воював на боці моджахедів у провінції Кундуз. Дві спроби переконати його повернутися на батьківщину з афганською родиною й дітьми провалилися, бо він боявся й думати, що його там чекає¹⁶.

До двадцятої річниці з дня виведення советських військ у лютому 2009 р. Аушев оголосив, що кількість зниклих безвісти зменшилася й становить лише 270 солдатів, з яких п'ятдесят вісім чоловік (приблизно п'ята частина від загальної кількості) — мусульмани. Двадцятьох двох солдатів відшукали, й вони повернулися в Росію та інші колишні республіки Советського Союзу¹⁷.

Небагато російських солдатів здавалися моджахедам із власної волі: офіцери казали їм, що здача в полон прирівнюється до зради, і солдатів катуватимуть, якщо вони потраплять до рук ворога. Спочатку більшість їх накладали на себе руки, щоб не потрапити в полон. Але в полон таки потрапляли часто через поранення або неможливість чинити опір. Подеколи їх таки жажливо вбивали, та найчастіше моджахеда міняли їх на своїх людей, що потрапили до рук росіян чи афганського уряду, брали за них великий викуп чи використовували як рабів. Певна частина

полонених утекла до країн Заходу — там їхню долю використовували як іще один докір у бік советської політики в Афганістані. До полонених, які повернулися до ССРСР, застосовували різні покарання. Декого після військово-польового суду засудили до різних термінів ув'язнення (даних щодо страт немає, хоча саме таку кару прогнозувала західна пропаганда). Одного з перебіжчиків обміняли на афганського в'язня в советських руках. Советський солдат повернувся в афганському народному вбранні й отримав шість років таборів, хоч і не вбивав співвітчизників⁸. Решта полонених, які повернулися на батьківщину, відбулися меншими термінами чи взагалі не були покарані.

Алексея Оленіна, солдата транспортного батальйону, викрали, коли він пішов у туалет на перевалі Саланг. Його били, він намагався втекти, потім — повіситися і зрештою потрапив до загону моджахедів під командуванням сивобородого Суфі Пуаїнди Мохмада. Проживши два місяці в горах, Оленін навернувся до ісламу. «Мене ніхто не змушував. Я просто зрозумів: якщо я живий, значить, мене бережуть якісь вищі сили — я б навернувся байдуже до якої віри. Я ж був юним піонером, комсомольцем, і готувався вступити в партію». Від мусульман він отримав ім'я Рахматула.

Протягом наступних шести років узято в полон іще чотирьох російських солдатів. Одним із них був Юрій Степанов, якого перейменували на Мухібулло. Він теж потрапив у полон на перевалі Саланг, коли вороги напали на його заставу⁹.

Згодом поширилися чутки, що 40-ва армія покидає Афганістан. Члени загону повернулися на свої ферми; з ними був і Оленін: «Тоді ми вирощували пшеницю. Мак прийшов разом із талібами». Суфі Пуаїнда, вважаючи росіян за свою власність, вирішив, що всі вони мусять одружитися. Батьки-афганці

з неохотою віддавали своїх доньок: по-перше, росіяни не могли заплатити викупу за наречену, по-друге — дівчата будуть збездечені, якщо росіяни колись їх покинуть і повернуться додому. Проте знайшовся один бідняк, який хотів віддати Оленіну свою доньку Нардез, — і солдат подумав, що в нього вже немає шансів повернутися на батьківщину.

Він помилявся. Ще до шлюбу російський уряд провів успішні перемовини про повернення в'язнів. Генерал Достум (н. 1954), узбецький командир на півночі країни, прагнув зміцнити свої відносини з росіянами й домовився про повернення Оленіна й Степанова додому. Він привіз їхніх матерів до свого опорного пункту Мазарі-Шаріф. Мати Оленіна знепритомніла, побачивши свого сина. Потім полонені вийшли через Пакистан, де зустрілися з Беназір Бхутто (1953–2007), за чутками, вона дала гроші для викупу солдатів. Оленін приїхав в Отрадное у травні 1994 р. — до країни, яка змінилася до невпізнаваності після розпаду Советського Союзу. Його мати приводила місцевих дівчат, сподіваючись, що син врешті візьме котрусь собі за дружину й стане жити по-людськи. Але сумління тиснуло на нього, і через півроку він повернувся до Афганістану, щоб знайти Нардез і з нею одружитися. Він хотів забрати її в Росію, але прихід талібів до влади заклав йому шлях назад. Він розпочав власний бізнес, дружина народила доньку, і в Отрадное він приїхав аж 2004 р. — вже з родиною. Він лишався мусульманином, і сільські жінки помітили, як він почав менше пити й більше працювати²⁰. У фільмі 1995 р. «Мусульманин» якраз розкрито тему контрасту благочестя російського мусульманина з Афганістану та безладу в рідному селі й родині, які він залишив.

Ніколай Бистров також служив разом із моджахедами. Його призвали навесні 1982 р. й відправили охороняти аеропорт у Баграмі. В середині 1983 р.,

порушивши правила, він разом зі ще двома солдатами пішли до сусіднього кишлаку купувати їжу. Один із селян порадив не йти до потрібного їм будинку, бо там засідка, й показав іншу дорогу. Солдати потрапили в пастку: засідка чекала на них саме на вказаній дорозі. Після стрілянини один солдат загинув. Бистрова та іншого хлопця поранили, хлопець мав таку тяжку рану, що афганці його зразу добили. В афганців було загиблих один чи двоє, решта прибрали трупи.

Спершу Бистрова посадили в той самий будинок, де на них напали. Коли він тікав крізь вікно, то добіг лише до наступного двору, де його спіймали й били, вибивши кілька зубів і поламавши ребра. Його полонили люди з двох різних груп моджахедів, які тепер сперечалися, кому він належав. У ході суперечки кілька моджахедів загинули. Потім Бистрова забрали й два чи три дні кудись вели, підштовхуючи автоматом. Після ще однієї спроби втекти його налякали, сказавши, що повісять, і показали вже повішеного афганського солдата.

Бистрова привели до маленького будинку в Бадараці в долині Пандшеру, де був штаб Масуда. Довкола нового полоненого зібрався натовп. Російську знав лише один інженер. Коли Бистров устав, щоб привітатися з Масудом, той подав йому руку. То був незвичний жест. Масуд трохи розмовляв російською, значно краще розумів її й сів їсти зі своїми людьми, заправивши й Бистрова.

Наступної ночі Бистрова відвели ще далі в долину. Там уже було двоє чи троє російських полонених, одного звали Самін, другого — Фьодоров. Вони спробували втекти й опинилися у в'язниці на місяць. Там їх добре годували й добре ставилися до них, і солдати почали вчити місцеву мову. До них підселили туркмена на ім'я Балашін Абдула. В ньому було щось дивне: курити не дозволяли, але від нього

пахло тютюном. Одного ранку туркмен кудись зник: він, напевне, шпигував за ними. Привели ще двох чи трьох полонених. Потім росіян забрали в Чаяву, де була власна в'язниця Масуда. Мабуть, нічого не доповівши Масудові, їх кинули до ями, де довелося сидіти півроку. Один із росіян втік у гори; його врятував загін парашутистів. Коли Масуд повернувся, полонених перевели в будинок у нормальні умови.

Масуд запропонував два варіанти розвитку подій. Їх могли обміняти на моджахедів, що були в руках росіян, або вони могли піти в Пакистан, а звідти до Швейцарії, Канади чи Америки. Цей варіант обрали дванадцятєро. Бистров разом зі ще одним солдатом лишилися. Усі боялися того, що з ними буде після повернення до ССРСР, але Бистров гадав, що в Пакистані було не менш небезпечно.

Тому він пішов з Масудом у гори. Під час привалу на одному з перевалів Бистрову видали бронжилет і китайський автомат, повідомивши, що відтепер він став охоронцем Масуда. Бистров не міг зрозуміти, чому йому так довіряють, перевібив автомат—усі патрони на місці, все працює. Він міг убити Масуда й решту солдатів і втекти геть, але вирішив, що, оскільки йому довіряють, треба лишатися. Масуд добре розбирався в людях.

1986 р. Бистров одружився з жінкою з одного племені з Масудом. Охоронцем він був до 1995 року, коли, за порадою Масуда, повернувся в Росію, щоб уникнути Талібану. Тільки-но талібів не стало, він знову почав приїздити в Афганістан, зустрічався з родичами дружини й шукав останки советських солдатів простим методом: ходив селами, де були бої, і питав, де поховали померлих. Йому розказували, він викопував рештки й відправляв їх до Росії. Він став невеличкою знаменитістю в себе на батьківщині, лишаючись у душі добрим, дарма що трохи сумовитим мусульманином²¹.

Матері

Через загальне небажання опікуватися долею солдатів строкової служби матері солдатів-«афганців» узяли справи в свої руки. Оскільки в армії рідко можна було зустріти дітей забезпечених батьків, саме матері бідних солдатів із сіл і містечок, не маючи досвіду в політиці, стали протягом війни дедалі впливовішою силою.

Ці жінки мусили боротися з сентиментальним образом солдатської матері, відображеним у почуттях звичайних людей і культивованим владою, бо він допомагав зменшити занепокоєність. У двадцяту річницю виведення військ з Афганістану одна з напівофіційних організацій дала матерям таку пораду: «Що може зробити мати для свого сина-солдата? Що?.. Лише одне — чекати на нього. Це ви, — йшлося далі у пораді, — маєте горде звання “матері захисника Вітчизни”, і саме на вас — відповідальність за передачу новим поколінням генетичного коду любові до Батьківщини... Це ви знаєте гірку правду й відчуваєте гордість за своїх синів. Вітаємо вас, матері нашої великої країни, що днями й ночами чекали своїх синів. Вони — повернуться»²².

У багатьох матерів справді не було іншого вибору, як підкоритися таким поблажливим постановам і мовчати. Але були й такі, що не хотіли лишатися пасивними. Вони оббивали пороги бюрократів, протестували й часом отримували шанс потрапити в Афганістан і побачити, що там діється. У них було чотири основних завдання. Насамперед — зробити так, щоб їхні сини взагалі не пішли воювати. По-друге — чинити спротив дідівщині й зменшувати її масштаби там, де можливо. По-третє — дізнатися про долю солдатів, які загинули в Афганістані, передусім тих, хто пропав у бою. Четверте завдання — домогтися повернення всіх полонених. Рух матерів був

одним із перших ефективних рухів із захисту прав людини, організованих у ССРСР, — і він зміцнювався паралельно з ослабленням політичної системи після приходу Горбачова. Коли ж війна скінчилася, матері сформували певні офіційні організації, що боролися за права солдатів і допомагали тим, кого посилали воювати в Чечню.

Алла Смоліна працювала помічницею військового прокурора Джелалабада близько трьох років, починаючи з осені 1985 року. Вона мала впорядковувати архіви та документи — і це здебільшого її пригнічувало. Їй траплялися справи не офіцерів-героїв та борців за свободу, що ховалися в горах, а вбивць, мародерів, гвалтівників, наркоманів, дезертирів, самострілів, злодіїв та хуліганів — разом із фотографіями самогубств, понівечених тіл та масових поховань. Якось на одній ексгумації вона побачила серед решток тіла маленьку дитячу ніжку в гумовому чобітку, який захистив її від розкладання. Згодом такі речі стали буденними, і Смоліна, допомагаючи собі тютюном та алкоголем, перестала на них реагувати.

Час від часу до прокуратури надходили листи від матерів, чиї сини були несправедливо покарані за військовими законами. Згідно з суворим правилом, такі листи треба було відправляти в архів непрочитаними: справи окремих солдатів мусили розслідувати їхні безпосередні командири. Але увагу Смоліної привернув один особливий лист від українки, яка стала матір'ю-одиначкою в сімнадцять років і виховала сина Віктора, що любив літературу й не захоплювався бійками чи пиятикою. Саме зараз він чомусь не писав листів додому, і мати хотіла дізнатися, що з ним сталося.

Смоліна підняла документи. На жаль, Віктор унаслідок нервового зриву й знущань «дідів» потрапив за ґрати, бо вистрелив собі в ноги. Здебільшого

військове начальство такі інциденти фіксувало як наслідки бойових дій. Але лікарі завжди могли сказати, хто завдав поранень. Вилікувавши Віктора, вони передали результати медичного обстеження його командирові, який посадив юнака під арешт, почавши розслідування.

А потім усе пішло не так. Солдат-таджик кинув гранату в намет до поснулих солдатів, які знущалися з нього, украв автомат і втік. Згодом його зловили й зачинили в одній камері з Віктором. Там солдат переконав Віктора втекти до Америки за однією з програм допомоги советським дезертирам.

Вони успішно втекли, потрапили до моджахедів і вижили. Віктор навернувся до ісламу.

Саме тоді Смоліна отримала від його матері ще одного листа. Вона намагалася влаштуватися на роботу в 40-ву армію, але марно. Тепер вона продала своє майно, щоб купити квитка на літак до Ташкента. Звідти її хтось би підкинув до Афганістану. Смоліна не розповідала, що Віктора вже не було в країні: вона просила Вікторову матір нікуди не їхати, поки не закінчиться розслідування.

На цьому листування скінчилося. Але історія тривала. До Смоліної від пілотів вертольота дійшли чутки, що якась навіжена молода українка намагалася перейти кордон, щоб побачити сина, який у небезпеці. Вона потай пробралася до однієї з машин у колоні, яка їхала на південь, але її затримали. Вона просилася на вертольоти. Зрештою її замкнула військова патрульна служба в Термезі.

Ця жінка справді була матір'ю Віктора. Після війни Смоліна спробувала знайти її через офіційні канали, але їй не вдалося. Минуло двадцять років, і вона знайшла слід цієї історії в інтернеті. Вікторові ніколи не вдалося потрапити в Америку. Він був із пакистанськими моджахедами, потім повернувся в Афганістан, але з советськими солдатами не

воював, потім пробрався в Іран, знайшов советське посольство і повернувся в ССРСР.

Повстання в Бадабері

Розповіді про советських дезертирів та колишніх військовополонених зринали ще багато років після війни. Кажуть, один офіцер ГРУ втік до моджахедів, забравши з собою списки советських та афганських урядових агентів. Моджахеди половили агентів, а офіцер допомагав їх страчувати. Потім він очолив загін і воював проти колишніх товаришів перед тим, як утекти на Захід. Група офіцерів ГРУ присягнула його покарати. Зрештою вони вистежили і вбили його в Польщі, коли після війни минуло вже понад десять років²³. Кажуть, ніби наприкінці 2009 р. востаночку советських солдатів, що лишалися в Афганістані, воювали разом із талібами проти сил американської коаліції²⁴. Про один інцидент довго мовчали, а потім він став легендою. Йдеться про повстання советських та афганських військовополонених 26-27 квітня 1985 р. у в'язниці-фортеці Бадабер на південь від Пешавара в Пакистані.

З 1958 до 1970 р. в Бадабері був розташований таємний пост прослухування інформації, що належав військово-повітряним силам США, зв'язкова група №6937. Саме звідси вилітали розвідувальні літаки U-2 до Советського Союзу — до кордону було кілометрів триста. Саме з Бадаберу Гері Пауерс почав свій невдалий політ. Його підбили 1 травня 1961 р. над Свердловськом — так почалася велика криза відносин між Сходом і Заходом.

У ході війни Бадаберську фортецю використовували як склад зброї та амуніції та як тренувальну базу бойовиків Ісламського товариства (Джаміят-і Ісламі) Бархануддіна Раббані. Він стверджував, що

повністю контролює базу, і пакистанський уряд не втручається у внутрішні справи Бадаберу. Починаючи з 1983 р. советські та афганські військовополонені працювали в Бадабері на складах зброї та у видобувних кар'єрах поблизу. Утримували полонених у підземних камерах — зіндандах. На 1985 рік там булодесь із дванадцять советських полонених, здебільшого захоплених у полон людьми Масуда в Пандшерській долині, сорок солдатів афганської урядової армії та поліцейські. Робота була важка, а немусульманам дали мусульманські імена — як вступ до їхнього навернення до іншої віри. Саме ці імена вживали вартові, звертаючись до в'язнів, і саме їх мусили використовувати самі в'язні в розмовах між собою.

Близько шостої години вечора у п'ятницю 26 квітня більшість моджахедів здійснювали намаз на плацу. Лише двоє з них лишилися стерегти в'язнів. Їх подолав напрочуд дужий українець Віктор Духовченко (мусульмани назвали його Юнос) і віддав під охорону одного з афганських арештантів і советського полоненого на ім'я Мухамед Іслам. Решта в'язнів висадили двері до арсеналу й озброїлися. Вони планували втекти на свободу, але цієї миті Мухамед Іслам попередив решту вартових. Вони оточили територію й запобігли втечі. Тоді полонені забарикадувалися в арсеналі й виставили на дах кулемети і міномети. На цей час до фортеці вже з'їхалися загони моджахедів та пакистанської армії, танки й артилерія, але перші їхні атаки було відбито.

Раббані приїхав на базу пізно вночі й почав переговори, обіцяючи зберегти життя повстанцям, якщо вони складуть зброю. Натомість вони почали вимагати присутності послів Советського Союзу та Афганістану й представників Червоного Хреста, погрожуючи висадити арсенал у повітря.

Раббані не задовольнив цих вимог. Його замілим не вбило пострілом із гранатомета, а кількох

Його охоронців уже було поранено. Наступного ранку він призначив загальну атаку на форт із залученням реактивної артилерії, танків та вертольотів. Щодо результату ніхто не сумнівався, але він став очевидним, коли арсенал вибухнув, майже зруйнувавши в'язницю. Дехто стверджував, що будівля вибухнула від удару зовні, за свідченнями інших, її підірвали самі повстанці. Троє з них вижило, отримавши тяжкі поранення. Їх добили гранатами. Внаслідок вибуху загинуло також багато нападників: за деякими російськими джерелами, вбито 120 моджахедів, близько дев'яти десятків пакистанських солдатів та шість американських інструкторів²⁵. За пізнішими твердженнями, солдати советських спецвійськ готувалися звільнити в'язнів, коли сталася ця трагедія.

Наступного дня Гюльбеддін Хекмат'яр, найнещадніший з моджахедських проводирів, видав наказ, що надалі його люди не візьмуть у полон жодного росіянина.

Ані советський, ані пакистанський уряд не були зацікавлені в розголосі цієї події. ССРСР досі тримався офіційної позиції, мовляв, «обмежений контингент советських військ в Афганістані» не бере участі у війні, і присутність советських в'язнів у далекому Пакистані ніяк не можна було узгодити з цією облудною лінією. Пакистанці й далі обстоювали офіційну версію, що вони не допомагають моджахедам, — і тому закрили територію в'язниці й не пускали туди ані журналістів, ані іноземців. Випуск пешаварської газети «Сафір» із репортажем з місця події вилучили й знищили.

Попри офіційне замовчування, новини таки просочувалися назовні, але вони були уривчасті й суперечливі. Дехто з полонених афганців під час загального безладу втік, зрештою добувся батьківщини й дав свідчення як очевидець тих подій. 28 квітня американський супутник нібито зробив фотографію

зруйнованої бази й кратера діаметром вісімдесят метрів, що лишився після вибуху. Американська радіостанція «Голос Америки» 4 травня розповіла, що жертвами вибуху стали дванадцять советських і стільки ж афганських в'язнів. Електронна розвідка 40-ї армії підслухала переговори пакистанських вертолітників з базою. 9 травня службовець Міжнародного Червоного Хреста доповів у советському посольстві в Ісламабаді про повстання в таборі. 27 травня советська інформаційна агенція «Новини» передала таке повідомлення: «Кабул. У країні тривають демонстрації протесту проти загибелі в нерівному бою з контрреволюціонерами та підрозділами пакистанської армії советських і афганських солдатів, викрадених повстанцями на території ДРА і перевезених до Пакистану. Селяни, робітники й представники племен засуджують варварські дії офіційного Ісламабада, що перекручує факти, незграбно намагаючись уникнути відповідальності».

Усі офіційні документи в таборі було знищено внаслідок вибуху, тому годі скласти достовірний список загиблих. Причиною подальшої плутанини було те, що у списках ставили тільки мусульманські імена в'язнів, а їхні справжні імена можна було лише реконструювати, спираючись на фрагментарні свідчення. Після закінчення війни МЗС Росії, Служба зовнішньої розвідки (СЗР), ГРУ і Комітет ветеранів Співдружності Незалежних Держав разом доклали всіх зусиль, щоб відновити цілісну картину подій. Серйозний прорив у цьому пошуку настав лише в грудні 1991 р., коли до Москви приїхала делегація на чолі з Раббані, щоб переконати новий російський уряд припинити допомогу комуністичному урядові президента Наджібулли. Моджахеди відмовилися проводити переговори щодо полонених, доки не задовольнять їхньої головної вимоги. Вони наполягали, що всі советські в'язні, які, можливо, потрапили

до їхніх рук, були там на правах гостей і могли повертатися додому чи їхати будь-куди на свій розсуд. Але заступник міністра закордонних справ Пакистану назвав імена п'ятох советських солдатів, які, ймовірно, загинули в Бадабері²⁶.

У 1992 р. Бадабер відвідав Замір Кабулов, працівник російського посольства в Ісламабаді, який потім став російським послом у Кабулі. Пошук відновився у 2003 р. завдяки зусиллям комітету ветеранів під керівництвом генерала Аушева. Згодом було точно встановлені імена сімох загиблих, кількох із них по-смертно нагородили медалями за відвагу. Подання щодо нагороди ще трьох — Ігоря Васькова, Ніколая Дудкіна й Сергея Левчішина — російське Міністерство оборони відхилило 2002 р. через недостатню кількість даних.

Одна мати й далі сподівалася, що її син повернеться, навіть коли всі підстави для сподівань було вичерпано. Александр Зверкович працював помічником зварювальника у столиці Білорусії Мінську, коли 1983 р. його призвали до армії. У березні 1984 р. його матір Софію сповістили, що її син «загинув, виконуючи військовий обов'язок». Ще до розпаду СРСР вона разом з іншими матерями зниклих солдатів поїхала до Москви, щоб просити владу допомогти відшукати синів і привезти на батьківщину всіх військовополонених, але марно. У середині 1990-х років вона подавала позов до суду, щоб отримати документ, де було би вказано, що її син мертвий: у такому разі вона отримала б усі пільги. Проте 2006 р. вона дізналася, що він брав участь у Бадаберському повстанні, — і її надії знову воскресли. «Кажуть, що в Москві поставили пам'ятник усім, хто брав участь у тому повстанні, — розповідала вона в інтерв'ю місцевій газеті. — По радіо сказали, що дехто з них вижив. Хтось із односельців навіть розповів, що бачив Сашеньку по телевізору... Я вже й до ворожок ходила.

Дехто каже, що загинув, а одна розказала, що живий і зараз десь за океаном. Я б усе віддала, щоб знати правду, навіть найгіршу». Ім'я Александра Зверковича — одне з сімох у списку загиблих у Бадабері.

Повної правди — навіть прізвищ тих, хто загинув, — напевне, не знатимуть ніколи. Пакистанська розвідка відмовилася оприлюднювати будь-які документи, тому інші свідчення про трагедію спираються на чутки, випадкові факти й прийняття бажаного за дійсне²⁷.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Main body of faint, illegible text, appearing to be several paragraphs of a document.

Bottom section of faint, illegible text, possibly a conclusion or a separate paragraph.

Дорога до мосту

Уже через кілька тижнів після введення військ до Афганістану в Політбюро замислилися, як їх звідти повернути. Відвідавши Кабул у вересні 1980 р., Андропов повідомив, що ситуація заспокоюється, але афганському урядові треба подолати внутрішні суперечності, поліпшити боєздатність армії та зміцнити зв'язки з народом. Устінов з пересторогою зазначив, що війська можна буде вивести лише через рік чи два. Брежнєв погодився й навіть припустив, що існує потреба трохи збільшити кількість солдатів. На думку Громико, спершу треба було заручитися гарантією недоторканності Афганістану з боку Китаю, Пакистану та решти країн¹.

Така обережність була цілком обґрунтована. Великі народні демонстрації наприкінці лютого в Кабулі та зусилля 40-ї армії взяти ситуацію під свій контроль продемонстрували загальну нестабільність, що панувала в Афганістані. Майже одразу в долинах Кунар та Пандшер почалися великі військові операції.

Брежнєв шукає вихід

Советські керівники не зразу зрозуміли, що сподівання на швидке завершення операції виявилися марними. У травні 1980 р. Брежнєв сказав французькому

президентові Жіскару д'Естену, що військам треба повертатися: «Я особисто візьмуся за пошук політичного вирішення проблеми. Можете на мене розраховувати». Через місяць він наказав вивести вже непотрібні військові підрозділи з Афганістану й наказав Андропову обговорити подробиці з Кармалем². Узимку 1980/1981 р. советський посол в Ісламабаді говорив з президентом Пакистану Зія-уль-Хаком (1924–1988) про можливість переговорів під егідою ООН. Устінов, який раніше виступав за силове вирішення проблеми, почав сумніватися й написав у Політбюро, що треба шукати політичного й дипломатичного виходу, не вдаючись до військової сили³. Андропов теж втратив апетит до закордонних авантур, і коли 1980 р. в Польщі почалася криза, сказав, що квоту закордонних інтервенцій вичерпано⁴. Восени 1981 р. він і Устінов підтримали пропозицію непрямих переговорів Афганістану й Пакистану, яку висунуло Міністерство закордонних справ.

У листопаді 1982 р. Андропов замінив Брежнєва. На похороні він запевнив Зія-уль-Хака у «новій гнучкій політиці советської сторони й бажанні швидко вийти з кризи»⁵. Єдиною советською умовою було припинення пакистанської допомоги моджахедам. На той час Громико вже головував на засіданні кількох міністерств, присвяченому виведенню советських військ.

У лютому 1983 р. Андропов із притиском повідомив Генеральному секретареві ООН, що Советський Союз не має наміру безкінечно тримати свій військовий контингент в Афганістані. Операція дорога, у ССРСР купа власних внутрішніх проблем, війна ускладнила міжнародні відносини ССРСР із США, з країнами «третього світу» та ісламським світом. Повільно, наголошуючи на кожному слові, він додав, що «широ прагне покласти край цій ситуації». Популярний на Заході аргумент — советські війська

ніколи самі не йшли з країни, яку зайняли, — був спростований історією. Проте в ситуацію втручалися інші люди, кажучи: «Советські війська лишаться, допоки буде треба, оскільки це справа безпеки південного кордону Советського Союзу»⁶.

Добрі наміри Андропова підточило його нікудишнє здоров'я і збитий 1 вересня 1983 р. советськими винищувачами корейський авіалайнер, що й призвело до звинувачень ССРСР в усьому світі у «різанині» (як казав президент Рейган). Зусилля Андропова зійшли нанівець ще до його смерті в січні 1984 р.

Його наступник, Константін Черненко, також був тяжко хворий і не міг брати участі в політиці. Він помер 10 березня 1985 р. Тепер підстаркуваті советські політики зрозуміли, що система не працює так, як мала б. За лічені години після смерті Черненка його наступником обрали Міхаїла Горбачова — молодого, енергійного, успішного і — як хотілося вірити їм усім — ортодоксального.

Горбачов вступає в гру

Горбачов узяв владу до своїх рук, сповнений рішучості прискорити розв'язання афганського конфлікту. Насамперед він почав вимагати політичного аналізу від комітету у справах Афганістану, якому було наказано розглянути «наслідки, плюси й мінуси виведення військ». Згодом Горбачов вирішив, що комітет, який усуніть складався зі старих людей, гальмує поступ, і скасував його⁷.

У певних західних джерелах можна знайти тезу, що Горбачов дав генералам рік, щоб усе скінчити воєнними засобами, і 1985–1986 р. бойові дії сягнули кульмінації. Завжди вороже налаштований Крючков стверджував, що Горбачов спершу критикував Міністерство оборони за мляву війну, а потім удався до

інших крайнощів⁸. Звісно, 1985 року відбулося кілька великих військових операцій, серед яких Кунарський прорив у травні-червні. Того самого року почала діяти бригада спецпризначення, коли росіяни перейшли від широких наземних операцій до гнучкіших дій на підтримку афганської армії, яку в разі необхідності прикривали стратегічні бомбардувальники з території ССРСР. Проте кількість радянських жертв була найбільшою перед приходом Горбачова й почала спадати від травня 1985 р. — ці статистичні дані навряд чи можуть підтвердити існування якогось «Горбачовського наступу»⁹.

Хоч де тут правда, Горбачов усе вирішив іще до кінця року. У жовтні 1985 р. він покликав Бабрака Кармалю до Москви й озвучив йому перспективу радянського виходу з Афганістану. Кармаль був приголомшений: росіяни потребували його менше, ніж він — їх. Він зблід і відповів: «Якщо ви зараз виведете війська, наступного разу вам знадобиться мільйон солдатів»¹⁰. Горбачов відповів, що до літа 1986 р. Афганістан зможе сам себе захистити. ССРСР уже не матиме в країні військового контингенту, хоча постачання військового обладнання ще триватиме. Кармаль повинен забути про соціалізм і ділитися владою з іншими, зокрема з проводирями моджахедів та іншими силами, що є тепер його ворогами, і поновити у правах релігію та її провідників.

Анатолій Черняєв, колишній партійний службовець, якого Горбачов раніше призначив своїм дипломатичним радником, написав у своєму щоденнику так: «Щодня гинуть десять наших хлопців. Розчаровані люди питають: скільки ще наші солдати там лишатимуться? Коли афганці навчаться самі себе захищати? Головна причина в тому, що там немає народної бази, без якої жодна революція не може себе захистити. Треба круто розвернутися — йти до вільного капіталізму, афганських та ісламських

цінностей, справжнього поділу влади з опозицією і навіть з ворогами... Я радив шукати компроміс навіть із керівниками моджахедів та з емігрантами. Чи вдасться до цього Кармаль? І найголовніше: чи зможе він, чи досить він контролює ситуацію, щоб його теперішні вороги пішли із ним на зустріч?»¹¹

Горбачов урешті дав зрозуміти Політбюро, що збирається взяти бика за роги. Умисно граючи на емоціях слухачів, він зачитав листи, отримані ЦК від батьків полеглих солдатів¹². На багатьох стояли підписи. Жінки писали про моральні та фізичні травми, завдані їхнім дітям. Офіцери — ба навіть один генерал — скаржилися, що вже не можуть пояснити солдатам, за що йде війна. Солдати скаржилися, що через обмеження свободи преси в газетах пишуть, що воює лише афганська армія, а це — викривлення правди. «Заради кого ми воюємо в Афганістані? Чи хочуть самі афганці нашого "інтернаціонального обов'язку" в їхній країні? Чи вартий він життів наших хлопців, які не розуміють, за що воюють? Що ви робите? Ви підставляєте молодих новобранців під кулі професійних убивць і бандитів! Ви, члени Політбюро, припустилися помилки — і вам її виправляти, — що швидше, то краще, бо кожен новий день несе нові жертви». У Політбюро погодилися з висновком Горбачова: метою советської політики має бути розбудова афганської держави і виведення військ¹³.

У лютому 1986 р. Горбачов публічно заявив делегатам XXVII з'їзду Компартії у Москві, що советські війська буде виведено, тільки-но буде підписана політична угода, за якою Афганістан лишатиметься дружньою незалежною нейтральною країною, яка матиме гарантії невтручання зовнішніх сил у свої внутрішні справи.

Попри дедалі більшу непопулярність війни серед мирного населення й солдатів, Горбачов, звісно,

не міг обмежитися постановою вивести війська. Він зіткнувся зі складними проблемами внутрішньої політики, що спантеличували й інші країни, які опинялися в схожих обставинах. Як росіянам вивести свої війська безпечно, з честю, щоб це не нагадувало втечу або зраду афганських спільників та загиблих солдатів? 40-ва армія не зазнавала поразок на полі бою; але яким чином можна уникнути подриву репутації ССРСР та всього війська?

До всього, Горбачов мав дійти згоди з рештою учасників війни — войовничими моджахедами, які завжди воювали між собою, проте не відступалися від мети вигнати комуністів-безбожників із Кабула; пакистанцями, що прагнули встановити дружній ісламістський уряд; американцями, які, прагнучи змити з себе сором поразки у В'єтнамі, хотіли змусити росіян кров'ю заплатити якомога вищу ціну, байдуже, скільки загине росіян чи афганців. Не дивно, що перемовини тривали набагато довше, ніж передбачав Горбачов.

Найперше треба було зміцнити афганський уряд. Росіяни вже втратили віру в Бабрака Кармалю: він був слабким, нерішучим і дедалі більше пив. У квітні 1986 р. вирішили, що йому час іти. Горбачов надався в кремлівську лікарню, де Кармаль лікував нирки, але радянському керівникові не вдалося переконати афганця піти мирно. Кармаль похапцем повернувся до Кабула, і 1 травня Крючков вирушив туди з візитом. Їхній зустрічі заважала голосна вулична демонстрація на підтримку Кармалю. Крючков холодно зауважив, що добре знає, як організують такі демонстрації, — і за п'ять хвилин людей уже не було.

Цим візитом Крючков нічого не домогся, але за кілька днів знову повернувся в Кабул, і після двадцяти годин переконувань Кармаль погодився скласти повноваження¹⁴. Офіційною причиною мали стати

проблеми зі здоров'ям (віра в це трохи похитнулася, коли непроінструковані советські лікарі звітували, що в нього зі здоров'ям усе добре)¹⁵. На зміну Кармалеві прийшов молодий та ефективний Наджібулла, начальник таємної поліції (ХАД). За Кармалем зберігалися формальні повноваження президента до листопада 1986 р., коли Наджібуллу офіційно обрали головою держави. Згодом Кармаль поїхав до Москви — нібито лікуватися, а насправді у вигнання, де й помер через десять років.

Наджібулла також отримав свою дозу критики. У квітні 1986 р. аналіз ГРУ ще раз продемонстрував відмінності поглядів советських військових, що симпатизували фракції «Хальк», та офіцерів армії КДБ, які симпатизували парчамістам — Кармалеві й Наджібуллі. Спекуюючи на чутках про те, що Наджібулла може стати наступником Кармаля, аналітики ГРУ стверджували, що афганські політики вважали його сильною особистістю. Проте вони боялися влади, яку він здійснював через ХАД, — бо її він теж використовував задля власної вигоди й навіть не намагався пом'якшити брутальні методи. За його режиму в'язниця Пул-і-Чархі була заповнена халькістами. Він був пуштунським націоналістом, його постійно звинувачували в потуранні крадіжкам та раніше не бачених масштабах корупції. У ГРУ були не цілком певні у його вірності Радянському Союзові: він там не навчався й, на відміну від численних афганських комуністичних керівників, не мав військового досвіду. ГРУ дійшло висновку: «Він не зможе об'єднати партію, армію й народ заради миру»¹⁶.

Такі погляди не поділяв генерал Варенніков, який на той час був найвищим військовим командиром в Афганістані. Крючков також підтримував кандидатуру Наджібулли. Пуштунський націоналізм підірвав його здатність переконати таджиків та представників решти народів у перевагах своєї

політики національного примирення — і ця нездатність зіграла фатальну роль у розгортанні громадянської війни після виведення советських військ. Але інших кандидатів не було, й, попри всі слабкі сторони Наджібулли, на думку більшості спостерігачів, він таки мав багато рис ефективного керівника: він був енергійний, прагнув утілювати нові ідеї й мав добрі ораторські здібності. Крючков і советський міністр закордонних справ Шеварднадзе стали його палкими захисниками в Москві й критикували байдужість до нього советського, а згодом і російського режимів. Їхня прихильність до Наджібулли призвела до численних конфліктів у Політбюро протягом останнього року війни.

Та яким би ефективним керівником не був Наджібулла, справдешня влада ще до нього не перейшла. Роздутий апарат советських радників в Афганістані — у 1986 р. їх було дві з половиною тисячі — й далі стояв на шляху Наджібулли. «Ми й досі все робимо самі, — скаржився Горбачов. — Це все, що вміють робити наші люди. Вони зв'язали Наджібуллу по руках і ногах». Горбачов був незадоволений, бо советський посол Табеєв діяв як генерал-губернатор, розповідаючи Наджібуллі, що це саме він зробив його генеральним секретарем¹⁷. Табеєва відкликали в липні 1986 р. Проте, незважаючи на переконання, що афганці мусять самі відповідати за власну долю, навіть Горбачов не міг утримуватися й допомагав керувати афганською політикою. У росіян невдовзі з'явилися сумніви щодо Наджібулли. «Складно збудувати нову споруду зі старого матеріалу, — скаржився Горбачов у Політбюро. — Сподіваюся, що ми не помилилися з Наджібуллою».

Проблема полягала в тому, що мета Наджібулли була майже цілковито протилежною меті росіян. Він усіма правдами й неправдами хотів змусити советських солдатів лишитися — інакше як триматися

його урядові, коли вони підуть, повстанці зміцнять позиції, а його власні війська будуть на межі роз'єднання? Він погодився на певні компроміси з опозицією: його політика національного примирення мала забезпечити появу в уряді представників поміркованої опозиції та мулли. Наджібулла дотримувався точки зору, що ключові адміністративні й політичні посади мають належати НДПА — зокрема міністерства оборони, внутрішніх справ та безпеки. Він не хотів працювати з політиками, які не були пуштунами, — і такий курс мало відрізнявся від головних засад Кармаля. Наджібулла проводив її з більшим запалом і прагнув прихилити до себе моджахедівських командирів — але повстанці ставилися до нього з такою ж підозрою, як і до його попередника, і його оливкову гілку взяло небагато людей.

Багато хто з росіян уже не переймався складом уряду в Кабулі. Найголовнішим було створити пристойний привід для виведення військ, зменшивши кількість воєнних операцій та звівши до мінімуму кількість утрат¹⁸. Советських генералів це не дуже тішило, бо ж їм треба воювати, а всі накладені заборони суперечили інстинктам. Тому здебільшого вони скреготали зубами й мовчки виконували накази. Давні конфлікти між головними советськими інститутами в Москві — армією, КДБ, партією та урядом — і кабульськими представниками продовжували впливати на хід виведення військ, часом змінюючи його розклад і спосіб. Наджібулла вправно використовував такі суперечності.

У липні 1986 р. Горбачов відкликав з Афганістану шість полків і сказав Політбюро, що це свідчить про відсутність бажання лишатися в Афганістані чи прориватися до теплового океану. Советський Союз виконував дані обіцянки. Наджібулла повинен це зрозуміти і брати справи у свої руки. 40-ва армія вивела

з Афганістану 15 тисяч солдатів, але у світі такий маневр вважали за пропагандистський виверт¹⁹.

У листопаді 1986 р. Горбачов знову порушив питання перед Політбюро. «Ми воюємо вже шість років! Кажуть, якщо й далі так буде, війна може тривати двадцять чи навіть тридцять років... Нас уже питають: ви там назавжди? Чи колись таки закінчимо цю війну? Якщо нам не вдасться покласти край війні, ми вкриємо себе соромом! Наша стратегічна мета — закінчити війну за рік або два й вивести війська». Шеварднадзе додав: СРСР мусить вирішити, хто за це відповідатиме: армія чи КДБ.

Воєнна ситуація далі була незадовільною. Росіянам не вдалося закрити афганські кордони. Повстанці змінили тактику й пішли в підпілля. Ахромєєв, на той час начальник Генерального штабу, розповів, що говорили йому багато солдатів. «За сім років у країні не лишилося жодного квадратного кілометра землі, де б не ступав чобіт советського солдата. Але щойно солдати відходили — ворог повертався й відновлював усе так, як було раніше. Ми програли цю війну. Більшість афганців підтримує контрреволюцію. Ми втратили селян, які після революції нічого не отримали. В руках контрреволюціонерів — вісімдесят відсотків країни — і там селяни живуть краще, ніж під владою офіційного уряду.

У Політбюро погодилися: головне завдання тепер — не розбудова афганського соціалізму, а виведення половини советського контингенту протягом року, а другої половини — протягом наступних двох; розширити політичну й соціальну базу режиму й дозволити афганцям самим керувати справами. Горбачов запропонував налагодити прямі відносини з Пакистаном²⁰.

Наступне обговорення в Політбюро, що відбулося в січні 1987 р., було похмурим і невеселим. Стало очевидним, що піти з честю наймовірно важко.

Горбачов сказав: «Ми можемо піти швидко, не думаючи про наслідки, і звалити все на наших попередників. Та це неможливо. Ми ще не звітували перед народом. Мільйон наших солдатів пройшли через Афганістан [його дезінформували: насправді — близько шестисот тисяч]. Здається, вони воювали намарне. Навіщо вони гинули?»

Шеварднадзе нещодавно побував у Кабулі й повідомив, що традиційне зичливе ставлення до Советського Союзу зникло. Загинуло забагато людей. «Ми починали війну, нічого не знаючи про психологію народу. Усе, що ми зробили й робимо в Афганістані, несумісне з моральними основами нашої країни». Наджібулла справив гарне враження, та його підтримка щоразу зменшувалася. Воєнна ситуація погіршувалася. Кордон із Пакистаном закрити неможливо. Війну неможливо виграти військовими засобами. Підсумовуючи, Горбачов зазначив, що, попри ідеологічні побоювання, у Польщі Советський Союз визнав становище церкви, приватне господарювання й політичний плюралізм. Варто дивитися правді у вічі й платити грошима, а не кров'ю.

У січні заступник міністра закордонних справ Анатолій Ковальов поїхав до Пакистану на переговори з президентом Зія-уль-Хаком. У лютому Горбачов іще раз наголосив на важливості залучення американців і запропонував пакистанському президентові провести переговори в Ташкенті. Коли Громико заявив, що у ССРСР немає іншого виходу, крім виведення військ, Горбачов різко заявив: «Альтернатива є. Можна ввести ще двісті тисяч солдатів. Але це призведе до краху всієї нашої справи»²¹.

Наступні збори Політбюро відбулися у травні 1987 р. в присутності високопосадовців із Кабула, зокрема Вареннікова. Кабульська делегація була на сполох: афганська армія розвалюється, американці й пакистанці підточують політику національного

примирення, Наджібулла не може втримати владу. Ахромєєв висловив думку, що після того, як Наджібулла опинився в центрі нової політичної ситуації, війна може тривати нескінченно. Горбачов зазначив, що інших людей, які б могли зайняти це місце, не було. Росіян звинуватять у зраді, якщо вони просто покинуть Наджібуллу. «Нам не вдасться пояснити це своєму народові. В Афганістані ж прибічники моджахедів довго пам'ятатимуть, як ми з ними воювали, а прибічники Наджібулли — як ми лишили їх в одному човні з ворогами. Дружба з Афганістаном припиниться. З іншого боку, ця війна не може тривати вічно».

У підсумку цієї трохи безнадійної дискусії Горбачов запропонував закликати на допомогу ООН і США. ООН має розробити нейтральну програму переговорів. Американці були найбільшими постачальниками зброї моджахедам, і без США не можна давати ніяких гарантій невторчання²². Наджібуллі потрібно надавати економічну допомогу, але запевнити його, що росіяни мають намір вирішити афганське питання протягом вісімнадцяти місяців. Слід знайти спосіб налагодити зв'язки уряду з моджахедами, королем-вигнанцем Захір-шахом та поміркованими на кшталт Раббані²³.

Дипломатичні маневри

Наступні десять місяців були присвячені дипломатичним маневрам у Женеві, Ісламабаді, Москві, Нью-Йорку та Вашингтоні, — на тлі переговорів в ООН, які майже припинилися починаючи з 1982 р. Фактично американці брали участь в афганській політиці з найперших днів президентства Рейгана. Джек Метлок, американський повірений у справах у Москві в 1981 р., мав передати росіянам, що

«американці розглянуть способи забезпечити недоторканність південного кордону Советського Союзу й не використовуватимуть територію Афганістану проти ССРСР». Відповіді він не отримав. Після саміту в Женеві Рейган написав Горбачову 28 листопада 1985 р.: «Хочу, щоб ви знали, що я готовий до співпраці, результатом якої буде сприяння [виведенню советських військ з Афганістану] способом, що не вплине на безпеку ССРСР»²⁴. На цей лист також ніхто не відповів.

1987 р. Москва прискорила темп переговорів. У вересні Шеварднадзе повідомив американському держсекретареві Джорджу Шульцу (н. 1920): «Ми підемо з Афганістану. За п'ять місяців, можливо — за рік»²⁵. Шульца новина вразила, але він подумав, що вона може не сподобатися правим силам у кабінеті Рейгана. Він зберігав це повідомлення в таємниці кілька тижнів, боячись, що його звинуватять у надмірній поблажливості до Москви²⁶.

Через три місяці Горбачов погодився з Рейганом, що Афганістан мусить бути нейтральним, незалежним і плюралістичним. Афганістан — не соціалістична країна, і про те, як її розвивати, повинні думати самі афганці. Советський Союз потребує дружнього Афганістану, а не прагне створювати там військові бази. Американцям і росіянам слід підтримувати процес національного примирення. Американці мають припинити підтримувати моджахедів. Щойно буде узгоджено дату виведення советських військ, вони не братимуть участі у воєнних операціях. Але двоє політиків так і не домовилися про щось конкретне. Рейган навіть висунув дивну пропозицію: кабульський уряд повинен розпустити свою армію²⁷. Горбачов повертався з Вашингтона, маючи враження, що американці умисне лишають росіян наодинці з проблемою виведення військ, ба навіть перешкоджають йому.

Згодом обидві сторони переговорів сперечатимуться, що це саме з вини їхнього партнера не вдалося дійти позитивних результатів. Росіяни подумали, що Рейган сказав, мовляв, він хоче скоротити постачання моджахедам. Шеварднадзе повідомив про це Наджібуллі й — досить необачно — афганський пресі в січні 1988 р. Шульц виступив з гнівним спростуванням.

Міністерство закордонних справ ССРСР звернулося до тодішнього посла США Джека Метлока за роз'ясненнями. Порадившись із Вашингтоном, він відповів, що американці припинять постачання моджахедам, якщо ССРСР більше не підтримуватиме військовим постачанням кабульський уряд. На такі умови росіянам було складно пристати — і зрештою обидві сторони й далі підтримували своїх протеже. У росіян лишилося враження, що їх десь обдурили.

Згодом Метлок стверджуватиме, що впорядкованого виведення військ, зокрема й скасування американської допомоги моджахедам без скасування советської підтримки кабульського уряду, можна було досягти 1986 чи 1987 р., якби Горбачов раніше почав переговори з Рейганом. Чи дозволила б таку угоду внутрішня політика кожної зі сторін — досі відкрите питання²⁸.

1 квітня 1988 р. на засіданні Політбюро обговорювали результати Женевських переговорів. Американці вже готові їх підписати за умови, що там не буде згадки про військову підтримку моджахедів. На думку Черняєва, умова була суто формальною: моджахедам і далі постачатимуть зброю, незважаючи на будь-які угоди, росіяни готуються виводити війська також без ніяких угод. Горбачов питав, у кого яка думка. Всі погодилися, що Советський Союз має це підписати за десять днів. Горбачов повідомив про результати зустрічі Наджібуллі

в Ташкенті. Афганський президент сприйняв новину досить холоднокровно²⁹.

Угоди було підписано 14 квітня 1988 р. в Женеві під егідою ООН. Двостороння угода між кабульським урядом і Пакистаном передбачала невтручання й ненапад. Росіяни й американці підписали декларацію про міжнародні гарантії. Згідно з угодою, советські війська мали покинути територію Афганістану в два етапи до 15 лютого 1989 р. Моджахеди участі в переговорах не брали й відмовилися визнавати умови угоди. Це відкрило шлях до падіння режиму Наджібулли й подальшої кривавої громадянської війни. Саме цього боявся Горбачов, коли у вересні 1987 р. розповідав Черняєву, що виведення советських військ може призвести до різанини, «якої нам не пробачать ані країни “третього світу”, ані нікчемні західні ліберали, які вже десять років проклинають нас за окупацію»³⁰.

Шеварднадзе підписував папери в Женеві з важким серцем. «Можна було б подумати, що я щасливий, бо солдатів більше не везимуть додому в труні. Ми вже близькі до підсумків і щодо смертей, і щодо витрат, які сягнули шістдесяті мільярдів рублів... Я не можу до кінця усвідомити, що саме я як міністр закордонних справ підписував цю, вочевидь не переможну, угоду. Аналогів у російській та советській історії небагато. Я не можу не думати про людей, яких ми навчали й штовхали до революції, а тепер покинули під час битви з лютими ворогами»³¹. Ці сентиментальні думки ще два роки впливатимуть на його політику.

«Ми залишимо після себе країну в жалюгідному стані, — розповідав він членам Політбюро, повернувшись. — Зруйновані міста й села, паралізовану економіку. Сотні тисяч загиблих. Наш вихід вважатимуть головною політичною та військовою поразкою. Народ і партія ставляться до нашого відходу

неоднозначно. Нам потрібно принаймні заявити, що введення наших військ було грандіозною помилкою, що навіть тоді експерти й політики виступали проти такої постанови... Ми не зможемо так просто забути про минуле, знявши з себе відповідальність за наших попередників». Він висунув пропозицію (яка вочевидь суперечила щойно підписаній угоді), що треба лишити десять-п'ятнадцять тисяч советських солдатів для підтримки режиму. Крючков підтримав таку ініціативу.

Горбачов гостро відреагував на цей «агресивний крик Шеварднадзе». Яка різниця, чи виживе Наджібулла? Законна основа виведення советських військ означає, що його не можна порівняти з утечею американців із В'єтнаму. Було зроблено все можливе для обмеження негативних наслідків війни³².

Суперечки щодо того, чи повинні росіяни допомагати Наджібуллі, використовуючи за потреби військову силу, впливали на советську політику ще довго після закінчення виведення військ. Шеварднадзе і Крючков і далі наполягали на войовничості, — здебільшого їм протистояли військові.

Перша фаза виведення військ: літо 1988 р.

Міністр оборони генерал Язов уже підписав план виведення військ. Загальна кількість советських солдатів становила близько ста тисяч. Половина залишить територію до 15 серпня 1988 р., решта — до 15 лютого 1989 р. Маршрути будуть збігатися з маршрутами введення військ, але у зворотному напрямі — на заході з Кандагара через Шинданд і Герат до Кушки; на сході — через перевал Саланг до Хайратона й через міст Дружби в Термез.

Спершу потрібно було повернути віддалені гарнізони до їхніх полків. Гарнізони на східному кордоні

з Пакистаном — у Желалабаді, Гардезі та Газні — вийшли в повному складі, так само, як і південні гарнізони в Кандагарі та Лашкаргаху. Крім того, росіяни вивели війська з північно-східних міст Кундуза та Файзабада. До кінця першої фази основна частина советських військ зосереджувалася між Шиндандом та Кушкою на заході та між Кабулом і великою початальною базою в Хайратоні на сході.

Гарнізон із Желалабада мав іти першим. Для советських офіцерів та місцевих афганських політиків на парадному плацу швидко поставили трибуну. На місці були присутні й неговіркі військові спостерігачі з ООН, які наглядали за дотриманням Женевських угод. Позаду трибуни стояв стіл із шинкою, ковбасою, сиром — їжею, яку ніколи не бачили солдати гарнізону. На світанку на плац виїхали бронетранспортери. Їхні екіпажі йшли позаду, а потім стояли — похмурі, непривітні — слухаючи нескінченні промови. Офіцери привітали всіх із виконаним «інтернаціональним обов'язком». Натовпи афганців прийшли помахати рукою на прощання й кидали букети квітів під ноги колонам. У букетах ховалися маленькі сувеніри — камінці й грудки верблюжого посліду³³. Оркестр загравав традиційний марш «Прощання слов'янки», й колона вирушила в дорогу до Кабула завдовжки 160 км — через перевали, звідки 1842 р. вигнали британську армію Інду. Згори солдатів прикривали бойові вертольоти, часом віддаляючись, коли бачили цівки диму в горах, де сиділи снайпери.

«Уздовж усієї дороги, — писав Давід Гай, советський журналіст, що супроводжував колону, — можна було побачити рештки кишляків. Усі вони поруйновані, з пробитими стінами, будинки обвалені, дерева поламані. Поля голі й необроблені, зрошувальні системи стали болотами. Хто виграв від того, що все перетворили на руїни? Скільки зусиль знадобиться,

щоб тут знову поселилися люди? Марність тих 3200 (чи скільки там їх було) днів війни змушує нас опускати очі від сорому. Єдине тішить: наші хлопці вертаються додому»³⁴.

Після того, як солдати залишили територію, со-
ветські стратегічні бомбардувальники дали обстрілю-
вали позиції моджахедів поблизу Кандагара й Дже-
лалабада³⁵.

860-й окремий мотострілецький полк також за-
лишив Афганістан під час першої хвилі. На той час
Александр Гергель уже тривалий час був удома: про
останні дні його батальйону в Бахараці йому розпо-
вів Анастас Лізаускас, якого він знайшов в інтернеті
у 2005 році.

Війна тривала до останнього моменту. Серед
солдатів ширилися чутки про закордонного кіноре-
жисера, який уже зняв фільм про те, як росіяни зни-
щують мирні села, і тепер хоче зняти інший — про
загибель советського батальйону. Саме він заохочує
моджахедів на напади. Росіяни й моджахеди об-
стрілювали одне одного цілий тиждень. Коли аф-
ганський генерал приїхав приймати форт, солда-
ти, оскаженілі через те, що були змушені вертатися
опустивши хвоста після дев'яти років війни, почали
оргію руйнувань. Вони висадили в повітря туалети,
руйнували спортивні споруди, вночі підпалили
житлові приміщення, повалили пам'ятники на Алеї
слави і знищили бронетехніку — на все це афганські
солдати дивилися з мовчазною люттю. Наостанок
хтось запустив сигнальну ракету в їдальню. Далі
солдати, стискаючи в руках зброю й стільки награ-
бованих речей, скільки можна запхнути в рюкзак,
побігли до вертольотів. З гір уже наближалися мо-
джахеде. За тиждень афганські солдати залишили
їм форт. Упродовж кількох місяців його кілька разів
бомбардувала советська та афганська авіація³⁶.

Друга фаза: зима 1988/1989 р.

Початок другої фази виведення планували на листопад, поки не почав падати сніг. Цього розкладу не дотрималися через моджахедів, уряд Наджібулли та конфлікти в советській адміністрації Кабула й Москви.

Моджахеди й далі отримували зброю та амуніцію від пакистанців і американців. Згідно з советськими даними, лише у вересні та жовтні прибули 172 великі каравани з постачанням³⁷. Вже тоді Наджібулла хвилювали дедалі більші розбіжності між його інтересами та інтересами Советського Союзу. На початку вересня він щиро признався Вареннікову, що робить усе можливе, аби затримати виведення советських військ і врівноважити таким чином порушення Женевських угод американцями та пакистанцями. Варенніков рішуче відповів, що невчасний вихід військ ССРСР із території Афганістану буде гостро розкритикований міжнародною та советською спільнотою³⁸. До цієї розмови Наджібулла повернувся в жовтні, під час зустрічі з советськими високопосадовцями в Кабулі. На його думку, головною проблемою був Масуд, і в разі зриву переговорів з ним доведеться воювати. Крім того, він стверджував, що Масуд веде переговори з ЦРУ, щоб американці ввійшли в країну³⁹.

Наджібуллі співчували і в Москві, і серед російських високопосадовців у Кабулі: саме вони поставили його на цю посаду й тепер не можуть просто так кинути напризволяще. Для них Масуд теж був головною проблемою, але вони не доходили згоди щодо подальших дій. Щойно стало зрозуміло, що советські війська точно залишать територію країни, бойовики Масуда якомога ретельніше уникали провокацій, надто вздовж шосе Саланг. Проте урядові сили й далі обстрілювали сусідні села, й Масуд попередив: якщо

обстріли не припиняться, він змушений буде вдатися до контрзаходів. Варенніков допоміг досягти тимчасового припинення вогню: на той час ця практика усталилася серед советських командирів усіх рівнів: вони домовлялися зі старійшинами сусідніх кишлаків та повстанськими проводирями, щоб зменшити втрати з обох сторін⁴⁰. Проте керівники афганського уряду таких дій не розуміли та вважали, що росіяни заграють з опозицією, бо не хочуть воювати.

На думку Вареннікова, для росіян було важливо зберегти добрі відносини з Масудом. Він був украй успішним військовим командиром, мав незрівнянний авторитет серед народу, наказав своїм людям не нападати на російські війська, і його слухалися. Попри те, що він лишався противником уряду, згідно з політикою національного примирення його люди стріляли тільки тоді, коли хтось стріляв у них. Варенніков вказав Москві: якщо росіяни послухаються Наджібулли й поновлять військові дії проти Масуда, 40-ва армія зазнає значних втрат, графік виведення військ порушиться, Радянський Союз порушить Женевські угоди, і широкі верстви советського населення розгніваються.

Масуд справді був головною загрозою кабульському режимові й нарощував би свої військові дії з виведенням советських військ. Але згодом він міг стати провідною політичною постаттю післявоєнного Афганістану, й СССР міг би з ним співпрацювати. Краще мати його як союзника, ніж як ворога. СССР міг прямо зв'язатися з ним через канали розвідки⁴¹.

Тим часом на сцену вийшов новий гравець: Юлій Воронцов, який замінив Єгоричева на посаді посла в Кабулі,— один із найдосвідченіших советських дипломатів. Воронцов уже проводив певні перемовини з моджахедами. 6 грудня він зустрівся з Раббані та іншими представниками Альянсу Семи в Саудівській Аравії⁴². Починалося все досить

незграбно, аж допоки Раббані вирішив, що, зрештою, можна й потиснути руки представникам ворога. Воронцов пообіцяв, що советські війська підуть, як і було заплановано. Вважаючи, що росіянин збрехав, Раббані запитав: «Тобто: ви підете? Ви ж так багато зробили для Афганістану. Там загинуло багато ваших солдатів. Ви не можете піти. Не кажіть дурниць!» Воронцов відповів: відтепер такі афганці, як Раббані, самі відповідатимуть за свою країну. Щойно ССРСР виведе війська, будь-яка допомога скінчиться. Це ж саме він повторив на зустрічі з моджахедами в Ісламабаді. Росіяни не хочуть іти додому по коліно в крові, — сказав Воронцов і попросив моджахедів так не воювати. Йому відповіли: якщо ви справді підете, ми не стрілятимемо — і майже дотримали слова⁴³.

18 грудня Варенніков написав Масудові особисто й запропонував представникам обох сторін зустрітися протягом тижня. У нього були чіткі пропозиції щодо шосе з Кабула до Хайратона, щоб забезпечити безперешкодне надходження товарів і харчів. Якщо Масуд хоче стерегти цю дорогу — нехай підпише всі необхідні угоди з органами місцевої влади, яка контролює придорожні території. Якщо ні, советські й афганські сили поставлять свої пости й уживатимуть заходів у разі нападу людей Масуда.

Ляховський окреслив коло політичних питань для обговорення з Масудом. Серед них було створення автономного таджицького регіону на півночі, де були б власні збройні сили, які діятимуть під загальним командуванням афганської армії; централізований план економічного розвитку; представництво в центральних органах урядування; прямі культурні й торговельно-економічні зв'язки таджицького регіону і советського Таджикистану. Ці ідеї схвалили Варенніков, Воронцов і — на диво — афганський уряд.

На жаль, ці проекти не витримали тиску на користь воєнних дій проти Масуда, який наростав у Москві. Язов, Крючков і Шеварднадзе підтримали ідею боротьби й звинуватили Вареннікова у змовлянні за спинами начальства та відмові виконувати їхні накази й вимоги афганського уряду⁴⁴. Язов зателефонував до Громова й спитав, чому досі нічого не вирішено з Масудом. Коли Громов відповів, що така операція буде надто кривавою й безглуздою, Язов відповів: «Виконуйте і розчавіть його».

Армія піддалася й провела повітряні бомбардування людей Масуда, які охороняли лазуритові родовища поблизу Пандшерської долини. Масудові сказали, що ті авіаудари були попереджувальними. Звісно ж, він розцінив їх як порушення даних росіянами обіцянок. 26 грудня він писав: «Я вже збирався зустрітися з советськими представниками, коли отримав вашого останнього листа. Скажу вам прямо: ми витримали вже десять років цієї війни й вашої окупації. З Божою допомогою ми протримаємося ще кілька днів. Але якщо ви розпочнете воєнні дії, ми чинитимемо опір. Я все сказав. Від сьогодні наші військові підрозділи будуть у повній бойовій готовності».

Це була остання спроба советського військового керівництва домовитися з Масудом. Але проти нього відбулася ще одна воєнна операція. У середині січня Шеварднадзе відвідав Кабул. Наджібулла попросив, щоб советські солдати лишилися ще на деякий час для охорони шосе Саланг і щоб советські бомбардувальники були в повній бойовій готовності на базах поблизу Афганістану для авіаударів по повстанцях. Він скаржився, що протягом чотирьох років проти Масуда не було великих операцій. Доки житиме Масуд, доти буде неможливо налагодити постачання столиці, — саме від його якості залежала життєздатність чинного політичного режиму. Шеварднадзе звернув увагу на міжнародні наслідки: пропозиція

Наджібুলли створить підстави для конфлікту ССРС із США та Пакистаном, але пообіцяв розглянути це питання й сказав советським високопосадовцям у Кабулі, що советським солдатам доведеться лишитися на невизначений час, щоб запобігти блокаді столиці, щоб охороняти кабульський аеропорт і дорогу через Саланг. Він звелів посольству виробити план залишення в країні дванадцяти тисяч військових під егідою ООН або як «добровольців».

Вареннікова та його колег розлютила ця, як вони вважали, чергова зрада військових з боку Шеварднадзе й решти політиків та потурання політичним амбіціям Наджібулли. Скрегочучи зубами, вони відклали виведення військ, натомість готуючи операцію «Тайфун», названу так, вочевидь, не без навмисної іронії — таку саму назву мала німецька наступальна операція на Москву 1941 р. Її початок призначили на 24 січня. Наджібулла попросив населення придорожніх сіл кудись виїхати на час воєнних дій. Там уже встановлювали важку артилерію та ракетні установки.

Тим часом Шеварднадзе направив до Москви ще одну пропозицію Наджібулли: ССРС мав вислати цілу бригаду, щоб зняти блокаду Кандагара і захистити конвої зі зброєю, які їдуть до міста. Почувши це, Черняєв вибухнув гнівом: «Та він з глузду з'їхав! Невже він не бачить, що Наджібулла поставив капкан, щоб ми точно не вивели свої війська та ще й налаштували проти себе американців разом із рештою світу? У нього не стане мужності відповісти на мої закиди! Режимові Наджібулли однозначно настав кінець: советські солдати можуть лише зберегти його самого. Черняєв слухав у другу трубку, коли Горбачов телефонував Шеварднадзе. Останній почав звинувачувати армію. Черняєв утрутився:

— Завдання війська — виробити деталі політичного плану, який ви погодили з Наджібуллою. Але

план цей суперечить нашій політиці та здоровому глуздові, не кажучи вже про можливі втрати, на які ви наражаєте наших хлопців.

— Вас там не було, — гнівно відповів Шеварднадзе. — Ви навіть не уявляєте, що ми там зробили за останні десять років!

— Але навіщо нам далі громадити злочини? Яка в цьому логіка? Ми однаково не врятуємо Наджібуллу...

— Але ж він сказав: якщо він протримається ще рік після нашого відходу, — значить, зможе триматися вічно.

— І ви в це вірите? І заради цього готові принести в жертву наших хлопців і порушувати обіцянки, дані в Женеві?⁴⁵

Засідання Політбюро відбулася 24 січня. Шеварднадзе наполягав, що Советському Союзу має бути небайдужою доля режиму Наджібулли. Потрібно залишити десять-п'ятнадцять тисяч советських солдатів — не останньою чергою для охорони шляхів відступу армії. Його знову підтримав Крючков, але Горбачов виступив проти. У Советського Союзу був моральний обов'язок перед Наджібуллою: докласти всіх зусиль, щоб допомогти йому вижити якомога довший час. Лишалось тільки двадцять днів, виведення військ треба закінчити вчасно.

Операція «Тайфун»

Постанова Політбюро не встигла зупинити операцію «Тайфун». Язов уже наказав Вареннікову розпочати її на день раніше, 23 січня. Вона тривала два дні⁴⁶. Бойовий дух солдатів був тепер на найнижчому рівні. Навіщо знову ризикувати життям перед поверненням на батьківщину, — де війну вважали не менш несправедливою, ніж американські бойові

дії у В'єтнамі. Один молодий офіцер запитав свого командира у переддень операції: «Навіщо знову проливати кров? Я намагатимусь підбадьорювати моїх хлопців, але, чесно кажучи, коли накажуть стріляти — я виконаю наказ, та потім сам себе ненавидітиму»⁴⁷.

Штурмовики й важкі бомбардувальники з бази на території ССРСР здійснили понад тисячу вильотів на бази повстанців. Ракетна і традиційна артилерія здійснила понад чотири сотні обстрілів. Часом обстріли нагадували масовані артилерійські підготовки, які передували советським наступальним операціям у Другу світову війну⁴⁸. Коли все закінчилося, штаб 40-ї армії сповістили, що вбито шістьсот повстанців. Рештки ворога деморалізовані, повітряні та артилерійські атаки заважають згурпуватися й привести підкріплення. Для мирних жителів-утікачів спорудили наметове містечко, де замполіти пояснювали їм, що тільки «злочинна позиція Масуда» призвела до таких наслідків. З советського боку було троє загиблих і п'ятеро поранених. Мертвих мирних жителів ніхто не рахував.

Реакція Масуда була швидка й сповнена гіркоти. «Нічого не змінилося, — писав він Воронцову, — внаслідок жорстоких і ганебних дій росіян. За десять років кривавої війни Советський Союз мусив би зрозуміти, що ніколи нікому не вдасться поставити Афганістан на коліна погрозами й силою. А росіяни й досі підтримують жменьку найманців, які зрадили самих себе, — для них не лишилося місця в майбутньому країни». Масуд сподівався, що нові советські керівники зрозуміють: вони не можуть накинати режим мусульманському народові; їм треба набратися сміливості і діяти згідно з ситуацією та своїми переконаннями⁴⁹.

Судження советських воєначальників були сповнені не меншої гіркоти. Генерал Соцков, головний

військовий радник у Кабулі 1988–1989 рр., писав про операцію «Тайфун»: «Майже десять років війни немов у дзеркалі, відбилися за три дні й три ночі: політичний цинізм і військова жорстокість, повна беззахисність одних і патологічна потреба вбивати й руйнувати — інших. Три страшні дні зосередили в собі кров десяти років»⁵⁰.

Після закінчення операції «Тайфун» виведення військ відновили 27 січня. Цивільні особи й солдати покидали територію вже від Нового року, родини виїхали ще раніше. Погодні умови були винятково складні: зі снігом, туманом та ожеледицею на перевалі Саланг. Інженери мали розчищати кам'яні й снігові завали після лавин. Але зрештою все зробили, і довгі колони бронетехніки й вантажівок котилися на північ згідно з графіком, затвердженим генералами й Женевськими угодами⁵¹.

Советська авіація покидала Баграм з 30 січня по 3 лютого. 4 лютого Кабул залишили останні солдати. Коли вони йшли на північ, сторожові батальйони, виставлені для охорони їхнього відходу, приєднувалися до колони й прикривали їх позаду. Протягом двох останніх тижнів війни росіяни втратили ще тридцять дев'ять солдатів. Серед них був Ігор Ляхович із 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку, підстрелений снайпером. З Афганістану його вивозили на підстилці, покладеній на корпус БМП. Згідно з легендою, то був останній советський солдат, убитий на цій війні.

Генерал Себров, що починав воювати в Афганістані разом із 103-ю дивізією в 1979 р., не був вражений офіційними промовама, натовпами й квітами. Він з гіркотою промовив: «Країна, якій ми всіма можливими способами допомагали цілих десять років, тепер лежить у руїнах. Винні всі, але на нас — основна частина провини. Нас не може не шокувати зміна ставлення до армії та солдатів. Коли

ми сюди прийшли, нас вітали, з нами товаришували. А тепер прості афганці погрожували нам і ображали нас, коли ми йшли»⁵².

Перехід мосту

Командир 40-ї армії генерал Громов прокинувся в доброму настрої о пів на сьому ранку 14 лютого 1989 р. в Ташкургані — за годину їзди до кордону. Колись там був стародавній, уславлений своєю красою базар, але після війни його не стало. У воєнні роки там була база мотострілецького полку, а в січні — останній штаб 40-ї армії. Тепер усюди блукали афганці, нібито це все було їхнім, і визначали ціну будівель, які скоро потраплять до їхніх рук. О десятій годині невелика колона Громова — розвідувальний батальйон 201-ї дивізії — вирушила на Хайратон, транзитну базу з афганського боку річки.

Саме тут, коли Громов з колегами ще раз перевіряли, чи ніхто з 40-ї армії не залишився, зателефонував наляканий Язов. Юристи Міністерства закордонних справ вказали, що згідно з Женевськими угодами советська армія мусила покинути Афганістан до 15 лютого, тобто повернутися в СРСР усі мали 14-го числа. Громов відповів, що він уже говорив із представниками ООН, які вирішили заплющити на це очі. Далі Язов запитав: «Чому ви маєте намір вийти останнім, а не очолити війська, як це мав би зробити командир?» Громов відповів, що за понад п'ять років служби в Афганістані він заробив собі таке право, і Язов замовк.

Цілий день солдати й офіцери перевіряли транспорт і чистили свої парадні форми, а Громов поїхав дивитися на транзитну базу, таку велику, що для докладного ознайомлення з нею знадобився б тиждень.

Там було багато тракторів, сільськогосподарської техніки, покрівельного матеріалу, цементу, цукру, борошна. Його афганський гід показав контейнер, що стояв опечатаний від часу прибуття в 1979 р. Кілька днів тому його розпакували й побачили гору зіпсованих цукерок і тістечок.

Повернувшись, Громов улаштував огляд солдатів, щоб пересвідчитися в їхній готовності до завтрашніх подій. Його власний транспорт — БТР № 305 — також оглянули, перевірили, а потім іще раз оглянули. Найгіршою несподіванкою було б те, якби він поламався посеред мосту.

Останню ніч Громов погано спав. Він нічого не відчував, збудження попередніх днів уже випарувалося. Він задрімав о четвертій ранку, але прокинувся ще до дзвінка будильника. О п'ятій база вже не спала. Солдати бігали й сміялися, перші машини вже розігріли двигуни. Хтось заспівав.

О дев'ятій Громов покликав ад'ютанта й перевірив готовність мундира, о пів на десяту скомандував вирушати. Перед ним до мосту їхали батальйонні БТри. Дехто з солдатів плакав. О дев'ятій сорок п'ять Громов поїхав услід за ними, тримаючи прапор 40-ї армії. Його командирська машина була останньою. Виведення військ скінчилося⁵³.

На другому боці річки зібралися місцеві партійні функціонери, урядовці, сотні советських та закордонних журналістів, родичі солдатів, які не повернулися з війни: вони й далі сподівалися останньої хвилини отримати звістку про те, що син живий і здоровий. У натовпі був Александр Розенбаум, молодий журналіст архангельської газети «Северный комсомолец». В Афганістані полягло п'ятдесят дев'ять хлопців родом з Архангельська, і зворушливий репортаж Розенбаума про церемонію на мосту закінчився запитаннями, що їх ставили всі: навіщо ми туди пішли? Хто винен?⁵⁴

Солдатів обнімали, цілували, під гусениці бронетранспортерів кидали квіти. Був там і син Громова Максим, який підбіг обійняти батька. Далі — промови, застілля в кафе для офіцерів. Громов зателефонував Язову, який сухо привітав генерала. Потім, як не брати до уваги адміністративного клопоту, все скінчилося.

Навіть тоді в офіційній пресі ще блукали давні міфи. В ті останні дні газета «Правда» писала: «Оркестр грав, а країна вітала своїх дітей з поверненням. Наші хлопці прийшли додому, виконавши інтернаціональні обов'язки. Довгих десять років советські солдати в Афганістані ремонтували, відбудовували й будували сотні шкіл, технікумів, понад 30 лікарень, стільки ж дитячих садків, близько чотирьох сотень багатоквартирних будинків і 35 мечетей. Вони викопали десятки криниць і прорили сто п'ятдесят кілометрів зрошувальних каналів. Вони захищали військові та цивільні споруди від нищення»⁵⁵.

Але з Москви ніхто не приїхав до мосту привітати солдатів — ані з партії, ані з уряду, ані з Міністерства оборони, ані з Кремля. Мине кілька років, і вони виправдовуватимуться: війна була такою брудною, що поїздку до Термеза вважали б за схвалення злочину. То був украй дивний недогляд — негідна поведінка й негідна політика. Солдати цього не забули — такі образи забути неможливо.

The history of the United States is a story of growth and change. From the first European settlements to the present day, the nation has expanded its territory and diversified its economy. The early years were marked by the struggle for independence and the establishment of a new government. The middle years saw the westward expansion and the rise of industry. The late years have been characterized by social and political movements that have shaped the modern United States. The story is one of a people who have built a nation of opportunity and freedom.

Війна триває

Солдати 40-ї армії, які перейшли міст, не були останніми російськими солдатами, що покинули Афганістан. Не були вони й останніми, хто там воював. На території посольства відтепер базувалися парашутисти, які охороняли посла та його поріділу команду, що переїхала з віддалених мікрорайонів та інших місць. Советські військові фахівці лишилися допомагати афганській армії розбиратися зі складною технікою. Советські спецвійська та розвідники й далі діяли в далеких провінціях, особливо — прикордонних із ССРС¹.

А дехто рухався в протилежному напрямі, добирався в Кабул напівпорожніми літаками. Повернувшись в Афганістан на початку січня, Андрей Грешнов віз понад 250 кілограмів ручного багажу. На щастя, на афганській митниці нікого не було, і не довелося пояснювати, чому банки з-під варення й пляшки були повні алкоголю. Він та інші советські кореспонденти здебільшого тинялися без роботи, жили у віллах, але поставили там телетайпи на випадок якогось лиха з їхніми корпунктами в місті.

Нарешті після тривалого воєнного аскетизму настав час відплати. У посольському магазині було повно товарів широкого вжитку, на полицях лежав досі не бачений асортимент харчів: з армійських

крамниць усе перевозили сюди. Спиртову пайку збільшили до чотирьох пляшок молдавського коньяку і чотирьох пляшок білого вина. На пиво обмеження не діяли взагалі.

Перед від'їздом солдати продавали все, що можна було продати: амуніцію, їжу, ковдри, простирадла, товари широкого вжитку, консервовану яловичину, грецькі соки, голландські газовані напої, польську та угорську шинку, зелений горох, олію, м'ясні консерви, чай і цигарки. Ринок став таким переповненим, що советські товари можна було знайти на полицях афганських крамниць іще багато років.

Група прапорщиків спланувала і здійснила досить творчу аферу. Повітряні війська залишали після себе ящики з носовими пластмасовими ковпачками від реактивних снарядів — *нурсіками*. Крім як пити, з них більше нічого не можна було робити. Ошуканці почали ходити по магазинах і питати, чи є у продажу *нурсіки*. Продавці про них ніколи не чули й запитували, навіщо вони потрібні. «Вам цього не зрозуміти, — відповідали аферисти. — Це дуже рідкісні, дорогі й корисні штуки». Після того, як кілька ящиків ковпачків таки з'явилися у продажу, шахраї купили все, заплативши великі гроші. Через жадібність продавців ціна стала захмарною, і коли попит був найвищим, дурисвіти продали дві вантажівки ковпачків і втекли. У відповідь на скарги продавців у советському посольстві їм відповідали: «Жарко — не заходьте на кухню». Ще багато років по тому продавці дивувалися, як вони могли дати так обдурити себе.

У ці останні дні Грешнов помітив одну річ — танк Т-62 на п'єдесталі біля Центрального комітету національної народної армії в Кабулі. Він стояв там уже щонайменше десять років: Грешнов бачив його там ще під час перевороту й повалення Аміна. Грешнову стало цікаво, чи танк іще боєздатний. За три роки

солдати Ахмадо Шаха Масуда, полишаючи столицю, зняли танк, залили в баки пальне, замінили акумулятор і забрали його собі в Пандшерську долину².

Громадянська війна триває

Після того, як 40-ва армія пішла, громадянська війна в Афганістані продовжувалася далі з жахливою силою. Бойовий дух моджахедів був на висоті. Попри Женевські угоди, з Пакистану надходила зброя. А пакистанці ніколи й не мали наміру їх дотримуватися. Президент Зія-уль-Хак пояснив Рейганові, що вони вісім років заперечують свою присутність в Афганістані; тепер мусульмани теж мають право збрехати задля доброї справи³. На думку більшості, уряд Наджібулли невдовзі замінять на ісламістський, імовірно — фундаменталістський — уряд, що, як похмуро зауважило ЦРУ, «в найкращому разі буде амбівалентним, а в найгіршому — активно ворожим, надто до США»⁴.

Зі свого боку росіяни й далі постачали в Кабул великі запаси їжі, пального, амуніції та військового спорядження. На початку травня 1989 р. Афганістан відвідала советська військова делегація на чолі з Варенниковим для обговорення «способів і засобів»⁵. Станом на 1990 рік розмір советської допомоги урядові Кабула сягнув трьох мільярдів доларів щорічно. Афганська армія й військово-повітряні сили цілковито залежали від цих поставок і могли продовжувати опиратися моджахедам, допоки вони триватимуть.

Майже зразу після відходу 40-ї армії навколо Джелалабада почалася велика битва. Якщо це місто здасться, — думали пакистанці, — значить, здасться й Кабул, що дасть змогу їхньому протезе Хекматярові захопити владу⁶. Моджахеди почали наступальну операцію в перші дні березня 1989 року: давши

хабар черговому офіцерові, захопили віддалений пост⁷. Потім вони спробували взяти аеропорт, але під час цієї операції зазнали значних втрат, а окремі моджахедівські командири ніяк не могли домовитися про спільний план дій. На початку битви моджахеди стратили багатьох в'язнів, і це зміцнило рішучість урядових солдатів чинити опір.

Наджібулла знову попросив у ССРСР військово-повітряної підтримки. 10 березня Горбачов скликав екстренну нараду для обговорення цього прохання. Його відхилили⁸. Подальші атаки моджахедів відбивала вже урядова авіація, а у квітні урядова армія розпочала наступ. Моджахедів бомбардували понад чотирма сотнями ракет «Scud», розроблених на основі німецьких V-2 часів Другої світової війни; запускали їх совєтські солдати, які ще лишилися. Як і у випадку з V-2, про наближення ракети не можна було дізнатися, доки вона не вибухне. Грешнов, який на той час був у Джелалабаді, писав: «Моджахеди, які, як усім здавалося, вже мали звикнути до будь-якої зброї в себе на батьківщині, були психологічно не здатні витримати удари цих ракет... Жертви серед цивільного населення рахують уже на тисячі, а сама битва набула такої жорстокості й масштабності, що її можна порівняти лише з битвою за Сталінград⁹». Солдати розчистили дорогу з Кабула — стару, «англійську», якою 1842-го відступала Армія Інду, — і зняли облогу з міста. Коли битва скінчилася, у липні 1989-го, втрати моджахедів становили понад три тисячі вбитих та поранених. Один із моджахедських польових командирів нарікав, що «після битви за Джелалабад ми втратили всю довіру, яку здобули за десять років війни». Бригадир Мохамед Юсуф, офіцер пакистанської міжвідомчої розвідки, що відповідав за постачання зброї моджахедам протягом війни, зазначив, що «джихад ніколи не оговтався після Джелалабада». Після закінчення війни він провіщав, що такий

її запеклий кінець «не забезпечить ані миру, ані стабільності в Афганістані та прикордонних районах Пакистану»¹⁰. Його слова виявилися пророчими.

Кандагар завжди був небезпечним для іноземців — на похмурих пуштунських базарах, якщо ти говорив мовою пуштунів, люди думали, що ти шпигун. Грешнов приїхав туди з іноземними журналістами влітку 1989 р., через рік після закінчення першої фази виведення військ.

Місто дуже змінилося порівняно з 1983 роком, коли Грешнов був там уперше. «Ми проїхали крізь зелену зону й перші придорожні магазини. Всюди — ті самі ворожі й обережні погляди. Місто ворогів, що всією душею ненавидять Советський Союз. Що змінилося? Майже нічого, крім значного поруйнування Кандагара. Я не бачив наслідків советського повітряного удару 8 грудня 1986 року. Тепер я вперше бачу, як виглядає Кандагар без советських військ. Ми зупинилися там, де колись була кав'ярня під вивіскою "Тойота". Цю частину міста я добре знав. Але кав'ярні там уже не було. Ніби все знайоме, але водночас усе не так. Діти залазили на БТР. "Інґрізі? Ферансаві? Амрікаї?"... Я спокійно пояснив, що я «шураві», советський. Мені не повірили, доки я добірно не вилаявся. Малечу переповнювала дитяча радість, яку не вдалося пригасити роками війни. Може, вони були єдині в усьому Кандагарі, хто нас не ненавидів. Пхаючи брудні пальці собі до ротів, показуючи, що хочуть їсти, вони закричали російською: "Совет, совет, йоб твою мать, хорошо, дай бакшиш, дай сигарету!"»¹¹

Кандагар і далі контролювали урядові війська, але обстріли Хекмат'яра не припинялися. За останні кілька місяців він витримав дві тривалі атаки. Міський голова розповів, що вісімдесят відсотків продавців на базарі — моджахеди, які відпочивають після війни. Раніше вони приходили на два-три дні щомісяця. Тепер вони приходять і лишаються

протягом п'ятнадцяти-двадцяти днів. Від часу виведення советських військ кількість моджахедів у регіоні збільшилася вчетверо чи вп'ятеро. Вони чесні хлопці, — сказав голова. Ніхто не хоче руйнувати місто, вони прагнуть його звільнення. Сам голова мав тісні зв'язки з моджахедівськими проводирями.

Що ж це робиться, — подумав Грешнов, — якщо офіційний голова великого міста вже розводиться про «чесних моджахедів»?¹²

Падіння Кабула

У 1989–1990 рр. урядові Наджібулли вдалося трохи зміцнити збройні сили. ХАД виділила кошти для створення загонів міліції з колишніх моджахедів. Казали, що до урядової міліції приєдналося близько ста тисяч колишніх повстанців. 17-та Гератська дивізія, з бунту якої у березні 1979 р. розпочато опір комуністичному режимові, тепер складалася з 3400 солдатів регулярної служби та 14 000 міліціонерів. За підрахунками, загальна кількість солдатів в урядових силових службах на 1988 рік становила 300 000 чол.¹³

Перепочинок був нетривалим. Повстанці ще не навчилися проводити традиційну війну, тож протягом 1989 р. урядові війська здебільшого успішно відбивали їхні атаки¹⁴. Проте до кінця літа 1990 р. афганські урядові війська скрізь зайняли оборонну позицію. У розпорядженні Масуда тепер було двадцять тисяч чоловік з танками та артилерією. У першій половині 1991 р. уряд контролював лише 10 відсотків території Афганістану, Хост нарешті дістався повстанцям, бойовий дух армії впав, було багато дезертирів. Шеварднадзе і Крючков далі виступали проти припинення постачань Наджібулли, але Шеварднадзе в грудні 1990 р. пішов у відставку, а Крючкова

арештували після путчу в серпні 1991-го. Так Наджібулла втратив головного захисника в советському уряді. Советський Союз стояв на порозі економічного та політичного краху. Один афганський урядовець, який тоді відвідав Москву, зазначив: «Побачивши порожні полиці московських крамниць і довжелезні черги за хлібом, ми подумали: а що росіяни можуть дати нам?»¹⁵

Ельцин, представник нової влади, не хотів втрачати російські гроші на пом'якшення наслідків советської катастрофи. Його прибічники відкрито говорили про те, що Наджібулла пора спекатися й дати дорогу ісламістам. Тієї осені Наджібулла з гіркотою писав Шеварднадзе: «Я не хотів бути президентом, це ви мене втягнули, наполягли й пообіцяли підтримати. Зараз ви кидаєте мене і весь Афганістан напризволяще»¹⁶. У грудні 1991 р. представники КДБ остаточно залишили Кабул і відмовилися від прагнення контролювати афганську політику¹⁷. Ще до розпаду Советського Союзу Ельцин та його люди розпочали прямі переговори з моджахедами — це був елемент їхньої загальної мети перебрати на себе контроль над зовнішньою політикою від уряду Горбачова¹⁸. У січні 1992 р. новий уряд Ельцина припинив постачати зброю й паливо Наджібуллі.

Наслідки такої постанови в Афганістані відчували надто швидко. Найефективніша зброя проти моджахедів — авіація Наджібулли — була прикута до землі через нестачу палива. Повстанці далі отримували допомогу з Пакистану. Вони почали захоплювати головні міста, у Кабулі відбулося кілька терористичних актів. У січні 1992 р., у п'яту річницю початку політики національного примирення, Наджібулла публічно звинуватив Советський Союз у всіх лихах Афганістану й назвав день виведення советських військ «днем національного порятунку». Але його уряд уже ніщо не могло врятувати.

Росіяни лишалися в Кабулі скільки могли. Посольство перетворилося на фортецю. Його оточував подвійний бетонний мур зі сталевими воротами. Перед виходом з Афганістану в лютому 1989 р. советські військові інженери цілий рік будували протиповітряне укриття коло адміністративних споруд. Укриття мало власне постачання води та електрики, систему повітряної фільтрації, великий продуктивний запас, щоб персонал посольства міг протриматись якийсь час. Великий холодильник мали перетворити на морг. Для Наджібулли, у разі, якщо він попросив би політичного притулку, була окрема кімната¹⁹. Протягом останніх днів у посольстві панувала атмосфера гострої, але пригніченої напруги. У західній частині міста тривали бої, й одного дня весь персонал перевели до сховища, де він проводив значну частину часу, оскільки посольство і прилеглу територію дедалі частіше обстрілювали з гранатометів і артилерії²⁰.

Галіна Іванова та інші дружини працівників посольства жили в тому укритті, поки їхні чоловіки ходили на роботу. З ними було два-три десятки чоловіків. Дехто погано поводився: пустився берега, не голився, сварився щодо пайки їжі та води й скаржився, коли Галіна годувала собаку, який жив у посольстві. Атмосфера стала такою гнітючою, що вона разом із рештою жінок пішла спати в поліклініку, аж раптом її чоловік Валерій, керуючись якоюсь інтуїцією, забіг і попередив, що от-от почнеться атака: вони мали вибратися з поліклініки й сховатися в підвалі посольського магазину. Щойно вони вийшли, поліклініку рознесло на шматки²¹.

Посол робив усе можливе для розбудови дружніх робочих відносин із доти чинним афганським урядом. Валерій Іванов відповідав за діяльність советських торговельних організацій у Кабулі. Юрій Муратханян був директором «Афсотру», спільної

советсько-афганської транспортної компанії. 12 серпня 1992 року в своїй квартирі він пив чай із дружиною Ніною та бухгалтером російського торговельного представництва Євгенієм Коноваловим, коли в будинок влучив танковий снаряд. Ніну й Коновалова смертельно поранило, вони померли за кілька днів. Тіла поклали в цинкові труни й лишили в холодильнику, який тимчасово був моргом. Через перебої з електропостачанням з холодильника почав витікати фреон. Дехто з афганських товаришів не зважав на обстріли й приносив фреон з міста²².

Того ж таки вечора Наджібулла зателефонував до головного російського військового радника генерала Лагошина й наказав йому і його співробітникам (сімом військовим радникам, які ще лишалися в Кабулі) терміново покинути Афганістан. Повстанці скоро захоплять усю країну, і самому Наджібуллі лишилося не більше п'яти днів президентства. Попри те, що СРСР його зрадив, він вважав своїм обов'язком послати радників на батьківщину живими й здоровими. І справді, коли наступного дня керівництво аеропорту почало заважати їхньому вильоту, президент приїхав і допоміг відправити літак до Ташкента²³.

Наступного дня Наджібулла звернувся в ООН, щоб йому допомогли піти у вигнання, оскільки його уряд розпався. Його людей зупинили в аеропорту, який тепер контролював генерал Достум, і він знайшов собі прихисток у безпечній, на його думку, гавані — штаб-квартирі ООН у Кабулі²⁴.

Лишатися в Кабулі вже не було сенсу, тому росіяни вирішили евакуювати посольство. Операція розпочалася о четвертій ранку 28 серпня, коли три літаки вилетіли з Термеза в Кабул. Новий посол Євгеній Островенко, що прожив в афганській столиці лише кілька місяців, поїхав в аеропорт разом зі своїм штатом, забираючи дорогою дипломатів з Монголії, Китаю, Індонезії та Індії.

Члени афганського уряду, які ще лишилися, і моджахеди пообіцяли, що російські літаки безпечно приземляться в аеропорту і вилетять з Кабула. Три літаки Іл-76 почали приземлятися, випускаючи сигнальні ракети, щоб дезорганізувати можливі бойові ракети. Валерій Іванов та його дружина Галіна та інші люди, а також труни з тілами Ніни Муратханян та Євгенія Коновалова потрапили в перший літак разом із речами. Літак безпечно піднявся, круто набираючи висоту три тисячі метрів, щоб у нього не влучили ракети. Після цього моджахеди почали бомбардувати аеропорт. Другий літак теж успішно злетів, хоча кілька шин на шасі пробило осколками. Але третій літак підпалили, і дружина посла, яка вже піднялася на борт, ледве врятувалася. Парашутисти й екіпаж змогли винести лише деякі документи: багаж лишився всередині, коли літак вибухнув.

Пілот першого літака відмовився повертатися й підбирати решту людей, пояснивши Іванову, що в нього не лишилося сигнальних ракет. «Вам буде нелегко мене переконати», — пожартував він. У Термезі — тепер це вже була територія незалежного Узбекистану — персонал аеропорту відмовився заправляти літак паливом і давати їжу й питво пасажирам, доки йому не віддадуть два «КамАЗи» з літака як хабар. На думку Іванова, це свідчило про значне погіршення ситуації після розвалу СРСР.

Решту персоналу посольства, зокрема й посла Островенка та його дружину мусили відправляти в Мазарі-Шаріф кількома літаками Ан-125, які дав генерал Достум. З Мазарі-Шаріфа їх доправили на батьківщину.

Один солдат зберіг продірявлений кулями прапор із флагштока російського посольства. Минуло вже багато років, а він і далі висів у його кабінеті²⁵.

Люди, що шукали історичних аналогій, згадали, як двадцять років тому персонал американського

посольства рятували з Сайгона за ще принизливіших обставин.

У столиці вже не було єдиної влади. Командир узбецької міліції генерал Достум, раніше — один з найефективніших командирів в армії Наджібулли — разом із Масудом та Хекматъяром рушив на столицю. Але ця єдність була примарною. Незнищенна ворожнеча різних моджахедських фракцій розгорілася ще дужче. Кабул майже не постраждав за дев'ять років советської війни. А тепер більша частина міста лежала в руїнах унаслідок хаотичних обстрілів, а жителів міста грабували, гвалтували і вбивали. Війська Масуда були причетні до одного з найтяжчих звірств проти хазарійської нацменшини. До 1996 року було вбито близько сорока тисяч жителів міста, двісті тисяч утекли²⁶.

Талібан поклав край громадянській війні. Багато талібів росли в пакистанських таборах утікачів і вчилися в мусульманських школах. Перша успішна операція відбулася навесні 1994 р., коли вони захопили місто Спін-Болдак на кордоні з Пакистаном. Далі події розвивалися швидко: здався Кандагар, але в Кабулі їх трохи спинив Масуд. За підтримки Пакистану вони звернули увагу на західні регіони країни, захопивши базу з авіацією в Шинданді та взявши Герат без бою у вересні 1995 р. Битва за Мазарі-Шаріф була позначена кривавою різаниною з обох боків, але таліби зрештою закріпилися в місті у серпні 1996 року. Джелалабад і Кабул здалися у вересні²⁷.

Для більшості жителів столиці перемога талібів означала — принаймні спочатку — повернення до безпеки й певного порядку (незважаючи на жорсткий варіант законів шаріату). Але для Наджібулли це був кінець. Таліби піймали його разом із братом у штабі ООН, катували, кастрували й повісили тіла обох братів у центрі міста.

Вбивство Масуда

Після виходу росіян військова та політична кар'єра Масуда й далі процвітала. Проте зміна ситуації і мінливість союзів під час громадянської війни, а передусім піднесення талібів, змусили його захищатися й після повітряних ударів утекти з Кабула. Він майстерно воював, його підтримували Іран, Узбекистан і Росія, але кінець кінцем він був змушений утекти на свою давню базу — в долину Пандшеру. Там він став керівником Об'єднаного ісламського фронту порятунку Афганістану — Північного альянсу, що об'єднав проводирів тієї десятої частини країни, яку досі не зайняли таліби.

Попри ці труднощі, росіяни й далі налагоджували зв'язки з Масудом та Північним альянсом. Він листувався з Єльциним та тогочасним головою російської служби зовнішньої розвідки Євгенієм Примаковим (н. 1929)²⁸. У лютому 1994 р. російські представники приїхали до Афганістану провести таємні переговори з Масудом. У 1998 р. Масуд відправив свого міністра закордонних справ Абдуллу Абдуллу до Москви для переговорів щодо військово-технічної співпраці та постачання військової допомоги. Його представники зустрілися з російським начальником Генштабу генералом Квашніним, помічником Єльцина Севостьяновим та заступником міністра закордонних справ Пастуховим. 2000 р. знову почалися бої. Таліби використовували танки та авіацію проти Масуда, якому, попри невелику кількість обладнання та амуніції, вдалося відбити цей наступ. Навесні того самого року Талібан оголосив джихад проти Росії. У жовтні Масуд зустрівся з російським міністром оборони маршалом Сергєєвим у Душанбе, і росіяни погодилися допомагати Масудові зброєю та амуніцією. Талібан застеріг: «Росія повинна припинити втручатися у внутрішні справи Афганістану,

інакше вона наражатиметься на небезпечні проблеми та сумні наслідки». У грудні 2000 р. на пропозицію Росії та США Рада Безпеки ООН погодилася вжити дальших санкцій проти Талібану. У квітні 2001 р. Масуд відвідав Європарламент у Брюсселі й попросив допомоги у війні проти Талібану, бо Аль-Каїда може потім взятися й за Європу з Америкою²⁹.

На початку вересня 2001 року Аркадій Дубнов, журналіст із газети «Новое время», був у гостьовому домі в Пандшерській долині й чекав на інтерв'ю з Масудом, якого добре знав від початку роботи в Афганістані 1993 р. Він поділяв кімнату з двома арабськими журналістами, що також чекали на інтерв'ю. Араби взяли інтерв'ю 9 вересня й убили Масуда бомбою, схованою в телекамері. Кажуть, вони були марокканцями, що працювали в одній лондонській інформаційній агенції. Скотланд-Ярд почав розслідування, Дубнова також допитали. Згодом справу закрили за браком доказів³⁰.

Президент Путін (н. 1952) зразу зателефонував президентові Бушу (н. 1946): «Я сказав, що Масуда, керівника Північного альянсу, щойно вбито. Я попередив свого американського колегу: «Я дуже стурбований. Має статися щось велике. Вони щось планують»³¹. За два дні стався теракт, і впали вежі-близнюки у Нью-Йорку. Путін був першим серед президентів, що висловив свої співчуття Бушеві, і зразу взяв активну участь у підтримці американської кампанії проти Талібану й Аль-Каїди. Його люди передали багато розвідданих, зокрема карти мінних полів — серед них було чимало неточних, бо сплинув час. Путін відкрив російський повітряний простір для американських військових літаків і переконав керівників країн Середньої Азії зробити те ж саме; зустрівся з керівниками Північного альянсу, збільшив розмір російської військової допомоги та переконав співпрацювати з американцями. Масштаби

цієї співпраці не зменшувалися. Коли в американців виникли проблеми з маршрутом постачання через Пакистан, північний маршрут через Росію став украй важливим. Співпраця розвідок тривала. У жовтні 2010 р. росіяни підтримали американський рейд на чотири найголовніші нарковиробництва, і це була перша операція такого типу. Багато росіян вважало, що американці мусять бути безмежно вдячні за все, що зробив для них Путін³².

Після завершення американської кампанії та встановлення нового кабульського режиму росіяни продовжили зміцнювати зв'язки з новим афганським режимом, їздячи до Афганістану в приватних та публічних справах як офіційні особи, журналісти й навіть туристи — так вони чинили майже безперервно від часу закінчення советської війни.

Масуда поховали у долині Пандшеру, на пагорбі поблизу його рідного села Джангалак, і зразу поставили йому пам'ятник. Численна російська делегація під керівництвом генерала Вареннікова взяла участь у церемоніях на другу річницю його смерті. З плином років і розвитком культу Масуда могилу перетворили на масивний мавзолей. Росіяни продовжували щорічно віддавати шану покійному. Пуштуни ображено споглядали на це звеличення людини, яка не належала до їхнього народу, людини, яка підписувала з росіянами угоди про перемир'я замість того, щоб далі воювати³³.

201-ша дивізія далі воює

Для однієї з дивізій 40-ї армії війна не закінчувалася ніколи. 201-ша дивізія відступила з Афганістану в Таджикистан і лишалася там, доки ця країна не стала незалежною після розпаду Советського Союзу. Штаб дивізії був розташований у столиці, Душанбе,

а два полки базувалися біля афганського кордону в Кулабе та Курган-Тобе. Коли 1992 р. між центральним урядом та ісламськими повстанцями спалахнула громадянська війна, солдати-таджики дезертирували. Російські офіцери і прапорщики сховалися в казармах зі своїми родинами і відмовилися здаватися натовпу. Єльцин узяв дивізію під російську юрисдикцію. Вона поповнилася російськими солдатами строкової служби та контрактниками, які працювали за щедру винагороду, і та дивізія стала ядром миротворців СНД. Миротворців розпустили 1997 р., після закінчення війни, але дивізія лишалася в Таджикистані попри свій невизначений статус.

Для прикордонників КДБ війна також тривала. У них так само був штаб у Душанбе й підрозділи на афганському кордоні. Дехто брав участь в афганських операціях, дехто був у числі 576 службовців КДБ, які там загинули. Підрозділи далі охороняли афгансько-таджицький кордон і не пропускали наркоторговців та банди фундаменталістів, що рвалися на підтримку ісламського повстання. Цих прикордонників теж перевели під російську юрисдикцію. У травні 1993 р. Росія підписала з Таджикистаном договір про дружбу й співпрацю, згідно з яким відповідальність за захист кордону офіційно передано Росії.

Вже почалися напади на прикордонні застави. Зранку 13 липня близько чотирьохсот моджахедів і солдатів 55-ї піхотної дивізії афганської армії напали на 12-ту заставу. Гарнізон застави налічував сорок вісім прикордонників. Коли солдати прокинулися від гавкоту сторожового пса, вони мусили займати позиції під обстрілом застави з пагорбів та афганського боку кордону. Екіпаж одного з БТРів загинув ще до того, як опинився всередині машини. Коли двадцятип'ятирічного командира вбили, його заступник вирішив, що решті слід тікати в безпечне місце. Невелика частина 201-ї дивізії й таджицька

армія у супроводі кількох вертольотів вирушила рятувати гарнізон, що опинився в облозі. На єдиній дорозі були міни й засідки, тому таджицькі солдати повернули назад. Коли до гарнізону врешті прорвалися російські рятівники, вони побачили двадцять п'ять убитих солдатів. Над тілами вчинили наругу.

Шість солдатів гарнізону стали Героями Росії — четверо з них посмертно — і таким чином приєдналися до вісімдесяти шести солдатів афганської війни — Героїв Советського Союзу³⁴.

Земля героїв

Солдати, що перетнули міст Дружби 15 лютого, повернулися в країну, якій залишалося жити два роки, по-своєму не менш розхитану, ніж Афганістан, що лишився позаду. Внаслідок радикального процесу перевиборів влади високопосадовці втрачали місця в парламенті, які вважали своїми. У союзних республіках досі приглушені вияви непокори ставали гучнішими. Економіка переживала різкий спад. Преса, що завжди писала про військових із повагою, тепер отримала шанс нещадно їх критикувати. Приводів обурюватися вистачало, та особливо обурливим для солдатів став вірш поета Євгенія Євтушенка, де описано думки афганської мурашки, що повзала по обличчю вбитого російського солдата.

Удари, які тоді дісталися російській армії, мало не зруйнували її як ефективну силу.

На думку її командирів, 40-ва армія вийшла з Афганістану, не заплямувавши військової репутації та честі. Їй вдалося виконати обмежені завдання, які перед нею ставили політики: утримати міста, запобігти блокуванню комунікацій та стримувати повстанців, щоб кабульський уряд міг залишатися на своїх позиціях і бодай тимчасово зберігати життєздатність. Солдати виконали свій обов'язок і не зазнали поразки на полі бою. Гіркий досвід війни отримав кожен, але принаймні з військової точки

зору він не був принизливим. Минуло кілька місяців, і 40-ва армія, одна з наймогутніших за всю советську історію, була розформована; генералів, командирів дивізій та їхніх заступників перевели або послали до військових академій, а полкових командирів розіслали по всій території ССРСР.

Коли менш ніж за два роки по тому Советський Союз розпався, офіцери побачили, що вони служать в арміях відтепер незалежних республік. Вони склали присягу Советському Союзу: тепер дехто з них відмовився присягати на вірність іншій державі й закінчив військову кар'єру.

Офіцерська гіркота

Відчуваючи гіркоту й душевне збурення, багато офіцерів зверталися до давніх традицій своєї країни. Вони почали відчувати себе винними за Росію, за землю батьків, за спустошені села, зруйновані церкви, тишу в сільських кузнях, за країну, яка змінилася до невпізнаності, країну, яку покинули й забули, за словами одного з солдатів, «я і такі, як я»¹. Вони співчували прадідам, офіцерам царської армії, які мусили ставати на чийсь бік у громадянській війні. Тепер, коли, здається, на обрії замаячила нова громадянська війна, перед ними постав аналогічний вибір: жити в новому світі Горбачова і Єльцина чи робити все можливе для збереження набутих режиму советського?

Офіцери мимоволі втягнулися в дедалі заплутанішу й позначену насильством політику Советського Союзу. 345-й гвардійський окремий парашутно-десантний полк увійшов до Афганістану одним із перших і вийшов звідти серед останніх. Тепер його послали в азербайджанський Кіровабад, де не було казарм, мотопарку, побутових вигод, грошей

і житла. На початку квітня 1989 року, через два місяці після приходу з Афганістану, полк відправили у Тбілісі для жорстокого придушення антиурядової демонстрації. Дев'ятнадцять мирних демонстрантів загинули від рук солдатів, що допомагали собі поліцейським газом та гострими саперними лопатками. Здебільшого загинули жінки й діти. Хто дав наказ так діяти, невідомо, але більшість солдатів звинувачувала самого Горбачова. У Москві звинувачували грузинських політиків і місцевих військових командувачів. Генерала Родіонова, командира Закавказького військового округу, що був видатним командиром 40-ї армії, звільнили й поставили на посаду начальника Військової академії Генерального штабу². Минуло ще дев'ять місяців, і в січні 1990 р. в столиці Азербайджану Баку солдати вбили двісті демонстрантів. Серед причетних до вбивства було багато старших офіцерів, що служили в Афганістані.

У вересні 1990 р. советський уряд погодився на возз'єднання Німеччини. На думку багатьох офіцерів, це була зрада перемоги над Гітлером і свідчення запродавства Горбачова, Шеварднадзе та інших «лібералів», що керували советським урядом. На той час уже почався відхід солдатів зі Східної Європи. Восени 1989 р. один британський генерал відвідав танкову дивізію в Україні, яку вже треба було розпустити. Генерал-майор, командувач дивізії, сказав йому перед усіма офіцерами: «Люди починають шепотітися, що армію викидають на смітник... Я б із ними погодився»³. Протягом наступних кількох років із країн Східної Європи та із НДР було виведено близько півмільйона солдатів та членів їхніх родин. Солдати повернулися до жебрацького хаосу. Багатьом офіцерам не було де жити, і вони жили разом із родинами в наметах та спальних мішках. Солдати ремствували й скаржилися дедалі гучніше. Офіцери радили синам не йти їхнім шляхом у виборі професії.

Партія завжди відгороджувала армію від політики, звільняючи (а за часів Сталіна — знищуючи) генералів, підозрюваних у «бонапартизмі» й даючи військовим доступ до пріоритетної частки економічних ресурсів країни, виділених на розробку й масовий випуск зброї, щоб дорівнятися до іншої наддержави — США. А тепер ситуація ставала дедалі лиховіснішою, бо політики втрачали контроль над армією. Восени 1990 р. Горбачова постійно — публічно й приватно — атакували двоє «чорних полковників» — Алксніс і Петрушенко, звинувачуючи його в державній зраді, і це їм сходило з рук. Члени партії засуджували його за зраду Східної Європи й зруйнування советської армії. У грудні 1990 р. п'ятдесят три впливові особи, зокрема генерал Варенніков, якого після Афганістану призначили головнокомандувачем сухопутних військ, начальник штабу генерал Моїсєєв та головнокомандувач ВМФ адмірал Чернавін ініціювали запровадження надзвичайного стану й президентського правління в конфліктних зонах, де конституційні методи довели свою неефективність. Напередодні Нового року двадцять старших офіцерів, включно з Ахромєєвим, тепер уже маршалом, приватно вручили Горбачову ультиматум зі скаргами й вимогами⁴.

Такого ще не було. Доти військові ніколи так відкрито не йшли в політику. Але в січні 1991 р. вони перейшли від слова до діла. Тринадцять демонстрантів, які обстоювали національну незалежність, загинули від рук спецвійськ у Вільнюсі, столиці Литовської Советської Соціалістичної Республіки. Обставини вбивства лишилися нез'ясованими. Досі незрозуміло, чи знав Горбачов про цю заплановану акцію придушення протесту заздалегідь, і якщо знав, то що саме. Але серед людей, які планували акцію й забезпечили її виконання, був генерал Варенніков.

Путч проти Горбачова

Можливо, методи, якими послуговувався Горбачов у виведенні військ з Афганістану та проведенні загальних реформ, були найефективнішими в тодішній ситуації. Здебільшого завдяки йому розпад Советського Союзу та відродження Росії обмежилися малою кров'ю. Але генерали ніколи не пробачили йому зради та розвалу великої держави й вважали його та його прихильників звичайними зрадниками. У своїх мемуарах Варенніков звинувачує Горбачова у боягузтві, демагогії, нерішучості, ігноруванні військових та економічних реалій і ворожому ставленні до збройних сил і оборонної промисловості. Генерал та його товариші-офіцери вважали, що Горбачов — просто зрадник⁵. Такі крайні погляди навряд чи мали багато спільного з реальністю. Але думка багатьох офіцерів, що Горбачов не розуміє армії, не співчуває їй і не засвідчує їй поваги, на яку, їм здавалося, вона заслужила в Афганістані, відображала політичну реальність, що цькувала цього політика до кінця його днів на посаді.

Чаша терпіння Вареннікова та інших офіцерів була переповнена, і вони взяли активну участь у спробі путчу, що сталася в серпні 1991 р.⁶ 17 серпня, у переддень путчу, Варенніков відвідав нараду, яку скликав голова КДБ Крючков для обговорення подальших дій задля порятунку Советського Союзу від політичного та економічного краху. Разом з іншими Варенніков вилетів у Крим, щоб зустрітися з Горбачовим, який саме відпочивав. Коли Варенніков сказав Горбачову, мовляв, якщо він нездатний керувати країною, то мусить зробити належні висновки для себе, зустріч урвалася. Варенніков завжди шкодував, що ні в кого не стало сміливості зразу усунути Горбачова. Генерал поїхав до Києва, щоб переконати українських керівників запровадити

надзвичайний стан і попередити про застосування військової сили в разі спроб місцевих націоналістів скористатися ситуацією. Переконавання йому не вдалися, і цей провал, без сумніву, дав змогу уникнути кровопролиття.

Наступного дня змовники оголосили в країні надзвичайний стан і ввели війська в Москву. Генерал Ляховський допомагав планувати захоплення Білого дому, резиденції російського уряду та непокірного президента Бориса Єльцина⁷. Але внаслідок путчу армія та КДБ розкололися: багато офіцерів з обох організацій обурилися, побачивши, як колишні колеги підняли зброю проти легітимного парламенту. Серед захисників Білого дому був полковник Руцкой, афганський ветеран, нагороджений після того, як його збили над Пакистаном, та ветерани спецвійськ у характерних біло-синіх тільниках. У захисників Білого дому зброї було мало, і в разі початку операції будівлю захопили б дуже швидко. Але наказу не було, і путч провалився. Саме «афганці» згодом влаштували похоронну процесію, коли в ході стрілянини другої ночі путчу вбили трьох хлопців, один із них теж був нагородженим медаллю афганським ветераном.

Генералів так само розривали внутрішні суперечки, і під час путчу дехто опинився по різні боки барикад. Найтрагічнішу долю мав маршал Ахромєєв. Розумний, іронічний, прямий, він опинився між двох вогнів. Йому більше не довіряли колеги, бо він був військовим радником Горбачова. Вражений новими настроями серед військових, які підписали таємну ноту протесту проти Горбачова наприкінці 1990 р., він повісився, коли путч зазнав краху. Вареннікова арештували за співучасть і звинуватили у державній зраді. У лютому 1994 р. Єльцин підписав амністію і звільнив усіх путчистів. Варенніков відмовився визнавати амністію, бо нікого не

зраджував: він захищав Союз, тоді ще легітимну державу. Він наполіг на судовому процесі й був виправданий.

Наступникові Горбачова Єльцину генерали так само нічого не пробачили. Скрегочучи зубами, вони за його наказом брали штурмом Білий дім у ході парламентського бунту в жовтні 1993 року. За офіційними підрахунками, тоді було 187 убитих і 437 поранених. За неофіційними — вбитих було до двох тисяч. То були найкривавіші вуличні бої в Москві з 1917 року. Засилля політичної та офіційної корупції і спекуляцій, що супроводжувало єльцинські економічні реформи, відвернуло багатьох генералів від самої ідеї ліберальної демократії. Не дивно, що багато з них підтримали ту твердішу й менш демократичну Росію, яку обстоював Владімір Путін, ставши президентом 2000 року.

Відчувши огиду до поточних подій, деякі офіцери назавжди залишили армію. Серед них були й відомі солдатські барди: Віктор Куценко, Сергій Клімов, Вадім Дулепов, Владімір Кошелєв. Один з них, тоді водій таксі, під час путчу приїхав зі свого міста на Волзі, щоб підтримати Єльцина на барикадах. Потім він пішов у комерцію, але, не сприйнявши корупційних схем, почав працювати в московському метро. Ще один став зіркою естради. Інший зайнявся філософією. Ще один сидів два роки за вбивство в нічному клубі⁸. Ігор Морозов пішов у відставку 1993-го, коли йому був 41 рік, і переїхав у Рязанську область, на свою батьківщину. Усіма правдами й неправдами місцева влада забирала землю, виганяючи людей, які жили там упродовж багатьох поколінь. Відтоді всі зусилля Морозов спрямував на захист своєї землі й свого будинку⁹.

Солдатська доля

Після закінчення афганської війни в генералів лишилося чуття військової честі й характер мислення, властивий людям, чиє професійне життя минало в ізольованому військовому світі. Та солдати строкової служби, на яких лежав увесь тягар війни, не мали за собою військових традицій, щоб спертися на них. Для високої політики в них не було ані часу, ані енергії. Увесь їхній час займали спроби пристосуватися до мирного життя та прожити в країні з розваленою політичною та економічною системою й громадянами, чия боротьба за повсякденне виживання забирала забагато часу, щоб звертати увагу на проблеми демобілізованих солдатів.

Ще коли тривала війна, солдатам казали, або вони самі запевняли себе, що коли війна скінчиться, в їхньому житті зразу все зміниться, їм дадуть роботу й житло, їм дякуватиме держава й народ. Розчарувалися майже всі. Прем'єр-міністр Ллойд-Джордж на виборах 1918 р. обіцяв, що зробить Британію «зручною країною для життя героїв»¹⁰. Цього не сталося. За кілька років у країні настала економічна криза, і люди лишилися без даху над головою й без роботи. Перемога лейбористів на британських виборах 1945 року спонукала багатьох солдатів повірити, що цього разу все буде інакше. Новий уряд справді всіх працевлаштував, запровадив фінансовану податками загальнонаціональну службу здоров'я та державу загального добробуту — соціального захисту від коліски до могили. Та попри виконання лейбористами всіх обіцянок, післявоєнна Британія була дуже бідною. Житлові умови були жалюгідними — не в останню чергу внаслідок німецьких бомбардувань. Національна фінансова система була невпорядкованою. Раціонування харчів існувало до липня 1954 року. Обіцянки, дані ветеранам, виконували, але на жалюгідно низькому рівні.

Солдати, що повернулися з афганської війни, теж вірили, що держава дасть їм роботу, житло, лікування, пільги та дотації. Але через те, що Советський Союз балансував на грані політичного та економічного краху, багатьом ветеранам було складно отримати навіть те, що належало їм по праву. Фінансова підтримка була недостатня, житла й роботи було мало, заводи закривалися, робітників виганяли. Штучні кінцівки були незграбні або їх не давали взагалі — як і крісел для інвалідів. Ветеранам було важко оговтатися від психологічних травм, кинути вживати наркотики й відмовитися від жорстокості, набутої на війні. Дехто розлучався й кидав своїх коханих. Хтось ішов на злочин. Здебільшого ветерани зрештою адаптувалися до мирного життя, але в кожного лишилося відчуття, що їх зрадили. «Хлопці так багато там пережили, вони дивилися смерті в обличчя, втратили друзів... Тепер вони повернулися до мирного, зовсім не радісного життя й своїми оголеними нервами гостро відчували всю фальш, лицемірність, байдужість, заможність одних і жебрацтво інших. Їх це теж ображало, бо нікому не було діла до того, що вони пережили, й до їхніх фізичних та моральних ран. Саме тоді вони й почали ідеалізувати минуле»¹¹.

У лютому 1980 року, якраз після початку війни, уряд збільшив зарплатню й пенсії військовим та допомогу родинам загиблих. Для солдатів строкової служби не зробили нічого. Якщо такий солдат ставав інвалідом, він міг отримати ті самі пільги, що й інвалід Другої світової війни, та до 1980 року ці пільги вже стали неприйнятними. В іншому випадку він міг претендувати на ще менші пільги для тих, хто отримав професійну травму.

За два роки з'явилася постанова уряду, в якій ішлося про соціальний захист солдатів і цивільних жителів, що були в Афганістані, та їхніх родин — «за

успішне виконання завдань уряду ССРСР». Ніде не згадувалося, що ті завдання були бойові. Згідно з цією постановою, солдати мали отримати пенсію, медичне обслуговування, житло, транспорт тощо — так, як і ветерани Другої світової, але в меншому розмірі. Але це покращення було таким лише на перший погляд. Насамперед усі ці пільги були не надто щедрі й розподіляли їх згідно з військовим званням. Офіцер отримував одноразову виплату, еквівалентну тримісячній зарплатні. Солдат, що служив понад норму, отримував п'ятсот рублів. Солдат строкової служби — триста. Інваліди отримували половину цієї суми, але їм надавали місяць безкоштовного санаторного лікування після виходу з лікарні. Були пільги й для родин загиблих військових чи цивільних. Проте це була рамкова постанова, і її треба було доповнити цілим набором додаткових нормативно-правових актів. Їх не публікували, і місцева влада часто про них не знала, а коли й знала, то не звертала на них уваги¹². Ветерани мусили пробивати стіну заплутаної бюрократії. Офіційні особи часто говорили: «Я вас не посилав в Афганістан», виправдовуючи відмову в пільгах, які, на думку ветеранів, мали їм належати.

На той час преса могла про все писати відкрито. У 1987 р. «Правда» писала про те, як сприймають ветеранів їхні співвітчизники, у яких так само не було грошей, житла й медичного обслуговування: вони не розуміли, чому в чергах треба пропускати поперед себе людей, які, зрештою, не були на справжній війні. Згідно з опитуванням громадської думки, яке проводила «Комсомольська правда» серед ветеранів, 71 відсоток вважав, що пільги існують лише на папері¹³. Ветеранам було складно відстояти свої права. Тоді не було єдиного адміністративного органу належного забезпечення пільг. Щоб отримати належне, ветерани мусили бігати від однієї бюрократичної установи до іншої.

У лютому 1989 року «афганцям» надали формальний статус «воїнів-інтернаціоналістів», який спершу давали іноземним добровольцям, що воювали на советському боці в громадянську війну 1917–1923 рр., советським солдатам в іспанській та китайській громадянських війнах і на боці «прогресивних» режимів на Кубі, в Кореї, Анголі, Ефіопії, В'єтнамі та інших країнах. Запровадили й відповідну назві бойову медаль: п'ятикутну зірку на золотому лавровому вінку. Посередині — руки, які тиснуть одна одну, внизу — щит як символ оборонної природи військової операції. Але «афганців» це не задовольняло: вони хотіли, щоб їх прирівняли до ветеранів Другої світової війни¹⁴.

З житлом було найбільше проблем. Коли один ветеран наклав на себе руки, бо не мав де жити, один із профспілкових діячів прокоментував: «Розумію, що він відчував. Коли хлопці воювали в Афганістані, їм обіцяли всі земні блага. Але завод не може одразу забезпечити квартиру. Немає такої норми. Зрозумійте, що нам самим доводиться будувати будинки, а через нові бухгалтерські стандарти ми ледве зводимо кінці до купи. Саша був дванадцятим у черзі. Попереду були ветерани Другої світової та «афганці», які прийшли працювати перед ним»¹⁵.

Советський Союз завжди був бідною країною, де не вистачало ресурсів, щоб виконати всі обіцянки системи соціального забезпечення країни своїм громадянам. Навіть за максимальних зусиль обіцянки особливих привілеїв для ветеранів, що повернулися, виконати складно. Один офіцер, що повернувся, чітко сформулював проблему: «Рівень економічного розвитку держави можна визначити за рівнем соціальної допомоги, яку держава може надати різним верствам населення. Якби у нас не було проблем із житлом, ми б легко дали житла всім воїнам-«афганцям». Це не результат нестачі

розуміння чи браку уваги — це результат проблем, що існують у державі»¹⁶.

Проте ветерани думали не так. Вони вважали, що суспільство не дало їм навіть належного морального визнання, на яке вони заслужили. Усі вони мусили виборювати мізерні пільги, на які мали право, — і навіть їх давали з неохотою¹⁷.

Одна з причин, чому до «афганців» ставилися інакше, ніж до ветеранів попередніх війн, була прямим результатом ослаблення суворого державного контролю за всією суспільною діяльністю в ССРСР. Громадяни вперше отримали право засновувати власні незалежні організації. До кінця війни з'явилося кілька офіційних і напівофіційних організацій допомоги ветеранам, які могли вести переговори з владою з позиції більшої сили. Важливість цієї зміни не треба переоцінювати. Деякі нові організації були не дуже ефективними, деякі були корумпованими. Інколи здавалося, що їх створили не для допомоги членам, а для престижності й багатства їхніх керівників, що часто були тісно пов'язані з владою.

У 1986 р. комсомол створив нове Управління з афганських питань, а в квітні 1990 р. Верховна Рада створила Комітет у справах воїнів-інтернаціоналістів. Серед його членів було тринадцять «афганців»¹⁸. Спілку ветеранів Афганістану (СВА) 1989 р. створив Александр Котєнев, батько якого, советський офіцер, чотири роки сидів у таборах ГУЛАГу. Підірвавшись на міні й розчарувавшись у війні, Котєнев став військовим істориком. Станом на 1991 рік СВА представляла інтереси понад трьохсот тисяч ветеранів Афганістану. У 1995 р. Котєнев пішов з посади голови у відповідь на втручання уряду в справі організації¹⁹.

Російську Спілку ветеранів Афганістану (РСВА) створено як підрозділ СВА у листопаді 1990 р. На установчих зборах були генерал Варєнніков,

віце-президент Александр Руцкой, митрополит Пітірім і начальник штабу генерал Моїсеєв. Першим головою став Євгеній Лягін. У 1991 р. на його місце прийшов Котенєв, а в 2001-му — Франц Клінцевич, політичний офіцер 345-го окремого парашутно-дедсантного полку.

Російський Фонд інвалідів війни в Афганістані (РФІВА) було створено 1991 р. Подальша його доля була мінливою. Його голову Міхаїла Ліходєя застрелили у листопаді 1994 р. Через два роки під час покладання квітів до афганського меморіалу на Котляровському цвинтарі в Москві вибухнула бомба: наступний голова Сергєй Трахіров і ще чотирнадцять чоловік загинули, двадцятьох чотирьох поранило. Спроби притягти винних до відповідальності були млявими й майже безрезультатними. Влітку 2007 р. одного з підозрюваних і далі тримали під слідством²⁰. Після цих збурень РФІВА перейменували на Всеросійське громадське об'єднання інвалідів війни в Афганістані (ВГОІВА). Таких історій було багато в ельцинські часи, коли амбітні й нещадні билися буквально до смерті за багатства колишнього ССРСР.

1997 року генерал Громов заснував «Бойове братство». Маючи тісні зв'язки з владою, братство стало однією з найвпливовіших ветеранських організацій нового століття. У добу інтернету організація з ентузіазмом заснувала національний та регіональний веб-сайти — кажуть, найбільші сайти такого типу в Росії.

Ельцин надав ветеранським організаціям особливі привілеї: звільнення від податків, торговельні привілеї, звільнення від митних сплат за алкоголь, тютюн і нафтопродукти, доступ до іноземної валюти, санаторіїв та комерційних підприємств вартістю в кілька мільйонів рублів — це стало можливим унаслідок політики «приватизації». В організацій на зразок Національного спортивного фонду були

такі самі привілеї — практика їх надання була ще однією ознакою розвалу й фрагментації держави. Фактично держава передавала приватному секторові свою відповідальність за людей, які воювали на її війнах. В умовах хаосу й корумпованості на початку 1990-х це був дозвіл друкувати гроші. Невелика група людей, що очолювали організації ветеранів Афганістану, збагатилася. До солдатів-інвалідів, для яких були створені ці організації, дійшло лише 24 (за деякими підрахунками — 9) відсотки всіх коштів²¹.

Цю сумнівну систему почали переосмислювати ще до вибуху на цвинтарі. У 1995 р. переглянутий Закон про ветеранів зрештою надав «афганцям» новий статус «ветеранів»²². Згідно з законом, ветеранам усіх типів давали широкі соціальні гарантії, та, на жаль, на їх виконання виділяли не більше коштів, ніж на попередні пільги. Все ще більше заплуталося 2004 р., коли російський уряд вирішив конвертувати пільги — проїзні на автобуси, путівки та ін. — у фінансові виплати дедалі меншої вартості в умовах занепаду економіки. Реформа місцевого самоврядування 2006 р. знову перерозподілила відповідальність за управління пільгами. Проте швидке зростання російської економіки після 2000 року покращило здатність держави виконувати фінансові зобов'язання перед своїми громадянами.

Оскільки серед завдань ветеранських організацій був розвиток патріотизму та поваги молоді до збройних сил, для них знайшлося місце в путінській Росії, яка себе утверджувала. Дехто з керівників, приміром, Франц Клінцевич, пішов у національну політику: 2007 р. він став заступником керівника пропутінської фракції «Єдина Росія» в Думі та головою Комітету Думи з питань пенсіонерів та ветеранів. Восени 2007 р. кілька ветеранських організацій підтримали виборчу кампанію Путіна та «Єдиної Росії»²³.

Солдати, що повертаються з будь-якої війни, повинні пристосуватися до світу, який не розуміє, що вони пережили, до людей, які там не були й цікавляться лише героїчними легендами, а не травматичною реальністю битв. Солдати бачили жахливі речі. Хтось і сам робив ті жахливі речі. Їх мучать моторошні сновиддя, вони сваряться з дружинами, коять насильство вдома і на вулиці, падають на землю, почувши, як часом «вистрілюють» вихлопні гази машини. Надто часто їх навідує примара смерті дітей²⁴. Від подій, які спричинили ці реакції, до самих реакцій може минути місяць, а то й рік. Такі люди можуть відігнати свої спогади, пригасити свої почуття, ставши емоційно глухими, і бути в такому стані кілька місяців чи років. Оскільки вони були серед військових із їхнім культом героїзму, дисципліни та чоловічої жорсткості, їм важко обговорювати свій досвід і шукати допомоги поза знайомим колом ветеранів²⁵.

Страждають не лише солдати, які воювали й убивали. Британські миротворці в Боснії, які воювали, якщо взагалі воювали, тільки в разі потреби самооборони, виявляють багато таких самих симптомів. Так само й цивільні, що пережили певну катастрофу, — ДТП, стихійне лихо — чи стали жертвами злочину. У 1980-х роках це явище назвали посттравматичним стресом.

Згідно з дослідженнями американців, посттравматичний стрес спостерігали у 20–30 відсотків тих, хто воював у В'єтнамі на непопулярній війні. У тих, хто пройшов першу війну в Перській затоці 1991 року, що її вважали справедливою й необхідною, посттравматичний стрес виявили лише в 15%²⁶. Американські солдати, які повернулися з війни в Іраку 2003 року, статистично частіше вчиняли самогубство, вбивали, керували автомобілем у нетверезому стані та вживали наркотики, ніж тоді, коли вони справді воювали²⁷.

Але навіть коли країна вірить, що вона провадить «справедливу війну», раціональне пояснення не діє, коли починається різанина й солдати воюють уже не за спільну справу, а щоб вижити, й допомагають виживати своїм товаришам. Британські солдати, що переможно повернулися додому з Другої світової війни, теоретично були героями. На практиці ж на них часто нарікали цивільні, які й самі наражалися на ризик жорстокої смерті через повітряні бомбардування. Робочих місць було мало, вони не відповідали вмінням і становищу, на які, вважали ветерани, дала їм служба. Подружжям, розділеним війною, не вдавалося почати життя спочатку, і з 1935 до 1947 р. рівень розлучень у Британії зріс у 15 разів. За десять років, до 1948-го, рівень злочинності зріс у 2,5 рази. Кількість сексуальних злочинів потроїлася. Газети захлиналися розповідями про солдатів, які вбивали своїх дружин. Ветерани війни шукали родинного тепла радше в контактах із товаришами, які теж вижили, ніж із родинами; то була їхня перша лінія оборони від цивільного світу, що здавався їм непривітним, навіть ворожим. З часом більшість повільно поверталася до мирного й домашнього життя. Товариші губилися, і дружбу замінила ностальгія за узагальненим образом героїчної війни. Проте симптоми могли повернутися через кілька років чи навіть десятиріч після настання миру. Навіть 2001 р. кожен п'ятий британський ветеран Другої світової війни мав психологічні розлади, пов'язані з війною²⁸.

У Росії їх називали «афганський синдром» і він існував навіть через двадцять років після закінчення війни. У 2009 р. сибірський рок-гурт «Гражданская оборона» досить докладно описав ці симптоми в одній із пісень²⁹. У багатьох ветеранів афганської війни відчуття «нас і їх» було загостреним, бо співвітчизникам війна здавалася брудною й несправедливою. Як і ветерани в'єтнамської війни, вони часто

воювали з невидимим ворогом, що мав тисячі облич. Ті, хто не пережив жахіть безглуздої, на думку багатьох солдатів, війни, тепер називали їх дітовбивцями, садистами, катами чи простаками, надто дурними, щоб зрозуміти скоєні злочини. Один іноземець пригадує, як він сидів у ресторані, куди зайшли тверезі, ввічливі молоді офіцери у військовій формі — і метрдотель виставив їх за двері, сказавши, що «такі, як вони» не їдять у таких ресторанах³⁰.

Таким було ставлення не лише міської інтелігенції Москви, Ленінграда та інших великих міст. Населення містечок ставилося до ветеранів так само вороже. Коли Віталій Кривенко повернувся у серпні 1987 р. до рідного міста, люди, які знали його до війни, тепер ставилися до нього як до ненормального. Він розійшовся з дівчиною, яка вважала, ніби він наркоман, бо, мовляв, наркоманами були всі, хто повертався з Афганістану. Товариші по чарці, що не були на війні, питали, чи він шаленіє, коли за багато вип'є. Скоро він навчився мовчати про свою военну контузію, коли наймався на роботу: працівники з неохотою брали «афганців», що зазвичай були складними людьми й вимагали для себе обіцяних, але не отриманих пільг. Невдовзі Кривенка посадили: він ударив міліціонера.

Статистичні дані неповні, їх складно тлумачити. Дещо можна висувати з розповідей очевидців. У 2008 р. Александр Гергель з'ясував, що серед солдатів, які служили з ним у Бахаракі, один уже помер від зловживання наркотиками та алкоголем, одного пограбували, погрожуючи зброєю, ще один став кілером і сидів у в'язниці, отримавши десять років. Таких було небагато, решта більш-менш пристосувалися до мирного життя. «Але після чарки-другої увечері з'являлося розуміння, що майже в усіх солдатів щось обірвалося в душі. Думаю, це можна висловити так: життя силоміць підганяло нас під якісь свої

мірила, і ніхто з нас не став тим, ким хотів стати, якби не воював в Афганістані. Добре це чи погано — вже інше питання»³¹.

Попри відсутність загальнонаціонального аналізу, окремі регіони, ветеранські організації та місцеві газети починали створювати веб-сайти, присвячені воїнам-«афганцям». Згідно з даними «Воронежской газеты», в обласному центрі було 5200 ветеранів Афганістану. До літа 1996 р. сімдесят п'ять із них померли, половина — внаслідок нещасних випадків, у третини були хвороби, а кожен сьомий вчинив самогубство. Дванадцять років по тому померлих було близько п'ятисот — отже, помер кожен десятий. У газеті писали, що молоді люди помирили не через пережите в Афганістані, а внаслідок відсутності психологічної реабілітації, належного медичного обслуговування, бо багато з них не змогли влаштуватися на роботу й знайти, де жити»³².

Відсутність необхідної психологічної реабілітації для солдатів почасти була зумовлена нестачею ресурсів, почасти — браком розуміння, що існують психологічні травми. Якщо солдати, які воювали з Гітлером, могли обійтися без психолога, чому без цього не можуть обійтися «афганці»? «Травма» — чуже, можливо, американське уявлення.

Традиція лікування стресу таки існувала — невелика, зате рідна, російська. Вперше з солдатами, які мали психологічні травми, у Росії після російсько-японської війни 1904–1905 років працювали психіатри Академії військової медицини. Результати цієї праці в советський період здебільшого ігнорували, і в 40-й армії своїх психіатрів не було. Перші фахівці поїхали до Афганістану в середині 1980-х. Симптоми, виявлені в «афганців», майже цілком збігалися з післяв'єтнамськими симптомами американців: чуття провини за скоєне, жах перед побаченим, самодокори за те, що вони вижили, а їхні товариші

загинули. За підрахунками фахівців, кожен другий афганський ветеран потребував певної допомоги. Спершу симптоми були психологічні: дратівливість, агресія, безсоння, нічні жахи, суїцидальні настрої. Через п'ять років у декого додавалися суто фізіологічні симптоми: хвороби серця, виразки шлунка, бронхіальна астма, нейродерміт.

Біда в тому, що на відміну від США, у Росії не було доступних закладів лікування травмованих ветеранів. Існували шість спеціальних реабілітаційних центрів на всю Росію, і вони мали дбати не лише про травмованих в Афганістані, а й про людей, які були 1986 року в Чорнобилі, воювали в Чечні та інших гарячих точках³³.

Одним із науковців, які шукали пояснень феномену стресу, був професор Михайл Решетніков, ректор Східноєвропейського інституту психоаналізу в Санкт-Петербурзі. Він сам працював військовим лікарем з 1972 р. і в Афганістан потрапив 1986 р. Решетніков надіслав своє дослідження, базоване на опитуванні двох тисяч солдатів, у Генеральний штаб. У дослідженні він розглянув головні проблеми, від яких страждала 40-ва армія: від неадекватності армійської системи постачання до моральної та психологічної підготовки солдатів. Доповідь лікаря не справила очікуваного враження, а самого Решетнікова начальство спитало, навіщо він із власної волі збирав факти, що дискредитують советську армію. З 1988 до 1993 р. він керував кількома програмами Міністерства оборони з досліджень поведінки людей, на яких вплинули локальні війни, техногенні та природні катастрофи. Пішовши у відставку, він став членом Асоціації ветеранів Афганістану.

У статті, опублікованій 2002 року на сайті ветеранів Афганістану, Решетніков стверджував, що в героїчній міфологізації колишніх воєнних звитяг Росії є політичні, моральні та психологічні функції.

Вона допомагала компенсувати жахіття не лише афганської та чеченської війн, а й Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., що стала основою всіх сучасних російських патріотичних міфів. Він згадував про деякі жакливі речі, що сталися в Афганістані: снайпера повстанців, якого схопив і спалив живцем солдат, чийого товариша вбив снайпер; маленького хлопчика, підстреленого з вертольота, дівчину, яку гвалтував увесь взвод, кількість убитих мирних жителів, села, спалені на знак помсти. Він дійшов невтішних висновків. Усі війни спричиняли «епідемію аморальності». Звісно, існує справжній героїзм і товариська самопожертва, але у всіх війнах і в кожній армії їх супроводжують убивства, катування, жорстоке ставлення до полонених, згвалтування й мародерство — надто коли армія діє в чужій країні. Чуття провини, потреба спокутувати свої гріхи з'являються в солдатів пізніше і впливають на всі особисті зв'язки, надто на родинні. «Спогади солдатів отруєні злочинним і напівзлочинним досвідом, і солдати стають загрозою не лише для себе самих, а й для суспільства загалом». Не дивно, що ця стаття розлютила багатьох афганських ветеранів. Вони обурювалися висновком, що всі вони більшою чи меншою мірою злочинці, і колоритною мовою виливали гнів на своєму веб-сайті.

Атмосфера спокійнішає

Після 1989 року спроби журналістів та ліберальних політиків з'ясувати правду про афганську війну спричинили бурхливу реакцію ветеранів та їхніх родин. Коли 1990 року Светлана Алексієвич опублікувала свою книжку про чоловіків та жінок, які служили в Афганістані, вона зіткнулася зі шквалом критики. «Ви хотіли продемонструвати зловісність

та марноту війни, але ви не розумієте, що при цьому ображаєте тих, хто воював, — зокрема й багатьох невинних хлопців...»

«Як ви посміли? Як вам не соромно лити такий бруд на могили наших хлопчиків?.. Вони були героями, героями, героями!». «Там убили мого єдиного сина. Я заспокоювала себе тим, що виховала героя, а ви стверджуєте, що він був не героєм, а вбивцею й агресором». «Ви ще довго будете описувати нас як психічно хворих, гвалтівників і наркоманів?»

Особливо розлютило ветеранів твердження, що війна була помилкою. «Навіщо ви говорите про помилки? Ви справді вважаєте, що всі ці одкровення у пресі комусь допоможуть? Ви позбавляєте нашу молодість героїчної спадщини...» «Не хочу й чути про якісь політичні помилки... Якщо це була помилка, поверніть мені мої ноги». «Нас посилала в Афганістан країна, що санкціонувала війну, — писала одна жінка, — і от ми повернулися, і ця країна війну заперечує. Мене ображає, що нас просто стерли з громадської свідомості. Те, що колись було "інтернаціональним обов'язком", тепер вважають за дурість». «Вони в усьому звинуватили кількох мертвих [Брежнєва, Андропова, Черненко]. Решта людей були не винні — крім нас! Так, ми застосовували зброю, щоб убивати. Саме для цього нам її видали. Невже ви сподівалися, що ми повернемося додому янголами?» І спокійніше: «Звісно, там були злочинці, наркомани й убивці. А де їх не було? Людей, які воювали в Афганістані, треба вважати жертвами, що потребують психологічної реабілітації»³⁴.

Найважчим для ветеранів було витримати контраст між тим, як ставилися до них, і тим, як — принаймні в народній пам'яті — вітали їхніх батьків і дідів, коли ті поверталися героями, здобувши перемогу над Гітлером. І це теж почало змінюватися. Президент Путін захотів відновити

почуття гордості за російську історію двадцятого століття, історію Советського Союзу. Знову почали наголошувати на патріотизмі та звитяжній російській минувшині. Війну в Афганістані почали вважати героїчним епізодом, коли солдати виконували свій військовий обов'язок, захищаючи інтереси Батьківщини. За наказом Путіна 2004 року збудовано меморіал воїнам-інтернаціоналістам на алеї грандіозного військово-меморіального комплексу, створеного ще за Брежнєва на Поклонній горі на околиці Москви, де Наполеон марно чекав, поки представники міської влади принесуть йому ключ від міста³⁵. Бойову машину піхоти, пофарбовану в камуфляжний колір, поставили позаду як скромний додаток до техніки часів Великої Вітчизняної війни, розставленої на території меморіалу.

Настрої почали заспокоюватися з часом, коли зникли суперечки про причини та хід війни. Російські коментатори відійшли від нескінченних суперечок про те, хто винен у розпаді СРСР. Після американської інтервенції в Афганістан наприкінці 2001 року з'явився цілковито новий вимір дискусії³⁶. Ветерани бачили, як американці повторюють їхній досвід та їхні помилки. Солдатам, які тепер воювали на тій самій важкій території, співчували. Знайшлося місце й для зловтіхи, коли кампанія НАТО загрузала дедалі більше, але її стримувала думка, що поразка НАТО і нестабільний Афганістан на російському вразливому півдні аж ніяк не відповідають російським інтересам.

Інтернет

На четвертому-п'ятому році нового століття стала ще одна важлива подія. Ветерани відкрили для себе інтернет, що почав глибше закорінюватися

в російському суспільстві й надавати право голосу людям, яким досі не вдавалося його здобути. Інтернет допоміг ветеранам оминати офіційні організації й безпосередньо контактувати одне з одним, шукаючи давніх друзів. Вони публікували мемуари, вірші, оповідання й романи на власному сайті «Мистецтво війни». Багато літературних творів були якісними й дуже об'єктивними: хвальків було мало. Повідомлення публікували не лише освічені інтелектуали. На сайт часто писали прості люди, що не завжди добре зналися на орфографії та синтаксисі. Через інтернет ветерани почали складати списки тих, з ким разом служили, писати полкові історії та організувати зустрічі. Найактивнішими були солдати 860-го окремого мотострілецького полку та 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку. Влітку 2009 р. ветерани 860-го окремого мотострілецького полку, які вже знайшли понад дві тисячі колишніх військових товаришів, провели третю загальну зустріч у підмосковному санаторії. Приїхало багато людей різних військових звань, що шукали одне одного вже понад двадцять років. Багато ветеранів привезли дружин і дітей. Був там і полковник Антоненко, і рядовий Костя Снеєров зі своїм командиром Юрієм Виговським, який назвав сина на честь колишнього товариша по службі. Всі випили третій тост за тих, хто не повернувся, й ухвалили зустрічатися й далі³⁷.

Двадцята річниця

У лютому 2009 року в Росії широко відзначали двадцятку річницю виведення військ з Афганістану. У Москві святкування почалося з пишної церемонії на Олімпійському стадіоні, організованої московським відділом «Бойового братства». Прийшло

близько п'яти тисяч людей: ветерани, їхні дружини та кохані, багато підлітків і дебелий парашутист зростом під два метри. Були нескінченні патріотичні промови, багато галасливих сентиментальних пісень, а десятком ветеранам подарували автомашини — дорогий і демонстративний жест. Дехто вважав, що ці гроші краще було б роздати ветеранам, які бідують.

Субота 15 лютого — день річниці — видалася холодною, з мокрим лапатим снігом. Під акомпанемент маршів та виконання старого советського гімну до могили Невідомого солдата біля Кремля поклали офіційний вінок. Три чи чотири сотні ветеранів, серед яких був Александр Гергель та його побратими з 860-го окремого мотострілецького полку, несли червоні знамена 40-ї армії від Кремля через сніг і сльоту до пам'ятника воїну-інтернаціоналісту — «Афганцю» — на Поклонній горі. Потім були промови генералів: Руслана Аушева, що пробив собі шлях у долину Пандшеру й став Героєм Советського Союзу і президентом своєї рідної північнокавказької республіки Інгушетії; Валерія Востротіна, ще одного Героя Советського Союзу, який штурмував палац Аміна й керував 345-м гвардійським окремим парашутно-десантним полком під час операції «Магістраль». Промови були виваженими й, на щастя, короткими. Аушев пожартував: якби політики вчилися в Академії Генштабу й усе нормально спланували, виведення військ можна було провести сприятливішої пори, щоб ветерани не стояли тепер у снігу. Промовці говорили, що солдати боронили інтереси своєї країни й виконали те, чого вона від них вимагала. Вони йшли допомагати афганцям, і коли стали непотрібні, зразу пішли. Колишній замполіт, а тепер голова Російської Спілки ветеранів Афганістану Франц Клінцевич зауважив, що то був поганий мир, але поганий мир усе ж кращий, ніж добра

Земля героїв

війна. Мати одного з полеглих солдатів виголосила стриману й благородну промову: афганська війна повинна бути останньою війною, де помиратимуть російські хлопці. Вона забула про Чечню.

Того вечора в Кремлі відбувалася пишна церемонія. Ветерани могли відчутти, що за двадцять років після служби й лихоліть Афганістану їх урешті заслужено визнали — попри те, що держави, за яку вони воювали, вже не було.

Епілог. Підсумки

У грудні 1989 р. З'їзд народних депутатів Советського Союзу ухвалив резолюцію, згідно з якою постановою втрутитися в афганську війну «заслуговує на моральний та політичний осуд». Згодом праві політики та керівники ветеранських організацій на кшталт Франца Клінцевича намагалися домогтися офіційного скасування резолюції і стверджували, що вона не була прямим засудженням війни¹. Але, попри словесні формулювання, ця резолюція — значно більший крок до вибачення за програну війну, порівняно з багатьма іншими країнами.

Смерть і руйнування в Афганістані після 1979 р. не були безпрецедентними. Коли інтервенційна війна поєднана з місцевою громадянською війною, за умови великої технічної переваги однієї зі сторін, різниця між кількістю жертв з обох сторін дуже значна. Кількість загиблих серед мирного населення в таких війнах з точністю встановити неможливо, тому не можна визначити і співвідношень. Безсумнівно, винні не лише іноземці: багатьох афганців, в'єтнамців та алжирців убивали свої. Але, попри всі неточності, зрозуміло одне. В інтервенційних війнах гине значно більше місцевих жителів, ніж солдатів, які ввійшли в чужу країну, і шанси завоювати серця тубільців — ядро всіх протиповстанських теорій — набагато менші (див. Додаток

4, «Індокитай, В'єтнам, Алжир, Афганістан: порівняння»).

Для Советського Союзу, з огляду на більшість даних, ця війна була відносно дрібною: ті, хто згодом доводив, що Росія втратила ціле покоління молоді, дуже перебільшували². За дев'ять років в Афганістані відслужило близько 620 000 молодих хлопців та кілька дівчат. З них 525 000 служили в збройних силах, решта — у прикордонних військах і спецвійськах КДБ та в МВС. Це — лише 3-4 відсотки придатних до військової служби. Під час війни в Афганістані багато советських солдатів далі служили на Далекому Сході чи в Європі, де була найбільша небезпека.

Офіційна кількість загиблих — 15 051 чол.: 2,4% від усіх, хто служив. До цієї кількості входять прикордонники КДБ, зниклі безвісти й померлі від ран чи хвороб, зокрема й солдати, які померли вже після того, як покинули армію (близько 5,5% від загальної кількості), а також унаслідок нещасних випадків (12%). Серед загиблих було п'ятдесят дві жінки, четверо з яких були прапорщиками, решта мали цивільні професії.

В Афганістані воювали представники всіх національностей — від найчисленнішої (росіяни) до малих. Серед тих, хто загинув, — советські німці, поляки, греки, румуни, один циган, один фін, один угорець і один чех. Тягар війни розподілявся неоднаково, але з кожного мільйона населення СРСР було вбито 52,7 чол. Відносно найбільше постраждали народи Середньої Азії — у них було 65 убитих на кожен мільйон. Розповіді, мовляв, люди з Середньої Азії не хотіли воювати проти своїх братів по релігії — міф. Для слов'ян цифра дорівнювала 53,5 на кожен мільйон, для росіян — 51,1. Народи Кавказу та Балтики вважали, що їх умисне обирали служити в Афганістані, бо вони, на думку Кремля, були політично ненадійними. Статистика доводить, що це теж міф:

кавказців в Афганістані загинуло лише 25,8 чол. на мільйон населення, прибалтів — 17.

Окрім загиблих, було ще понад п'ятдесят тисяч поранених, із них понад десять тисяч стали інвалідами. Були такі, що страждали на різні форми пост-травматичного стресу, коїли злочини чи вживали наркотики, комусь не вдавалося знайти постійну роботу. Для таких жертв війни немає доступних статистичних даних або вони неповні. Ніхто не заперечує загальної велетенської цифри — 469 685 чол. — 88% від загальної кількості, — які захворіли чи були поранені на тій війні³.

Тодішні рапорти західної розвідки подавали шалено великі цифри втрат, базовані на розповідях очевидців. Згідно з одними такими даними, до кінця 1981 р. загинуло 20-25 тисяч советських солдатів, а до кінця 1983 р. — 50 000⁴. Але Міністерство оборони та російські обласні осередки створили Книгу пам'яті з деталями про кожного полеглого солдата. Місцеві веб-сайти відстежували долю місцевих хлопців, які служили й загинули. У Росії цікавість поволі згасала, й офіційні цифри більш-менш визнали як найвірогідніші серед доступних.

Було багато думок (їх висловлювали й моджахеди) про роль афганської війни у розпаді Советського Союзу. Навесні 2002 року Бурхануддін Раббані сказав у Мазарі-Шаріфі: «Ми вигнали комуністів з країни, і ми так само можемо вигнати всіх загарбників священного Афганістану... Якби не джихад, весь світ досі стогнав би під ярмом комунізму... Берлінський мур упав завдяки ранам, які ми завдали Советському Союзові, та натхненню, яке ми дали всім гнобленим народам. Ми розкололи Советський Союз на п'ятнадцять шматків. Ми звільнили людей від комунізму. Джихад веде до вільного світу. Це ми врятували світ: комунізм знайшов свою загибель саме в Афганістані!»⁵

Насправді все було складніше. Війна була економічним та військовим тягарем для Советського Союзу, але не дуже великим, порівнюючи з рештою зобов'язань країни⁶. Поразка в Афганістані поглибила недовіру советського народу до свого уряду, яка наростала у 1980-х роках. Але це невдоволення живили й інші чинники: принизливий спектакль переходу влади від одного до іншого геронтократа на чолі уряду до обрання Горбачова в 1985 р.; викриття некомпетентності та ошуканства під час вибуху на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р.; напруги гонки озброєнь із США; стагнація економіки, що до кінця десятиліття перетворилася на економічну катастрофу; непевність і збурення, породжені реформами Горбачова. Це були симптоми нежиттєздатності советської економічної та політичної системи. Вона обвалилася навіть без впливу війни в Афганістані.

Советський Союз зазнав утрат не так у матеріальній сфері, як у внутрішній та зовнішній політиці. Внутрішня опозиція під час війни ніколи не сягала таких масштабів, як у США під час війни у В'єтнамі: через особливості советської політичної системи такі масштаби були неможливі. Але передчасне усвідомлення, що інтервенція була помилкою, моральна огида, яку відчували навіть члени уряду та військові, гнів простих людей, коли вони почали розуміти, що відбувається, — все це посилювало тиск на політиків, які шукали виходу з глухого кута.

Для афганців, звісно, ця війна не була малою. Для моджахедів це була битва за національну гордість та визволення народу, в якій вони готувалися триматися до останнього. Кількість жертв, яку ми знаємо, — це лише більш чи менш неточні здогадки, часто оприлюднені з пропагандистською метою. Ймовірно, від 600 000 до 1,5 мільйона афганців загинуло протягом советської війни⁷. Мільйони змушені

були шукати притулку в Пакистані та Ірані. Складна система відносин, яка визначала афганський спосіб життя, була безнадійно зруйнована. Але в народі Афганістану, як і у в'єтнамського народу, була одна безперечна перевага: він збирався лишитися в країні, а чужоземці рано чи пізно мусили піти. Як каже народна мудрість, у чужоземців є годинники, а в місцевих — час.

Росіяни й американці проводили повчальні паралелі з американською війною у В'єтнамі під час афганської війни та після неї. Постанови обох урядів були зумовлені «холодною війною». Обидві країни воювали, сумнівно інтерпретуючи міжнародне право й вірячи, що вони захищають життєві інтереси власної країни. Мета в обох війнах була однакова: захистити клієнта й не віддавати стратегічних територій ворогові. В обох державах були грандіозні задуми: побудувати у віддаленій країні економічну та політичну систему, схожу на власну. Жодна країна не розуміла, на що йде. Обидві вони вважали, що зможуть зміцнити місцевого союзника — уряд НДПА в Кабулі та уряд Південного В'єтнаму в Сайгоні, передати повноваження й піти. Обидві були впевнені, що їхня сучасна армія здатна без великих труднощів здобути перемогу над нікчемними партизанськими загонами, з якими доводилося воювати.

Справді, поразки були не воєнні. Ані советська армія в Афганістані, ані американська армія у В'єтнамі не були переможені: вони утримали територію і поступово вивели війська. Поразки в обох випадках були провалами розвідки, оцінки та суджень. І американці, і росіяни ставили перед собою недосяжну стратегічну мету. Жодній з країн не вдалося виконати головного політичного завдання: створити дружній стабільний режим, який би поділяв їхні ідеологічні та політичні цілі. Їхніх протеже скинули, а народи В'єтнаму та Афганістану

відкинули пропоновані політичні моделі. Певний відсоток військових у Росії й Америці вважав, що поразка була результатом безініціативності суспільства та преси й слабкості — ба навіть зрадливості — політиків. Але прихід моджахедів у Кабул, як і прихід північних в'єтнамців у Сайгон, рішуче поклав край обом війнам, які Клаузевіц назвав би однаковими⁸.

Західна пропаганда успішно зображала всю діяльність советів в Афганістані як суцільне звірство. Проте як у В'єтнамі, так і в Афганістані армії вдавалися до принагідного масового нищення сіл, рослин, тварин і людей. Вони використовували масовані вогневі удари, намагаючись подолати нещадного і невловного ворога, що ніколи не став для них мішенню, гідною сучасної складної зброї. Росіян звинувачували у використанні хімічної зброї в Афганістані, але згодом припинили. Американці використовували хімічну речовину «Agent Orange» для винищення лісів та сільськогосподарських культур, але ним також убивали чи калічили багатьох в'єтнамців. Росіяни вдавалися до повітряних бомбардувань, але вони ніколи не були такими масштабними, як американські удари з літаків B-52 по Північному В'єтнаму. Американці скинули більше бомб на Лаос, ніж англійська та американська авіація на Німеччину⁹.

Обидві війни тривали дев'ять років. Але в'єтнамська була значно більшою за масштабом, ніж афганська. У В'єтнамі побувало понад 2,5 мільйона американців — майже вп'ятеро більше, ніж советських солдатів в Афганістані. Загинуло американців приблизно вчетверо більше. В'єтнамців теж загинуло більше, ніж афганців, — у півтора раза чи в 6 разів залежно від того, які з сумнівних цифр вибрати для порівняння¹⁰. Як і в'єтнамську війну, війну в Афганістані супроводжувала запекла громадянська війна, де також загинуло багато людей.

Такий спосіб моральних підрахунків не дуже ефективний. Якщо брати лише спосіб ведення бою, обидві війни здаються дуже схожими. Але між цими війнами була одна суттєва відмінність — і саме її назвав Збігнев Бжезінський у своїй пораді президентові Картеру наступного дня після початку введення советських військ. Переможці війни у В'єтнамі, тобто ханойський уряд, були об'єднані, розумні, нещадні й дієві. Всіма можливими засобами вони були готові навести лад у своїй країні, яка за подальші тридцять років стала заможною й відкритою для зовнішнього світу. Моджахедам ніколи не вдавалося досягти такої єдності та дисципліни, а їхній вступ до Кабула був лише прелюдією до десятиріч війни та іноземної інтервенції, які майже унеможливили відродження після фізичної, соціальної, моральної та політичної руйни, спричиненої спершу комуністичним режимом та советською інтервенцією. В'єтнамці зуміли зібрати врожай своєї перемоги, афганці — ні.

Можливо, через подальші жахіття афганці так і не виховали в собі ненависті до росіян. Леонід Шебаршин повернувся в Герат через дев'ять місяців після виходу 40-ї армії й очікував страху, ненависті й ворожого ставлення, але не побачив їх. Афганські співрозмовники пояснили: коли точилися бої, в тебе могло бути багато почуттів, але щойно війна скінчилася, ти маєш забути все погане, що з тобою сталося¹¹. Приїхавши до Афганістану 2003 р., журналіст Владімір Снегірьов побачив, що люди вже порівнюють добрих росіян із поганими новими завойовниками, які прийшли 2001 р.: «Здавалося, вони забули килимові бомбардування, мінні поля, людоловів, мародерів, — словом, усе, що, на жаль, супроводжувало присутність "обмеженого військового контингенту"»¹².

Скоро російські ветерани почали приїздити як туристи на місце, де вони воювали двадцять років

тому. Щоб допомогти їм освоїтися в країні, підприємливий Сергій Жаров уклав власний путівник в інтернеті — «Росіяни повертаються», де радив співвітчизникам, яким транспортом їхати, як отримати візу, куди піти й де не ходити. Ігор Ямшиков у 2006 р. поїхав у Кабул разом із товаришем і дорогою до Джелалабада знімав на відео сторожові пости, де вони служили у 1981–1982 рр. Потім він виклав зняте на YouTube¹⁴. Андрей Кузнєцов і двоє його друзів з 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку також приїхали до афганської столиці у 2006 р. За сто доларів вони найняли екіпаж, поїхали з Баграма до перевалу Саланг і поставили там пам'ятний знак. Повернувшись додому, вони теж написали про все це в інтернеті.

Навесні 2009 р. Дмитрій Фьодоров, колишній старший сержант 860-го окремого мотострілецького полку, повертався в Афганістан через Ош та Ішкашім і гірськими дорогами Бадахшана до Бахарака та Файзабада — тим самим маршрутом тридцять років тому його полк увійшов до Афганістану. Відтоді багато змінилося. Колії, якими полк пробирався з великими труднощами, замінили на пристойні дороги. Місто Файзабад збільшилося принаймні втричі й тепер мало готель, що належав колишньому командирові моджахедів Базіру. Передмістя розтягнулися на кілька кілометрів, які колись відділяли полкову базу й місто. Самої бази було не впізнати. Пустир, де колись солдати марно намагалися садити дерева, став оазою з садами, будинками й ліванськими кедрми. Фьодоров та його товариші поговорили з людьми, проти яких колись воювали. Людям, які були їхніми прихильниками, — солдатам ХАД та царандою — вони видали посвідчення на знак двадцятиріччя виведення советських військ. Фьодоров зауважив, що не змінилося одне. Регіон так само не був підконтрольний центральному уряду, як

і в советські часи. Базір та інші місцеві можновладці хазайнували тут так само, як колись.

Афганці розказували таке не лише росіянам, яким, може, хотіти полестити, а й іншим відвідувачам, яким лестити не хотілося. Коли я приїхав до Афганістану у вересні 2008 р. — як представник однієї з іноземних країн, які тоді там воювали, — мені майже всі афганці розповідали, що за росіян тут було краще. Росіяни не були такими чванькуватими, як американці, яких зовсім не цікавив Афганістан, які були схожі на марсіан у своєму досконалому спорядженні, своїй загрозливій броні та сонячних окулярах, коли на мить показувалися над високими мурами, за якими ховалися. Мені сказали, що росіяни тут розбудовували певну промисловість, а тепер усе фінансування осідає в чужих кишенях в іншій країні. За російських часів у кожного була робота, а тепер усе дедалі гіршає. Останній комуністичний президент Наджібулла був найкращим із афганських правителів: популярнішим, ніж Дауд, не менш популярним, ніж Захір-шах. Відеозаписи промов Наджібулли з, як виявилось, правдивими застереженнями й пророцтвами про громадянську війну, яка почнеться, якщо його скинуть, продавали в усьому Кабулі. Людям не подобався президент Карзай — маріонетка в руках іноземців. Шер Ахмад Маладані, гератський командир моджахедів, який десять років воював з росіянами й комуністами, а потім із талібами, розповів мені, що якби 1979 р. замість Кармаля поставили Наджібуллу, в країні зараз не було б такого безладу. Йому теж більше подобалися росіяни. Вони були сильні й хоробрі — казав мені Шер Ахмад Маладані. Вони билися сам на сам і застосовували зброю лише тоді, коли вона була у ворогів. Вони ніколи не вбивали жінок і дітей. Американці ж боялися воювати на землі й бомбардували все підряд.

Історичні деталі, як бачимо, тут викривлені. Але, певне, остання спроба допомогти афганцям зарадити самим собі була не успішнішою, ніж попередня.

Керівники вплутують свої країни в іноземні війни через амбіції, жадібність, моральне чи месіанське завзяття або на основі підрахунків національної вигоди, які можуть мати гандж.

Генерали керують війнами, як можуть. Найкращі з них бережуть життя своїх солдатів і контролюють військо. Коли війна скінчиться, кожен шукає в архівах і пише мемуари, щоб зайняти належну нішу в історії, виправдати колись ухвалені постанови й часом згадати проколи колишніх колег.

Солдати, які справді воювали, вертаються додому, зробивши й побачивши жахливі речі, які навідують їх у снах. Розповіді про героїзм і дружбу допомагають упорядкувати спогади й надати значення пережитому. Дехто потім стверджуватиме, що роки на війні були найкращими в житті, а хтось нічого нікому не розповість і забере цю правду в могилу, не поділившись нею навіть із найріднішими і найближчими.

Так буває після всіх війн. Так було й після советської війни в Афганістані.

Додатки

Додаток перший — хронологічна таблиця

- 1717 — Пётр I відправляє експедицію в Центральну Азію. Вона виявляється невдалою.
- 1747 — Ахмада Шаха Абдалі обрано правителем країни що стане сучасною Афганською державою.
- 1801 — Британці захоплюють афганський Пешавар і віддають його сикхам.
- 1835 — Перший російський делегат Ян Віткевич приїздить до Кабула.
- 1838–1842 — Перша англо-афганська війна.
- 1878–1880 — Друга англо-афганська війна.
- 1880–1901 — Влада переходить до Абдула Рахман-хана, що зміцнює державу та армію.
- 1901–1919 — Після Абдула Рахмана до влади приходить Хабібупулла. Його вбивають.
- 1919–1929 — Країною править Аманулла. Його відправляють у вигнання.
- 1919 — Третя англо-афганська війна.
- 1921 — Підписано договір про советсько-афганську дружбу.
- 1929–1933 — Влада в руках Надір-шаха, дядька Аманулли. Його вбивають.
- 1933–1973 — Країною керує Захір-шах (помер у вигнанні 2007 р.).
- 1959 — Афганістан відвідав президент Ейзенхауер.
- 1965 — Засновано Афганську комуністичну партію.
- 1973 — Дауд оголошує себе президентом.
- Квітень 1978 — Владу захоплюють афганські комуністи які вбивають Дауда.
- Березень 1979 — Антикommуністичне повстання в Гераті
- Вересень 1979 — Прем'єр-міністр Амін арештовує і вбиває президента Таракі.

- Грудень 1979 — ССРСР вводить війська до Афганістану. Вбитого Аміна заміняє Бабрак Кармаль.
- Січень 1980 — ООН засуджує советське вторгнення.
- Лютий 1980 — Демонстрації в Кабулі. Початок великих советських операцій.
- Листопад 1982 — Помирає Леонід Брежнев. На його місце приходить Юрій Андропов.
- Лютий 1983 — Генеральний секретар ООН Перес де Куельяр обговорює з Андроповим виведення військ.
- Лютий 1984 — Після смерті Андропова до влади приходить Константін Черненко.
- Березень 1985 — Після смерті Черненка до влади приходить Михайл Горбачов.
- Жовтень 1985 — Політбюро погоджується, що солдати мусять вийти з Афганістану впродовж вісімнадцяти місяців.
- Лютий 1986 — Горбачов оголошує на з'їзді КПРС, що солдати залишатимуть Афганістан.
- Травень 1986 — Кармаля замінюють на Наджібуллу.
- Вересень 1986 — Стріляють перші «Стінгери». Підбито три вертольоти.
- Січень 1987 — Наджібулла оголошує «Національне примирення».
- Грудень 1987 — Внаслідок операції «Магістраль» звільнено Хост.
- Грудень 1987 — Горбачов і Рейган обговорюють афганське питання.
- 14 квітня 1988 — У Женеві підписано угоди про советське виведення військ.
- Травень 1988 — 40-ва армія починає виводити війська.
- 15 лютого 1989 — Афганістан залишають останні советські солдати.
- Квітень 1992 — Скинуто президента Наджібуллу.
- Серпень 1992 — З Кабула евакуювують советське посольство.

Вересень 1996 — Таліби захоплюють Кабул і вбивають Наджібуллу.

9 вересня 2001 — Бойовики «Аль-Каїди» вбивають керівника моджахедів Ахмада Шаха Масуда.

11 вересня 2001 р. — У Нью-Йорку падають вежі-близнюки.

Грудень 2001 — За підтримки США Північний Альянс звільняє Афганістан від талібів.

Додаток другий — бойовий склад 40-ї армії

Формування, згадані в тексті, позначено зірочкою (*)

Дивізії

5-та гвардійська мотострілецька дивізія (Шинданд)*

12-й гвардійський мотострілецький полк (Герат)*

101-й мотострілецький полк (Герат)*

371-й гвардійський мотострілецький полк (Шинданд)

24-й гвардійський танковий полк (Шинданд)

1060-й артилерійський полк (Шинданд)

1122-й (пізніше 1008-й) протиповітряний ракетний полк (Шинданд)

650-й гвардійський розвідувальний батальйон (Шинданд)

68-й гвардійський окремий інженерно-саперний батальйон (Шинданд)

108-ма мотострілецька дивізія (Кабул, згодом — Баграм)*

177-й мотострілецький полк (Джабаль-Усарадж)

180-й мотострілецький полк (Кабул)*

181-й мотострілецький полк (Кабул)

1074-й артилерійський полк (Кабул)

1415-й (згодом 1049-й) протиповітряний ракетний полк (Кабул)

- 781-й окремий розвідувальний батальйон (Баграм)
- 271-й окремий інженерно-саперний батальйон (Баграм)
- 201-ша мотострілецька дивізія (Кундуз)*
- 122-й мотострілецький полк (Ташкуртан)
- 149-й гвардійський мотострілецький полк (Кундуз)
- 395-й мотострілецький полк (Пул-і-Хумрі)
- 234-й танковий полк (Кундуз)
- 998-й артилерійський полк (Кундуз)
- 990-й протиповітряний ракетний полк (Кундуз)
- 783-й окремий розвідувальний батальйон (Кундуз)
- 541-й окремий інженерно-саперний батальйон (Кундуз)
- 103-тя гвардійська повітряно-десантна дивізія (Кабульський аеропорт)*
- 317-й гвардійський парашутно-десантний полк (Кабульський аеропорт)
- 350-й гвардійський парашутно-десантний полк (Кабульський аеропорт)
- 357-й гвардійський парашутно-десантний полк (1980–86: фортеця Бала-Хісар; 1986–89: Кабульський аеропорт)
- 1179-й гвардійський артилерійський полк (Кабульський аеропорт)
- 62-й гвардійський окремий самохідний артилерійський батальйон (Кабульський аеропорт)
- 130-й гвардійський окремий інженерно-саперний батальйон (Кабульський аеропорт)
- 105-й окремий протиповітряний ракетний батальйон (Кабульський аеропорт)

Окремі бригади та полки

- 56-та гвардійська окрема повітряно-десантна бригада (Кундуз)*
- 66-та окрема мотострілецька бригада/106-й мотострілецький полк (Джелалабад)*
- 70-та гвардійська окрема мотострілецька бригада/373-й гвардійський мотострілецький полк (Кандагар)

- 191-й окремий мотострілецький полк (Пул-і-Хумрі/Газні)
- 345-й гвардійський парашутно-десантний полк (Баграм)*
- 860-й окремий мотострілецький полк (Файзабад)*
- 264-й окремий батальйон спецназу (радіо та радіотехнічна розвідка) (Кабул)
- 15-та окрема бригада (Джелалабад)*
- 22-га спецбригада (Асадабад)*
- 58-ма автомобільна бригада / 159-та (інженерна) дорожня бригада (Кабул)
- 59-та бригада матеріального забезпечення
- 276-та паливно-провідна бригада (Доші)*
- 278-ма дорожньо-комендантська бригада (Доші)
- 28-й артилерійський полк/ракетно-артилерійський полк (Шинданд)
- 45-й інженерно-саперний полк (Чарікар)
- 103-й окремий зв'язковий полк (Кабул)

Склад мотострілецьких бойових одиниць

Склад мотострілецьких бойових дивізій та менших формувань варіювався залежно від часу й місця. В Афганістані склад усіх бойових одиниць майже ніколи не був повним. Тому нижченаведена інформація не є вичерпною.

Мотострілецька дивізія: 12 000 солдатів — 287 танків 150 БМП (бойових машин піхоти), 221 БТР (бронетранспортер), 6 ракетних установок, 18 130-міліметрових зенітних гармат, 18 протитанкових гармат, 126 самохідних та причіпних гаубиць, 96 мінометів та ракетних установок, 46 протиповітряних стартових комплексів, 16 самохідних автоматичних протиповітряних установок

Окремий мотострілецький полк: 2198 офіцерів та рядових, 132 БМП, 40 танків, 18 122-міліметрових самохідних гаубиць, 264 засоби пересування.

*Мотострілецький батальйон: 481 солдат, 41 БМП.
Мотострілецька рота: 101 солдат, 11 БМП.
Мотострілецький взвод: 30 солдатів, 3 БМП.*

Військова авіація

40-ва армія була унікальною, оскільки до її складу входили й повітряні сили. Вони склалися з двох бойових повітряних полків і одного бойового ескадрону, змішаного повітряного полку, трьох окремих вертолітних полків, вертолітного загону і трьох окремих вертолітних ескадронів, в загальній кількості мали 60 бойових літаків, 19 транспортних літаків і 253 вертольотів. Повітряні бази розташовувалися в Кабулі, Шинданді, Баграмі та Кандагарі разом із афганськими повітряними бойовими одиницями.

Крім того, 40-ву армію підтримували стратегічні бомбардувальники з советських авіабаз.

Джерела: *Командиры соединений и частей 40 армии*, укладач А. Волков (<http://www.rsva-ural.ru/library/mbook.php?cid64>) ; В. Королев, *Уроки войны в Афганистане 1979–1989 годов* (<http://www.sdrvdv.org/node/159>); «АВИАЦИЯ» (<http://pressa.budet.ru/article/detail.php?ID47643>); *Дальняя авиация России* (www.sinopa.ee/daviao03/davoz.htm); інформація, люб'язно надана Александром Карцевим.

Додаток третій – альянс сімох та його керівники

Проти кабульського уряду виступали понад сімдесят угруповань і партій, здебільшого вони були незначними. Сім найголовніших партій, які проводили операції за кордонами Пакистану, кілька разів невдало намагалися об'єднатися, щоб керувати

війною в Афганістані та ефективніше діяти в ООН. Пакистанський уряд, як і американські, саудівські, китайські й мусульманські клерикали, підтримував ці прагнення об'єднатися. У травні 1985 р. сім партій об'єдналися в погано організований альянс, проте це не вирішило глибших проблем. Всі сім лишилися радше суперниками, ніж союзниками, і після виведення російських військ із Афганістану 1989 р. між ними почалася відкрита громадянська війна. Ще один альянс, менш важливий, діяв в Ірані.

Здебільшого сім партій засновувалися в університетах у 1970-ті роки. Вони поділялися на дві категорії: ісламісти та консервативні націоналісти. Ісламістами були «Хезб-і Ісламі» (Гюльбюддін), «Хезб-і Ісламі» (Халіс), «Іттіхад-і Ісламі Барайе Азаді Афганістан» і «Джаміят-і Ісламі Афганістан». Традиціоналістами були «Махазі-Меллі-Ісламіє-Афганістан», «Джахар-і Нейяр-і Меллі» та «Харакат-і Енкалаб-і Ісламі» («Ісламський революційний рух»). Усі були суніти й пуштуни за винятком «Джаміят-і Ісламі», які були таджиками. Консервативні ісламісти з пакистанської організації військової розвідки (ІСІ) сприяли трьом пуштунським ісламістським партіям, які отримували більшу частину зброї та грошей від Америки.

«Джаміят-і Ісламі» та її ефективний польовий командир Ахмад Шах Масуд не подобалися пакистанцям, бо не були пуштунами й не хотіли рухатися в пакистанському чи пуштунському напрямі. Як наслідок, вони отримували порівняно невелику підтримку від Пакистану чи Америки й були фаворитами Британії та Франції, які, щоправда, мали замало ресурсів для підтримки.

Усі організації воювали між собою протягом війни, а надто — коли вона скінчилася. У липні 1989 р., після виведення советських військ, Сайєд Джамаль, один із командирів Хекмат'яра, захопив

у полон і вбив тридцятьох людей Масуда в північному Афганістані.

Джерела: Інформацію, наведену в цьому додатку, взято з книги C. Dorronosoro, *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present* (New York, 2005), с. 152.

Додаток четвертий – Індокитай, В'єтнам, Алжир, Афганістан: порівняння

В Індокитаї та Ілжирі Франція вела колоніальні війни, марно намагаючись зберегти імперські володіння. Війни ж Америки у В'єтнамі та Південно-Східній Азії та советська війна в Афганістані були інтервенціями на фоні «холодної війни». Але, попри відмінності, у всіх цих війн є багато спільного. Їх вели сучасні оснащені армії проти партизанських загонів, що воювали на своїй території на тлі кривавої громадянської війни. Армії, що приходили, мали кращу зброю й могли спустошувати територію, руйнуючи міста й села, поливаючи вогнем поля, вбиваючи тварин та колосальну кількість ворожих солдатів і мирних мешканців. Попри це, війни закінчувалися для них невдало.

Дані про людські втрати та пошкоджене обладнання з боку французької, американської та советської армій цілком достовірні: досконалі армії вели точний підрахунок жертв.

Цифри людських жертв серед в'єтнамців, камбоджійців, лаосців, алжирців та афганців сумнівні: ніхто не мав часу й не цікавився підрахунком мертвих. В усіх війнах велика кількість жертв була зумовлена паралельною громадянською війною. Багато було вбитих на знак помсти вже після формального завершення війни.

Проте за дуже неточними підрахунками Франція втрачала одного солдата за вісім в'єтнамців, які

загинули в Індокитайській війні з 1945 по 1954 р. Один французький солдат чи мирний житель гинув за двадцятьох двох алжирців у війні 1954–1962 років. Від двадцяти семи до шістдесяти дев'яти в'єтнамців гинуло за кожного загиблого американця з 1959 до 1975 р. В Афганістані за кожного вбитого советського солдата гинуло від сорока до ста афганців.

Кількість військових жертв Французького союзу в Індокитаї — 75 867 чол., включно з французькими колоніальними військами. У В'єтнамі загинуло 500–600 тисяч.

Французи втратили 17 456 солдатів та 2788 мирних мешканців в Алжирі; алжирських солдатів було вбито близько 141 000 чол.; мирних мешканців протягом війни загинуло від 30 до 300 тисяч. Ймовірно, ще 150 000 алжирців полягли в боях уже після формального закінчення війни. Алжирські джерела стверджують, що внаслідок війн загинуло близько мільйона алжирців, французи цю цифру заперечують.

Загальна кількість убитих і зниклих безвісти американців у В'єтнамі — 58 260. У Північному В'єтнамі в боях загинуло 1,1 мільйона в'єтнамців, у Південному — 266 000. Мирних мешканців полягло від 361 000 до 2 мільйонів.

В Афганістані загинуло 15 051 советських солдатів. Доктор Антоніо Джустоцці запропонував замалу цифру в 600 000 убитих афганських мирних мешканців, загальноприйнята кількість — 1–1,5 мільйона осіб. Генерал Ляховський подає найбільшу цифру в 2,5 мільйона, але нічим її не обгрунтовує.

Джерела: 'Secondary Wars and Atrocities of the Twentieth Century' (<http://users.erols.com/mwhite28/warstatz.htm>) — таблиці та бібліографічні довідники з наведеними цифрами жертв в Індокитаї та Алжирі та жертв громадянських війн і масових репресій після виведення американських військ

із В'єтнаму; http://en.wikipedia.org/wiki/Vietnam_War_casualties—цифри й довідковий матеріал про втрати з обох боків протягом американської війни у В'єтнамі; див. також http://en.wikipedia.org/wiki/Vietnam_War_casualties#United_States_Armed_Forces; для статистичної інформації щодо жертв війни у В'єтнамі див. Національний архів (<http://www.archives.gov/research/vietnam-war/casualty-statistics.html>); Г. Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил* (Москва, 2001); Доктор Антоніо Джустоцці, приватна розмова, Лондон, 5 грудня 2010 р.; А. Ляховский *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2009), с. 1018.

Примітки

Пролог

- 1 Фукідід, Кн. II, 8.
- 2 W. Olney, *Shiloh' as Seen by a Private Soldier. A Paper Read before California Commandery of the Military Order of the Loyal Legion of the United States, May 31, 1889* (Kessinger Publishing, Whitefish, Mont., 2007).
- 3 В. Кривенко. *Екипаж машини бойової*. — СПб., 2004. — С. 380.
- 4 Невідомий комуніст, цит. за R. Sikorski, *Dust of the Saints: A Journey to Herat in Time of War* (New York, 1990), pp. 180–83.
- 5 Шер Ахмад Маладані, інтерв'ю, Герат, 10 вересня 2008 р.
- 6 Afghanistan Justice Project, *Casting Shadows: War Crimes and Crimes against Humanity, 1978–2001*, The Century Foundation (www.tcf.org), 2005, p. 21 (<http://www.afghanistanjusticeproject.org/>).
7. Офіцер Гератського гарнізону Ісмаїл Хан докладно розповів Сікорському про повстання (*Dust of the Saints*, pp. 228 et seq.). Кількість жертв, яку наводив Хан, недостовірна, його роль у повстанні перебільшено, але згодом він став головним керівником моджахедів, воював з росіянами, був у полоні в талібів і служив міністром в уряді президента Карзая. Науковий огляд його кар'єри див. у A. Giustozzi, *Genesis of a Prince: The Rise of Ismail Khan in Western Afghanistan, 1979–1992*, Crisis States Research Centre, London School of Economics, September 2006, and A. Giustozzi, *Empires of Mud* (London, 2009).

Частина I. Дорога до Кабула

- 1 А. Снесарев, *Афганистан*. — Москва, 2002. — С. 199. Книгу було вперше опубліковано 1921 р., але за часів Сталіна автора арештували й книга лишалася невідомою широкому загалові до перевидання за вісімдесят років.

Втрачений рай

- 1 Р. Нопкірк, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia* (London, 1992), с. 305.
- 2 W. Ball, *Monuments of Afghanistan* (London, 2008).
- 3 А. Расанаягам, *Afghanistan: A Modern History* (London, 2005), с. 42-45; L. Dupree, *Afghanistan* (Oxford, 1997), с. 599.
- 4 Х. Халфін, *Политика России в Средней Азии (1857-1868)*. — М., 1960. — С. 19-43. Ця наукова робота містить базовану на документах інформацію щодо офіційної позиції Росії в Центральній Азії в XIX століття. Як і в іншій книзі Халфіна про британську політику в Афганістані — *Провал британской агрессии в Афганистане* (Москва, 1959), треба відфільтрувати советську та марксистську заангажованість.
- 5 А. Ляховский и С. Давитая, *Игра в Афганистан* (Москва, 2009), с. 16.
- 6 Там само, с. 20.
- 7 Нопкірк, *The Great Game*, р. 22.
- 8 Про експедицію Орлова пише Є. Парнов у статті *В Индию — марш* (*Знание-сила*, № 10/04 (http://www.znaniye-sila.ru/online/issue_2962.html)).
- 9 Російські офіцери розповідали журналістові Чарльзу Мервіну наприкінці 1880-х, що Росія могла захопити Індію, але не мала такого наміру: С. Marvin, *The Russian Advance towards India* (перше видання 1882; Peshawar, 1984), р. 78; щодо Беннінгсена див. D. Lieven, *Russia against Napoleon* (London, 2009), р. 64.
- 10 Халфін, *Провал британской агрессии в Афганистане*, с. 33-34.

11. Мало й непереконливо про це пишуть у кн. Ляховського та Давітая *Игра в Афганистан*, с. 25–26.
12. Там само, с. 32.
13. Халфин, *Политика России в Средней Азии (1857–1868)*, на с. 31–32 та 73 цитує документи з Центрального Державного Військово-політичного Архіву СРСР (ЦГВИА).
14. Там само, с. 89–104.
15. Це загальний висновок, узятий з книги Александра Моррісона *Alexander Morrison's Russian Rule in Samarkand, 1868–1910: A Comparison with British India* (Oxford, 2008). Цитата зі с. 292.
16. Халфин, *Провал британской агрессии в Афганистане*, с. 30. Халфин добре виправляє більшість британських джерел про афганські війни; J. Stewart, *Crimson Snow* (Stroud, 2008), pp. 39–42.
17. С. Lamb, *The Sewing Circles of Herat* (London, 2004), pp. 221 et seq.
18. G. Forrest, *Life of Field Marshal Sir Neville Chamberlain, G.C.B., G.C.S.I.* (London, 1909), pp. 142–51.
19. D. Loyn, *Butcher and Bolt* (London, 2008), p. 109.
20. Marvin, *The Russian Advance towards India*, p. 43; W. F. Monypenny and G. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield* (London, 1910–20), Vol. VI, pp. 154–5.
21. Нопкirk, *The Great Game*, p. 175, quoting John W. Kaye, *History of the War in Afghanistan* (London, 1851).
22. Ляховский, Давитая, *Игра в Афганистан*, с. 49.
23. Там само, с. 64.
24. N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (London, 1971), p. 508.
25. P. Blood (ed.), *Afghanistan: A Country Study* (Washington, DC, 001).
26. Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 1995) (http://www.rsvaru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml).
27. Lamb, *The Sewing Circles of Herat*, pp. 221 et seq.
28. N. Dupree (Wolfe), *An Historical Guide to Kabul* (Kabul, 1965), p. 68.
29. A. Abram, MS diary (by kind permission of Mr Abram).
30. Lamb, *The Sewing Circles of Herat*, p. 30.

31. J. Steele, *Red Kabul Revisited*, *Guardian*, 13 November 2003.
32. Lamb, *The Sewing Circles of Herat*, p. 216.

Початок трагедії

1. Александр Ляховський, розмова, Геленджик, 19 вересня 2007 р.
2. Наприклад див. В. Снегирев, *Рыжий* (Москва, 2000), с. 146.
3. В. Крючков, *Личное дело*, 2 т. (Москва, 1996), Т. 1, с. 188.
4. Д. Гай, В. Снегирев, *Вторжение* (Москва, 1991), с. 10.
5. Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 1995) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glogy/index.shtml).
6. Звернення до керівників груп НДПА «Парчам» і «Хальк», 8 січня 1974, Міжнародний історичний проект «Холодна війна» (www.cwihp.org), з дозволу Міжнародного дослідницького центру Вудро Вільсона.
7. Afghanistan Justice Project, *Casting Shadows: War Crimes and Crimes against Humanity, 1978–2001*, The Century Foundation (www.tcf.org), 2005, p. 13 (<http://www.afghanistanjusticeproject.org/>).
8. Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*.
9. Дмитрій Рюріков, інтерв'ю, Москва, 23 липня 1999 р.
10. Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2009), с. 108.
11. Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 81 та 16.
12. Крючков, *Личное дело*, Т.1, с.192.
13. Див. нотатки про звіт Пузанова, зроблені Оддом Арне Вестедом з оригіналу в Центрі зберігання сучасної документації (ЦЗСД), фонд 5, опис 75, справа 1179, листи 2–17. Нотатки Вестеда опубліковано Міжнародним історичним проектом «Холодна війна» в центрі Вудро Вільсона, м. Вашингтон (http://www.wilsoncenter.org/index.cfm.topic_id=1409&fuseaction=vaz.document&identifier=5034DB6A-96B6-175C91262B384BCC068C&sort=Collection&item=Soviet%20Invasion%20of%20Afghanistan).

Примітки

14. G. Dorronosoro, *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present* (New York, 2005), p. 96.
15. Иванов Н. Операцию «Шторм» начатъ раньше (Москва, 1993), частина 14 (http://militera.lib.ru/prose/russian/ivanov_nf/index.html); Валерій та Галіна Іванови, інтерв'ю, Москва, 14 березня 2010 р.
16. Є суперечливі свідчення про повстання у R. Sikorski, *Dust of the Saints: A Journey to Herat in Time of War* (New York, 1990); A. Human, *Afghanistan under Soviet Domination 1964–81* (London, 1982); A. Giustozzi, *Genesis of a 'Prince': The Rise of Ismail Khan in Western Afghanistan, 1979–1992* (Crisis States Research Centre, London School of Economics, September 2006); Dorronosoro, *Revolution Unending*, цитує Олів'є Роя, *Afghanistan, Islam et modernite politique* (Paris, 1985), p. 146, де подається різна кількість жертв — від 5 до 25 тисяч; А. Ляховський та С. Давітая (*Игра в Афганистан* (Москва, 2009), с. 135 дають замалу кількість советських жертв. Інші малі числа можна побачити у кн. Г. Зайцева *Альфа — моя судьба* (СПб, 2005), с. 118; В. Заплатіна *До штурма дворца Амина, Завтра*, № 51 (316), 21 грудня 1999 р. (<http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/99/316/61.htm>); Гая і Снегір'ова — *Вторжение*, с. 78; та В. Аблазова *Афганистан четвертая война* (Київ, 2002), с. 53. Навіть дехто з росіян подає більші числа. Д. Кордовез та С. Харрісон, *Out of Afghanistan* (Oxford, 1995), с. 36, наводять велике число жертв, подане советським високопосадовцем 1989 р. Російський посол Замір Кабулов сказав мені в Кабулі 7 вересня 2008 р., що він притримується числа 100 загиблих.
17. Офіційні стенограми засідань Політбюро та телефонних розмов з афганськими керівниками неформально друкувалися на початку 1990-х, коли протягом нетривалого часу архіви стали доступними. Здебільшого ця інформація подається у виданні Ляховського *Трагедия и доблесть Афгана*. Переклади англійською можна знайти на сайті Міжнародного історичного проекту «Холодна війна» Центру Вудро Вільсона, *Советське вторгнення в Афганістан* (<http://www.wilsoncenter.org>).

- 18 Повністю текст наведено у виданні Ляховського *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995, взято з ЦССД, ф. 89, оп. 25, док. 1, с. 28–34; коротшу версію можна знайти в тій самій книжці 2004 р. видання, с. 119–122. Переклад — на веб-сайті Міжнародного історичного проекту «Холодна війна» Центру Вудро Вільсона (<http://www.wilsoncenter.org>).
- 19 Архів «Холодна війна» Центру Вудро Вільсона: стенограма Сесії Політбюро ЦК КППС з афганського питання, 22 березня 1979 р., ЦЗТД, ф. 89, оп. 25, док. 2.
- 20 Алі Султан Кештманд, інтерв'ю, Лондон, 25 травня 2009 р.
- 21 А. Нуман, *Afghanistan under Soviet Domination 1964–81* (London, 1982), pp. 126, 149, and 152.
- 22 D. MacEachin, *Predicting the Soviet Invasion of Afghanistan*, Center for the Study of Intelligence (<https://www.cia.gov/library/center-for-the-studyof-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/>); Dorronosoro, *Revolution Unending*, pp. 103–4.
- 23 Список цих запитів можна побачити у виданні O. Sarin and L. Dvoretzky, *The Afghan Syndrome: The Soviet Union's Vietnam* (Novato, CA, 1993), pp. 79–84; та книзі Ляховського *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995.
- 24 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 90.
- 25 Зайцев, *Альфа — моя судьба*, с. 114–115.
- 26 И. Тухаринов, *Секретный командарм* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/secret_com/index.shtml).
- 27 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 69.
- 28 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 131, 133. Остаточний звіт Павловського — на с. 192.
- 29 Зайцев, *Альфа — моя судьба*, с. 126–127.
- 30 Аблазов, *Афганистан — четвертая война*, с. 163; Sarin and Dvoretzky, *The Afghan Syndrome*, pp. 79–84.
- 31 MacEachin, *Predicting the Soviet Invasion of Afghanistan*.

Постанова втрутитися

- 1 Щодо цих подій ще багато незрозумілого. Наведене свідчення головно ґрунтується на двох джерелах:

Примітки

- В. Митрохин, *КГБ в Афганістані*, Міжнародний дослідницький центр Вудро Вільсона, м. Вашингтон, лютий, 2002, та М. Слінкин, *Афганістан: тривожне літо і осінь 1979 г.*, *Культура народів Причорномор'я*, № 4, 1998, с. 138–152 (<http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/avtory/slinkin/knp/index.htm>). Митрохин б працівником КДБ і робив розширені нотатки зі всіх документів, які привіз на Захід після розпаду Советського Союзу. Він нечасто подає документальні посилання чи дати, тому його свідченнями треба користуватися обережно. Я додав матеріал з книги А. Ляховського *Трагедія і доблесть Афгана* (Москва, 1999) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml). Деталі досі приховані в архівах КДБ та в Кабулі
- 2 А. Ляховский, *Трагедія і доблесть Афгана* (Москва, 2004), с. 153.
  - 3 А. Майоров, *Правда об афганской войне* (Москва, 1996), с. 74.
  - 4 Ляховский, *Трагедія і доблесть Афгана*, 2004; А. Borovik, *The Hidden War* (New York, 1990), p. 247.
  - 5 Меморандум Річарда Холбрука у Вашингтонському національному архівному центрі, RG 330, McNamara Vietnam Files FRC 77-0075, Vietnam—1966. Текст люб'язно наданий Шерардом Купер-Коулзом.
  - 6 Принаймні так стверджують Митрохин і Ляховський. Мені не траплялися підтвердження з афганського боку про таку лінію Таракі.
  - 7 Ляховский, *Трагедія і доблесть Афгана*, 2004, с. 155.
  - 8 М. Слінкин, *НДПА у власті* (Симферополь, 1999), с. 128.
  - 9 Ляховский, *Трагедія і доблесть Афгана*, 2004, с. 160.
  - 10 Митрохин, *КГБ в Афганістані*, с. 52. Цей уривок, здається, є продовженням вищезгаданої телеграми за 13 вересня.
  - 11 Телеграма Пузанова та ін. до Брежнєва, там само, с. 53.
  - 12 Там само, с. 55.
  - 13 Рюріков вів щоденник замість свого посла, наведений у *КГБ в Афганістані* Митрохіна на с. 59–62. Ці свідчення про стрілянину взято з щоденникового запису за 19 вересня та з інтерв'ю з Рюріковим у Москві 24 липня 2009 р. та 9 березня 2010 р. За словами Рюрікова, копії його щоденника було надіслано в різні московські відділи.
- Див. також Ляховский, *Трагедія і доблесть Афгана*, 2004, с. 173.

- 14 Інтерв'ю з дружиною Таракі у кн. Д. Гай та Е. Снегирев, *Вторжение* (Москва, 1991), с. 45.
- 15 Аблазов В. *Афганистан четвертая война* (Київ, 2002), с. 163–168.
- 16 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 156.
- 17 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 44.
- 18 Там само, с. 42.
- 19 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 167–179.
- 20 Там само, с. 176–180. Свідчення Курілова було значно скорочено. На думку генерала Богданова, Курілов багато придумав сам. У своїй книжці *The Great Gamble: The Soviet War in Afghanistan* (New York, 2009) Грегорі Файфер наводить заповідання Гулябзоя, що його не вивозили з Кабула в ящику.
- 21 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 181.
- 22 Митрохин, *КГБ в Афганистане*, с. 71.
- 23 Це свідчення спирається на часом суперечливі спогади Екбала, Вадуда та Джандада протягом розслідування смерті Таракі, проведеного після того, як скинули Аміна. Див. Аблазов, *Афганистан четвертая война*, с. 149–156.
- 24 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 185–186.
- 25 Чазов Е., *Здоровье и власть* (Москва, 1992), с. 182. Чазов переказує те, що йому сказав Андропов.
- 26 Свідчення Горелова, Заплатіна й Табеєва увійшли до книги Гаая та Снегірьова *Вторжение*, с. 71–77.
- 27 G. Dorronosoro, *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present* (New York, 2005), pp. 96–97; Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 189.
- 28 Волков А. *40-ая армия: история создания, состав, изменение структуры* (www.rsva-ural.ru/library/?id63).
- 29 Так стверджує Ляховський у книзі *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 213, проте у факсиміле нотатки Черненко, поданої на с. 214, можна побачити, що Грішин, Кіріленко, Пельше, Тіхонов і Пономарьов також були присутні.
- 30 R. Gates, *From the Shadows* (New York, 1996), p. 132.
- 31 Dorronosoro, *Revolution Unending*, p. 310.
- 32 S. Coll, *Ghost Wars* (London, 2005), p. 48.

Примітки

- 33 Це свідчення базується на нотатках А. Добриніна, наданих Одд Арне Вестада для Міжнародного історичного проекту «Холодна війна».
- 34 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 215; факсиміле на с. 214.
- 35 Цит за: Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 218–220.
- 36 А. Lyakhovski, *Cold War International History Working Paper No. 51: Inside the Soviet Invasion of Afghanistan and the Seizure of Kabul, December 1979*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, January 2007, p. 27.
- 37 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995, Ч. II.

Штурм палацу

- 1 Lyakhovski, *Cold War International History Working Paper No. 51: Inside the Soviet Invasion of Afghanistan and the Seizure of Kabul, December 1979*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, January 2007, pp. 30 and 32.
- 2 Євгеній Кісельов, інтерв'ю, Москва, 24 березня 2010 р.
- 3 Цифри з http://ru.wikipedia.org/wiki/Операция_«Дунай».
- 4 Див. http://en.wikipedia.org/wiki/Soviet_war_in_Afghanistan.
- 5 Савинкин А. *Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снегарева* (Москва, 2003), с. 755.
- 6 Шебаршин Л. *Рука Москвы: записки начальника советской разведки* (Москва, 2002), с. 195.
- 7 Указ № 312/12/001, підписаний Устіновим і Огарковим і розповсюджений 24 грудня. Див. Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2004), с. 252.
- 8 Наказ № 312/1/030, 25.12.79, там само, с. 258, цитовано там у ч. 2.
- 9 Гай Д., Снегирев В., *Вторжение* (Москва, 1991), с. 107.
- 10 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2009, с. 331; Королев В. «Уроки войны в Афганистане 1979–1989» (<http://www.sdrvdy.org/node/159>).

- 11 FCO File FSA 020/9: Советське вторгнення в Афганістан, Кабульська телеграма до FCO, 27 грудня 1979 р.
- 12 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 106–107.
- 13 Стаття про історію 56-ї гвардійської окремої повітряно-десантної бригади (http://www.andjusev.narod.ru/a/56_DSCHB.htm).
- 14 Сергей Морозов, інтерв'ю, Москва, 31 травня 2007 р.
- 15 Громов Б. *Ограниченный контингент* (Москва, 1994), (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/limited_contingent/index.shtml).
- 16 Тухаринов И. *Секретный командарм* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/secret_com/index.shtml).
- 17 Громов. *Ограниченный контингент*.
- 18 У багатьох джерелах висловлено хибну думку, що Амін переїхав до сусіднього палацу Дар-уль Аман, збудованого Амануллою.
- 19 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 246.
- 20 L. Grau, *The Take-down of Kabul: An Effective Coup de Main*, Combat Studies Institute, Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 2 October 2002.
- 21 Lyakhovskii, *Cold War International History Working Paper No. 51*, p. 63.
- 22 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 249.
- 23 Там само, с. 249, 253.
- 24 Lyakhovskii, *Cold War International History Working Paper No. 51*, pp. 49 and 52.
- 25 Александр Ляховский, приватна розмова, 18 вересня 2007 р.
- 26 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 242, 253–382.
- 27 Про полковника Кузнечікова є коротка згадка у кн. Т. Попова, *Помяни нас, Россия — Ленинградский комитет матерей*, 1991, до якої входять фотографії та інформація про солдатів з Ленінграда, які загинули на війні. Кузнечіков був першим серед них.
- 28 Розповідь про кадебітського кухаря повторюється у вид. V. Kuzichkin, *Inside the KGB: Myth & Reality* (London, 1990), p. 315. Спогади Кузічкіна про Афганістан неточні, але

Примітки

він стверджує, що почув цю історію особисто від Талибова.
Див. також В. Крючков, *Личное дело*, 2т. (Москва, 1996), Т.1,
с. 206.

- 29 Александр Шкірандо, інтерв'ю, Москва, 27 липня 2007 р.
- 30 Lyakhovski, *Cold War International History Working Paper No. 51*, р. 454
- 31 Там само, с. 67.
- 32 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 288.
- 33 Снегирев В. *Рыжий* (Москва, 2000), с. 145.
- 34 За іншою версією, його вбило осколком гранати, або його вбили його ж охоронці: Lyakhovski, *Cold War International History Working Paper No.51*, р. 62.
- 35 У свідченнях Ляховського кількість жертв різна. У його книжці *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 285, 295 подана кількість советських жертв трохи більша, ніж у *Cold War International History Working Paper No. 51*, р. 64. Я користувався останніми даними.
- 36 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 285.
- 37 Галіна Іванова, інтерв'ю, Москва, 14 березня 2010 р.
- 38 Баленко С. *Спецназ ГРУ в Афганистане* (Москва, 2010), с. 69.
Від початку 90-х, коли над обставинами штурму палацу почали підіймати завісу таємниці, з'явилося декілька більш чи менш цілісних реконструкцій цих заплутаних подій. Одна з найясніших реконструкцій — стаття Лестера Грау 2003 р. *The Takedown of Kabul: An Effective Coup de Main* (http://www.cgsc.edu/carl/download/csipubs/Block/chp9_Block_by.pdf). Вона базується на свідченнях очевидців та технічному аналізі російського генералітету. Карта з створена за деталізованою картою в статті Грау.
- 39 Про kota згадано у кн. Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995, та в спогадах генерала Дроздова про штурм палацу в кн. Баленко, *Спецназ ГРУ в Афганистане*, с. 66.

Наслідки

- 1 Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2004), с. 308-309.

- 2 Доктор Лутфулла Латіф, інтерв'ю, Лондон, 18 липня 2008 р.
- 3 А. Kalinovsky, *A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980–1992*, PhD thesis, London School of Economics, 2009, цитує С. Andrew and V. Mitrokhin, *The World Was Going Our Way* (New York, 2006), р. 407.
- 4 Грешнов А. *Афганистан: Заложники времени* (Москва, 2006), с. 44, 134, 136.
- 5 Є багато свідчень про цей жадливий момент. Див., наприклад, *Рассказы об операциях — Байкал* (http://antiterror.ru/to_profs/tales/71898035).
- 6 Грешнов, *Афганистан: Заложники времени*, с. 42.
- 7 Сухопаров А. *Афганский синдром* (www.russia-today.ru/2009/по_02/02_world_02.html).
- 8 Белофастов А., Ребрик А. *Мушаверы* (Москва, 2005), с. 44.
- 9 Втрати американців становили двадцять чотири загиблих солдати й 325 поранених. Панамські солдати втратили 205 чоловік. За підрахунками армії США, мирних жителів загинуло від 200 до 1000. За іншими підрахунками — від 2000 до 5000 (http://en.wikipedia.org/wiki/United_States_invasion_of_Panama).
- 10 Дмитрій Рюріков, інтерв'ю, Москва, 24 липня 2009 р.
- 11 Тексти Боннер і Сахарова можна знайти на www.hro.org-editions-karta.
- 12 М. Galeotti, *Afghanistan: The Soviet Union's Last War* (London, 1995), pp. 139–54.
- 13 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, с.19; інтерв'ю з Олегом Богомоловим, Москва, травень 2007.
- 14 Інформація від Галіни Ємельянової, колишнього професора інституту, 6 червня 2007.
- 15 Інформація від сера Крістофера Моллабі, який тоді працював у МЗС Великої Британії.
- 16 Черняев А. *Совместный исход: дневник двух эпох 1972–1991 годы* (Москва, 2008), щоденникові записи від 30 грудня 1979, 5 лютого 1980 та 9 лютого 1980 р., с. 386, 391 та 392.
- 17 Савинкин А. *Афганские уроки: выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снегарева* (Москва, 2003), с. 728.

Примітки

- 18 S. Coll, *Ghost Wars* (London, 2005), pp. 132-3.
- 19 D. MacEachin, *Predicting the Soviet Invasion of Afghanistan*, Center for the Study of Intelligence (<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/>).
- 20 Coll, *Ghost Wars*, pp. 132-3.
- 21 FCO File FSA 020/2, Folio 74e: Howell Minute of 28 November 1979.
- 22 Александр Майоров, який був головним військовим радником у Афганістані в 1980-1981 роках, стверджував, що міністр оборони Устінов говорив про обидві мети. Нема певності, що Устінов говорив про якісь конкретні плани, а не власні прагнення: Майоров А. Правда об афганской войне (Москва, 1996), с. 50 та 269; R. Gates, *From the Shadows* (New York, 1996), p. 148; FCO File FS 021/6: лист Південно-Азіатського відділу до верховної комісії в Ісламабад за 28 вересня
- 23 *Grain Becomes a Weapon*, *Time*, 21 January 1980.
- 24 FCO File EN021/1/1980, Folio 103: Washington Tel 137 of 9 January 1980 to FCO.
- 25 Див. http://en.wikipedia.org/wiki/Carter_Doctrine.
- 26 G. Dorronosoro, *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present* (New York, 2005), p. 192, fn.
- 27 Z. Brzezinski, *Reflections on Soviet Intervention in Afghanistan*, 26 December 1979 (<http://www.cnn.com/SPECIALS/cold.war/episodes/20/documents/brez.carter/>).
- 28 Coll, *Ghost Wars*, p. 44; Інтерв'ю Бжезінського в *Le Nouvel Observateur*, 15-21 January 1998 (<http://www.globalresearch.ca/articles/BRZ110A.html>).
- 29 *Daily Telegraph*, 14 January 1985.
- 30 J. Prados, *Safe for Democracy: The Secret Wars of the CIA* (Chicago, 2006), pp. 488-90.
- 31 Меморандум від 6 грудня 1984 р., зацитований в Coll, *Ghost Wars*, p. 102. Про політизацію американської підтримки моджахедів мені розповів докладно Артемій Калиновський.
- 32 Вони спираються на інтерв'ю Бжезінського в *Le Nouvel Observateur* у січні 1998 р.

- 33 А. Lyakhovski, *Cold War International History Working Paper No. 51: Inside the Soviet Invasion of Afghanistan and the Seizure of Kabul, December 1979*, Міжнародний центр досліджень імені Вудро Вільсона, січень 2007 р., с. 64.
- 34 С. Feifer, *The Great Gamble: The Soviet War in Afghanistan* (New York, 2009), р. 97.
- 35 Крючков В. Личное дело, 2 томи (Москва, 1996), Т. 1, с. 207.
- 36 Приватна інформація.

Частина II. Жахи війни

- 1 Черновобровкин И. *Десять горьких лет* (<http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1091161680>).
б: 40-ва армія іде у біт
- 1 Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2004), с. 251; Д. Гай, В. Снегирев, *Вторжение* (Москва, 1991), с. 91.
- 2 Тухаринов И. *Секретный командарм* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/secret_com/index.shtml).
- 3 А. Kalinovsky, *A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980-1992*, PhD thesis, London School of Economics, 2009.
- 4 У 1946–1950 роках в китайській громадянській війні загинуло 155 офіцерів, 168 — у корейській війні, двадцять — на війні у В'єтнамі з 1965 до 1974 р.; семеро — від нещасних випадків та хвороб на Кубі у 1962–1964; вісімнадцять — у арабо-ізраїльських війнах 1967–1974 років; двадцять троє — в Ефіопії; сорок — у прикордонних боях в Китаї 1969 р.: Кривошеев Г. *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил* (Москва, 2001), с. 521–534.
- 5 Там само, с. 537.
- 6 Анатолій Єрмолін, приватна розмова, Варшава, вересень 2006 р.
- 7 Александр Карцев, інтерв'ю та матеріали з його мемуарів *Шелковый путь* (власноруч опублікованих 2004 р.).
- 8 О. Сагоє, *The Pathans* (New York, 1964), р. 320.

Примітки

- 9 За даними ООН, більше половини афганського ВВП за 2005 рік становили прибутки від виробництва наркотиків. У багатьох регіонах країни опіумний мак був «єдиною комерційно успішною культурою», UNODC *Afghanistan Opium Survey 2005* (<http://www.unodc.org/newsletter/en/200504/page008.html>).
- 10 Проханов А. *Третій тост* (Москва, 2003), с. 61.
- 11 М. Townsend, *I Could Feel the Breeze as the Bullets Went By*, *Observer*, 5 August 2007.
- 12 Карцев А. *Военный разведчик* (Москва, 2007), с. 47.
- 13 Лапшин Ю. *Афганский дневник* (Москва, 2004), с. 62.
- 14 Гай, Снегирев. *Вторжение*, с. 236; Лапшин, *Афганский дневник*, с. 101.
- 15 L. Crau, *The Soviet-Afghan War: Superpower Mired in the Mountains* (<http://www.smallwars.quantico.usmc.mil/search/LessonsLearned/afghanistan/miredinmount.asp>); Кополев В. *Уроки войны в Афганистане 1979–1989 годов* (<http://www.srdv.dv.org/node/159>).
- 16 Козлов С. Спецназ ГРУ: Афганистан (Москва, 2009), с. 25; «История спецназа ГРУ» (<http://bratishka.ru/specnaz/gru/history.php>); Афганистан (<http://www.agentura.ru/dossier/russia/gru/imperia/specnaz/afgan/>).
- 17 Лекція генерала Вадіма Кокоріна, начальника розвідки 40-ї армії у 1985–1987 роках, люб'язно надана мені полковником Русланом Кірілюком.
- 18 Ігор Морозов, інтерв'ю, Москва, 19 лютого 2007 та 11 березня 2010 р. <http://www.agentura.ru/specnaz/bezopasnost/kaskad/>; *Независимое военное обозрение* (http://nvo.ng.ru/sforces/2000-09-22/7_kaskader.html); R. Kipling, *Stalky & Co.* (London, 1899), p. 257.
- 19 Кучерова Л. *Спецназ КГБ в Афганистане* (Москва, 2009), с. 321 та 319.
- 20 В. Харычев, *Пограничники — в огненной войне Афганистана* (<http://pv-afghan.usoz.ru/publ/ctati/1>).
- 21 Огрызко В. *Песни афганского похода* (Москва, 2000), с. 30–31.
- 22 Лекція генерала Вадіма Кокоріна.
- 23 За даними Горелова, радянського військового радника на початку війни, у афганців було десять дивізій, 145000

- солдатів, 650 танків, вісімдесят сім БМП, 780 БТРів, 1919 ав-
томатів, 150 літаків та двадцять п'ять вертольотів.
- 24 М. Galeotti, *Afghanistan: The Soviet Union's Last War* (London, 1995),
р. 7.
- 25 Першу цифру взято з М. Urban, *War in Afghanistan* (London,
1990), р. 106; другу з С. Dorronosoro, *Revolution Unending:
Afghanistan, 1979 to the Present* (New York, 2005), р. 188.
- 26 Валерій Ширяєв, інтерв'ю, Москва, 12 березня 2010.
- 27 Бобров Г. *Солдатская сага* (Москва, 2007), с. 237-240.
- 28 Огрызко, *Песни афганского похода*, с. 49.
- 29 Крючков В. *Личное дело*, 2 т. (Москва, 1996), Т.1, с. 213.
- 30 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 137.
- 31 Там само, с. 113.
- 32 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2009, с. 450; М. Kakaг,
Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979-1982
(Berkeley, CA, 1995), pp. 114-19.
- 33 Тухаринов, *Секретный командарм*.
- 34 Лапшин, *Афганский дневник*, с. 101.
- 35 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995
([http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/
index.shtml](http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml)).
- 36 Варенников В. *Неповторимое*, 7 т. (Москва, 2001), Т. 5, с. 117-
129.
- 37 Тухаринов, *Секретный командарм*.
- 38 J. Prados, *Safe for Democracy: The Secret Wars of the CIA* (Chicago,
2006), pp. 488.
- 39 М. Yousaf and M. Adkin, *Afghanistan: The Bear Trap* (Barnsley,
1992), р. 208.
- 40 *Дальняя авиация России* (www.sinopa.ee/davia003/davo3.htm).
- 41 Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX века*, с. 539.
- 42 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 766-767.
- 43 Див. [http://www.militaryphotos.net/forums/showthread.
php?t=16922](http://www.militaryphotos.net/forums/showthread.php?t=16922).
- 44 *Air Assault Comes to Afghanistan* ([http://www.militaryphotos.
net/forums/showthread.php?t=16922-\(Soviet\)-Air-Assault-Comes-
to-Afghanistan-1984](http://www.militaryphotos.net/forums/showthread.php?t=16922-(Soviet)-Air-Assault-Comes-to-Afghanistan-1984)).
- 45 Громов Б. *Ограниченный контингент* (Москва, 1994) ([http://www.
rsva.ru/biblio/prose_af/limited_contingent/index.shtml](http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/limited_contingent/index.shtml)).

Націстворці

- 1 Martha Brill Olcott, *Soviet Islam and World Revolution*, *World Politics*, Vol. 23, No. 2, July 1982, p. 488, цит. у А. Kalinovsky, *Intruder in the "Communal Apartment": The Afghan War, Soviet Muslims, and the Collapse of the USSR*, доповідь для семінару НУ510, London School of Economics, 11 November 2009.
- 2 Ці цифри щодо розмірів допомоги взято з вид. А. Kalinovsky, *The Blind Leading the Blind: Soviet Advisors, Counter-insurgency and Nation-Building in Afghanistan*, стаття для семінару НУ510, London School of Economics, 11 лютого 2009, та А. Kalinovsky, *A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980-1992*, дисертація, London School of Economics, 2009, p. 120.
- 3 Гай Д., Снегирев В. *Вторжение* (Москва, 1991), с. 322; Снегирев В. Рыжий (Москва, 2000), с. 157.
- 4 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 323.
- 5 Там само, с. 361.
- 6 Крючков В. Личное дело, 2 т. (Москва, 1996), с. 220; Падишев В. Наджибулла, президент Афганістана, *International Affairs* (Москва), Січень 1990, р. 23, цит. у Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
- 7 В. Снегирев у вид. А. Белофастова та А. Ребрика *Мушаверы* (Москва, 2005), с. 27.
- 8 Майоров А. *Правда об афганской войне* (Москва, 1996), с. 117.
- 9 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 317.
- 10 Валерій та Галіна Іванови, інтерв'ю, Москва, 14 березня 2010.
- 11 Майоров, *Правда об афганской войне*, с. 110; Валерій Ширяєв, інтерв'ю, Москва, 12 березня 2010.
- 12 Тухарінов І. *Секретный командарм* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/secret_com/index.shtml); Валерій Ширяєв, інтерв'ю, Москва, 12 березня 2010.
- 13 Kalinovsky, *The Blind Leading the Blind*.
- 14 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 317.
- 15 Киреев Г. *Кандагарский дневник* (<http://kireev.info/index.html>).

- 16 Белофастов, Ребрик. *Мушаверы*, с. 13.
- 17 Там само, с. 40, 41.
- 18 Євгеній Кісельов, інтерв'ю, Москва, 24 березня 2010.
- 19 Грешнов А. Афганістан: заложники времени (Москва, 2006), с. 26, 27.
- 20 J. Van Bladel, *The All-Volunteer Force in the Russian Mirror: Transformation without Change* (Groningen, 2004).
- 21 Смолина А. Лариса-парикмахерша (http://artofwar.ru/s/molina_a/text_0160.shtml).
- 22 Про один з таких випадків написано у кн. Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 277.
- 23 Смолина А. *Ответ «афганки» для авторши «Цинковых мальчиков»* (http://artofwar.ru/s/molina_a/text_0150.shtml).
- 24 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 284.
- 25 Кривошеев Г. *Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил* (Москва, 2001), с. 537.
- 26 *Ветераны боевых действий НижнеКамск* (<http://www.afgankamsk.ucoz.ru/index/o-4>).
- 27 Смолина, *Лариса-парикмахерша*.
- 28 Смолина А. *Медсестра Татьяна Кузьмина (1951-1986)* (http://artofwar.ru/s/molina_a/).
- 29 Смолина А. *Ответ «афганки» для авторши «Цинковых мальчиков»* (http://artofwar.ru/s/molina_a/text_0150.shtml).
- 30 S. Aleksievich, *Zinky Boys* (New York, 1992), p. 114.
- 31 Смолина А. *Из окошка девичьего модуля, или воспоминания «афганок»* (http://artofwar.ru/s/molina_a/text_0200.shtml).
- 32 Полковник Віктор Антоненко, інтерв'ю, Москва, 31 травня 2007.
- 33 Aleksievich, *Zinky Boys*, p. 114.
- 34 Там само, с. 41, 24.
- 35 Приватна розмова.
- 36 Александр Хорошавін написав свої коментарі в онлайн-ову «курилку» полку 25 червня 2006 р. (http://artofwar.ru/b/bobrow_g_1/kurilka860doc.shtml).
- 37 Цю тактику так само застосовували жінки, що працювали за інших обставин, приміром, протягом тривалого перебування на науково-дослідницькій станції в Антарктиді,

- де двоє жінок могли бути ізольованими разом із своїми колегами-чоловіками кілька місяців: розмова з Мередіт Хупер, 17 травня 2008.
- 38 Дышев А. ППЖ: *Походно-полевая жена* (Москва, 2007). Достовірність книжки підтвердили полковник Антоненко, Валерій Ширяєв та Александр Гергель.
- 39 Дмитрій Фьодоров, електронний лист до автора, 25 липня 2007.
- 40 Вячеслав Некрасов, інтерв'ю, Москва, 28 липня 2009; Снегирев В. *Наши, Российская газета* (<http://www.rg.ru/peoples/sneg/1.shtm>).
- 41 Майоров, *Правда об афганской войне*, с. 145-148.
- 42 M. Yousaf and M. Adkin, *Afghanistan: The Bear Trap* (Barnsley, 1992), p. 146.
- 43 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 317-318.
- 44 Смолина А. *Невезуха — она и в Афгане невезуха* (http://artofwar.ru/s/molina_a/).
- 45 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 351-355.
- 46 Там само, с. 335-361.
- 47 Там само, с. 320.
- 48 Белофастов, Ребрик. *Мушаверы*, с. 59.
- 49 Александр Юр'єв, щоденниковий запис за 15-16 червня 1985 р., там само, с. 198.
- 50 Александр Юр'єв, щоденниковий запис за 10-12 серпня 1985 р., там само, с. 203.
- 51 Там само, с. 47.
- 52 Там само, с. 19.
- 53 Там само, с. 16.
- 54 Там само, с. 17 і далі.
- 55 Ніколай Комісаров, інтерв'ю, Москва, 26 липня 2007 р.
- 56 Белофастов, Ребрик. *Мушаверы*, с. 48.
- 57 Вячеслав Некрасов, інтерв'ю, Москва, 2007-2010.
- 58 Белофастов, Ребрик. *Мушаверы*, с. 130-134

Служба

- 1 Найкращий художній опис солдатської служби можна побачити у праці Фредеріка Меннінга *The Middle Parts of Fortune* (London, 2000) про битву на р. Соммі 1916 р.
- 2 M. Galeotti, *Afghanistan: The Soviet Union's Last War* (London, 1995), pp. 32–7.
- 3 Александр Гергель, електронний лист до автора, 28 липня 2008 р.
- 4 Про це мені розповів Артемій Калиновський.
- 5 Решетников М. *Психофизиологические основы прогнозирования эффективности боевой деятельности и боевой адаптации военнослужащих: статья, люб'язно надана мені доктором Решетниковим.*
- 6 Galeotti, *Afghanistan*, p. 30.
- 7 S. Aleksievich, *Zinky Boys* (New York, 1992), p. 27. Схожі історії були на початку війни в Чечні.
- 8 V. Tamarov, *Afghanistan: A Russian Soldier's Story* (Berkeley, CA, 2001), p. 138.
- 9 Андрей Пономарьов, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010.
- 10 Віталій Кривенко розповідає напівхудожню історію про ті часи в Афганістані у першій частині книжки *Екіпаж машини боевой* (СПб, 2004), с. 36–336. Друга частина книжки (*Как поживаешь, шурави?*, с. 336–380)— мемуарна, звідки взято деталі про кар'єру Кривенка. Про знуцання див. с. 346.
- 11 Черняев А. *Совместный исход: Дневник двух эпох 1972–1991 годы* (Москва, 2008), щоденниковий запис за 27 серпня 1985 р., с. 643.
- 12 Сергій Морозов, інтерв'ю, Москва, 31 травня 2007.
- 13 Кривенко, *Екіпаж машини боевой*, с. 45; Никифоров С. *Без всяких правил* (СПб, 2008), с. 113.
- 14 Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 1995) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml).
- 15 Проблема дідівщини та потреби професійної армії широко обговорюється. Див. наприклад Белановский С., Марзеева С. *Дедовщина в советской армии* (Москва, 1991) (www.sbelan.ru/content/дедовщина-в-советской-армии);

Примітки

- Радов М. Дедовщина — истоки и причины (http://slovo.odessa.ua/366/5_4.html); Родионов И. *Перестройку армии нужно начинать с сержантов* (<http://tr.rkgr-rpk.ru/get.php?42>); Александр Гергель, електронний лист авторові, 24 червня 2009 р.
- 16 Андрей Пономарьев, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010 р.
- 17 Усі неадекватні випадки змальовано у кн. Д. Гая та В. Снегірьова *Вторжение* (Москва, 1991), с. 258–292.
- 18 Никифоров С. *Без всяких правил*, с. 100.
- 19 Кривошев Г. *Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил* (Москва, 2001), с. 538.
- 20 Дышев А. ППЖ: *Походно-полевая жена* (Москва, 2007), с. 38–39.
- 21 Громов Б. *Ограниченный контингент* (Москва, 1994) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/limited_contingent/index.shtml).
- 22 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 273.
- 23 Смолина А. *Холера в Джелалабаде* (http://artofwar.ru/s/molina_a/text_0070.shtml).
- 24 Смолина А. *Лариса-парикмахерша* (http://artofwar.ru/s/molina_a/text_0160.shtml).
- 25 Galeotti, *Afghanistan*, pp. 67–8.
- 26 Майор Вячеслав Измайлов, інтерв'ю, Москва, 29 липня 2009 р.
- 27 Громов, *Ограниченный контингент*, ч. III: *Первая командировка: Ташкент-Кабул*.
- 28 *История III-его батальона* (serg2331.narod.ru).
- 29 Почтарев А. *Афганский дневник*, Новая газета (Москва), 4 березня 2005 р.; Александр Гергель, інтерв'ю, Москва, 16 лютого 2009 р.
- 30 Мотострілецький полк в Афганістані складався з 181 офіцера, 124 прапорщиків, 363 сержантів, 1530 автоматників, 132 БМП, сорока танків, вісімнадцяти 2S1 та 264 транспортних засобів: А. Васильев, *О 149 полку* (http://artofwar.ru/w/wasilxew_a_i/text_0010.shtml); Бобров Г. *Солдатская сага* (Москва, 2007), с. II; Александр Гергель, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010. Див. також Додаток 2, «Бойовий склад 40-ї армії», с. 342.

- 31 Бобров, *Солдатская сага*, с. 51–52 і 81.
- 32 Александр Гергель, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010; С. Дем'яшов, інтерв'ю (<http://www.peresvet-lavra.ru/index.php?type=review&area2&particles&id104&PHPSESSIDcea44aa4bcbb077087dec923e7ece70>); Бобров, «Солдатская сага», с. 170.
- 33 Андрей Пономарьев, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010.
- 34 Александр Гергель, інтерв'ю, Москва, 28 липня 2009.
- 35 Опис бази в Бахаракі взято з інтерв'ю з Александром Гергелем та з його розповіді *Письмо счастливому солдату* (http://artofwar.ru/g/gergelx_a_n/text_0030.shtml).
- 36 Полковник Руслан Кірілюк, розмова, Лондон, 15 липня 2010.
- 37 W. Olney, *'Shiloh' as Seen by a Private Soldier: A Paper Read before California Commandery of the Military Order of the Loyal Legion of the United States, May 31, 1889* (Kessinger Publishing, Whitefish, Mont., 2007), p. 17.
- 38 Александр Гергель, електронний лист до автора, 24 червня 2009.
- 39 Александр Карцев, електронний лист до автора, 22 червня 2009.
- 40 Андрей Пономарьев, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010.
- 41 Александр Гергель, електронний лист до автора, 23 вересня 2008.
- 42 Лапшин Ю. *Афганский дневник* (Москва, 2004), с. 50–59, 89.
- 43 Карцев А. *Шелковый путь* (особисто опублікований 2004 р.), частина 13; інтерв'ю, Москва, 3 березня 2010.
- 44 Валерій Ширяев, електронний лист до автора, 16 березня 2010, що містить опис події очевидцем, советським перекладачем.
- 45 Основні джерела опису Масуда та Пандшерської долини — Ляховский А., Некрасов В. *Гражданин, политик, воин: памяти Ахмад Шаха Масуда* (Москва, 2007), с. 24 і далі: примітки Тер-Григорянца на с. 40–43; P. Clammer, *Afghanistan: Lonely Planet Guide* (London, 2007); E. Newby, *A Short Walk in the Hindu Kush* (London, 1974); *The Pandsher Valley, the Emerald Mines*

Примітки

- and the Blue Mountain* (<http://www.travelafghanistan.co.uk/pages/panj.html>); Ляховський, *Трагедія і доблесть Афгана*, с. 10; враження від відвідання долини автором у вересні 2008 р.
- 46 А. Ciustozzi, *Empires of Mud* (London, 2009), pp. 282 and 287.
- 47 Ляховський, Некрасов. *Гражданин, политик, воин*, с. 73 і далі.
- 48 Дмитрій Фьодоров, електронний лист до автора, 25 липня 2007.
- 49 Александр Гольц, інтерв'ю, Москва, 6 грудня 2006.
- 50 Александр Гергель, інтерв'ю, Москва, 24 липня 2007; такою була зарплатня його батька на той час.
- 51 Гай, Снегирев. *Вторжение*, с. 282 і далі.
- 52 В. Снегирев у вид. А. Белофастова, А. Ребрика *Мұшаверы* (Москва, 2005), с. 25.
- 53 Aleksievich, *Zinky Boys*, p. 18.
- 54 Це підтверджує інтерв'ю з Александром Гергелем, Москва, 16 лютого 2009.
- 55 Кривенко, *Экипаж машины боевой*, с. 352.
- 56 Маша Слонім, інтерв'ю, Москва, 14 березня 2010.
- 57 Огрызко В. *Песни афганского похода* (Москва, 2000), с. 45.
- 58 Там само, с. 7.
- 59 Інтерв'ю з Юрієм Кірсановим (<http://torrents.ru/forum/viewtopic.php?t322885>); *Комсомольская правда в Украине*, 25 грудня 2008 (<http://kp.ua/daily/251208/67416/>); уривок з *Афганського дневника* Віктора Верстакова (http://kaskad-4.narod.ru/Dnevnik_Verst.html); Ігор Морозов, інтерв'ю, Москва, 11 березня 2010.
- 60 Огрызко, *Песни афганского похода*, с. 23.
- 61 Там само, с. 147; Ігор Морозов, інтерв'ю, Москва, 11 березня 2010.
- 62 Дышев, ППЖ, с. 379. За словами Валерія Ширияєва, він відчував те саме, коли залишав Афганістан.

Бій

- 1 F. Manning, *The Middle Parts of Fortune* (London, 2000), p. 5; S. Junger, *War, Book Three: Love* (London, 2010), p. 2. Я

трохи знав про службу й дружбу з часів своєї служби в армії, але в боях я участі не брав. Я знайшов переконливі свідчення людей, які воювали: Фредерік Меннінг воював на Соммі 1916 р., Василь Биков (*Его батальон*, Москва, 2000) був на Східному фронті у Другу Світову війну; Натаніель Фік (*One Bullet Away*, London, 2006) 2003-го був у Іраку; Бернард Фолл (*Street without Joy: The French Debacle in Indochina*, Barnesley, 2005) воював у Індокитаї; Жан-Жак Сервен-Шрайбер (*Lieutenant en Algerie*, Paris, 1957) був добровольцем у Алжирі; Себастьян Юнгер був військовим журналістом в Афганістані 2007-2008 років. Про американську війну у В'єтнамі є багато літератури.

- 2 М. Nawroz and L. Grau, *The Soviet War in Afghanistan: History and Harbinger of Future War? Foreign Military Studies Office*, Fort Leavenworth, Kansas, June 1996.
- 3 Особиста інформація. Інформація про Вертикаль-Т (<http://vertical-t.biz/>).
- 4 Лапшин Ю. *Афганский дневник* (Москва, 2004), с. 81.
- 5 Смолина А. *Десантник или первое знакомство с Джелалабадом* (http://artofwar.ru/s/smolina_a/text_0110.shtml).
- 6 Карцев А. *Военный разведчик* (Москва, 2007).
- 7 Карцев А. *Шелковый путь* (приватна публікація, 2004), Ч. 17.
- 8 Андрей Пономарьев, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010.
- 9 Александр Гьргель, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010.
- 10 Полковник Антоненко та Александр Гьргель, інтерв'ю, Москва, 31 травня 2007. Антоненко вирішив, що однією з причин, чому партизани воювали краще за росіян, було те, що партизани мандрували без спорядження. Згодом Гьргель зазначив, що Антоненко мав рацію лише частково.
- 11 Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2004), с. 439.
- 12 Там само.
- 13 М. Urban, *War in Afghanistan* (London, 1990), Appendix IV, р. 332; Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, с. 441.
- 14 Там само, с. 370.

- 15 М. Bearden and J. Risen, *The Main Enemy* (New York, 2003), pp. 227 and 333-6; М. Yousaf and М. Adkin, *Afghanistan: The Bear Trap* (Barnsley, 1992), pp. 155 and 220.
- 16 Тухаринов И. *Секретный командарм* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/secret_com/index.shtml).
- 17 Гай Д., Снегирев В. *Вторжение* (Москва, 1991), с. 154; Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, с. 383-432; Варенников В. *Неповторимое*, 7т. (Москва, 2001), Т. 5, с. 85; Борис Железін, інтерв'ю, Москва, 19 лютого 2007 р.
- 18 Див. http://en.wikipedia.org/wiki/FIM-92_Stinger.
- 19 D. Cordovez and S. Harrison, *Out of Afghanistan* (Oxford, 1995), pp. 194-7.
- 20 Таку дату подає С. Колл, *Ghost Wars* (London, 2005), p. 149. У виданні С. Crile, *Charlie Wilson's War* (New York, 2003) подано дату 25 вересня.
- 21 Смолина А. *Всем девушкам, летавшим в афганском небе* (http://artofwar.ru/s/molina_a/text_0080.shtml).
- 22 Варенников, *Неповторимое*, с. 196-197.
- 23 Лапшин, *Афганский дневник*, с. 94.
- 24 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 151.
- 25 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995, часть 6 (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml). Інша версія цього інциденту є в оповіданні Проханова *Охотник за караванами* («Третий тост», Москва, 2003), с. 5-103.
- 26 Гареев М. *Моя последняя война*, ч. 6, с. 102 (http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html).
- 27 Див. фрагменти з NTI: 'Working for a Safer World' (http://www.nti.org/e_research/profiles/Iran/Missile/1788_1802.html).
- 28 Cordovez and Harrison, *Out of Afghanistan*, p. 198.
- 29 Генерал Юсаф, офіцер пакистанської розвідки, стверджує, що за десять місяців—до серпня 1987 р.—моджахеди мали 75 відсотків переваги завдяки «Стінгерам» (Yousaf and Adkin, *Afghanistan*, p. 186). За іншим американським дослідженням, рівень поразок був 50%: перед тим, як в бій увели «Стінгери», було знищено близько ста

- советських та афганських літаків. Протягом 1987 р., коли «Стінгерами» користувалися цілорічно, втрати советської та афганської авіації становили 150–200 літаків. 1988 р. цей рівень зменшився, і втрачених літаків було не більше п'ятдесяти. (Cordovez and Harrison, *Out of Afghanistan*, р. 198).
- 30 Втрати советської авіації подано у виданні Г. Кривошеєва *Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил* (Москва, 2001), с. 540; згідно з даними В'єтнамської асоціації пілотів вертольотів, протягом війни у В'єтнамі 5086 американських вертольотів з 11 827 було знищено. (<http://www.vhpa.org/heliloss.pdf>).
- 31 Черняев А. *Совместный исход: дневник двух эпох 1972–1991 годы* (Москва, 2008), щоденникові записи за 4 квітня 1985 р. та 17 жовтня 1985 р., с. 617, 650. Див. свідчення про советське ухвалення рішень у ч. 12: *Дорога до мосту*. Михайл Горбачов підтвердив, що поява «Стінгерів» не впливала на його рішення, хоча, певна річ, військовим доводилося їх брати до уваги, плануючи тактику виведення советських військ (розмова, Софія, 7 жовтня 2010).
- 32 М. Galeotti, *Afghanistan: The Soviet Union's Last War* (London, 1995), р. 197.
- 33 Гай, Снегирев. *Вторжение* (Москва, 1991), с. 162.
- 34 Yousaf and Adkin, *Afghanistan* (Barnsley, 1992), pp. 73–76; Тухаринов, *Секретный командарм*.
- 35 Сергєй Морозов, інтерв'ю, Москва, 31 травня 2007; Yousaf and Adkin, *Afghanistan*, pp. 73–6; Galeotti, *Afghanistan*, pp. 192–7.
- 36 Гай, Снегирев. *Вторжение*, с. 262.
- 37 Там само, с. 227–229.
- 38 Александр Гергель, інтерв'ю, Москва, 1 березня 2010.
- 39 Аблазов В. *Афганистан, четвертая война* (Киев, 2002), с. 189.
- 40 Бобров Г. *Солдатская сага* (Москва, 2007), с. 144.
- 41 Гай, Снегирев. *Вторжение*, с. 139.
- 42 Варенников, *Неповторимое*, с. 226.
- 43 Urban, *War in Afghanistan*, р. 234.
- 44 Опис операції «Магістраль» та інших операцій біля Хоста

Примітки

- є у книзі Б. Громова *Ограниченный контингент* (Москва, 1994) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/limited_contingent/index.shtml); L. Grau and A. Jalali, *The Campaign for the Caves*, *Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 14, No. 3, September 2001 (<http://www.globalsecurity.org/military/library/report/2001/010900-zhawar.htm>); E. Westermann, *Limits of Soviet Airpower*, thesis, Air University, Maxwell Air Force Base, Alabama, 1997; Варенников, *Неповторимое*, с. 215-40.
- 45 Crile, *Charlie Wilson's War*, p. 521.
- 46 A. Imtiaz, *The Haqqani Network and Cross-Border Terrorism in Afghanistan*, *Terrorism Monitor*, 24 March 2008.
- 47 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995 (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml), с. 10.
- 48 За даними Британського Міністерства оборони: електронний лист до автора, 19 січня 2010.
- 49 Ляховский А., Некрасов В. *Гражданин, политик, воин: памяти Ахмад Шаха Масуда* (Москва, 2007), с. 24 і далі.
- 50 Сергей Морозов, інтерв'ю, Москва, 31 травня 2007.
- 51 Григорьев С. *Панджшер в 1975-1990 гг. глазами афганского историка* (СПб, 1997), с. 41.
- 52 Взято з кн. Ляховский, Некрасов *Гражданин, политик, воин*, с. 93-121 і далі. Дані про кількість советських та афганських сил див. на с. 96. Інші джерела подають інші дані.
- 53 *Дальняя авиация России* (www.sinora.ee/davia003/davo3.htm).
- 54 Спогади рядового Князева у кн. Ляховский, Некрасов *Гражданин, политик, воин*, с. 117-121.
- 55 Шебаршин Л. *Рука Москвы: записки начальника советской разведки* (Москва, 2002), с. 195.
- 56 Ляховский, Некрасов *Гражданин, политик, воин*, с. 128.
- 57 *Дальняя авиация России*.
- 58 Ляховский, Некрасов *Гражданин, политик, воин*, с. 33.

Спустошення і розчарування

- 1 *Быт, нравы и обычаи народов Афганистана: Правила и нормы поведения военнослужащих за рубежом родной страны*, 1985. Один

примірник брошури мені люб'язно надав Александр Карцев.

- 2 E. Girardet, *Afghanistan: The Soviet War* (Beckenham, 1985), p. 46.
- 3 Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 1995) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml); W. Odom, *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven, Conn., 1998), p. 290, цитує *Рабочую газету* за 6 квітня 1990 р.
- 4 Томас Тугендхат, інтерв'ю, Лондон, 1 грудня 2007.
- 5 Вареников В. *Неповторимое*, в 7 томах (Москва, 2001), Т. 5, с. 142-150; Російська Вікіпедія: (http://ru.wikipedia.org/wiki/Гибель_Мараварской_роты); для американської війни див. S. Junger, *War* (London, 2010).
- 6 Бобров Г. *Солдатская сага* (Москва, 2007), с. 202-203.
- 7 Майоров А. *Правда об афганской войне* (Москва, 1996), с. 243-279, електронний лист автору від Владіміра Снегірьова, 12 квітня 2010 р.
- 8 Ляховский А., Некрасов В. *Гражданин, политик, воин: Памяти Ахмад Шаха Масуда* (Москва, 2007), с. 144; інформація від Александра Гергеля.
- 9 Цит. за С. Gall and T. de Waal, *Chechnya: A Small Victorious War* (London, 1997), p. 97.
- 10 Кривенко В. *Экипаж машины боевой* (СПб, 2004), с. 372.
- 11 Валерій Ширяєв, інтерв'ю, Москва, 12 березня 2010 р.
- 12 Проханов А. *Третий тост* (Москва, 2003), с. 61.
- 13 Спершу було ECOSOC E/CN.4/1985/21 у 1985; останнє — E/CN.4/1995/64 у 1995.
- 14 Звіт про ситуацію з правами людини у Афганістані, Генеральна Асамблея ООН, A/43/742.
- 15 Станом на 1979 рік, згідно з державним переписом населення, що міг бути неточним, населення Афганістану становило 15,5 млн чоловік, з яких понад 900 000 жили в Кабулі.
- 16 Бобров, *Солдатская сага*, с. 283.
- 17 Afghanistan Justice Project, *Casting Shadows: War Crimes and Crimes against Humanity, 1978-2001*, The Century

Примітки

- Foundation (www.tcf.org), 2005, p. 34 (<http://www.afghanistanjusticeproject.org/>).
- 18 Там само, с. 56.
- 19 Кривенко, *Экипаж машины боевой*, с. 351.
- 20 Снегирев В. *Афганский пленник*, *Российская газета*, 12 серпня 2003 р; Вячеслав Некрасов, інтерв'ю, Москва, 13 травня 2007 р.
- 21 Грешнов А. *Афганистан: записки времени* (Москва, 2006), с. 133.
- 22 Там само, с. 148.
- 23 Afghanistan Justice Project, *Casting Shadows*, p. 63.
- 24 Алан А. Х. Макдоналд, Начальник штабу, Координаційний центр мінування, Афганістан, електронний лист автору, 4 травня 2009 р.
- 25 Грешнов, *Афганистан*, с. 56.
- 26 Сайт 101-го мотострілецького полку (http://101.int.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=204&Itemid=5).
- 27 Войнович В. Главный цензор (http://www.voinovich.ru/home_reader.jsp?books8.jsp).
- 28 Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана*, Москва, 1995 (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml); R. Keeble and J. Mair (eds.), *Afghanistan, War and the Media: Deadlines and Frontlines* (London 2010), p. 87.
- 29 Варенников В. *Неповторимое*, с. 308. Стенограму Політбюро широко розповсюджували — приміром, Александр Ляховський. Вона є у мемуарах та історіях війни.
- 30 Гай Д., Снегирев В. *Вторжение* (Москва, 1991), с. 192, 190, 175. Відкритий лист Сахарова до Брежнева можна знайти на <http://www.uic.unn.ru/ads/biography/txt1.htm>.
- 31 Черняев А. *Совместный исход: Дневник двух эпох 1972-1991 годы* (Москва, 2008), щоденниковий запис від 5 лютого 1979 р., с. 391.
- 32 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 207.
- 33 National Security Archive, *Afghanistan: Lessons from the Last War*, Vol. II, Document 15, 12 November 1981, переклад Светлани Савранської (<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB57/soviet.html>).

- 34 Волков А. *40-ая армия: История создания, состав, изменение структуры* (www.rsva-ural.ru/library/?id63).
- 35 Гай, Снегирев. *Вторжение*, с. 204.
- 36 Майоров, *Правда об афганской войне*, с. 5, 154 і далі.
- 37 National Security Archive, *Afghanistan: Lessons from the Last War*, Vol. II, Document 20, 13 August 1987, переклад Светлани Савранської (<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB57/soviet.html>).
- 38 Растем Махмутов, інтерв'ю, Москва, 27 травня 2007 р.
- 39 Александр Гергель, електронний лист до автора, 23 вересня 2009 р.
- 40 Ляховский, Некрасов. *Гражданин, политик, воин*, с. 213–214.
- 41 Гай, Снегирев. *Вторжение*, с. 207.
- 42 Приватна інформація.
- 43 Пластун В., Андрианов В. *Наджибулла: Афганистан в тисках геополитики* (Москва, 1998), с. 2.

Частина III: Тривале прощання

- 1 Цей дуже скорочений переклад однієї з найвідоміших пісень Ігоря Морозова, опублікований з його дозволу. Коли пісню опублікували вперше, військова цензура наполягла на зміні рядка «Чем ты, великая держава, искупишь слёзы матерей» на «Чем ты, земля Афганистана // искупишь слёзы матерей», намагаючись перекласти відповідальність за війну з плечей советського уряду.

Повернення додому

- 1 Див. А. Дышев, ППЖ: *Походно-полевая жена* (Москва, 2007).
- 2 Кривенко В. *Экипаж машины боевой* (СПб, 2004), с. 9.
- 3 Там само, с. 378.
- 4 Цей опис процесу чищення форми є в книжці S. Aleksievich, *Zinky Boys* (New York, 1992), р. 50.
- 5 Там само, с. 50.

- 6 Кривенко, Экипаж машины боевой, с. 372.
- 7 Цей опис типового полкового моргу засновано на матеріалах: Дышев, ППЖ, с. 28-38; С. Никифоров, Без всяких правил (СПб, 2008), с. 99; Г. Королева, Двадцать месяцев в аду, «Дарьял», №3, 2001 (http://www.darial-online.ru/2001_3/koroleva.shtml).
- 8 Блінушов записував такі інциденти для майбутньої книги, але хтось доніс про це в КДБ, і у нього відібрали весь зібраний матеріал: Блінушов А. Черный тюльпан (<http://www.reznik.pri.ee/document.php?Id108>).
- 9 Смолина А. Всем девушкам, летавшим в афганском небе (http://artofwar.ru/s/smolina_a/text_0080.shtml).
- 10 Лапшин Ю. Афганский дневник (Москва, 2004), с. 95.
- 11 Дані взято з додатку 13 у кн. Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана (Москва, 1995) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml). Хоча серед моджахедів воювало багато хлопців з іменем Віктор, нікого не можна прямо ототожнити з хлопцем, згаданим Аллою Смолиною.
- 12 Снегирев В. Рыжий (Москва, 2000), с. 257-304.
- 13 *Los Angeles Times*, 17 December 1991; A. Kalinovsky, *A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980-1992*, PhD thesis, London School of Economics, 2009.
- 14 Звіт на www.dtic.mil/dpmo/sovietunion/jcsd.htm; стаття на UralPress.ru від 17 квітня 2007 р. (www.uralpress.ru/art111069); стенограма 19 пленуму американсько-російської комісії (<http://www.dtic.mil/dpmo/sovietunion/AARVer319thPlenum.pdf>).
- 15 Див. http://ru.wikipedia.org/wiki/Комитет_по_делам_воинов-интернационалистов; NewsRU.com стаття за 27 вересня 2006 (www.newsru.com/russia/27se02006/afgan.html).
- 16 Див. <http://www.komitet92.com/index.html>; <http://www.komitet92.com/12poisk.html>.
- 17 Комсомольская правда, 13 лютого 2009 р.; ФонтанкаРу написала 13 лютого 2009 р., що протягом війни пропало

- безвісти й було взято в полон 417 солдатів. Із 119 звільнених в СРСР повернулися дев'яносто сім. Решта лишилися жити за кордоном (www.fontanka.ru/2009/02/13/031/).
- 18 Кривенко, *Экипаж машины боевой*, с. 345.
  - 19 Оповідання Степанова в ТрудРу, № 206, 8 листопада 2006 р. (www.trud.ru/article/08-11-2006/109556_afgandkij_plennik.html).
  - 20 Стаття у «Власть», №6(809), 16 лютого 2009 р. (www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID116089&printtrue).
  - 21 Ніколай Бистров, інтерв'ю, Москва, 31 травня 2007 р.
  - 22 Сайт 101-го мотострілецького полку (http://101.int.ru/index.php?option=com_content&task=view&id204&Itemid5).
  - 23 Приватна інформація.
  - 24 Interfax-AVN, 29 December 2009, цит. у Johnson's List, No. 35, 31 December 2009.
  - 25 Пахмутов С. *Бадабер — неизвестный подвиг* (www.rustrana.ru/article.php?nid8803).
  - 26 Аблазов В. *Долгий путь из афганского плена: Страницы из книги* (<http://www.fond-dobrobut.org.ua/download/1991modzahedmoccba.doc>).
  - 27 Ці свідчення про повстання засновано на фільмі 2009 р. «Мятеж в Преисподней»; статті С. Голесник *Надежда не умирает*, Союз Беларусь-Россия, № 406, 21 травня 2009 р. (<http://www.rg.ru/2009/05/21/propal-soldat.html>); Пахмутов, *Бадабер-неизвестный подвиг*; інтерв'ю Владіміра Снегірьова, Москва, 3 березня 2010 р. Подробиці фрагментарні й суперечливі.

Дорога до мосту

- 1 Стенограма Андропова на зустрічі Політбюро 7 лютого 1980 р. з Архіву Президента Російської Федерації, фонд 3, опис 82, справа 75, арк. 1-4: люб'язно надано Светланою Савранською.
- 2 Здебільшого описане спирається на А. Kalinovsky, *A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from*

- Afghanistan, 1980–1992, PhD thesis, London School of Economics, 2009. Робота Калиновського про виведення радянських військ видається найбільш науковою та чіткою. Див. також Ляховський А. *Трагедія и доблесть Афгана* (Москва, 2004).
- 3 D. Cordovez and S. Harrison, *Out of Afghanistan* (Oxford, 1995), p. 65.
  - 4 Kalinovsky, *A Long Goodbye*, цитує V. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, NC, 2007), p. 267.
  - 5 O. Sarin and L. Dvoretzky, *The Afghan Syndrome: The Soviet Union's Vietnam* (Novato, CA, 1993), p. 123.
  - 6 Cordovez and Harrison, *Out of Afghanistan*, p. 123.
  - 7 Черняев А. *Совместный исход: Дневник двух эпох 1972–1991 годы* (Москва, 2008), щоденниковий запис від 30 березня 1985 р., с. 614; Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
  - 8 Крючков В. *Личное дело*, 2 т. (Москва, 1996). Т. 1, с. 223.
  - 9 Серед тих, хто підтримував ідею Горбачовської чистки, був В. Одом, *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven, Conn., 1998), p. 103. Цитовані ним джерела непереконливі. Сам Горбачов заперечує такі свої плани (Михайло Горбачов, розмова, Москва, 10 березня 2010 р.). Детальніший аналіз – у J. Prados, *Safe for Democracy: The Secret Wars of the CIA* (Chicago, 2006), pp. 485–7.
  - 10 Розказано присутнім там Наджібуллою: Гай Д., Снегірев В., *Вторжение* (Москва, 1991), с. 365. Згодом Снегірьов додав, що Кармаль заперечив, що він так говорив: Снегірев В. *Рыжий* (Москва, 2000), с. 132.
  - 11 Черняев, *Совместный исход*, щоденниковий запис від 16 жовтня 1985 р., с. 647.
  - 12 Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
  - 13 Черняев, *Совместный исход*, щоденникові записи від 4 квітня 1985 та 17 жовтня 1985 р., с. 617, 650.
  - 14 Крючков, *Личное дело*, т. 1, с. 227.
  - 15 Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
  - 16 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 532.
  - 17 Черняев А. та ін., *В Политбюро ЦК КПСС* (Москва, 2006), с. 47: Нотатки Светлани Савранської зі з'їзду Політбюро 29 травня 1986 р., з Фондації Горбачова.

- 18 Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
- 19 Черняев А. та ін., В Политбюро ЦК КПСС, с. 68; Prados, *Safe for Detonasy*, p. 488.
- 20 Громов Б. *Ограниченный контингент* (Москва, 1994) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/limited_contingent/index.shtml); Черняев А. та ін., В Политбюро ЦК КПСС, с. 108: нотатки Светлани Савранської, Фондація Горбачова.
- 21 Нотатки зі з'їздів Політбюро 21-22 січня 1987 р. та 22 лютого 1987 р., Черняев А. та ін., В Политбюро ЦК КПСС, с. 136-138 та 149: нотатки Світлани Савранської, Фондація Горбачова.
- 22 Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
- 23 Черняев А. та ін., В Политбюро ЦК КПСС, с. 190-193.
- 24 Kalinovsky, *A Long Goodbye*, цитує Метлока; Джек Метлок, електронні листи до автора, 27-28 лютого 2010 р.
- 25 Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
- 26 S. Coll, *Ghost Wars* (London, 2005), p. 168.
- 27 Kalinovsky, *A Long Goodbye*, цитата з советської стенограми розмови Рейгана з Горбачовим 9 грудня 1987 р. в Архіві Національної Безпеки, кол. READD/RADD.
- 28 Джек Метлок, електронний лист авторові, 27 лютого 2010 р.
- 29 Черняев, *Совместный исход*, щоденниковий запис від 1 квітня 1988 р., с. 749.
- 30 Там само, запис від 20 вересня 1988 р., с. 765.
- 31 Литературная газета, 18 квітня 1990 р., цитовано в Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 307.
- 32 Черняев А. та ін., В Политбюро ЦК КПСС, с. 336-338.
- 33 З колоною їхала британська журналістка Хелен Вомак. Цю деталь узято з її спогадів.
- 34 Гай, Снегирев, *Вторжение*, с. 371.
- 35 Дальняя авиация России (www.sinopa.ee/daviao03/davo3.htm).
- 36 Гергель А., Лизаускас А. *Прощай, Бахарак!*, серпень 2009 (<http://www.navoine.ru/magazines/12/5>).
- 37 Варенников В. *Неповторимое*, 7 т. (Москва, 2001). Т.5, с. 351-353.

Примітки

- 38 Там само, с. 389.
- 39 Черняев, *Совместный исход*, щоденниковий запис від 20 жовтня 1988 р., с. 769.
- 40 Ляховский А., Некрасов Н. *Гражданин, политик, воин: Памяти Ахмад Шаха Масуда* (Москва, 2007), с. 179–187.
- 41 Варенников, *Неповторимое*, с. 378 і далі.
- 42 «Правда», 7 грудня 1988 р., цитовано в Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 1995 (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml).
- 43 Інтерв'ю з Воронцовим, *Российские вести*, № 18, 23–30 травня, 2007.
- 44 Опис генеральського спротиву операції «Тайфун» взято з Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 668–671.
- 45 Черняев, *Совместный исход*, щоденниковий запис від 20 січня 1989 р., с. 781.
- 46 Ляховский, Некрасов. *Гражданин, политик, воин*, с. 208–209; Варенников, *Неповторимое*, с. 390–393.
- 47 Там само, с. 212.
- 48 Громов, *Ограниченный контингент*.
- 49 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 213.
- 50 Соцков М. *Долг и совесть* (СПб, 2007), с. 531, цит. у Kalinovsky, *A Long Goodbye*.
- 51 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 675.
- 52 Ляховский, Некрасов. *Гражданин, политик, воин*, с. 212.
- 53 L. Grau, 'Breaking Contact without Leaving Chaos: The Soviet Withdrawal from Afghanistan', *Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 20, No. 2, April 2007, pp. 235–61.
- 54 Rodric Braithwaite, *Moscow diary* (unpublished), entry for 3 March 1989.
- 55 Цит. у S. Aleksievich, *Zinky Boys* (New York, 1992), p. 9.
- 56 Анатолій Черняєв, розмова, Москва, травень 2007 р.

Війна триває

- 1 Приватна інформація.
- 2 Грешнов А. *Афганистан: Заложники времени* (Москва, 2006),

- с. 7–9, 17, 12, 10, 61.
- 3 B. Rubin, *The Search for Peace in Afghanistan* (New Haven, Conn., 1995), p. 89, цит. у Р. Corwin, *Doomed in Afghanistan* (New Brunswick, NJ, 2003), p. 10.
  - 4 S. Coll, *Ghost Wars* (London, 2005), p. 171.
  - 5 Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2009), с. 928.
  - 6 C. Dotrongosoro, *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present* (New York, 2005), pp. 227 and 228.
  - 7 Владімір Снегірьов говорить, що захисників було лише 3000, а їхніх ворогів удесятеро більше: Снегірев В. *Рыжий* (Москва, 2000), с. 156.
  - 8 Черняев А. та ін. В Политбюро ЦК КПСС (Москва, 2006), с. 454 та 576.
  - 9 Грешнов, Афганистан, с. 71 та 74; опис бою в Джелалабаді: M. Urban, *War in Afghanistan* (London, 1990), pp. 274 et seq.
  - 10 M. Yousaf and M. Adkin, *Afghanistan: The Bear Trap* (Barnsley, 1992), pp. 227–33.
  - 11 Грешнов, Афганистан, с. 84, 92, 150–151.
  - 12 Там само, с. 99.
  - 13 A. Giustozzi, *Empires of Mud* (London, 2009), pp. 54–7. Minko A. and Smolynee C., *4-D Soviet Style: Defence, Development, Diplomacy and Disengagement in Afghanistan during the Soviet Period, Part 1: State Building*, *Journal of Slavic Military Studies*, 23, 306–27 (2010), p. 324.
  - 14 Ляховский А., Некрасов В. *Гражданин, политик, воин: Памяти Ахмад Шаха Масуда* (Москва, 2007), с. 220.
  - 15 A. Kalinovsky, *A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980–1992*, PhD thesis, London School of Economics, 2009, quoting *Gardez Victory: Soviet Message of Support Revives Kabul Regime*, Agence France-Presse, 14 October 1991.
  - 16 Гареев М. *Афганская страда* (Москва, 1999), с. 316.
  - 17 Ляховский А., Некрасов В. *Гражданин, политик, воин*, с. 227.
  - 18 Giustozzi, *Empires of Mud*, p. 50.
  - 19 Снегірев, *Рыжий*, с. 157.
  - 20 Григорьев С. *Как это было: Кабул 1992 год* (http://artofwar.ru/s_grig/publ_grig_5.html).
  - 21 Галіна Іванова, інтерв'ю, Москва, 14 березня 2010 р.; Григорьев *Как это было: Кабул 1992 год*.

Примітки

- 22 Валерій Іванов, інтерв'ю, Москва, 14 березня 2010 р.; Лисенков Д. *Последний флаг над Кабулом*, «Спецназ России» (www.tuad.nsk.ru/~history/Author/Russ/L/LjysenkovD/flag.htm).
- 23 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 702.
- 24 Согвін, *Doomed in Afghanistan*, р. 93.
- 25 Валерій Іванов, інтерв'ю, Москва, 14 березня 2010 р.; Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2004, с. 706. Там, де у двох джерел виникали розбіжності, я покладався на Іванова.
- 26 US Committee for Refugees, *World Refugee Survey*, 1997, pp. 124-5 (<http://www.unhcr.org/refworld/publisher/USCRI,HKC,заєбa8b534,0.html>); Согвін, *Doomed in Afghanistan*, р. 128.
- 27 Свідчення про повстання талібів взято з Dorrinosoro, *Revolution Unending*, pp. 245-56.
- 28 Ляховский, Некрасов. *Гражданин, политик, воин*, с. 260-261.
- 29 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2009, с. 984-990.
- 30 Аркадій Дубнов, інтерв'ю, Москва, 29 травня 2007 р.
- 31 резидент Путін у інтерв'ю 2002 р. для телесеріалу *Bi-Bi-Ci Iran and the West*, що вийшов на екрани у лютому 2009 р.
- 32 Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, 2009, с. 998. Приватна інформація.
- 33 Пір Саїд Ахмад Гайлані, інтерв'ю, Лондон, 22 липня 2008 р.
- 34 Останній караул на 12 заставі описано на <http://wolfschanze.livejournal.com/tag/%D0%93%D0%A0%D0%9F%D0%92%D0%A2> та <http://ku1102.livejournal.com/38687.html>. Посилання були мені люб'язно надані Оксаною Антоненко.

Земля героїв

- 1 Огрызко В. *Песни афганского похода* (Москва, 2000), с. 146, 20, 151.
- 2 W. Odom, *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven, Conn., 1998), р. 259.

- 3 R. Braithwaite, *Across the Moscow River* (New Haven, Conn., 2002), p. 138.
- 4 G. Murrell, *Russia's Transition to Democracy* (Brighton, 1997), p. 61; Braithwaite, *Across the Moscow River*, p. 146.
- 5 Варенников В. *Неповторимое*, 7 т. (Москва, 2001). Т. 5, с. 230.
- 6 Звідти само, с. 192 і далі.
- 7 Александр Ляховський, інтерв'ю, Геленджик, 19 вересня 2007 р.
- 8 Огрызко, *Песни афганского похода*, с. 161.
- 9 Ігор Морозов, інтерв'ю, Москва, 11 березня 2010 р.
- 10 Промова Девіда Ллойд-Джорджа у Вулверхемптоні 23 листопада 1918 р., цитована *The Times*, 25 листопада 1918 р.
- 11 Гай Д., Снегирев В. *Вторжение* (Москва, 1991), с. 253.
- 12 M. Galeotti, *Afghanistan: The Soviet Union's Last War* (London, 1995), p. 74.
- 13 Комсомольская правда, 21 грудня 1989 р., цит. у Данилова Н. *Расплата за долг: политика и коллективные действия ветеранов войны в Афганистане* (неопубл.), ч. 2.
- 14 Данилова, *Расплата за долг*, ч. 2.
- 15 Комсомольская правда, 22 липня 1990 р., цит. там само.
- 16 Galeotti, *Afghanistan*, p. 76.
- 17 Знаков В. *Психологические причины непонимания афганцев*, цит. у Данилова, «Расплата за долг», ч. 2.
- 18 Galeotti, *Afghanistan*, pp. 123-5.
- 19 Котенев А. *Неоконченная война* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/unfinished_war/index.shtml); <http://kotenev.chat.ru/>).
- 20 Gazeta.Ru, 12 June 2007 (<http://gzt.ru/incident/2006/11/12/220000.html>).
- 21 N. Danilova, 'Veterans' Policy in Russia: a Puzzle of Creation, *Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, No. 6/7, 2007; 'The Social and Political Role of War Veterans' (<http://www.pipss.org/document873.html>).
- 22 Федеральний закон No. 5-ФЗ від 12 січня 1995 р.
- 23 Веб-сайт ТОИВА (<http://www.rfpi.ru/ooiiva/index.php>).

Примітки

- 24 Інформація від доктора Рода Томпсона з Ноттінгемського університету. Він служив сержантом у Боснії й казав, що найважче витримати смерть дітей.
- 25 Онлайн-інтерв'ю з доктором Метью Фрідменом, виконавчим директором Національного центру посттравматичних стресів ветеранів США (<http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/heart/interviews/friedman.html>).
- 26 Онлайн-інтерв'ю з полковником Томасом Бурке, відповідальним за розумове здоров'я у американському департаменті оборони <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/heart/interviews/burke.html>).
- 27 *As a Brigade Returns Safe, Some Meet New Enemies*, *New York Times*, 14 July 2010.
- 28 A. Allport, *Demobbed: Coming Home after World War II* (New Haven, Conn., 2009), pp. 87, 109, 164, 209.
- 29 Текст на <http://www.gr-oborona.ru/pub/rock/group.html>.
- 30 Galeotti, *Afghanistan*, p. 152.
- 31 Александр Гергель, електронний лист до автора, 2 липня 2009 р.
- 32 Спецвипуск «Воронежской газеты», 11 лютого 2009 р.
- 33 Звягинцев Ю. Афганский излом, Вестник АТН, серпень 1999.
- 34 S. Aleksievich, *Zinky Boys* (New York, 1992), pp. 185–94.
- 35 Сайт міста Москви (<http://mos.ru/wps/portal!/ut/p/co/>).
- 36 *Афганский синдром для США*, *ИнфоРус*, 14 лютого 2008 р. (<http://www.inforos.ru/?1d20566>).
- 37 Александр Ешану, електронний лист, 9 вересня 2009 р., на Artofwar.ru/

Епілог: Підсумки

- 1 Шило Н. *Афганистан: 30 лет спустя* (<http://www.mgimo.ru/afghan/132585.phtml>); стаття Анатолія Костирі (<http://www.afghanistan.ru/doc/16256.html>).
- 2 Олег Богомолов, інтерв'ю, Москва, 7 жовтня 2004 р.
- 3 Кривошеев Г. *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил* (Москва, 2001), с. 536–539.

- 4 A. Arnold, *The Fateful Pebble* (Novato, CA, 1993), pp. 188 і далі.
- 5 A. Seierstad, *The Bookseller of Kabul* (London, 2008), p. 150.
- 6 A. Kalinovskiy, 'A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980-1992', PhD thesis, London School of Economics, 2009.
- 7 Документальних свідчень мало або нема взагалі. Меншу цифру запропонував мені доктор Антоніо Джустоцці. Генерал Ляховський наводить дуже велику цифру 2,5 мільйона, але не дає посилань. Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2009), с. 1018.
- 8 Красномовний приклад аргументації, що США таки виграли війну у В'єтнамі можна знайти у праці P. Jennings, *The Politically Incorrect Guide to the Vietnam War* (Washington, DC, 2010).
- 9 На Лаос було скинуто більше бомб, ніж скинули їх американські та британські десантники у Європі. Більше того, на Лаос скинули більше, ніж обидві країни протягом війни в Німеччині. Але для всіх повітряних сил (включно з тактичною авіацією) у всій Європі (включно з Середземним морем) Друга Світова переважає Лаос (2,4 мегатонн проти трохи більше ніж 2 мегатонн): Джон Прадос, електронний лист до автора, 26 квітня 2010 р.
- 10 Щодо кількості жертв див. Додаток 4 («Індокитай, В'єтнам, Алжир, Афганістан: порівняння»).
- 11 Шебаршин Л. *Рука Москвы: записки начальника советской разведки* (Москва, 2002), с. 220.
- 12 Снегирев В. *Наши*, «Российская газета», 2003.
- 13 Див. <http://www.zharov.com/afghan/index.html>.
- 14 *Ярославцы в афганской войне* (<http://www.afghan-yar.msk.ru/page.php?ld104>).

Джерела

Ця книга базується здебільшого на російських джерелах — опублікованих документах, вторинних джерелах — приміром, інтернеті та інтерв'ю з учасниками війни в Афганістані чи людьми, якимось інакше пов'язаними з описаними подіями.

Щодо советської війни в Афганістані немає якихось систематизованих та зручних джерел, якщо порівнювати з базою сталінського періоду та Великої Вітчизняної війни — приміром, томів документації НКВС, офіційно оприлюднених наступником організації, Федеральною службою безпеки, або багатьох томів Александра Яковлева та його Демократичного фонду.

Попри це, таки існує значна кількість джерел про рішення ввести війська до Афганістану та про виведення військ через десять років. Однією з причин є непереборне бажання солдатів розповісти історію з власного боку. Генерали зразу сіли писати мемуари та історичні праці коли в архівах був безлад, і вони були значно доступнішими, ніж зараз, і справді набагато доступнішими, ніж у більшості країн.

Решту документів про період 1985-1991 років опублікував Фонд Горбачова, зокрема, нотатки про з'їзди Політбюро і щоденник Анатолія Черняєва,

радника Горбачова з питань зовнішньої політики. Багато чого опублікував Центр Вільсона у місті Вашингтон.

Але спосіб вибору документів означає, що великі лакуни заповняться не скоро. Документів КДБ було розсекречено небагато, і тому досі не можна сказати нічого конкретного про роль КДБ у захопленні влади афганськими комуністами. Певні важливі аспекти політичних рішень часів початку та кінця війни досі лишаються в таємниці, яка щоразу глибшає, коли помирає хтось з очевидців.

Багато документів стали відомими завдяки невтомності генерала Александра Ляховського, який служив у Афганістані з 1984 до 1989 р. Його книга «Трагедія і доблесть Афгану» містить значну кількість офіційних документів політичного та військов»го характеру. Вона представляє передусім точку зору військових, з нею складно працювати: вона витримала три перевидання — 1995 р., 2004 р. та зразу після смерті автора, 2009-го. Різні видання не збігаються, джерельна база не завжди чітка, посилання неповні. Проте до часу відкриття офіційних архівів вона, схоже, лишиться основою для вивчення цієї війни.

Так само бракує художньої літератури про війну в Афганістані, якщо порівняти, приміром, із кількістю книг, що з'явилися завдяки Великій Вітчизняній, — «Життя і доля» Васілія Гроссмана, романами Василя Бикова чи Костянтина Симонова. Але, на щастя, в останні роки з'являється багато романів, написаних ветеранами, де вгадується їхній автобіографічний досвід. Найкращі з них є глибокими, доступними й часто критичними — на відміну від хвалькуватих і розв'язних книжок, які пишуть на Заході. Оскільки ветерани — росіяни, багато з них писало вірші й пісні, інколи — гарні, часто — наповнені жалем і сумом за екзотичною країною, де вони

провели частину молодих років і бачили, як помирають друзі.

Найкориснішим джерелом є інтернет. Деякі важливі російські книжки та мемуари доступні лише в онлайн-версії: їх не друкують у Росії, їх не можна знайти у британських бібліотеках. Я зазначив сайти, де їх можна знайти, але електронні примірники мають не завжди коректно нумеровані сторінки, й тим, хто хотітиме знайти мої цитати, треба буде шукати їх у тексті за допомогою електронного пошуку.

Крім того, інтернет є неоціненним для пошуку потрібних статей. Починаючи з 2005 р. ветерани й решта людей дедалі частіше використовують всевітню павутину для висловлення думок, поширення інформації та публікації свого досвіду. Багато текстів досконалі, інтелектуальні та якісні. Є там і пафос, але його можна відділити. Усі посилання на статті — у примітках.

Росіяни зняли декілька об'єктивних фільмів про цю війну — «Последний солдат» (2004), «Афганский капкан» (2009) — фільми про повстання в Бадабері. Алексей та Татьяна Кроль створюють довгий багатосерійний цикл «Афганская война» з використаними цікавими інтерв'ю та архівною зйомкою. Найкращий художній фільм, рекомендований багатьма ветеранами, — «Афганский излом» (1991), що описує останній період війни. «Мусульманин» (1995) — прикрашений, але цікавий фільм про солдата, який повернувся в іслам і повертається з полону в рідне село у російську глибинку. «Девятая рота» (2005) — російська відповідь на фільм «Врятувати рядового Раяна», така сама сентиментальна й псевдогогерічна. «Афганці» цього фільму не люблять. «Осама» (2003) — першокласний афганський фільм про талібське правління в Кабулі. Американський фільм «The Beast» («Звір», 1988) — кращий, ніж здається. «Charlie Wilson's War» («Війна Чарлі Вілсона»,

2007) — веселе кіно, але дуже далеке від історичної правдивості.

Пісні солдатів-бардів можна знайти в інтернеті в тому вигляді, як вони записувалися в роки війни. Ігор Морозов та ще деякі співаки мають власні альбоми, які, щоправда, не розходяться широкими тиражами. Акомпанемент до сучасних записів зовсім неавтентичний.

У багатьох випадках я консультувався з Вікіпедією — джерелом нових фактів та способом перевірити старі. У академічному світі Вікіпедію не вважають серйозним джерелом, але часом статті в цій енциклопедії можна порівняти навіть зі статтями в академічних виданнях та офіційними архівними документами. Серед них є цілком авторитетні, — приміром, про технічні характеристики советської та американської зброї. Певна кількість статей — очевидно заангажована. Більшість — щось середнє між цими двома крайніми точками. Сподіваюся, мені вдалося триматися золотої середини.

Усі переклади мої, якщо не зазначено іншого.

Бібліографія

- Abdur Rahman, *The Life of Abdur Rahman*, Vol. 1 (London, 1900)
- Аблазов В. *Афганистан, четвертая война* (Киев, 2002)
- Afghanistan Justice Project, *Casting Shadows: War Crimes and Crimes against Humanity, 1978-2001*, 2005
(<http://www.afghanistanjusticeproject.org/>)
- Ахметова Т., *Русский мат: толковый словарь* (Москва, 1997)
- Aleksievich, S., *Zinky Boys* (New York, 1992)
- Alexiev, A., *Inside the Soviet Army in Afghanistan* (Santa Monica, CA, 1988)
- Арру, С., *Vietnam* (London, 2006)
- Armesto, M.-R., *Son Mari a tue Massoud* (Paris, 2002)
- Arnold, A., *The Fateful Pebble* (Novato, CA, 1993)
- Ассоциация журналистов, *Афганская война: Как это было* (Москва, 1994)
- Babur, translated by W. Thackson, *The Baburnama* (New York, 2002)
- Баленко С. *Спецназ ГРУ в Афганистане* (Москва, 2010)
- Ball, W., *Monuments of Afghanistan* (London, 2008)
- Bearden, M., *The Black Tulip* (New York, 1998)
- Bearden, M., and Risen, J., *The Main Enemy* (New York, 2003)
- Белофастов А., Ребрик А., *Мушаверы* (Москва, 2005)
- Blood, P. (ed.), *Afghanistan: A Country Study* (Washington, DC, 2001)
- Бобров Г. *Солдатская сага* (Москва, 2007)
- Bocharov, G., *Russian Roulette: Afghanistan through Russian Eyes* (London, 1990)
- Богданов В. *Афганская война 1979-1989* (Москва, 2005)
- Бологов В. *Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане* (Москва, 1995) (<http://afgan.ru/мемогуafgan/>)
- Болтунов М. *Альфа — Сверхсекретный отряд КГБ* (Москва, 1992)
- Borer, D., *Superpowers Defeated: Vietnam and Afghanistan Compared* (London, 1999)
- Borovik, A., *The Hidden War* (New York, 1990)

- Braithwaite, R., *Across the Moscow River* (New Haven, Conn., 2002)
- Быков В. *Его батальон* (Москва, 2000)
- Byron, R., *The Road to Oxiana* (London, 2007)
- Caroe, O., *The Pathans* (New York, 1964)
- Chayes, S., *The Punishment of Virtue* (London, 2006)
- Чазов Е. *Здоровье и власть* (Москва, 1992)
- Черняев А. *Моя жизнь и моё время* (Москва, 1995)
- Черняев А. *Шесть лет с Горбачёвым* (Москва, 1993)
- Черняев А. *Совместный исход: дневник двух эпох 1972–1991 годы* (Москва, 2008)
- Черняев А., Медведев В., Шахназаров Г. В *Политбюро ЦК КПСС* (Москва, 2006)
- Чикишев С. *Спецназ в Афганистане*
(http://artofwar.ru/c/hikishew_a/text_0010.shtml)
- Clammer, P., *Afghanistan* (Melbourne, 2007)
- Coll, S., *Ghost Wars* (London, 2005)
- Cordovez, D., and Harrison, S., *Out of Afghanistan* (Oxford, 1995)
- Corwin, P., *Doomed in Afghanistan* (New Brunswick, NJ, 2003)
- Crile, G., *Charlie Wilson's War* (New York, 2003)
- Данилова Н. *Армия и общество* (Санкт-Петербург, 2007)
- Dorronosoro, C., *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present* (New York, 2005)
- Doubleday, V., *Three Women of Herat* (London, 1988)
- Dupree, L., *Afghanistan* (Oxford, 1997)
- Dupree, N., *An Historical Guide to Afghanistan* (Kabul, 1971)
- Dupree (Wolfe), N., *An Historical Guide to Kabul* (Kabul, 1965)
- Дышев А. *Афганец (четыре рассказа)* (Москва, 2009)
- Дышев А. *Назад в Афган* (Москва, 2009)
- Дышев А. ППЖ: *Походно-полевая жена* (Москва, 2007)
- Elliot, J., *An Unexpected Light: Travels in Afghanistan* (London, 1999)
- Elphinstone, M., *An Account of the Kingdom of Caubul* (New Delhi, 1998)
- Fall, B., *Street without Joy: The French Debauch in Indochina* (Barnsley, 2005)
- Feifer, G., *The Great Gamble: The Soviet War in Afghanistan* (New York, 2009)
- Fick, N., *One Bullet Away* (London, 2006)
- Forrest, G., *Life of Field Marshal Sir Neville Chamberlain, G.C.B., G.C.S.I.* (London, 1909)
- Forsyth, F., *The Afghan* (London, 2007)

Бібліографія

- Гай Д., Снегирев В. *Вторжение* (Москва, 1991)
- Galeotti, M., *Afghanistan: The Soviet Union's Last War* (London, 1995)
- Gall, C., and de Waal, T., *Chechnya: A Small Victorious War* (London, 199)
- Call, S., *Afghanistan: Travels with the Mujahedeen* (London, 1989)-- *Behind Russian Lines: An Afghan Journal* (London, 1983)
- Гареев М. *Афганская страда* (Москва, 1999)
- Гареев М. *Моя последняя война*
(http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html)
- Gates, R., *From the Shadows* (New York, 1996)
- Ghaus, A. S., *The Fall of Afghanistan* (London, 1988)
- Giustozzi, A., *Empires of Mud* (London, 2009) *Koran, Kalashnikov and Lapto* (London, 2007)
- Goodson, L., *Afghanistan's Endless War* (Seattle, WA, 1999)
- Горбачев М. *Жизнь и реформы* (Москва, 1995)
- Grau, L., *The Bear Went Over the Mountain* (London, 1996)
- Greiner, B., *War without Fronts: The USA in Vietnam* (London, 2009)
- Грешнов А. *Афганистан: Заложники времени* (Москва, 2006)
- Григорьев С. *Панджшер в 1975-1990 гг. глазами афганского историка* (СПб 1997)
- Громов В. *Ограниченный контингент* (Москва, 1994)
(http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/limited_contingent/index.shtml)
- Henty, C., *For Name and Fame: or, Through Afghan Passes* (Mill Hall, PA, 2002)
- Hodson, P., *Under a Sickle Moon* (London, 1989)
- Hopkirk, P., *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia* (London, 1992)
- Hosseini, K., *A Thousand Splendid Suns* (London, 2007)
- Hosseini, K. *The Kite Runner* (London, 2004)
- Hyman, A., *Afghanistan under Soviet Domination 1964-81* (London, 1982)
- Isby, D., *Russia's War in Afghanistan* (Oxford, 1986)
- Isby, D., *War in a Distant County: Afghanistan—Invasion and Resistance* (London, 1989)
- Иванов Н. *Операцию «Шторм» начать раньше* (Москва, 1993)
- Jennings, P., *The Politically Incorrect Guide to the Vietnam War* (Washington, DC, 2010)
- Johnson, C., *Afghanistan* (Oxford, 2004)

- Junger, S., *War* (London, 2010)
- Kakar, M., *Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979-1982* (Berkeley, CA, 1995)
- Kalinovsky, A., *A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980-1992*, PhD thesis, London School of Economics, 2009
- Карцев А. *Шелковый путь* (приватно видана, 2004)
- Карцев А. *Военный разведчик* (Москва, 2007)
- Keeble, R. & Mair, J. (eds.), *Afghanistan, War and the Media: Deadlines and Frontlines* (London, 2010).
- Халфин Х. *Политика России в Средней Азии (1857-1868)* (Москва, 1960)
- Халфин Х. *Провал британской агрессии в Афганистане* (Москва, 1959)
- Khrushchev, N., *Khrushchev Remembers* (London, 1971)
- Kipling, R., *Kim* (London, 1901)
- Kipling, R *Stalky & Co.* (London, 1899)
- Киреев Г. *Кандагарский дневник* (<http://kireev.info/w-4.html>)
- Klass, R., *Land of the High Flags: Afghanistan When the Going Was Good* (Hong Kong, 1964)
- Конопляников Ю. *Все это жизнь* (Москва, 2005)
- Котенов А. *Неоконченная война* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/unfinished_war/index.shtml)
- Козлов С. *Спецназ ГРУ: Афганистан* (Москва, 2009)
- Кривенко В. *Экипаж машины боевой* (СПб, 2004)
- Кривошеев Г. *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил* (Москва, 2001)
- Крючков В. *Личное дело*, 2 т. (Москва, 1996)
- Кучерова Л. *Спецназ КГБ в Афганистане* (Москва, 2009)
- Kuzichkin, V., *Inside the KGB: Myth & Reality* (London, 1990)
- Lamb, C., *The Sewing Circles of Herat* (London, 2002)
- Лапшин Ю. *Афганский дневник* (Москва, 2004)
- Lieven, D., *Russia against Napoleon* (London, 2009)
- Loyn, D., *Butcher and Bolt* (London, 2008)
- Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 1995) (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/afgan_tragedy_and_glory/index.shtml)

- Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2004)
- Ляховский А. *Трагедия и доблесть Афгана* (Москва, 2009)
- Lyakhovskii, A., *Cold War International History Working Paper No. 51: Inside the Soviet Invasion of Afghanistan and the Seizure of Kabul, December 1979*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, January 200
- Ляховский А., Давитая С. *Игра в Афганистан* (Москва, 2009)
- Ляховский А., Некрасов В. *Гражданин, политик, воин: Памяти Ахмад Шаха Масуда* (Москва, 2007)
- Macleay, R., *Magic Bus* (London, 2007)
- Майоров А. *Правда об афганской войне* (Москва, 1996)
- Маначинский А. *Афганистан: когда дуют ветры войны* (Киев, 2006)
- Manning, F., *The Middle Parts of Fortune* (London, 2000)
- Marvin, C., *The Russian Advance towards India* (originally published 1882; Peshawar, 1984)
- Matlock, J., *Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended* (New York, 2004)
- Medley, D., and Barrand, J., *Kabul* (Chalfont St Peter, 2003)
- Monypenny, W. F., and Buckle, C., *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, 6 vols. (London, 1910-20)
- Morrison, A., *Russian Rule in Samarkand, 1869-1910: A Comparison with British India* (Oxford, 2008)
- Murphy, S., *A Darkness Visible* (London, 2008)
- Murrell, G., *Russia's Transition to Democracy* (Brighton 1997)
- Нешумов Ю. *Границы Афганистана* (Москва, 2006)
- Newby, E., *A Short Walk in the Hindu Kush* (London, 1974)
- Никифоров С. *Без всяких правил* (СПб., 2008)
- Nojumi, N., *The Rise of the Taliban in Afghanistan* (New York, 2002)
- Носатов В. *Фарябский дневник* (Москва, 2005)
- Odom, W., *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven, Conn., 1998)
- Огрызко В. *Песни афганского похода* (Москва, 2000)
- Olney, W., 'Shiloh' as Seen by a Private Soldier: *A Paper Read before California Commandery of the Military Order of the Loyal Legion of the United States, May 31, 1889* (Kessinger Publishing, Whitefish, Mont., 2007)
- Осипенко В. *Привилегия десанта* (Москва, 2009)
- Пластун В., Андрианов В. *Наджибулла. Афганистан в тисках геополитики* (Москва, 1998)
- Попова Т. *Помяни нас, Россия* (Ленинградский комитет матерей, Ленинград, 1991)

- Prados, J., *Safe for Democracy: The Secret Wars of the CIA* (Chicago, 2006)
- Pressfield, S., *The Afghan Campaign* (London, 2007)
- Проханов А. *Дерево в центре Кабула* (Москва, 1983)
- Проханов А. *Афган (оповідання)* (Москва, 2008)
- Проханов А. *Третий тост* (Москва, 2003)
- Rasanaugam, A., *Afghanistan: A Modern History* (London, 2005)
- Rashid, A., *Descent into Chaos* (London, 2008)
- Robbins, C., *The Ravens: Pilots of the Secret War of Laos* (Bangkok, 2005)
- Roy, O., *Islam and Resistance in Afghanistan* (Cambridge, 1986)
- Roy, Ya., *Islam in the Soviet Union* (London, 2000)
- Rubin, B., *The Fragmentation of Afghanistan*
(New Haven, Conn., 2002)
- Sakharov, A., *Memoirs* (London, 1990)
- Sale, F., *A Journal of the First Afghan War* (Oxford, 2002)
- Sanders, V., *The USA and Vietnam 1945-1975* (London, 2002)
- Sarin, O., and Dvoretzky, L., *The Afghan Syndrome: The Soviet Union's Vietnam* (Novato, CA, 1993)
- Савинкин А. *Афганские уроки: выводы для будущего в свете идейного наследия А.Е. Снесарева* (Москва, 2003)
- Schofield, V., *Afghan Frontier: Feuding and Fighting in Central Asia*
(London, 2003)
- Себякин Л. *Афган накануне трагедии* (Москва, 2009)
- Себякин Л. *Афган в моей судьбе* (Москва, 2006)
- Seierstad, A., *The Bookseller of Kabul* (London, 2008)
- Servan-Schreiber, J.-J., *Lieutenant en Algerie* (Paris, 1957)
- Шебаршин Л. *Рука Москвы: записки начальника советской разведки* (Москва, 2002)
- Sikorski, R., *Dust of the Saints: A Journey to Herat in Time of War*
(New York, 1990)
- Слинкин М. *НДПА у власти* (Симферополь, 1999)
- Слинкин М. *Война перед войной* (Москва, 2008)
- Смирнов О. *Никто не создан для войны* (Москва, 1990)
- Снегирев В. *Рыжий* (Москва, 2000)
- Снесарев А. *Афганистан* (Москва, 2002)
- Snow, J., *Shooting History* (London, 2005)
- Stewart, J., *Crimson Snow* (Stroud, 2008)
- Stewart, R., *The Places in Between* (London, 2004)

Бібліографія

- Tamarov, V., *Afghanistan: A Russian Soldier's Story* (Berkeley, CA, 2001)
- Тихонов Ю. *Афганская война Сталина* (Москва, 2008)
- Тухаринов И. *Секретный командарм* (http://www.rsva.ru/biblio/prose_af/secret_com/index.shtml)
- Urban, M., *War in Afghanistan* (London, 1990)
- Van Bladel, J., *The All-Volunteer Force in the Russian Mirror: Transformation without Change* (Groningen, 2004)
- Варенников В. *Неповторимое*, в 7 т. (Москва, 2001)
- Westad, O., *The Global Cold War* (Cambridge, 2005)
- Ермаков О. *Знак Зверя* (Москва, 2006)
- Yousaf, M., and Adkin, M., *Afghanistan: The Bear Trap* (Barnsley, 1992)
- Zaitsev, G., *Alpha — My Destiny* (St Petersburg, 2005)
- Житнухин А., Лыкошин С. *Звезда над городом Кабулом* (Москва, 1990)

[The text in this section is extremely faint and illegible. It appears to be a list or a series of entries, possibly a table of contents or a list of references, but the specific content cannot be discerned.]

Подяки

Ця книжка не з'явилася б без допомоги багатьох людей, які ділилися своїм афганським досвідом, знайомили мене зі своїми потрібними товаришами, давали книжки й читали рукопис повністю або частинами.

Генерал Александр Ляховський, Вячеслав Некрасов та Александр Гергель особливо багато допомагали протягом кількох років. Александр Карцев регулярно надсилав свої коментарі електронною поштою чи висловлював їх під час зустрічей у Москві. Він, Александр Гергель, Артемій Каліновський, Светлана Савранська та Пітер Карсон читали чернетку рукопису й коментували її. Светлана люб'язно дозволила використовувати документи, за які була відповідальна. Артемій та Светлана ретельно шукали необхідну документацію й давали наукові поради. Докторська теза Артемія Калиновського «*'A Long Goodbye: The Politics and Diplomacy of the Soviet Withdrawal from Afghanistan, 1980–1992*» — найвизначніша, найдовершеніша робота, яку зараз видавництво "Harvard Press" публікує окремою книгою. Він, як і я, читав Раймонда Чандлера і погодився, що через назву ніхто не судитиметься з авторськими правами. Маша Слонім,

Валерій та Галіна Іванови, Валерій Ширяєв, Владі-
мир Снегірьов, Дмитрій Рюріков та Александр Гер-
гель редагували уривки, пов'язані з ними.

Рорі Стюарт гостинно надав мені право лишати-
ся у його кімнаті у Фонді «Бірюзові гори» протягом
мого короткого візиту до Афганістану у вересні 2008
р.. Я надзвичайно вдячний йому та його колегам за
те, що зміг насолодитися визначною країною — осо-
бливо Хедвігові Александру та Мані Бертон, а також
Азізу та Зіі, які возили мене до перевалу Саланг
та в долину Пандшеру, де Азіз показав свій будинок
та відрекомендував родині й дружині.

Багато людей мені дали інтерв'ю та корисні
шматочки інформації: генерал Віктор Антоненко,
генерал Руслан Аушев, Єфім Башан і Наташа Голі-
цина, професор Олег Богомолів, Ніколай Бистров,
Анатолій Черняєв, Марієтта Чудакова, Шерард Ку-
пер-Коулз, Владімір Долгіх, Аркадій Дубнов, Андрей
Дишев, Дмитрій Фьодоров, Павел Фельгенгауер, Пір
Саїд Ахмад Гальяні, Антоніо Джустоцці, капітан
Юрій Гладкевич, Александр Гольц, Міхаїл Горбачов,
Андрей Грешнов, Мередіт Хупер, Александра Івано-
ва, майор Вячеслав Ізмайлов, Пітер Джулван, Посол
Замір Кабулов, Султан Алі Кештманд, Євгеній Хру-
щов, Євгеній Кісельов, Франц Клінцевич, Ніколай
Комісаров, Александр Конєв, Віктор Коргун, генерал
Владімір Косарєв, Алексєй і Татьяна Кроль, полков-
ник Олег Кулаков, полковник Руслан Кірілюк, док-
тор Лутфулла Латіф, полковник Міхаїл Лаврененко,
Алексєй Макаркін, Рустем Махмутов, Шер Ахмад
Маладані, Джек Метлок, Омід Моджадеді, Ігор Мо-
розов, Сергєй Морозов, Мохамед Насер Нахез, Борис
Пастухов, Андрей Пономарьов, Джон Прадос, про-
фесор Міхаїл Решетніков, Наталія Рюрікова, Ісмаель
Саадат, Валерій Ширяєв, Александр Шкірандо, Алла
Смоліна, Владімір Снегірьов, Томас Тугендхат, Рус-
тумходжа Турсункулов, Александр Умнов, генерал

Подяки

Валентин Варенніков, Александр Воронцов, Анатолій Єрмолін, Борис Железін.

Я безсоромно використовував щедрість, товариство й гостинність Юрія Сенокосова та Лени Немировської та завжди готову прийти на допомогу Інну Берьозкіну.

Родрік Брейтвейт
Афганці. Росіяни в Афганістані (1979–1989)

Головний редактор: Юлія Олійник
Редакція: Ірина Давидко
Дизайн: Юрій М. Барабаш

Підписано до друку 17.12.2012
Формат 60*90/16
Умовн. друк. арк. 30

Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура Fedra Serif A, DenHaag Narrow
Замовлення № 13-011

TEMP
PORA

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ,
вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано: ТОВ «Друкарня "Бізнесполіграф"»
02094, Київ, вул. Віскозна, 8
Тел./факс (044) 503-00-45
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК №2715 від 07.12.2006

the 1930s, the 1970s and the 1980s. The 1930s was a decade of depression, the 1970s a decade of stagflation and the 1980s a decade of high unemployment.

There are a number of reasons why the 1930s, the 1970s and the 1980s were such difficult periods for the world economy. One of the main reasons was the impact of the Great Depression, which began in 1929 and lasted until the mid-1930s. This was a period of severe economic downturn, with high unemployment and falling prices.

Another reason was the impact of the oil crisis in the 1970s. This was a period of high inflation and stagflation, with high unemployment and falling prices. The oil crisis was caused by a combination of factors, including a sharp increase in oil prices and a global recession.

The 1980s was a period of high unemployment and stagflation, with high inflation and falling prices. This was caused by a combination of factors, including a sharp increase in interest rates and a global recession.

There are a number of lessons that can be learned from these periods. One of the main lessons is that it is important to have a strong and stable economy. This can be achieved by maintaining low inflation and low unemployment.

Another lesson is that it is important to have a flexible economy. This can be achieved by allowing the market to determine prices and wages. This will help to ensure that the economy is able to adjust to changing conditions.

Finally, it is important to have a strong and stable government. This can be achieved by maintaining a low level of government spending and a high level of government revenue. This will help to ensure that the government is able to provide the services that are needed by the economy.

These lessons are important for the world economy today. The world is currently experiencing a period of high unemployment and stagflation, and it is important to learn from the mistakes of the past in order to avoid a similar fate.

There are a number of steps that can be taken to improve the world economy. One of the main steps is to maintain low inflation and low unemployment. This can be achieved by maintaining a strong and stable economy.

Another step is to have a flexible economy. This can be achieved by allowing the market to determine prices and wages. This will help to ensure that the economy is able to adjust to changing conditions.

Finally, it is important to have a strong and stable government. This can be achieved by maintaining a low level of government spending and a high level of government revenue. This will help to ensure that the government is able to provide the services that are needed by the economy.

These steps are important for the world economy today. The world is currently experiencing a period of high unemployment and stagflation, and it is important to learn from the mistakes of the past in order to avoid a similar fate.

There are a number of lessons that can be learned from these periods. One of the main lessons is that it is important to have a strong and stable economy. This can be achieved by maintaining low inflation and low unemployment.

